

Jogelméleti Szemle 2016/1. szám

TARTALOM

Tanulmányok

Hamza Gábor: Az iszlám vallás és a magyar jogrendszer – történeti-jogi áttekintés	3
Kanyáriné Tuska Mariann: Bírósági közvetítés a peres eljárások és a jó gyakorlatok tükrében	13
Kevevári István: Drucilla Cornell és a határ filozófiája.....	38
Málik József Zoltán: Demokráciatervezés-technikák (democracy engineering) multi-ágens rendszerekben.....	51
Nagy Anita: A túlsúfoltság a büntetés-végrehajtási intézetekben, figyelemmel a nemzetközi szabályozásra.....	63
Pokol Béla: A jurisztokratikus kormányforma és szerkezeti kérdései.....	81
Sipos Attila: A légtér jogi státusza és használata.....	94
Tóth A., Judit: A Systems Approach to Society and Law.....	115
Tóth J. Zoltán: Változások a magyar alapjogi bíráskodásban: Normatív és jogszociológiai elemzés	121

Recenziók

Siklósi Iván: Visky Károly és a Scuola di diritto romano e diritti orientali.....	139
---	-----

Vita

Badó Attila: Az „antiaktivizmus” határaitól	145
Csink Lóránt: Az alkotmánybíráskodás szerepe parlamentáris kormányformában.....	149

Életút

Pokol Béla: Tudóspályám társadalomelméleti vonulata	156
Varga Csaba beszélgetése Samu Mihállyal.....	185

Egyéb

Fenyvesi Csaba: A TUSZEHURE mint jogtanári ars poetica.....	201
Földi András: Laudatio in honorem Gábor Hamza.....	207

Hamza Gábor¹

Az iszlám vallás és a magyar jogrendszer – történeti-jogi áttekintés

A magyarságnak, Magyarországnak, a Magyar Királyságnak az iszlám világgal és vallással való kapcsolata évezredes múltra nyúlik vissza. A magyar jogtörténetben ebből a szempontból három, egymástól jól elhatárolható korszakot különböztetünk meg: I. a legrégebb időktől a XIII. század végéig, II. 1541-től 1687-ig, III. 1878-tól 1918-ig. Vegyük sorra ezeket egyenként.

1. Még a honfoglalás előtti időkben, vándorlásaik alatt a magyarok minden kétséget kizáróan találkoztak a Volga és a Kárpátok között fekvő nagy kiterjedésű területen iszlám vallású, hitű népekkel, etnikumokkal. Amint Constantinus Porphyrogenitus írja, Lebediában (a köznyelvben Levédiának nevezett, a Don és a Dnyeszter folyó közötti területen) a hét vándorló magyar törzshöz egy kabar törzs csatlakozott, amely azután a magyarokkal együtt telepedett le a Kárpát-medencében (Kr. u. 895-900).²

A honfoglalás során a magyar törzsek³ a Kárpát-medencében ismét találkoztak muszlim vallású etnikummal, a kazárokkal.⁴ Ezek éppen úgy, mint a magyarokkal együtt jött kabarok, lassanként beolvadtak a magyarságba,⁵ vallásukat azonban nagy valószínűséggel továbbra is megtartották. A keleti eredetű iszlám népeiséget a magyar forrásokban kálizoknak és böszörményeknek nevezik.⁶ Az iszlám vallás gyakorlása ellen a magyarok nem gördítettek

¹ Egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Állam- és Jogtudományi Kar, E-mail: gabor.hamza@ajk.elte.hu

² A magyarság és az iszlám vallásúak (muszlimok) kapcsolatára nézve ld. Gy. Székely: Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles. In: The Muslim East. Studies in Honour Julius Germanus (ed. G. Káldy-Nagy). Budapest, 1974.

³ A magyarság nemzeti szervezete nézve ld.: Mesterházy K.: Nemzeti szervezete és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest, 1980.

⁴ Az iszlám helyzetére a középkori Magyarországon ld.: S. Balic: Der Islam im mittelalterlichen Ungarn. In: Südost-Forschungen. 23 (1964) 19-35. o. Itt utalunk arra, hogy a magyarok már a honfoglalás előtt kapcsolatba kerültek a kazárokkal, akiknek többsége a zsidó vallást követte. A kazárok között azonban voltak iszlám hitűek is. A bolgárok (bolgár-törökök), akik a Kárpát-medence déli részén és Erdélyben éltek és a dunai-bolgároktól származtak, a honfoglalás idején vagy pogányok vagy orthodox (bizánci rítust követő) keresztények voltak. (Vásáry István professzor úr szíves közlése). Ld. még Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Budapest, 1953. és uő: Byzantium and the Hungarians. Budapest, 1970.

⁵ A magyar nyelv Árpád-kori török kapcsolataira nézve ld. Ligeti L.: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.

⁶ A „káliz” kifejezés valószínűleg onnan származik, hogy Hvárezmből (Horezmből) származnak. A kálizok a kései kazár korban a katonai hatalom képviselői voltak. A böszörmény szó a perzsa közvetítésű arab muszlim szóból ered, amely a törökök révén került a nyelvünkbe. A böszörmény szó az arab muszlim szó perzsa többes jellel ellátott „muszlimán” alakjából származik. Megjegyzendő, hogy perzsául ma is „moszelmán” a szó alakja. Ez a perzsa szó később több török nyelvben is felvette a „buszermán” vagy „buszurmán” alakot. A mai kazáni tatár nyelvben is ez „buszurman”-nak hangzik. A „buszurman” alakot az orosz nyelv is átvette. Az oroszok évszázadokon át „buszurmanyin”-nak (többes számban: „buszurmanye”-nek) hívták az iszlám vallást követő népeket. (Vásáry István professzor úr szíves közlése). A böszörmény jelentése az ómagyar nyelvben „muzulmán”, „muszlim” volt, etnikai tartalom nélkül. Ld. Karácsonyi J.: Kik voltak és mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták? Értekezés a Történettudományok köréből. XXIII 1, 1915. 14 sk. o. A magyarországi iszlám vallásúak, „muzulmánok” származásáról Hámid el-Granadino (1080/1081 – 1169 v. 1170) arab utazó 1953-ban napvilágot látott beszámolója is értékes adatokat szolgáltat. [A beszámolót közzétette: César E. Dubler, Madrid, 1959].

akadályt egészen I. (Szent) István koráig (997-1038). Szent István természetesen igyekezett keresztény vallásra téríteni az iszlám vallásúakat is.

Míg azonban a nem-keresztények keresztény hitre térítése egészében véve sikerrel járt, addig nem ez volt a helyzet az iszlám vallás követőivel. Ők ugyanis nyomban megkeresztelkedésük után minden valószínűség szerint visszatértek régi hitükhöz és szokásaikhoz. Ezért – amint a korabeli magyar törvények (*leges, decreta*) tanúsítják⁷ – még I. István uralkodása után két évszázaddal is számos követője, híve volt a Magyar Királyság (*Regnum Hungariae*) területén az iszlám vallásnak. Arról azonban, hogy milyen szervezetben éltek, milyen jogokkal rendelkeztek, nem sokat tudunk.

2. A XI. és XII. századból való magyar törvények az iszlám vallásúakat „izmaelitá”-knak, ritkábban „szaracén”-eknek (*ismaelitae, saraceni*) nevezik.⁸ A rájuk vonatkozó jogszabályok tárgya elsősorban az volt, hogyan kell őket a keresztény egyházba visszatéríteni. I. (Szent) László király (1077-1095) egyik dekrétumában elrendelte, hogy az olyan izmaeliták, akik már megkeresztelkedtek és ismét visszatértek az iszlámhoz, régi lakóhelyeikről kiűzendők s más falvakba telepítendők. Kálmán király (1095-1116) viszont úgy rendelkezett, hogy ha valamelyik izmaelitát azon érik tetten, hogy a régi vallási szokásait gyakorolja, arról jelentést kell tenni a királynak, s a feljelentő (*delator*) a „vétkes” vagyonának felét kapja. Ugyancsak Kálmán király rendelte el azt is, hogy minden izmaelita falu építsen templomot, s amikor az készen van, a fél falu lakosainak el kell hagyniuk lakóhelyüket és valamely más vidéken kell letelepedniük. Elrendelte végül azt is, hogy az izmaeliták leányaikat csak keresztényekhez, azaz magyarokhoz adják feleségül.

Az említett rendelkezések azt célozták, hogy az izmaeliták keveredjenek a keresztényekkel, s így az ország lakosai közötti vallási differenciálódás perspektivikusan szűnjék meg. Mindezek ellenére csak az izmaeliták számának csökkenését sikerült elérni. Nagy valószínűséggel valójában nem is igyekeztek a magyar uralkodók a későbbiek során túl szigorúan végrehajtani a rájuk vonatkozó törvényeket. Ebből adódik az, hogy még a XIII. században is valószínűleg tekintélyes számú iszlám vallású lakosa volt a Magyar Királyságnak (*Regnum Hungariae*). Sőt, amint ez a korabeli törvények (*leges, decreta*) szövegéből is kiderül, nagy szerepet játszottak az állam pénzügyeinek intézésében.⁹ A szigorú egyházi kamattilalomnál fogva nem kis hányadban ők voltak az akkori Magyar Királyság – modern kifejezéssel élve – „bankárai” s így jelentős befolyással rendelkeztek a kereskedelem területén.¹⁰ Míg a XI-XII. századból származó dekrétumok (*decreta*) vallási vonatkozásban érintették őket, addig a XIII. századbeli dekrétumok főképpen a pénzügyi életben jelentkező nem csekély befolyásukat igyekeznek korlátozni.

II. András (1205-1235) 1222-ben kiadott Aranybullája kifejezetten megtiltja, hogy izmaelitákat alkalmazzanak az állami pénzügyi hivataloknál. Az Aranybullát (*Bulla Aurea*) kibocsátó II. András király a klérusnak jelentős engedményeket tett az 1233-ban kiadott

⁷ I. (Szent) István törvényeire nézve ld. az irodalomból: Hamza G.: Szent István törvényei és Európa. In: Szent István és Európa – Saint Étienne et l'Europe. (Szerk.: Hamza G.) Budapest, 2001. 13-21. o.

⁸ Az iszlám vallásúakat, „muzulmánokat” elsősorban a pápai levelekben (*epistulae*) nevezik szaracénoknak. II. András király (1205-1235) szinonimaként használja a két kifejezést egyik iratában: „*Saraceni, sive Ismaelitae.*” Ld. Czeglédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: Nyelvtudományi Értekezések 70. szám [II. Nyelvtudományi Konferencia, Budapest, 1969. anyaga], Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 254-259. o.

⁹Vö. K. Gönczi: Ungarisches Stadtrecht aus europäischer Sicht. Die Stadtrechtsentwicklung im spätmittelalterlichen Ungarn am Beispiel Ofen. Frankfurt am Main, 1997. 51. o.

¹⁰A magyar izmaeliták gazdagságát bizonyítja például az, hogy gyermekeiket a távoli Jeruzsálembé küldték, hogy ott folytassák tanulmányaikat. Ld. B. Z. Kedar: Ungarische Muslime in Jerusalem im Jahre 1217. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae XL (1986) 325-327. o.

beregi egyezményben,¹¹ amelyben az egyház fellépett a gazdasági érdekeiket sértő izmaelita sótisztek ellen.¹²

Ettől az időtől kezdve nagy valószínűséggel folyamatosan csökken az izmaelita lakosság, bár erre konkrét adataink nincsenek. Ennek egyik oka az, hogy felveszik a kereszténységet. Werbőczy István *Tripartituma* (1514) már egyáltalában nem tesz róluk említést, ami arra enged következtetni, hogy a XVI. század elején Magyarországon már egyáltalán nem, vagy pedig csak igen csekély számban éltek iszlám vallású alattvalók (*subditi*).

3. Újabb érintkezését jelentik a magyarságnak az iszlám világgal azok a háborúk, amelyeket Magyarország az oszmán-török szultánokkal folytatott. Ezek a háborúk, mint ismeretes a XIV. században az Anjou-házból származó Nagy Lajos király uralkodása alatt (1342-1382) vették kezdetüket, s hosszabb-rövidebb megszakításokkal elhúzódtak – mondhatjuk – egészen a XVIII. század végéig.¹³

Különös fontossággal rendelkezik a kapcsolatok szempontjából a XVI. és a XVII. század. A mohácsi csatát követő 40 évben a Magyar Királyság területének jelentős része került közvetlen oszmán-török uralom alá. A csata után 15 évvel, 1541-ben foglalta el II. (Nagy) Szulejmán szultán (1520-1566) az ország fővárosát, Budát, s ezzel mintegy 150 évre állandósult az oszmán-török uralom Magyarország nagy részén. Az ország legnagyobb hányada, amely magában foglalta a Duna és a Tisza mentén elterülő nagy síkságot, török hódoltságá lett s az Oszmán Birodalom részévé vált.¹⁴

A királyi Magyarország és Erdély – bár ez utóbbi oszmán-török vazallus állammá vált – többé-kevésbé mentesek maradtak az iszlám befolyása alól. Más volt azonban a helyzet a hódoltsági területen, amely közvetlenül a szultán uralma alá került. Ezen a területen a közigazgatás és a törvénykezés (igazságszolgáltatás, bírászkodás) legnagyobb részben a hódítók kezébe jutott, aminek következtében olyan területté lett, amelyen – legalábbis elvileg – az iszlám jog (*sari'a*)¹⁵ vált uralkodóvá.

¹¹ Ld. különösen az egyezmény 7. §-át.

¹² Részben az izmaeliták bérelték a sóregálékat, amelyek miatt összeütközésbe kerültek az egyháziakkal. Ld. Paulinyi O.: A sóregále kialakulása Magyarországon. Századok LVIII (1924) 627-647. o.

¹³ Magyarország és az Oszmán Birodalom kapcsolatára nézve ld. átfogóan, azonban nem a teljesség igényével az irodalomból: R. Várkonyi Á.: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.; Hegyi K.: Egy világbirodalom végvidékén, Budapest, 1978.; Fodor P.: Magyarország és a török hódítás, Budapest, 1991.; Hegyi K.: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. és P. Fodor: The Unbearable Weight of Empire. The Ottomans and Central Europe – A Failed Attempt at Universal Monarchy (1390-1566). Budapest, 2015.

¹⁴ Az Oszmán Birodalom társadalmi és gazdasági viszonyaira nézve átfogóan ld. P. Wittek: The Rise of the Ottoman Empire. London, 1939. (Reprint: London, 1963.); J. W. Miller: The Ottoman Empire and its Successors 1801-1927. London, 1966³.; E. Werner: Die Geburt einer Großmacht. Die Osmanen (1300-1481). Wien, 1972².; H. Inalcik: The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600. London, 1973.; S. J. Shaw: History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. 2 vol., New York, 1976/77.; M. Kent (ed.): The Great Powers and the End of the Ottoman Empire. Totowa, 1979.; J. Benoist-Méchin: Die Türkeri 1908-1938. Das Ende des Osmanischen Reiches. Kehl. am Rhein, 1980.; R. Mantran: L'Empire ottoman du XVIe au XVIIIe siècle. (Administration, économie, société.) Paris, 1984.; H. Inalcik: Studies in Ottoman Social and Economic History, Oxford, 1985.; N. Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt, 5 Bde, Gotha, 1908-1913. (Nachdruck: Frankfurt am Main 1990) és Matuz J.: Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte, Darmstadt, 1990².

¹⁵ Az iszlám jog történetére és jellemzőire, sajátosságaira nézve ld. a rendkívül gazdag nemzetközi szekunderirodalomból, a teljesség igénye nélkül: D. Gatteschi: Manuale di diritto pubblico ottomano. Alexandria, 1865.; Th. W. Juynboll: Handbuch des islamischen Gesetzes. Leiden, 1910.; Juynboll, Th. W.: Manuale di diritto musulmano. Milano, 1915.; D. Santillana: Istituzioni di Diritto Musulmano Malichita con riguardo anche al Sistema sciafiita. Roma, Istituto per l'Oriente, 1925. I-II. k.; L. Milliot: Introduction à l'étude du droit musulman, Paris, 1953. (2. kiadás, F.-P. Blanc-nal közösen, Paris 1987.); E. Tyan: Institutions du droit public musulman, vol. I. Paris, 1954.; A. A. Fayzee: Outlines of Islamic Law. Oxford, 1964³.; J. Schacht: The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford, 1959³.; E. Tyan: Méthodologie et sources du droit islamique.

Salamon Ferenc (1825-1892) történész nézete szerint a magyar igazságszolgáltatás a hódoltsági területen is tovább működött. A közvélekedés (közvélemény) egyenesen árulásnak tekintette, ha egy magyar valamely ügyben az oszmán-törökökhöz fordult igazságtételért. Az ún. „törökösség” súlyos büntetést maga után vonó *sui generis delictum*nak számított.¹⁶

A hódoltsági területen a régi magyar államszervezet jelentős részben megsemmisült, a vármegyék (*comitatus*) közgyűlései a királyi Magyarország területén tartották üléseiket. A törökök a meghódított területet, amely a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség rovására egészen 1664-ig (a vasvári békéig) folyamatosan terjeszkedett, közigazgatási szempontból „pasalikok”-ra osztották, amelyek élén egy-egy pasa (esetleg beglerbég) állott. Eleinte csak két pasalik volt, a budai és a temesvári; számuk azonban utóbb emelkedett, s a hódoltság utolsó évtizedeiben az előbbi kettő mellett találjuk az egri, a nagykanizsai és a nagyváradi pasalikokat. A pasalikok azután tovább tagolódtak szandzsákokra, amelyek élén a szandzsákbégek álltak.¹⁷

Nem volt többé különbség a hódolt (hódoltsági) területen a nemesek és a nem nemesek között, mert ebből a szempontból az iszlám világ a legnagyobb társadalmi és jogi egyenlőség meghonosodását jelentette. Megszűnt tehát a régi rendi különbségből eredő mindennemű jog és kötelezettség. A hódoltságban maradt magyar nemesek éppen úgy „rájá”-k lettek, mint a nem nemesek, és éppen úgy kellett fizetniük a különböző adókat.

4. A meghódított területen a magánjog (*ius privatum*) jelentős változásokon ment keresztül.¹⁸ Megszűnt a magántulajdon az ingatlanok felett, pontosabban az iszlám jog elveinek megfelelően minden ingatlan az állam tulajdonába ment át. Minden ingatlan, minden jövedelem felett a szultán, a kalifa rendelkezett, aki azokat vagy közvetlen kincstári kezelésbe vette, vagy főtisztviselőinek adta hűbérül illetmények fejében (hász-birtok). Természetesen a kérdéses javak (*bona*) bármikor visszavonhatók voltak, s azokat az utódokra átszármaztatni, átörökíteni nem lehetett. Ezzel magyarázható a pasák „rablógazdálkodása”, amely a hódolt terület hajdan virágzó gazdasági életét nagymértékben elsorvasztotta.

Bár, mint említettük, a hódoltsági területen a szultán által adományozott ingatlanok tekintetében öröklés nem volt, mégis – amint ezt írásos dokumentumokból tudjuk – a hűbéres főtisztviselő fia atyja halála esetén, ha akkor még kiskorú volt, vagy ha azt megfelelően kiérdemelte, annak javadalmaira igényt tarthatott. Az adományozás azonban ilyenkor is csak a szultán részéről nyert adományozó levél (*berat*) útján történt. A hódolt területen élő nem nemesek öröklési joga azonban megmaradt lényegében úgy, ahogy azelőtt volt, mivel nekik a magyar jog szerint ingatlan-tulajdonuk vajmi kevés lehetett.

Studia Islamica X (1959) 79-110. o.; N. J. Coulson: Histoire du droit islamique. Paris, 1995. (eredetileg: A History of Islamic Law, Edinburgh, 1964.); E. Pritsch – O. Spies: Klassisches islamisches Recht. In: Handbuch der Orientalistik, I. Abt. Ergänzungsband III., Leiden – Köln, 1964. 237-343. o.; C. Chehata: Logique juridique et droit musulman. Studia Islamica XXIII (1965) 5-26. o.; G. F. Hourani: The Basis of Authority of Consensus in Sunnite Islam. Studia Islamica XXI (1965) 13-60. o.; C. Chehata: L' „Equité” en tant que source de droit hanafite. Studia Islamica XXV (1965) 123-138. o.; Y. Linant de Bellefonds: Traité de droit musulman comparé I-III. Paris – La Haye, 1965-1973. Paris – La Haye, 1965-1973.; J. Schacht: Introduction au droit musulman. Paris, 1983. (eredetileg: An Introduction to Islamic Law, Oxford, 1966².); A. Noth: Zum Verhältnis von Recht und Geschichte in Islam. Saeculum XXVI (1975) 341-346. o.; A. Al-Azmeh (ed.): Islamic Law. Social and Historical Contexts. London – New York, 1988.; C. G. Weeramantry: Islamic Jurisprudence: An International Perspective. New York: St. Martin's Press, 1988.; G. Caputo: Introduzione al diritto Islamico I. (I concetti generali – il matrimonio e la famiglia e successioni.) Torino, 1990.; B. Durand: Droit musulman. Droit successoral. Paris, 1991.; S. E. Rayner: The Theory of Contracts in Islamic Law. London, 1991⁵. és G. Makdisi: Religion, Law and Learning in Classical Islam, Oxford, 1991.

¹⁶Degré A.: Négyeskönyv perjogi anyaga. Budapest, 1936.

¹⁷A hódoltsági terület közigazgatására nézve ld. Matúz J.: A magyarországi török hódoltság néhány főbb sajátosságáról. In: Gesta Hungarorum II. Történelmünk Mohácstól a kiegyezésig. Zürich, 1985. 35 skk.o.

¹⁸A középkori magyar magánjog jellemzőire nézve, különösen a római jog hatását illetően ld.: Földi A. – Hamza G.: A római jog története és intézményei. Budapest, 2015²⁰. 140 skk.o.

A hűbéres birtokok ügyeinek intézése céljából minden pasalik székhelyén külön hivatal volt. Itt vezették az államigazgatás számviteli könyveit: a deftereket. A hivatal élén a defterdár állt, aki ellenőrizte az alárendelt pénzügyi tisztviselők működését, tevékenységét.

5. A magyar közigazgatás felszámolásával megszűnt a régi pénzügyi szervezet és a régi adózási rendszer.¹⁹ A törökök az adózást új alapokra fektették; az adóknak és más egyéb közbevételeknek egész sorát honosították meg. A kincstár jövedelmének nagy részét a folyami kikötők és révek használatáért fizetett díjak képezték, valamint a vásárok alkalmával fizetett helypénzek, a vásári vámok, a boros hordókra kivetett adók, a malmok és a mészárszékek adói, továbbá a mátká-adó, amelyet házasságkötés alkalmával fizettek, és pedig az iszlám vallásúak a kincstárnak, a keresztények a török hűbéres úrnak.

Voltak további más adónemek is, így például a fejadó (*dzsiszje*). Ennek fizetését a szultán a XVI. század végén rendelte el, igaz, nem a hódoltság alá tartó területek egészén. Például Cegléd, Kecskemét, Nagykőrös és Túrkeve keresztény lakosaira vetették ki ennek az adónemnek a fizetését. A különböző adókról, adónemekről részletes tájékoztatást nyújtanak a reánk maradt defterek.²⁰

6. Ami a török hódoltság bírósági szervezetét illeti, erre nézve meg kell említenünk, hogy kezdetben a keresztények részére külön bírói fórumot létesítettek, állítottak fel. Szulejmán szultán (1520-1566), amikor 1541-ben elfoglalta Budát, a keresztények legfőbb bírójául Werbőczy Istvánt (kb. 1458-1541), a *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inelyti regni Hungariae*²¹ szerzőjét, Magyarország volt nádorispánját nevezte ki.²² Ez a tisztség azonban inkább csak annak köszönhette létét, hogy a szultán előtt Werbőczy személye és jogi tudása igen nagy tekintélynek örvendett. Werbőczy István tényleg működött is Budán ilyen minőségben, ámbar működése elé a török tisztviselők folytonosan akadályt gördítettek. Az intézmény egyébként igen rövid életű volt, s Werbőczynek még ugyanabban az évben (1541) bekövetkezett halálával megszűnt.

Ettől az időtől kezdve a jogszolgáltatás, a törvénykezés úgy az iszlám vallásúak, mint a keresztények felett, kizárólag az oszmán-török bíróságok, ítélező szervek kezében volt. A bírói, igazságszolgáltatási szervezet a következőképpen alakult. Minden szandzsák székhelyén működött egy bíró: „kádi”. Ha a szandzsák nagyobb volt, akkor körzetekre, „náhijé”-kre osztották. Minden körzetnek, *náhijének* önálló, jogi képzettséggel rendelkező albírója, *náibja* volt, aki a kádi helyettese volt. Hivatalukat mindketten az Oszmán Birodalom fővárosából, Isztambulból nyerték.

Az oszmán-török közigazgatási rendszer legfőbb fogyatékosága az egyes hatóságok hatásköreinek meghatározatlansága volt. Ez a rendszertelenség éppen a bírósági szervezetben érezhető a legjobban. A kádi tulajdonképpen szigorúan nézve az iszlám jog (*sari'a*)

¹⁹ Az Oszmán Birodalom pénzügyi és igazgatási rendszerére továbbá az annak átalakítását célzó reformokra nézve ld.: Fodor P.: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16-17. század fordulóján. Budapest, 2006.

²⁰ A defterekre és a török adóztatásra nézve ld. Lászlófalvi Velics A.: Magyarországi török kincstári defterek. I. k. Budapest, 1886.; Káldy Nagy Gy.: Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon. Budapest, 1970. és uő.: Magyarországi török adóösszeírások, Budapest, 1970.

²¹ A *Tripartitum* jogforrás (*fons iuris*) jellegére nézve ld.: Hamza G.: Werbőczy Hármaskönyvének jogforrási jellege. Jogtudományi Közlöny 48 (1993) 231-233.o. A *Tripartitum*ra mint jogforrásra nézve nemzetközi összevetésben ld.: Grosschmidt B.: Werbőczy és az angol jog. Budapest, 1928.; L. Waelkens: La théorie de la coutume chez Jacques de Révigny. (thèse doctorale) Leiden, 1984. és R. C. van Caenegem: Reflections on Medieval Customary Law. Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis (TR) 64 (1996) 97-111.o.

²² Werbőczyre nézve ld. Kolozsvári S. – Óvári K. – Márkus D.: Werbőczy István Hármaskönyve. Budapest, 1897.; Fraknói V.: Werbőczy István életrajza. Budapest, 1899. Az újabb irodalomból ld. Tanulmányok Werbőczy Istvánról – Studien über István Werbőczy. (Szerk.: Hamza G.) Budapest, 2001. és Hamza G.: Werbőczy István (1458? – 1541). In: Magyar Jogtudósok V. k. (szerk.: Hamza G.) Budapest, 2015. 9-22.o. Ld. még: K. Kadlec: Werbőczyovo Tripartitum a soukromé pravo uherské i chorvatské slechty v nem obsazené. Praha, 1902. és Mályusz E.: A magyar köznemesség kialakulása. Századok 76 (1942) 272-305 és 407-434.o.

szabályait, nem végezhetett volna egyebet, mint bírói működést. Ennek ellenére a polgári és büntető ügyekben, valamint a gyámügyeken kívül a kádi közjegyzői, sőt pénzügyi adminisztrációs teendőket is ellátott.

7. Az alábbiakban körvonalazzuk az oszmán-török uralom alá került magyar területen működő kádik hatáskörét.

A kádi hatáskörébe tartoztak mindenekelőtt a polgári peres ügyek. Megjegyzendő azonban, hogy ebben a tekintetben a kádi bírósága nem volt kötelezően előírva. A keresztények igen ritkán fordultak a kádihoz, mert a törvénykezési (ítélkezési) költségek, amelyeket a kádinak kellett fizetniük, rendszerint nagyon magasak voltak. Mivel a költségeket mindig a pernyertes félnek kellett megfizetnie, így az neki, bármennyire igazságos volt az ügye, óriási veszteséget jelentett. Így a magyarok peres ügyeik elintézésére inkább más módot kerestek. A kádi elé polgári peres ügyekben inkább csak az iszlám vallásúak járultak, akik természetesen nem voltak annyira zsarolhatók, mint a keresztények.

A kádi elé tartoztak a bűnügyek közül elsősorban a gyilkosságok és a testi sértések. Ezeknél a kádi főleg a törvény által büntetésül megszabott összegek behajtására volt figyelemmel, amelyek őt magát illették. Ha a tettes nem volt felkutatható, akkor annak a községnek kellett fizetnie, ahol a bűntény (*delictum*) történt. Ez lassanként arra a gyakorlatra vezetett, hogy mindig a község fizette a bírságokat. A nyomozással és a büntetéssel a kádi nem törődött: ez a községek illetve a parasztvármegyék feladata volt, amelyek ennek folytán élet-halál urai lettek a gonosztevők felett. Ha azonban a községek büntetésből valamely gonosztevőt megcsonkítottak, vagy felakasztottak, újból fizetniük kellett a kádinak.

A becsületsértési és rágalmozási ügyekre is figyelemmel volt a kádi, de szintén csak a törvényben előírt bírságok miatt. Az ellenőrzés megkönnyítése céljából később az lett a gyakorlat, hogy ezen a címen a kádi az érdekelt községektől rendes évi adót szedett.

Kötelezően a kádi elé tartoztak a „hitetlenek” hagyatéki ügyei. A hagyatéki tárgyalásokért ugyanis a hagyaték értékének bizonyos százaléka volt fizetendő, ami a kádit illette. Tekintve, hogy éppen ez volt a kádi fő jövedelemforrása, gondosan örködött afelett, hogy a haláleseteket neki bejelentsék.

Ugyancsak a kádi elé tartoztak a muszlimok hagyatéki ügyei is. Ez azonban inkább pénzügyi, pénzügyi természetű feladat volt a kádira nézve, mert az „igazhívók” hagyatéka a kincstárba szállott. A kádi teendője az volt, hogy a hagyatékot leltározza, alkalmas időben árverésre bocsássa, s a vételárat a kincstár javára bevételezze.

A kádi, mint erre már utaltunk, közjegyzői funkciót is végzett. Meghatározott díjakért végrendeleteket, házassági leveleket és mindennemű szerződéseket készített. Az ezek fejében szedett díjak azonban nem őt, hanem a kincstárat illették. A kádi ilyen irányú tevékenységét főleg az iszlám vallásúak vették igénybe.

Végül a kádi feladata volt a fejadószedők jelzése, vagy esetleg eredeti felmérések alapján a fejadó-defterek készítése, továbbá az azokról készült számadások felülvizsgálása. Mindezekon kívül a kádi gyakorolta a felügyeleti jogot a mecsetek, az iskolák, ezeknek alapítványai (*wakf*), valamint a papi és tanítói személyzet felett.

A kádi működését tekintve a magyar jogtörténet szempontjából az a legjelentősebb körülmény, hogy magyarok által lakott területen iszlám bírói szerv látta el a jogszolgáltatást, amely az iszlám vallásúak és a keresztények ügyeiben egyaránt eljárta, s a dolog természete szerint mindig az iszlám jogot alkalmazta.

Ami a vallásügyet illeti, a fennmaradt defterekből annyit tudunk, hogy a hódoltság területén iszlám kultikus helyei és iskolái, oktatási intézményei javarészt állami pénzen épültek, a papok és a tanítók a kincstártól, az államtól kaptak ellátást. Magánalapítványt ilyen célra csak ritkán hoztak létre.

Az iszlám papság hierarchiájában első helyen kell említenünk a „chatib”-okat, akik az ünnepélyes pénteki istentiszteleteket tartották. Ilyenek csak a nagyobb városokban voltak,

ahol díszesebb, jelentősebb kultikus hely, „dzsámi” volt. Rangban, tekintélyben utánuk következtek az imámok, akik a rendes lelkészi teendőket végezték. Ezek után jöttek a „muaddin”-ek, akik a mecsetek tornyaitól naponta ötször énekelték az előírt imádságokat.

A vallási élettel szoros kapcsolatban volt az oktatásügy. A papok közt gyakran akadtak tanítók is. Az iskoláknak két fajtája, típusa létezett: a „mekteb” és a „medresze”. Az előbbi népiskola volt, az utóbbi felsőbb iskola. Annak, aki papi, bírói vagy közigazgatási pályára készült, el kellett végeznie a medreszét is, mert anélkül imám, kádi, vagy „sagird” (közigazgatási gyakornok-fogalmazó) nem lehetett belőle.

A keresztény lakossággal szemben általában toleránsak voltak az iszlám vallás követői. A Koránnak az a rendelkezése, hogy „nincs kényszer a hitben”, általában érvényesült. Mégis az oszmán-törökök „humanizmusát” nem szabad túlbecsülnünk, mert a toleranciában nem egy esetben nem csekély szerepe volt a mérlegelésnek. Előfordult, hogy a protestánsokat pártolták a katolikusokkal szemben, máskor a protestáns papokat elfogták, s csak váltságdíj ellenében engedték őket szabadon. Volt eset arra is, hogy a ferences barátoknak, szerzeteseknek menedéklevelet adtak, máskor pedig megvesszőzték őket. Előfordult az is, hogy nehézséget gördítettek az elé, hogy a keresztények templomaikat kijavíttassák, tatarozhassák, az ilyen munkálatokat mindig felsőbb, „hatósági” engedélytől, jóváhagyástól tévén függővé.

A fentiekől eltekintve azonban a keresztények és általában a nem iszlám vallásúak vallási kérdéseivel nem sokat törődtek. Ezt mutatja többek közt az a toleranciára utaló körülmény is, hogy gyakran keresztényeket is alkalmaztak pénzügyi ellenőrző közegként. Gyakran előfordult, hogy városok bírúit, vagy befolyásos polgárokat kértek fel „emin”-ek kiterjedtebb jövedelmi ág felügyelőjének és felelős számadójának, vagy „amil”-nak (kisebb bevételi objektum, például kapuvám behajtójának).

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy igen röviden, inkább csak áttekintésszerűen foglaltuk össze a fentiekben az oszmán-török uralom alá került területen alkalmazott jogot, illetve joggyakorlatot.

9. A másfél évszázados oszmán-török uralom csekély mértékben volt befolyással a magyar jogra, illetve jogalkalmazásra. A községek régi szervezetüket megtartották, s a lakosság továbbra is a régi magyar jog (*ius patrium*) szerint élt.²³ Az oszmán-török közigazgatás ezzel nem törődött, csak az adók pontos befizetésére ügyelt gondosan.

A magánjog (*ius privatum*) szinte a maga teljességében hatályban maradt, feltéve, hogy nem állott ellentétben az oszmán-török állami berendezkedés alapelveivel. A magyar államhatalom és közigazgatási rendszer volt csupán az, amely helyét az oszmán-töröknek adta át. Meg kell azonban említenünk, hogy a legalsóbb rendű egységek, a falvak és a (mező)városok (*oppida*) szervezete lényegét tekintve megőrizte korábbi sajátosságait.

Érdekes és fontos megemlíteni azt, hogy a királyi Magyarország területére menekült nemesek és a hódoltsági területen maradt jobbágyok között sem szűnt meg a kapcsolat, hanem a mintegy másfél évszázadon át tartó török uralom ellenére nemzedékről nemzedékre hagyományozódott az együvé tartozás tudata.²⁴ Ismeretes az, hogy a hódoltsági területen fekvő vármegyéből menekült nemesség a királyság területén rendes megyegyűléseket tartott. A jobbágyság sem feledkezett meg a nemesekről, azokat tekintette igazi urainak és általában – feltéve, hogy módjában volt – igyekezett eleget tenni azoknak a kötelezettségeknek is, amelyek a magyar törvények szerint nemes földesurai irányában terhelték.

²³A hazai jog (szokásjog) sajátos vonásaira nézve összefoglalóan ld.: Tagányi K.: Hazai élő jogszokások gyűjtéséről, Budapest, 1919. és Szendrey Á.: Szokások. A magyarság néprajza. (red. Viski K.) Budapest, 1943². 122-268.o. Vö. még: Bónis Gy.: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, 1947. A régebbi irodalomból ld.: Hajnik I.: Magyar alkotmány és jog az Árpádok alatt. Budapest, 1873.

²⁴Ezzel a kérdéssel is foglalkozik Szakály Ferenc. Ld: Szakály F.: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. és uő.: Magyar intézmények a török hódoltságban. Budapest, 1997.

10. Az előbb említett körülmény, valamint az évszázados harcok és megpróbáltatások során az oszmán-török hódítók iránt kialakult ellenszenv volt döntően az oka annak, hogy a törökök kivonulásával együtt szinte teljesen eltűntek az oszmán-török uralom nyomai. Az iszlám jog szintén eltűnt az ország területéről anélkül, hogy a magyar jog fejlődésére bármiféle hatást gyakorolt volna. Ebben természetesen nagy szerepe volt annak is, hogy az oszmán-török katonaság kivonulásával egy időben elhagyták Magyarországot a városokban letelepedett iszlám vallású lakosok is, és így nem volt többé semmi, ami az iszlám jog fennmaradását bármilyen csekély mértékben is indokolta volna.

Összegzésképpen azt kell megállapítanunk, hogy bár a mintegy 150 évig tartó oszmán-török uralom folytán Magyarország egy része az iszlám jog uralmi területévé lett, ez a körülmény a magyar jog fejlődésére hatással nem volt, a magyar jogban az iszlám vallás befolyásának, hatásának nem találjuk nyomát.

11. A magyarság és az iszlám világ közötti kapcsolat újabb korszaka kezdődött Bosznia-Hercegovina (törökül: *Bosna-Hersek*) az Osztrák-Magyar Monarchia által történt okkupációjával 1878-ban. Az okkupáció révén ugyanis Magyarország, mint az Osztrák-Magyar Monarchia egyik része, Ausztriával közösen olyan területhez jutott, amelynek lakosai részben muszlimok voltak. Ennek ellenére sem az okkupáció, sem pedig az 1908-ban bekövetkezett annexió, amikor is Bosznia-Hercegovinának az Osztrák-Magyar Monarchiával való kapcsolata még szorosabbá vált, nem hozta magával a magyar jog egyes szabályainak módosítását. Nem volt ez szükséges már csak azért sem, mert Bosznia-Hercegovina végeredményben nem lett a Magyar Királyság területévé.²⁵

Bosznia-Hercegovina Osztrák-Magyar Monarchia által történő okkupálódását követően is hatályban maradt a világi és a *sari'a* bíróságok által alkalmazott iszlám, pontosabban jelentős mértékben iszlám elemeket tartalmazó magánjog, a *Medzsellé*.²⁶ 1869 és 1876 között 16 kötetben tette közzé Ahmad Gawdat Pasa (1822-1895), aki 1846-ban kapott megbízást Musztafa Resid Pasa nagyvezértől, az Oszmán Birodalom magánjogának europaizálását célzó kodifikálására, kompilálására. A legtöbbször a hanafita (jogi) iskola tanait követő, a *sari'át* alapul vevő kompiláció formailag, struktúráját tekintve az európai (nyugat- és közép-európai) kódex-mintát, pontosabban kódex-modellt követi. A *Medzsellét* alkalmazták a nem az iszlám vallást követő alattvalókra is.²⁷

12. Az I. világháború során, mivel az Oszmán Birodalom 1914-ben a Központi Hatalmak (*Zentralmächte*) szövetségese lett, Magyarországon az 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám vallást törvényesen elismert vallásfelekezetté nyilvánította elsőként Európában, sőt elsőként a nem iszlám világban. Gróf Tisza István második miniszterelnöksége alatt fogadta el a magyar parlament mindkét háza egyhangúan ezt a törvénycikket. A törvényjavaslat kidolgozója és előterjesztője az állam- és jogtudományban is járatos, államtudományi doktorátussal rendelkező Jankovich Béla (1865-1939) vallás- és közoktatási miniszter, a

²⁵ Bosznia-Hercegovina igazgatása a közös (osztrák-magyar) pénzügyminisztérium feladata, kompetenciája volt.

²⁶ A *Medzsellére* nézve ld. a régebbi szakirodalomból: R. Dareste: *Le droit musulman*. In: *Études d'histoire du droit*, Paris, 1889. 52-68.o. és W. E. Grigsby: *The Medjelle or Ottoman Civil Law*. London, 1895.

²⁷ A Bosznia-Hercegovinában alkalmazott jogra nézve ld. E. Eduard: *Das Justizwesen Bosniens und der Herzegowina*. Wien, 1889.; I. Pilar: *Entwicklungsgang der Rezeption des österreichischen allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina unter besonderer Berücksichtigung des Immobilienrechtes*. In: *Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches*. I. Teil. Wien, 1911. 702-726.o.; M. Zobkow: *Die Anwendung des allgemeinen bürgerlichen Gesetzbuches in Bosnien und der Herzegowina*. In: *Festschrift zur Jahrhundertfeier des Allgemeinen Bürgerlichen Gesetzbuches*. I. Teil. Wien, 1911. 727-752.o. és J. Schoen: *Das bosnische-herzegowinische, österreichische, ungarische und kroatische Handelsrecht in ihren Verschiedenheiten*. Wien, 1913. Az újabb hazai szakirodalomból ld. Hamza G.: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest, 2002. 221 sk.o.; uő.: *Entstehung und Entwicklung der modernen Privatrechtsordnungen und die römischrechtliche Tradition*. Budapest, 2009. 493-499.o. és uő.: *Origine e sviluppo degli ordinamenti giurisprivatistici moderni in base alla tradizione del diritto romano*. Santiago de Compostela, 2013. 455 skk.o.

Magyar Tudományos Akadémia (MTA) levelező tagja volt. A törvény kihirdetésére 1916. március 30-án került sor. Az 1916. évi XVII. törvénycikk alapján – eltérően a vallás szabad gyakorlásáról rendelkező 1895. évi XLIII. törvénycikktől – nem egy felekezet elismeréséről rendelkezett, hanem törvénnyel (lex) nyilvánította törvényesen elismertnek az iszlám vallást, még mielőtt azt valamelyik muszlim közösség hivatalos formában kérte volna.

Ezt az eltérést az iszlám jog, a *sari'a* sajátosságai tették szükségessé. Hangsúlyoznunk kell, hogy az 1916. évi XVII. évi törvénycikk, eltérően az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák felében (ciszlajtán tartományok) 1912. július 12-én elfogadott törvénytől (Gesetz vom 15. Juli 1912, betreffend die Anerkennung der Anhänger des Islam nach hanefitischem Ritus als Religionsgemeinschaft), mely csupán a szunnita iszlám hanafita ágát (hanafitischer Ritus) ismerte el, az egész iszlám felekezetet nyilvánította ope legis elismert felekezetté. Az elismert felekezet az ún. bevett, vagy nem jogi természetű jogi terminus technicusszal ún. történelmi felekezethez (felekezetekhez) képest korlátozottabb jogokkal rendelkezett. Az 1895. évi XLIII. törvénycikk a latin, a görög és az örmény szertartású (rítusú) katolikus, az evangélikus-református, az ágostai hitvallású evangélikus, a görögkeleti szerb és görögkeleti román, az unitárius egyházakat és az izraelita felekezetet ismerte el bevett felekezetnek.

Itt utalunk arra, hogy a Magyar Királyságban először, 1905-ben, a baptista vallás elismert felekezetté nyilvánítására került sor. A baptista egyház elismert felekezetté nyilvánításának, melyben nem csekély szerepet játszott az Amerikai Egyesült Államok (USA) baptista egyházának (egyházainak) befolyása, alapja azonban nem törvény, hanem alacsonyabb szintű jogszabály, vallás- és közoktatási miniszteri rendelet volt.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ez az elismerés az Oszmán Birodalom iránti külpolitikai elkötelezettség miatt – ebben nyilvánvalóan komoly szerepet játszott Bosznia-Hercegovina Magyar Királysághoz történő csatolásának perspektivikus lehetősége – történt. Erre nyilvánvalóan nem az iszlám vallást követő, az 1910. évi népszámlálás szerint még az ezres lélekszámot (összesen csupán 757 fő, természetes személy) sem elérő magyar (a társország, „Nebenland” Horvátország-Szlavóniát is beleszámítva) alattvalókra tekintettel került sor.²⁸

13. Az iszlám vallás elismerése nem azt jelentette, hogy korábban az iszlám vallásúak nem gyakorolhatták volna szabadon, korlátozások nélkül vallásukat. A vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlatát mindenki számára biztosította, feltéve, ha az nem ütközött az állami és társadalmi rendbe. Az 1916. évi XVII. törvénycikk csak a szervezkedést és a jogi személy formájában való társulást biztosította az iszlám vallásúak számára, amely a hatályos magyar jog szerint csupán a törvényesen bevett és elismert vallásfelekezeteket illette meg. A törvény hatálybalépéséig a muszlimok vallásukat, hasonlóan más ún. megtűrt felekezethez tartozókhoz, csak szigorú belügyminiszteri ellenőrzés, felügyelet alatt gyakorolhatták. Említést érdemel, hogy ugyanez vonatkozott az egyesületi keretek között történő vallásgyakorlatukra is.

A törvénynek megfelelően, annak rendelkezéseivel összhangban a magyarországi iszlám vallásúak Budapesten hitközséget alakítottak. Élükön, mint vallási vezető, egy imám állt, akinek illetményét az állami költségvetésből fedezték, még az I. világháborút követően, 1918 után is.

Az iszlám vallás elismerése, elismert felekezetté nyilvánítása nem hozta magával a magyar jog egyes intézményeire vonatkozó szabályok módosítását. A házassági jog is változatlan maradt, mert az iszlám felekezet elismerése nem jelentette – többek között – a többnejűség, poligámia elismerésének lehetőségét; nem jelentette azt, hogy a magyar jog a monogám házasság elvét feladta volna. Nem került módosításra a hatályos magyar büntető

²⁸ Az 1910-ben tartott népszámlálás szerint a Magyar Királyság területén 20 886 487 személy élt.

törvénykönyvnek (1878. évi V. törvénycikk, „Csemegi-kódex”) az a rendelkezése sem (251. szakasz), amely a kettős házasságot (bigámia) büntettnak nyilvánítja.²⁹

14. Tekintettel arra, hogy az iszlám vallás elismert felekezetként történő elismerése nem jelentette az általános, évszázados hagyományokon, tradíciókon nyugvó jogelvektől való eltérést, a magyar jogba még az 1916. évi XVII. törvénycikk elfogadását és annak hatálybalépését követően sem kerültek be az iszlám jog elemei, más szavakkal nem került sor a sari’ a részleges „receptiójára”.

²⁹Az 1878. évi V. tc. XV. fejezete (251-253. szakaszok) rendelkezett a kettős házasság tilalmáról.

Bíróági közvetítés a peres eljárások és a jó gyakorlatok tükrében

I. Bevezetés

2014. március 15-én hatályba lépett az új Polgári Törvénykönyv. A 2013. évi V. törvény és a hozzá kapcsolódó, mintegy 180 módosított jogszabály a gazdasági és a magánszféra jogviszonyaiba is alaposan belenyúlt. Korábban például a családjogi törvény külön jogszabály volt, március 15-től a Ptk. része lett. Alapértéke pedig a család védelme, illetve az új Családjogi Könyv erőteljesen igyekszik védeni a gyermek érdekeit. Az új Ptk. előtérbe helyezi a közös szülői felügyeletet, és kifejezetten előtérbe helyezi a mediációt. A mediációra akkor van érdemi lehetőség, amikor egyenlők az erőviszonyok a felek között, és a saját akaratukból jutnak el a megegyezésig. A mediáció fontos szerepet játszik a házasság felbontásakor, a külön élő szülők jogainak szerződésbe foglalásakor, a közös szülői felügyeletnél, a kapcsolattartásnál, ez utóbbiak esetében kötelezővé is teszi a jogalkotó.

Mediátori kijelölésem egybeesett az új Ptk. hatályba lépésével, amelyet megelőzően egy 60 órás tanfolyamon vettem részt az Igazságügyi Akadémián. Gyakorló szülőként fontosnak tartottam korábban is, és jelenleg is azt, hogy váláskor, illetve az élettársi kapcsolat megszakadásakor a szülők továbbra is együttműködjenek, és ebben az egyik legjobb módszer a mediáció. Bíróági titkárként végrehajtási ügyszakkal is foglalkozom, és az abban szerzett tapasztalatok alátámasztották azt, hogy hiába van egy jogerős ítélet akár gyermektartásdíjban, akár a szülői felügyelet gyakorlásában, ha a felek az ítéletet önként nem teljesítik, további jogi procedúra veszi kezdetét. A mediációval a felek kialakíthatnak egy olyan kommunikációt egymás között, amely nem csak közös gyermekükre, illetve gyermekeikre, hanem saját további életükre is pozitív hatással lehet.

A mediáció hazánkban meglehetősen új jogintézmény, azonban előzményei már a római jogban megjelentek, az ún. választott-bíráskodás formájában. A két jogintézmény annyiban hasonlít, hogy jogvitás ügyben választott-bíróági eljárásra is a felek megegyezése alapján van lehetőség, a jogvitát pedig ennek eredményeként nem állami igazságszolgáltató szerv dönti el, hanem a választottbíróág.² A gazdasági életben fogyasztóvédelmi békéltető testületek jöttek létre, amelyeknek célja szintén a jogvita békés, megegyezéssel történő megoldása. A mediáció megjelent először a családjogban, mint önként választott lehetőség, majd a büntetőjog területén kötelezővé tették, illetve bevezetésre került a rendszerváltás óta az egészségügyben is a kártérítési ügyek területén az egészségügyi közvetítés.

A mediáció térhódítása a 2002. évi LV. tv. (a továbbiakban: közvetítói tv.) hatályba lépésével kezdődött 2003. március 17-én. A törvényalkotó a közvetítés bevezetésénél elsődleges szempontként annak perelhárító jellegére helyezte a hangsúlyt annak érdekében, hogy egy sajátos permegelőző vagy bíróági, illetve hatósági eljárás befejezését elősegítő, egyeztető, konfliktus-kezelő, vitarendező eljárás jöjjön létre. Ennek célja az, hogy a vitában érdekelt felek kölcsönös megegyezése alapján a vitában nem érintett, harmadik személy (közvetítő) bevonása mellett a felek közötti vita rendezésének megoldását tartalmazó írásbeli megállapodást hozzanak létre (közvetítói törvény 2.§). A törvény 4/A. fejezete a bíróági közvetítéssel foglalkozik, amelyet a 2012. évi CXVII. tv. 39. § (2) bekezdése iktatta be (2012. július 24-től). A bíróági közvetítés törvénybe iktatása elsősorban a bíróságok terhének

¹ A Szegedi Járásbíróság bíróági titkára, a Szegedi Törvényszék illetékességi területére kijelölt mediátor

² Sáriné Simkó Ágnes: A mediáció – a közvetítói tevékenység. HVG-Orac Lap-és Könyvkiadó Kft, Budapest, 2006.

csökkentését, a peres eljárások csökkentését, illetve az ügyfelek elégedettségét tűzte ki célul. Tulajdonképpen azóta beszélhetünk bírósági közvetítésről, melyet a közvetítői szakmai képzés elvégzésének igazolását követően kijelölt bírósági titkár, bíró, és rendelkezési állományba helyezett bíró végezhet (törvény 38/A §). A kötelező közvetítői eljárást pedig a 2013. évi CCLII. tv. 105. § (17) bekezdése iktatta be, és 2014. március 15-től hatályos.

Érdekességként megemlítem, hogy a nyugat-európai országokban már több évtizedes múltra tekint vissza a közvetítői és ezen belül a bírósági közvetítői jogintézmény. Franciaországban jelenleg nem szabályozza külön törvény, hanem egyrészt pert megelőző közvetítés létezik, illetve a folyamatban lévő perekben a bíró rendelkezik a közvetítés elrendeléséről, a felek véleményének kikérése után.³ Németországban 1989-ben kezdődött meg a közvetítés térhódítása, elsősorban a családjogi vitákban. 1997-től pedig az ügyvédek tevékenységi körébe tartozik a közvetítés is.⁴

Bevezetőmben említést szeretnék még tenni az Európai Parlament és a Tanács 2008/52/EK (2008.05.21.) irányelvéről, amelynek neve Mediációs Irányelv (MIR). Az irányelv a határon átnyúló polgári és kereskedelmi ügyekben intézményes mediáció megteremtését határozta el, olyan eljárás felépítését, ahol a felek, a közreműködő közvetítő pontos, jogilag szabályozott szerepet kapnak, és amely hatékony (végrehajtható) eredményhez vezet.⁵ Fent részletezett jogszabályi környezetbe ágyazva tehát továbbléphetünk annak bemutatására, hogy a bírósági közvetítés hogyan kapcsolódik a peres eljárásokhoz.

II. Bírósági közvetítés a peres eljárások tükrében

II.1. A peres eljárás és a mediáció összehasonlítása

A peres eljárás és a mediáció összehasonlításakor először ennek jogszabályi környezetét mutatom be. A peres eljárás részletes szabályait a Polgári perrendtartásról szóló, többször módosított 1952. évi III. tv. (Pp.) szabályozza. Ezen jogszabályba kerültek bele olyan eljárásjogi szabályok, amelyek a mediáció (közvetítés) részletes szabályait tartalmazzák. Ezen kívül, mint anyagi jogszabályi háttér, az új Polgári Törvénykönyvet (2013. évi V. tv.) kell megemlíteni, illetve az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. tv.-t (Itv.). Az új Ptk. 4. Könyve tartalmazza a családjog részletes szabályait, és ebben a 4:22.§ taglalja a közvetítői eljárást önkéntes alapon, míg a 4:172.§ a közvetítői eljárást kötelező jelleggel.

A 4:22.§ kimondja, hogy a házastársak a házassági bontóper megindítása előtt, vagy a bontóper alatt – saját elhatározásukból vagy a bíróság kezdeményezésére – kapcsolatuk, illetve a házasság felbontásával összefüggő vitás kérdések megegyezésen alapuló rendezése érdekében közvetítői eljárást vehetnek igénybe. A közvetítői eljárás eredményeként létrejött megállapodásukat perbeli egyezségbe foglalhatják. A CSJK. 4:22.§-a a házasság felbontásánál tehát utal a konfliktus rendezésének egy új, alternatív lehetőségére, valamint arra, hogy kinek a kezdeményezésére kerülhet sor és milyen joghatása van a mediációs eljárás eredményeként létrejött megállapodásnak. Fontos kiemelni, hogy váláskor a bíróság kezdeményezésére csak akkor indokolt a közvetítői eljárást kezdeményezni, ha a felek között még nem mérgesedett el a viszony, és hajlandóságot mutatnak a vitás kérdések békés rendezésére. E jogszabályhely alapján a bíróság csak javaslatot tehet, és nem kötelezheti a házastársakat mediáció igénybevételére.⁶

³ Sáriné Simkó Ágnes: i. m.

⁴ Sáriné Simkó Ágnes: i. m.2006.

⁵ Gyekiczky Tamás: A mediációról. Gondolat Kiadó, Budapest, 2010.

⁶ Kőrös András: Polgári jog – Családjog: Az új Ptk. magyarázata III./VI./HVG-Orac Lap-és Könyvkiadó, Bp., 2013

A 4:172.§ szerint a bíróság indokolt esetben kötelezheti a szülőket, hogy a szülői felügyelet megfelelő gyakorlása és az ehhez szükséges együttműködésük biztosítása érdekében – ide értve a külön élő szülő és a gyermek közötti kapcsolattartást – közvetítői eljárást vegyenek igénybe. E szabály megalkotása mögött az a jogszabály-alkotói szándék húzódik, hogy a kiskorú gyermeknek alapvető érdeke, hogy a szülők közösen döntsenek a szülői felügyelet jövőbeni gyakorlásáról, hiszen ők tudják a legjobban, mi szolgálja a gyermek érdekét, és ne egy állami szerv döntse el ezt, különös tekintettel arra, hogy ha annak döntését nem érzik magukénak, úgysem tartják be. Ennél a szabálynál fontos még kiemelni a bíróság, illetve a bíró aktív szerepét az ún. mediációs eljárásra terelésben. Ezt csak indokolt esetben teheti meg, tehát célszerű egy tárgyalást legalább tartani annak érdekében, hogy a felek egymás közötti viszonyáról, a felek közvetítői eljárásra küldéséről meggyőződjön. Az új családjogi szabályozás nemcsak a szülői felügyeleti jogok gyakorlásának rendezése, hanem a kapcsolattartás szabályozása iránti eljárásban is előírhatja a közvetítői eljárás kötelező igénybevételét. Itt kell megemlíteni, hogy a kapcsolattartás megállapítására, végrehajtására vonatkozó gyámhatósági eljárás folyamatában 2005. július 1-je óta ún. gyermekvédelmi közvetítői eljárás került bevezetésre (a 14/2003. (II.12.) Kormányrendelettel).

A kötelező közvetítés azt jelenti, hogy a felek – a bíró végzését követően – kötelesek a kérelmüket erre vonatkozóan a bírósághoz beadni, illetve az első mediációs ülése megjelenni.

Az anyagi jogszabályok mellett eljárásjogi jogszabályok is biztosítják a bírósági közvetítést a közvetítői törvényben foglaltakon kívül. A Pp. 75.§ (2a) bekezdés, 80.§ (3) bekezdés, (4) bekezdés, (4a) bekezdés, (4b) bekezdés, 121.§ (4) bekezdés, 148.§ (2) bekezdés, 152.§ (3),(4) bekezdés, illetve a 155.§ (3) bekezdése foglalkozik ezzel a témakörrel.

A Pp. 75.§ (2a) bekezdés szerint kötelező közvetítői eljárás esetén a perköltséghez – a fél kérelmére – hozzá kell számítani a közvetítő költségeit és díját, valamint a fél egyéb, a közvetítői eljárásban szükségképpen felmerült költségeit. A perköltség fogalma tehát kibővült a közvetítői eljárás során felmerült költségekkel. Fontos kiemelni, hogy a bírósági közvetítés ingyenes, tehát a bírósági közvetítés során a közvetítőnek díjat nem kell fizetni. Ebből következően fenti jogszabályi rendelkezés arra az esetre vonatkozik, ha a felek ún. külső közvetítő segítségét vették igénybe. Erre vonatkozóan a közvetítői törvény mondja ki a részletes szabályokat, és az igazságügyért felelős miniszter által vezetett közvetítői névjegyzék alapján található a felek bíróságon kívül mediátorokat. Ezek díjazásáról a 2002. évi LV. tv. 27.§ (1) bekezdése rendelkezik, amely kimondja, hogy a közvetítői tevékenységért díj jár, és igényt tarthat a felmerült és igazolt költségei megtérítésére, továbbá a díj és a költségek előlegezésére is. A (2) bekezdés szerint az egyes ügyekben felszámítandó díj összegében a természetes személy vagy jogi személy és a felek szabadon állapodnak meg. A perköltség fenti rendelkezésében a fél egyéb, a közvetítői eljárásban szükségképpen felmerült költségei is szerepelnek, és itt kell beszélni a szakértő részvételéről a közvetítői eljárásban. A közvetítői törvény 33.§ (1) bekezdés szerint a közvetítő a felek egyetértésével szakértőt vehet igénybe. Szakértőként bárki eljárhat, aki valamely kérdésben kellő szakértelemmel rendelkezik, és akinek a személyében a felek megegyeznek. A szakértő tevékenységéért szakértői díj és költségtérítés jár (közvetítői tv. 33.§ (4) bekezdés). Költségként merülhet fel még más harmadik személy részvétele is a közvetítői eljárásban, hiszen a közvetítő a felek kérésére a közvetítői eljárásban a vitás ügy körülményeiről tudomással bíró más személyeket is meghallgathat.

A Pp. 80.§ (3) bekezdése – a perköltség viselése körében – azt részletezi, ha közvetítői eljárásban létrejött megállapodás ellenére a megállapodással rendezett jogvita tárgyában a megállapodást megkötő felek bármelyike a bírósághoz fordul, a pert indító fél a per eldöntésére való tekintet nélkül kötelezhető a perben felmerült valamennyi költség megfizetésére. A perköltség-viselés általános szabályai irányadóak, ha a felperes kizárólag a megállapodásban foglaltak iránt, annak nem teljesítése miatt indít pert.

A közvetítői eljárásban létrejött megállapodás ellenére perlekedő fél – a per eldöntésére való tekintet nélkül – a közvetítői eljárásban a másik fél által fizetett költségeknek (a közvetítő díjának és igazolt költségeinek, a szakértői díjnak és költségterítésnek stb.) a másik fél részére történő megtérítésére is kötelezhető. A megállapodás nem teljesítése miatt indított perben a perköltség- viselés általános szabályai alkalmazandók, azonban a bíróság a megállapodás teljesítését elmulasztó felet ilyenkor is kötelezheti a közvetítői eljárásban a másik fél részéről felmerült költségek megtérítésére (Pp. 80.§ (4) bekezdés).

Ez a szabály 2014. március 15-től kiegészült két olyan jogszabályi rendelkezéssel, amely a kötelező közvetítői eljárásra vonatkozik. A bíróság a per eldöntésére való tekintet nélkül kötelezheti a felet az ellenfél közvetítői eljárásban szükségképpen felmerült költségeinek megtérítésére, ha a kötelező közvetítői eljárásban létrejött megállapodás a jogszabályoknak megfelel, és a fél e körülmény ellenére a perben nem köt egyezséget. Ha a kötelező közvetítői eljárásban létrejött megállapodás a jogszabályoknak nem felel meg, és egyezségkötés hiányában a peres eljárást érdemben folytatni kell, a felek a perköltségként érvényesíteni kívánt közvetítői eljárás költségeit egymás közt egyenlő arányban viselik (Pp. 80.§ (4a) bekezdés). A (4b) bekezdés szerint kötelező közvetítői eljárás esetén a fél a per eldöntésére való tekintet nélkül kötelezhető az ellenfél perköltségének megtérítésére, ha az ellenfél igazolja, hogy a közvetítő felkérését kezdeményezte, vagy az első közvetítői megbeszélésen megjelent, és a közvetítő felkérése, vagy a közvetítői eljárás megindítása a fél önhibából eredő mulasztása miatt hiúsult meg. Az önhiba hiányát a mulasztó félnek kell valószínűsítene.

A Pp. 121.§ a keresetlevél benyújtásának és kellékeinek részletes szabályait tartalmazza, és a (4) bekezdés szerint, ha a felek közötti jogvitában közvetítői eljárás volt folyamatban, a keresetlevélben erre utalni kell. Rögtön e jogszabályhely után következik a 121/A. §, amely előírja a jogi személy gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitáiban azt, hogy a keresetlevél benyújtása előtt meg kell kísérelniük a jogvita peren kívüli elintézését. Ez természetesen nem csak közvetítői eljárás keretében történhet, de arra is lehetőség van, melyre a továbbiakban még részletesen ki fogok térni. A Pp. 148.§ (2) bekezdése az egyezség vonatkozásában kimondja, hogy a bíróság – amennyiben annak sikerére esély mutatkozik, különösen, ha a felek bármelyike kéri – tájékoztatja a feleket a közvetítői eljárás lényegéről, igénybevitelének lehetőségéről, és ezzel összefüggésben a szünetelés szabályairól. Ha a felek a közvetítői eljárás során megállapodást kötnek, azt a 137.§ (3) bekezdésében meghatározott határidőn belül a bírósághoz egyezségként történő jóváhagyás végett benyújthatják, ebben az esetben a bíróság az eljárást folytatja, és a (3) bekezdés szerint jár el. Ebből kiemelendő az, hogy a felek akár az eljárás szünetelése mellett vehetnek részt közvetítői eljárásban, és a hat hónapi szünetelési határidő során létrejött egyezségüket benyújthatják a bírósághoz. Arra is van lehetőség, hogy az eljárás folytatását nem kérik, és így a per automatikusan megszűnik. A bíróság a közvetítői eljárás lényegéről, igénybeviteléről szóban és írásban is tájékoztathatja a feleket. Írásban célszerű – ha és amennyiben a jogvita alkalmas – az idéző vagy hiánypótló végzéssel egyidejűleg tájékoztatást küldeni a feleknek. Ilyet például:

„Tisztelt Peres Felek!

Az Önök közötti jogvita alkalmas arra, hogy közvetítői eljárás keretében történjen a konfliktusuk rendezése.

Javasoljuk Önöknek, hogy vegyék igénybe a közvetítői eljárást. Ez lehetővé teszi, hogy a felek per helyett párbeszéd útján megegyezzenek.

A közvetítés lehetővé teszi az Önök számára, hogy jogvitájukat egy pártatlan harmadik személy, a közvetítő segítségével ugyan, de önmaguk oldják meg. Ez az intézmény alkalmas a konfliktus enyhítésére, mert képes a közvetítés az ügy emberi oldalát megvilágítani.

A közvetítés célja: elsimítani a problémákat, és helyreállítani a párbeszédet. Az Önök részéről pedig lehetőség arra, hogy meghallgassák és megpróbálják megérteni, mi a fontos a másik számára. Lehetőség lesz a különböző érdekeket felismerni, az érzelmeket feltárni, és a közvetítő segítségével egy olyan megegyezésre jutni, amely mindkettőjük számára kielégítő.

A bíró eldönti a jogvitát, de a konfliktus tovább élhet. A felek közti ellenségeskedés nemhogy csökken, gyakran még inkább mélyül, ezzel szemben a közvetítés ügyel a felek jövőbeni viszonyára, képes mély rétegekben feltárni a felek közötti konfliktus forrásait, és képes arra, hogy a későbbi konfliktusok kialakulását megakadályozzák.

A közvetítéssel a felek csak nyerhetnek. Ez az eljárás ugyanis ingyenes, lehetőséget biztosít az eljárás gyors befejezésére, megegyezés esetén perbeli költségkedvezmények illetik meg, lehetővé teszi a felek érdekeinek megfelelő megállapodást, képzett, titoktartási kötelezettséggel eljáró közvetítő igénybevételeivel.

A közvetítői eljárás közös kérelmük alapján indul meg, mely kérelmet akár jelen bíróságnál, akár bármelyik bírósági közvetítőnél előterjeszthetik. A közös kérelmet a peres eljárás megindítása után terjeszthetik elő, a per bármelyik szakaszában. A közvetítői eljárás alatt elhangzottak titkosak, azokat sem a perben, sem egyéb eljárásban nem lehet felhasználni. A bírósági közvetítővel a felek együtt is, és külön-külön is találkozhatnak. A közvetítői eljárás eredményeként létrejött megegyezés nem veti fel rögtön a megváltoztatás igényét, mert nem a közvetítő vagy a bíró megoldását, hanem a felek érdekeinek megfelelő megállapodást tartalmazza. Megegyezés esetén kérhetik annak bírósági jóváhagyását, míg megegyezés hiányában a peres eljárás tovább folytatódik. Bírósági közvetítő neve, ügyfélfogadási idő, telefonszám, e-mail cím.”

Fenti tájékoztató levél-minta kapcsán érdemes kiemelni, hogy nem minden peres eljárás során alkalmazható a közvetítői eljárás. Nem alkalmazható ugyanis a következő perekben: apaság és származás megállapítása, szülői felügyelet megszüntetése, gondnokság alá helyezés iránti perben, közigazgatási perekben, sajtó-helyreigazítási és alkotmányjogi panasz alapján, alkotmányellenessé nyilvánított jogszabály konkrét esetben történő alkalmazhatóságának visszamenőleges kizárására irányuló eljárásban, valamint a végrehajtási perekben. A bíróság döntése szükséges továbbá a házasság érvényességének, illetőleg létezésének, vagy nem létezésének megállapításához, továbbá a házasság érvénytelenítéséhez és a házasság felbontásához (közvetítői törvény 19.§ (3) bekezdés).

A bírósági közvetítői ügy megindulásának három alapfeltétele van:

- 1.) a vitás felek közötti peres, vagy nemperes eljárás (amelyben a közvetítői eljárás lefolytatása nem kizárt; a közvetítői és nemperes eljárások esetében akkor merülhet fel, ha kontradiktórius, azaz van a felek között rendezendő jogvita),
- 2.) a közösen előterjesztett kérelem annak megindítására,
- 3.) a kérelem egy olyan bíróságra érkezik, amely bírósági közvetítői feladatokat is ellát (azaz van ott kijelölt bírósági közvetítő).

A bíró – amennyiben indokoltnak látja – a feleket kötelezően közvetítői eljárás igénybevételeire kötelezi, és ezzel egyidejűleg a per tárgyalását felfüggeszti. A tárgyalás felfüggesztésére ebben az esetben a Pp. 152.§ (3) és (4) bekezdése alapján kerül sor. A bíróság ebben a határozatában felhívja a feleket arra, hogy a bírósági közvetítés lefolytatása iránti közös kérelmüket 8 napon terjesszék elő a bíróságon, vagy a közvetítői eljárás igénybevételeire kötelező végzés másolatát csatolják a közvetítőhöz intézendő felkéréshez. A

bíróság a határozat közlésével egyidejűleg a jogi képviselő nélkül eljáró felet tájékoztatja a kötelező közvetítői eljárás kezdeményezésének törvényben meghatározott szabályairól. A kötelező közvetítői eljárás megindítása érdekében felfüggesztett tárgyalást akkor kell folytatni, ha bármelyik fél igazolja, hogy a közvetítői eljárás befejeződött, illetve bármelyik fél igazolja, hogy az első közvetítői megbeszélésen részt vett, de a közvetítői eljárás nem indult meg, vagy a közvetítői eljárás igénybevételére kötelező határozat közlésétől számított két hónap telt el anélkül, hogy a felek az előzőekben megjelölt valamely igazolást becsatolták volna (Pp. 152.§ (4) bekezdés).

E jogszabályhely több kérdést vet fel mind a felek, mind a közvetítő kötelezettségével kapcsolatban. A közvetítő ugyanis köteles igazolást adni arról, hogy a felek a közvetítői eljáráson megjelentek, illetve a felek kötelesek kérelmüket előterjeszteni a bíróságon (amelyet a törvényszék nemperes ügyszámra lajstromoz, és kiszignálják a soron következő közvetítőre). A közvetítői eljárásra két hónap áll rendelkezésre, de ha a közvetítői eljárás igénybevételére kötelező bírósági határozat közlésétől számított két hónapon belül a megindított közvetítői eljárás nem fejezhető be, a felek ennek tényét a bíróság felé bejelenthetik, és a tárgyalás mindaddig nem folytatható, amíg a közvetítői eljárás be nem fejeződik (maximum négy hónap). Fontos kiemelni, hogy a feleknek ezzel a bejelentésükkel egyidejűleg hitelt érdemlő módon igazolniuk kell, hogy a közvetítői eljárás folyamatban van.

A felfüggesztést elrendelő bírósági határozat pervezető végzés, ellene külön fellebbezésnek nincs helye (Pp. 155.§ (3) bekezdés).

Az eljárásjogi jogszabályok ismertetését „csokorba szedve” még fontos az illetékekről szóló 1990. évi XCIII. tv. egy-két szabályáról említést tenni, amely a közvetítői eljárással kapcsolatos. Így az Itv. 56.§ (4) bekezdése mondja ki azt, hogy a bírósági közvetítés illetékmentes, tehát az eljárási illetéket nem kell a feleknek fizetniük, és a bírósági közvetítő sem részesül díjazásban, tekintettel arra, hogy a rájuk vonatkozó jogszabály szerint munkabérben részesül. Az Itv. 58.§-a a mérsékelt illeték-kedvezményt taglalja, ha a per megszüntetését a felek közösen kérik, ha az eljárás szünetelés folytán szűnik meg, illetve ha a felek egyezsége kötnek. Az Itv. 58.§-a szerint akár 50%-os, 70%-os, illetve 90%-os mérsékelt illetékekkel is gazdaságosabbá válik a felek számára a per, ha közvetítői eljárás keretében rendezik jogvitájukat. Az Itv. 58.§ (9) bekezdése szerint pedig, ha a felek a polgári eljárást megelőzően külön törvényben szabályozott közvetítői eljárásban vettek részt, az eljárás illetékének a közvetítő általános forgalmi adóval növelt – az illetékfizetésre kötelezett fél által viselt – díjával, de legfeljebb 50.000,- forinttal csökkentett összegét, de legalább az egyébként fizetendő illeték 50%-át kell megfizetni. Nem jár illeték-kedvezmény, ha

a) a közvetítői eljárást törvény kizárja, vagy

b) a közvetítői eljárásban létrejött megállapodás ellenére a megállapodással rendezett jogvita tárgyában a felek bármelyike bírósághoz fordul, kivéve, ha a per tárgya kizárólag a megállapodásban foglaltak érvényesítése.

A peres eljárás közvetítői eljárással kapcsolatos szabályainak részletezését követően a mediáció alapelveivel, típusaival, és szakaszaival foglalkoznék annak érdekében, hogy e témakör végén egy táblázatban foglaljam össze a peres eljárás és a mediáció különbözőségét. Az alapelvek, mint követelmények egy olyan új intézményrendszer kialakításáról szólnak, amelyek nem a meglévő intézmények helyett, hanem azokat kiváltva, esetleg ezeket megreformálva kell létrehozni. Az irányelv által megkövetelt új mediációs rendszert önálló formában, a korábbiaktól eltérő működési móddal felszerelve kell kiépíteni.⁷

Ha a mediáció alapelveiről beszélünk, meg kell említeni ismételt az Európai Parlament és a Tanács 2008/52/EK irányelvét a polgári és kereskedelmi ügyekben végzett közvetítés egyes szempontjairól, tekintettel arra, hogy az irányelv bevezető részében 30 elvet

⁷ Gyekiczky Tamás: i. m.

rögzít annak érdekében, hogy az alternatív vitarendezési módszert az utána következő 14 cikk alapján az Európai Unió országai alkalmazzák. A teljesség igénye nélkül egy-két irányelvet emelnék ki ezekből:

- az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés egyszerűsítése és javítása érdekében az alternatív polgári és kereskedelmi jogi vitarendezési módszerek terjesztése
- kettő vagy több fél önkéntes alapon, közvetítő segítségével maga kíséri meg vitájának peren kívüli megállapodás elérésével történő rendezését
- önkéntes eljárás abban az értelemben, hogy azt a felek maguk irányítják, kívánságuk szerint szervezhetik, és tetszőleges időpontban meg is szakíthatják
- titoktartás
- a közvetítő képzése és a közvetítési szolgáltatások nyújtása vonatkozásában hatékony minőség-ellenőrzési mechanizmusok bevezetése
- a közvetítői eljárás rugalmasságának és a felek autonómiájának megőrzése
- a közvetítés eredményeképpen létrejött írásbeli megállapodásban a felek a megállapodásuk tartalmát végrehajthatóvá nyilváníthatják
- a közvetítésben fontos a bizalmas jelleg
- a közvélemény megfelelő tájékoztatása a közvetítők vagy a közvetítői szolgáltatást nyújtó szervezetek elérhetőségéről

Természetesen a fenti elvek mind a piaci, mind a bírósági közvetítésben alkalmazhatóak, és ezeket is figyelembe véve leszögezhetjük, hogy a mediáció főbb alapelvei a következők:

- 1.) titoktartás
- 2.) semlegesség (a mediátor részéről)
- 3.) jövőre fókuszálás
- 4.) mindenki nyer (mindenki érdekei érvényre jutnak)

A mediáció fenti alapelveit minden eljárásban szem előtt kell tartania a mediátornak ahhoz, hogy az alternatív vitarendezési eljárás megfelelő módon működjön, illetve a felek „előszeretettel” vegyék igénybe azt. A mediáció jellemzői közé tartozik az, hogy a megoldás érdekében a felek aktívak, együttműködők, és megpróbálják megérteni egymás szándékát, illetve a szavak mögött rejlő mélyebb érzéseket, gondolatokat. A felek a közös cél érdekében megpróbálnak együtt gondolkodni, és a legjobb megoldás kidolgozása érdekében minél többféle lehetőséget felvetni. Ezt a folyamatot a mediátor irányítja, aki a tárgyalás kereteit a felekkel együtt meghatározza. A mediáció akkor működik eredményesen, ha őszintén, jóhiszeműen tárgyalunk problémáinkról, illetve a nehézségek megoldása érdekében a lehetőségeinkről. Nem jogszabályok mögé rejtjük el érzéseinket, gondolatainkat, kívánságainkat, hanem megpróbáljuk elmagyarázni saját szempontjainkat, érzelmeinket, és indulatainkat a másik félnek, hogy ezt követően meghallgassuk azt, hogy mi van a másik fél szívében, illetve fejében.⁸

Vitakultúránk ezzel az eljárással is jelentősen javulhat, hiszen felelősséget kell vállalnia az embereknek saját tetteikért és gondolataikért. Ezáltal a felek között a mediációt követően is kapcsolat maradhat fenn, illetve a meglévő kapcsolat javulhat, amelynek nyertese lehet a feleken kívül az üzleti partner, a gyermek, a szomszéd, stb.

A bírósági mediációban a mediáció fentebb írt alapelvei egyaránt érvényesülnek és

⁸ Krémer András és dr. Barinkai Zsuzanna: Alternatív vitarendezés munkafüzet. Rézler Gyula Mediációs Intézet, Budapest, 2013.

kiegészülnek azzal, hogy itt a bíróság garantálja azt, hogy a mediáció időtartama alatt a bíró nem hoz az ügyben érdemi határozatot, és nem folyik kettős eljárás egy időben, valamint a mediációs eljárás során a felek által létrejött megegyezést a bíró teszi jogerőssé és végrehajthatóvá.⁹

A mediációnak különböző típusai vannak, csak felsorolásszerűen említem meg: van facilitatív mediáció, amelyet főleg gazdasági ügyekben használnak, ún. evaluatív mediáció, amely egy tanácsadói jelleggel működő mediáció, a narratív mediációt főleg családjogi ügyekben használják, a transzformatív mediációt szintén családjogi ügyekben, illetve a resztoratív mediáció, azaz az igazságügyi mediáció.

A közvetítői eljárás különféle szakaszokra osztható, amelyek a következők:

I. előkészítő szakasz

1. kapcsolatfelvétel a felekkel
2. előkészítő beszélgetések

II. közös mediációs ülés

1. az ülés megnyitása
2. tájékoztatás az eljárás lényegéről, illetve elfogadó nyilatkozatok aláíratatása
3. a megtárgyalandó témák felderítése
4. az ún. megszakítás nélküli idő
5. eszmecsere, a témák megtárgyalása
6. a megállapodás kidolgozása
7. a záró-megállapodás írásba foglalása
8. a mediációs ülés lezárása

III. utánkövetés (e-mailben, illetve telefonon az ügyfelek visszajelzése).

A mediáció fentebb részletezett szakaszai közül az előkészítő szakasz során a bírósági közvetítő a megkapott aktában található elérhetőség alapján a feleket vagy telefonon, vagy írásban értesíti az első mediációs ülés időpontjáról. Ha a feleknek jogi képviselőjük van, akkor a jogi képviselők részére is tájékoztatást küld. Az írásbeli meghívó már a címzésben is eltér a peres eljárás első tárgyalására történő idéző végzéstől, tekintettel arra, hogy itt a felek megszólítása: „Kedves asszonyom/uram!” Ezután a közvetítő közli, hogy a felek kérelme alapján ügyüket alkalmasnak tartja a bíróság a közvetítésre, és megjelöli az első közvetítői megbeszélés időpontját, helyét, valamint a bírósági közvetítő nevét és elérhetőségét. Tájékoztatja a feleket arról, hogy a bíróság ingyenes tanácsadással és információval szolgál a közvetítői eljárás lényegéről, az eljárás menetéről, céljáról, a peres eljárással szembeni előnyeiről, és a költségkedvezményekről. Arról is tájékoztatja a bírósági közvetítő a feleket, hogy az első közvetítői megbeszélésen való részvételről igazolást kapnak, amelyet bemutathatnak majd a bírónak. Javasolja a közvetítő, hogy a megbeszélésen a másik féllel együtt vegyen részt, de arról is tájékoztatja, hogy a megbeszélés megtartásának nem akadálya, ha egyedül jelenik meg. Ebben az esetben a bírósági közvetítő a másik féllel írásban vagy szóban újabb időpontot egyeztet.

A jogi képviselők részére a következő meghívólevél kerül megküldésre:

„A bíróság... felperesnek... alperes ellen indított perében (nemperes eljárásban) tájékoztatja a jogi képviselőt, hogy a Pp. 148.§ (2) bekezdése alapján a peres feleket 2015...órákor közvetítői megbeszélésre hívta meg. Részükre írásban is mellékelte a közvetítői

⁹Nagy Márta: Bírósági mediáció, Bába Kiadó, Szeged, 2011.

eljárás lényegéről és igénybevételenek lehetőségéről szóló tájékoztatást.

Tájékoztatja a bíróság a jogi képviselőt, hogy amennyiben a peres felek a közvetítői eljárás igénybevétele mellett döntenek, az első közvetítői megbeszéléstől – ha abba a másik fél is beleegyezik – részt vehet a közvetítői eljárás folyamatában: ügyfelét jogi tanácsokkal és tájékoztatással láthatja el. Előzetesen megvizsgálhatja az ügyfele által kötendő egyezség tartalmát a tekintetben, hogy a jogszabályoknak megfelel-e. Dátum, aláírás, elérhetőség”.

A kapcsolatfelvételt követően a bírósági közvetítés során előkészítő beszélgetésre nem mindig kerül sor, ott – az idő rövidségére, általában a két hónapos idő-intervallumra tekintettel – a szemtől-szembeni mediáció zajlik.

Ha a felek az első mediációs ülésen megjelennek, a mediátor feladatai közé tartozik a felek köszöntése és a bemutatkozás. Ezt követi az alapszabályok megfogalmazása, az eljárás magyarázata és elfogadtatása, a feleknek a „félbeszakítás nélküli” beszélési időtartam biztosítása, a korai konfliktusok kezelése a probléma meghallgatása során. Nagyon fontos, hogy a mediáció elején a mediátor elnyerje a felek bizalmát, hiszen csak így tud megteremteni egy őszinte, nyugodt, meghitt légkört a problémák feltárásához. A probléma feltárása alatt a mediátor a felekkel egyetértésben a problémákat kiválogatja, a résztvevőknek a problémákkal kapcsolatos aggodalmait felismeri, a különbségeket tisztázza és biztonságos légkört tart fenn. A problémák feltárása során a mediátor összefoglalja az egyetértés és egyet nem értés területeit.¹⁰

A megállapodás kidolgozásához a lehetőségek számbavételén túl a megegyezés kialakítása, pót-megoldás kidolgozása, illetve a problémamegoldás bátorítása nagyon fontos feladat a mediátor számára. Ha a megegyezés létrejön a felek között, azt a jogi szakvizsgálóval rendelkező mediátor kidolgozza, illetve a felek akaratának megfelelően kijavítja. Ha a megegyezés nem sikerült, akkor is segítséget ad a feleknek a következő lépések megtervezésében.

A mediációs ülés lezárása természetesen a mediációs megállapodás aláírásával történik meg. Ha a megegyezés nem sikerül a felek között, akkor is törekedni kell a mediátornak arra, hogy azokat az előnyöket és pozitívumokat sorolja fel a feleknek, amelyekkel gazdagodtak az eljárás során, és jövőbeni életükben kamatoztatni tudják.

A mediációs utánpótlás érdekében a mediátor felhívja a feleket szóban arra, ha és amennyiben idejük engedi, úgy telefonon, vagy e-mailben tájékoztassák őt a további eseményekről.

A peres eljárás és a mediáció fentebb leírtak alapján tehát közös annyiban, hogy mindkét eljárás a felek konfliktusait igyekeznek a saját eszközeikkel megoldani, azonban különbözősége nyilvánvaló. Ennek szemléltetésére egy táblázatot készítettem el:

	Peres eljárás	Mediációs eljárás
Hogyan indul?	idéző végzés	meghívás útján
Kik a résztvevők?	felperes, alperes, jogi képviselők, bíró	keresztneven szólított személyek, esetleg jogi képviselőjük és a mediátor
Jogszabályi alap	kötött eljárási szabályok (Pp.)	kötetlen; nincs bizonyítási teher
Helyszín	tárgyalóterem	mediációs szoba (kerek asztal, virágok, képek a falon)
Dokumentáció	jegyzőkönyv, iratok	nincs jegyzőkönyv
Működési elv	tekintély-elv	bizalom, jogi segítség,
A felek lelki állapota	stresszhelyzet (tétshelyzet)	biztonsági helyzet

¹⁰ Barcy Magdolna és Szamos Erzsébet:” Mediare necesse est-a mediáció technikai és társadalmi alkalmazása. Annimula Kiadó, Budapest.2005.

		(célkooperáció)
A döntés mechanizmusa	a döntés a bíróságé	a döntés a feleké
A felek jövőbeni kapcsolata	a felek jövőbeni kapcsolatát nem javíthatja, esetleg ronthatja	a felek jövőbeni kapcsolatát javíthatja
Jogi képviselő	az eljárás aktív résztvevője	hallgatóként van jelen, legfeljebb tanácsokat adhat
Célja	a jog szolgáltatása	a konfliktus közös megoldása

II.2. A családjogi, munkajogi, gazdasági jogi mediáció

A három jelző a bírósági mediáció három hasznos területét jelenti, és ezen belül is talán a családjogi mediációnak van a legnagyobb térhódítása Magyarországon. Ez magyarázható azzal, hogy a társadalom alapstruktúrája a család, amelyben közösen nevelik a szülők a gyermeket, illetve gyermekeiket. Az élettársi kapcsolat megszakadásakor, illetve a házasság felbontásakor a gyermek illetve gyermekek kicsit háttérbe kerülnek a peres eljárást megindító felek mögött, és a peres felek – jogi képviselőjük útján – a per megnyerésére, illetőleg az addig felhalmozott vagyon minél nagyobb arányú megszerzésére koncentrálnak. A jogszabályalkotó célja is az volt – a dolgozatom elején említett, új Polgári Törvénykönyvbe iktatott szabályokkal –, hogy a kiskorú érdekeit szem előtt tartva a felek érzelmeiket, indulataikat le tudják vezetni, ha kell, egy mediációs eljárás során.

A családjogi mediáció során az érzelmek és indulatok háttérében a válás illetve az elválás, a másik félben való csalódottság jelentkezik. Mai társadalmi-gazdasági viszonyainkban a válások száma növekszik, illetve a házasság intézményével szemben előtérbe kerül az élettársi kapcsolatok elterjedése. Ma már igen jellemző az a tendencia is, hogy a szülők kizárólag a gyermekek kedvéért maradnak együtt. A válás a gyermek életében változások sorát hozza, a család korábbi, egyensúlyi állapota megszűnik, szervezetlenség következik be, amiből újra egyensúlyt kell teremteni. Bár sok esetben valóban megfelelő megoldás lehet a válás egy diszfunkcionálisan működő családban, ennek ellenére a gyerekek ezt mégis krízisként élik meg. E-mellé sok esetben még jön egy másik probléma is, az újraraházasodás kérdése. A válásnak tehát vannak rövid és hosszú távú következményei is a gyermekre nézve. A rövid távúak pár éven belül megoldódnak, de a hosszú távúak csak sokkal később jelentkeznek. A gyermekek többségének egy-két éven belül sikerül túltennie magát a krízisen, azonban, ha ez nem sikerül, az fejlődési zavarokhoz, illetve a későbbiekben betegségekhez, illetve a társadalomba való beilleszkedési zavarokhoz vezethet. A válás (elválás) egy olyan folyamat, amitől a legtöbb ember fél. A pár közötti kölcsönös viszony, valamint az a mód, ahogyan a későbbiekben kommunikálnak, létfontosságúak a válás kezelésénél. Sajnos az esetek többségében pont ez az a terület, ami teljesen megromlik. Ilyenkor érdemes valamilyen békítő módszert alkalmazni a jövőbeni viszony javulásának érdekében.¹¹

Azért fontos ezt tudatosítani mind a mediátornak, mind pedig a családjogi bírának, hiszen az érzelmek, indulatok éppen ezekben a családjogi perekben jelentkeznek a leghevesebben, és ezek „kiventillálása” válik létfontosságúvá a bírósági mediációs eljárásban.

A válás során az egyéneknek egyrészt tehát érzelmi, másrészt anyagi problémákkal is szembe kell nézniük. A párok ebben az átmeneti állapotban össze vannak zavarodva, tele vannak ellentmondásos érzelmekkel, amik természetesen megnehezítik az objektív döntéshozatalt, például a vagyon vagy éppen a gyermekelhelyezés kérdésében. Ennek ellenére a szülőknek felül kell kerekedniük belső vívódásaikon, gondolataikon és a többi résztvevővel –

¹¹ Bognár Gábor – Telkes József: A válás lélektana. Közgazdasági és jogi Kiadó, Budapest, 1986.

ügyvéd, bíró, családsegítő munkatárs, mediátor – együtt a gyermek érdekét kell nézniük, azt szem előtt tartva kell meghozni a további lépéseket. A bírósági közvetítőnek ebben a válási (elválási) mechanizmusban a felek morális problémáit is kezelni kell, illetve segítenie kell a feleket avégett, hogy a jövőre koncentráljanak, és ne a múltbéli sérelmeiken „rágódjanak.”

A gyermekkel kapcsolatos családjogi ügyekben egyrészt a szülők megegyezhetnek, és azt a bíró végzéssel jóváhagyja, illetve megegyezés hiányában a bíró dönt. Ez utóbbi esetben a bíró szakértő közreműködését veszi igénybe ahhoz, melyik szülő alkalmasabb a gyermek nevelésére, melyik szülőhöz ragaszkodik jobban a gyermek, melyik szülő neveli a másik szülő ellen a gyermeket, melyik szülővel szeretne maradni a gyermek, stb.

Fontos kiemelni, hogy az igazságügyi orvosszakértők köre, különösen, akik gyermekekre orientálódtak, igen szűk, emellett a szakértők túlterheltek, ami lényegesen meghosszabbítja, illetve megnehezíti az ezzel kapcsolatos bírósági szakaszt. Sarkalatos probléma a családjogi esetek viszonyában az időtényező is, hiszen minden egyes személynél fontos az, hogy ügye minél előbb lezárásra kerüljön, mindenkit megvisel ez az átmeneti, bizonytalan állapot. A peres eljárás kihatással van az egyén teljes személyiségére, életére. A peres eljárás során azonban a hangsúly nem az érzelmeken és az emocionális folyamatokon van, hanem a tényeken, és a tárgyi bizonyítékokon. Ez azt eredményezheti, hogy a felek úgy érzik, problémájuk nem lett megoldva, igényeik nem lettek figyelembe véve, ami tovább fokozza az amúgy is feszült helyzetet. Ennél a pontnál lehet alkalmazni a bírósági eljárásban a mediációt, mint alternatív konfliktuskezelő módszert.

A mediációs eljárásban a felszínre kerülhetnek az elfojtott érzelmek, gondolatok, ami később kölcsönös megértéshez, elfogadáshoz és végül elengedéshez vezethet. Az egyező akaratnyilvánítással végződő válások mögött legtöbbször nem valódi „egyező akaratnyilvánítás” van, hanem a felek minél hamarabb szeretnék megromlott viszonyukat befejezni, ennek érdekében látszatra elfogadják a másik véleményét, ám amikor véget ér az eljárás, rájönnek arra, hogy valójában pont azokban a kardinális kérdésekben nem egyeztek meg, amik a továbblépés, a későbbi együttműködés miatt kulcsfontosságúak lennének. Az ilyen válások aztán később megint a bíróságokon zajlanak tovább, vagyonmegosztás vagy kapcsolattartás megváltoztatása jogcímen.

A válási mediáció célja, hogy a párok minél gyorsabban megállapodjanak, minél hamarabb túltegyék magukat a múlt fájdalmas eseményein, és energiáikat a jövőjük kialakítására koncentrálják. Közvetett célja ugyanakkor, hogy elfogadják, hogy problémáikat nekik maguknak kell megoldaniuk, hiszen ők ismerik problémáikat teljes mélységében, ezért nekik kell dönteniük és döntéseik felelősségét vállalniuk.¹²

A bírósági közvetítés családjogi ügyekben hasonló szakaszokból áll, akár egy fogyasztóvédelmi, vagy üzleti mediáció, az érzelmi érintettség azonban nehéz terhet ró mind a családi mediáció résztvevőire, mind a bírósági közvetítő részére. A családjogi mediációnál a családi jellegből adódó sajátosságok hangsúlyozása nagyon lényeges, hiszen az, hogy a felek túl jól ismerik egymást, az érzelmek hőfoka sokkal magasabb, a közös múlt, illetve szerteágazó problémák egyaránt próbára teszik a mediátort. Családjogi mediáció esetében nagyon oda kell figyelni arra, nehogy az egyik fél belekezdjen a játszmák valamelyikébe, mivelhogy azok nagy részét a végletekig el lehet húzni, fenntartva ezzel a konfliktust. Elengedhetetlen, hogy a mediátor ezen játszmákkal tisztában legyen, és idejében elfojtsa őket.¹³ Ehhez természetesen a mediátornak sok időre, tapasztalatra, és pszichológiai ismeretre van szüksége, amely tényezők nem mindig állnak rendelkezésre.

Nem szabad elfeledkeznünk a gyermekek mediációs eljárásban való megjelenéséről, ami jelenleg még nem egy elfogadott, illetve nem egy kialakult része a mediációs eljárásnak. A Polgári perrendtartásról szóló hatályos törvény alapján szülői felügyelettel, gyermek

¹² Sáriné Simkó Ágnes: i. m.

¹³ Sáriné Simkó Ágnes: i. m.

harmadik személynél történő elhelyezésével, vagy az elhelyezés megváltoztatásával kapcsolatos perben kiskorút meghallgathat a bíróság. Ez a 14. életévét betöltött kiskorúra vonatkozik, akinek részére a bíróság indokolt esetben egyidejűleg ügygondnokot is rendelhet (Pp. 65/A § (1) bekezdés). Az eljárásjogi jogszabályok alapján a kiskorú meghallgatásának megfelelő légkörben, a gyermek számára érthető módon kell megtörténnie. A meghallgatás kezdetén a kiskorútól – a korától és érettségétől függően – meg kell kérdezni a nevét, születési helyét, idejét, anyja nevét, lakóhelyét, majd tájékoztatni kell arról, hogy a meghallgatás során a valóságnak megfelelő előadásokat kell tennie, és arról, hogy a nyilatkozattételt, illetve az egyes kérdésekre a válaszadást megtagadhatja. Ha a bíróság a kiskorú részére ügygondnokot rendelt, tájékoztatást ad a kiskorúnak az ügygondnok eljárásban betöltött szerepéről, jogairól, kötelezettségeiről. A tájékoztatásokat és figyelmeztetéseket a kiskorú korára, és érettségére figyelemmel, számára érthető módon kell közölni (Pp. 65/B § (1) bekezdés).

A mediációs eljárásban a szülők közös kérelmére nincs jogi akadálya annak, hogy a mediátor is meghallgassa a gyermeket. Erre a gyermek életkora nincs előírva, de természetesen fentiek alapján a mediátor akkor jár el helyesen, ha 14. életévét betöltött, vagy hamarosan betöltendő kiskorút hallgat meg. Ez történhet a felek jelenlétében, illetve a felek távollétében is. A mediációs eljárásban az ilyen korú gyermek oldottabbá válik, hisz sem a bíró, illetőleg az ügygondnok személye, sem pedig az esetlegesen kirendelt igazságügyi szakértő nem feszélyezi magatartását. Ha sikerül a bírósági közvetítőnek (aki általában maga is gyakorló szülő) egy oldott, kellemes légkört teremtenie, a gyermek nyitottabbá válik, és a szülők számára közvetítendő gondolatokat, érzéseket, kívánságokat fogalmaz meg. Ezeket a közvetítő közvetíti a későbbiek folyamán a szülőknek, akik ezen elgondolkozva reálisabban dönthetnek a gyermekkel kapcsolatos kérdésekben.

Családjogi mediációként egy olyan esetet szeretnék feleleveníteni, amely bemutatja a mediáció eredményességét, illetve rámutat azokra a problémák mögött húzódó gondolatokra, amelyek felvetésére a peres eljárásban nem volt sem idő, sem lehetőség: a felperes (apa) szülői felügyelet megváltoztatása iránt indított pert az alperes ellen úgy, hogy házasságban éltek, és a felperes külön költözött az édesanyától a kisfiával. A peres eljárás során a bíró indokoltnak tartotta a mediációs eljárás elrendelését, és egyidejűleg a pert felfüggesztette. A mediációs eljárás során a felek három ülésen vettek részt, illetve külön meghallgatáson is részt vettek. A pert azért indította az édesapa, mert úgy gondolta, hogy az édesanya a kamaszkorú gyermekével (aki nem közös gyermek volt) nem úgy bánik, ahogy kellene. Azt gondolta az édesapa, hogy közös 5 éves kisgyermekükre is ez a sors vár, ezért az édesanyától egy, a kamasz fiával folytatott veszekedést követően elköltözött. Többször azt hangoztatta a mediációs eljárás során, hogy tulajdonképpen nem a házasság felbontását szeretné, hanem csak a szülői felügyelet megváltoztatását, és azt, hogy a közös kiskorú gyermek tényleges tartózkodási helye az édesapa lakóhelye legyen. Kiderült a felek meghallgatása során, hogy egymás iránt még érzelmeket táplálnak, és egymás nevelési módszerével nem értenek egyet. A megoldási lehetőségek keresése során felvetődött az, hogy újra összeköltözzenek, hiszen a közös 5 éves kiskorút mindketten nagyon szeretik, illetve az édesanya kamaszkorú gyermeke tovább tanul, és úgymint elhagyja a szülői házat. Végül a felek közös kérelemre kérték a per megszüntetését. A tanulság ebből az esetből az, hogy a jogi képviselőik nélkül eljáró felek feltárták érzelmeiket, gondolataikat a mediátor előtt, és tulajdonképpen a semleges, pártatlan harmadik fél kellett ahhoz, hogy egymás közötti konfliktusokban helyreálljon a „béke.”

II.3. Munkajogi mediáció

A munkahelyi konfliktusok alternatív kezelésére szolgál a munkaügyi mediáció, amely

nem annyira elterjedt még hazánkban, mint az előző, családjogi mediáció. A munkaügyi vitás helyzetek közvetítói eljárás útján való rendezése mellett számos érv szól. Eme vitarendezési mód szélesebb körben való elterjedéséhez azonban szemléletváltás, a felelősség-vállalási hajlandóság erősödése, a vitapartner szempontjaira való nyitottság szükséges. A munkajogi jogvitákban jellemzően nem egyenlő erők állnak szemben egymással, hanem többnyire a munkáltató erőfölénye érvényesül, illetve a munkavállaló kiszolgáltatottsága a munkaerő-piacon. Magyarországon létezik egy ún. Munkaügyi Közvetítő és Döntőbírói Szolgálat (MKDSZ), amelyhez azonban ritkábban fordulnak a felek, főleg bérviták rendezésében. A szolgálatot inkább a szakszervezeti jogok értelmezésében, az üzemi tanácsok részvételi szerepével kapcsolatban keresik fel. A munkaügyi vitáknak, konfliktusoknak két alaptípusát különböztetjük meg.

Egyrészt léteznek jogviták, amikor az egyik fél úgy ítéli meg, hogy a másik nem tartotta be a jogszabály előírásait, nem biztosította az őt megillető jogokat. Ebben az esetben a felek igénybe vehetnek jogi tanácsadót, aki szakértőként segíti értelmezni az adott jogszabályhelyet, felhívhatja a figyelmet a jogszabály téves értelmezésére, egyébként pedig a jogvita megoldása a munkaügyi bíróságok feladata.

A munkaügyi konfliktusok másik alaptípusa az érdekvita, amelynél a felek közötti vitának nincs jogszabályi alapja. Ebben az esetben a legegyszerűbb, ha a felek egy szűkebb, belső egyeztető bizottságot bíznak meg a megoldási lehetőségek kidolgozásával. Az érdekviták feloldásának módjai a békéltető eljárás és a közvetítói eljárás. Békéltető eljárás esetén a semleges fél szerepe elsősorban az, hogy rábírtja a feleket a korábban megszakadt tárgyalások folytatására. A közvetítói eljárás során a semleges harmadik fél aktív szerepet játszik, például sztrájk előtti egyeztetéskor lehet igénybe venni. Az érdekviták kezelésének különleges megoldása az ún. döntőbíráskodás, amikor a partnerek előre, önként átadják a döntés jogát a semleges harmadik személynek. Döntőbírói eljárás kötelező például a munkáltató és a szakszervezet között keletkezett vita esetében.¹⁴

Hazánkban a régi Mt. (a Munka törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. tv.) a munkaügyi érdekviták és a munkaügyi jogviták szabályozásával hozott jelentős változást. A jogviták rendezésénél életre hívta a bírósági eljárást megelőző alternatív fórumot, a kötelező egyeztetés szükségességének létrehozásával. A jelenleg hatályos Munka törvénykönyvéről szóló 2012. évi I. tv. változatlanul szabályozza a békéltetés lehetőségét a jogvita feloldása érdekében, akár a felek megállapodása, akár kollektív szerződés alapján.¹⁵

A munkajogi mediáció területén a legnagyobb problémaként az jelentkezik, hogy a munkáltató képviselőjében eljáró személy gyakran nem vállalja fel a döntés súlyát, és az ezzel járó felelősséget az esetleges megállapodásban, aminek háttérben az áll, hogy mind a felügyelőbizottság, mind a számviteli bizottság előtt egy jogerős ítélet jobban dokumentálható, mint egy egyszemélyes vezetői döntéssel létrehozott mediációs megállapodás.

A munkajogi mediáció egyik tipikus példája, amikor a közvetítés alapjául szolgáló per tárgya felmondás érvénytelenségének megállapítása. Íme, egy: a munkavállaló munkaviszonyát gazdasági nehézségekre hivatkozással szüntetik meg. A munkavállaló nehéz helyzetben van, két hónappal a felmondás előtt született meg a második gyermeke, családjával albérletben él. Úgy érzi, hogy az igaza ellenére nincs esélye a munkáltatóval szemben, hiszen „nagy” cég kontra „kisember” viszonylatban a cég jogászai mindent kimagyaráznak. Nem tartja valósnak a felmondás indokát, mert szerinte igenis jól megy a cégnek. Meg van arról győződve, hogy a felmondás egyfajta retorzió volt a munkáltató részéről. Ő mindig szókimondó, de egyenes volt. Rengeteget dolgozott, szemben másokkal, akik állandóan kávé- és cigiszüneteket tartottak. Sérelmezte, hogy ő állandó nappalosnak van

¹⁴A munkaügyi konfliktusok kezelése-a mediáció. [http://www.hrportal.hu/hr.\(2015.09.20.\)](http://www.hrportal.hu/hr.(2015.09.20.))

¹⁵Rúzs-Molnár Krisztina: Mediáció a munkajogban. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2007.

beosztva, míg a többiek kettő illetve három műszakban, nem kevés pótlékért. Azt gondolja, hogy a felmondás igazi oka az, hogy az egyik művezető rokonának kell a helye. Megoldásnak találná, ha visszavenné a munkáltató, vagy kifizetne neki fél évre eső munkabért. Ez a munkajogi vita eldöntése mediációs eljárásban úgy rendeződött, hogy a munkavállalót éjjeliőrként alkalmazza továbbra is a cég, és a munkajogi pert megszüntették.

II.4. Gazdasági jogi mediáció

A gazdasági vagy más néven üzleti mediáció alkalmazási területe kifejezetten a vállalkozási szféra. Egy évekig elhúzódó, drága per helyett mindinkább arra törekednek az üzleti partnerek, hogy a kialakult vitát egymás között egy semleges közvetítő segítségével oldják meg. Ez a jövőbeni kapcsolatuk fenntartása miatt is indokolt. Az interneten már találhatunk olyan ügyvédek, akik mediációt vállalnak gazdasági ügyekben, és elsősorban a költséghatékonysággal indokolják annak előnyét. Emellett fontos az idő-tényező is, vagyis nem mindegy az, hogy egy cég mikor jut a pénzéhez, illetve a hatékonyság. Ez utóbbi azt jelenti, hogy hiába nyeri meg a cég a pert, ha a másik fél önként nem tud, vagy nem akar fizetni, végrehajtási eljárást kell megindítani ellene, amely ismételen újabb költségeket és idővesztésgét jelent.

A Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. tv. 121/A § (1) bekezdése szerint a jogi személy gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitáiban a keresetlevél benyújtása előtt a feleknek meg kell kísérelniük a jogvita peren kívüli elintézését. Ez mellőzhető, ha a felek a közöttük felmerült véleményeltérésről közös jegyzőkönyvet készítenek. A (2) bekezdés szerint, ha a felek jogvitájukat peren kívül nem rendezik, és a felperes keresetet indít, a keresetlevélhez csatolnia kell a felperes és az alperes által tett írásbeli nyilatkozatokat tartalmazó okiratokat, vagy azt az iratot, amellyel a felperes igazolja, hogy a jogvita peren kívüli elintézését megkísérelte. Fenti jogszabályhelyek arra utalnak, hogy a jogszabályalkotó célja is az, hogy a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitáikat elsősorban peren kívül rendezzék. Ha és amennyiben a gazdálkodó szervezetek egymás közötti jogvitája peres eljárásra kerül, úgy a per bármely szakaszában a felek önként mediációs eljárást kezdeményezhetnek, amely természetesen számukra ingyenes. Ekkor az eljáró bíró a tárgyalás elhalasztja, vagy az eljárás szünetel. Fontos kiemelni, hogy az üzleti életben vannak olyan információk, amelyeket a felek egy nyilvános bírósági tárgyaláson nem szeretnének elmondani, viszont a mediációs eljárás során a titoktartásra kötelezett mediátor előtt kifejtethetik.

Itt említtem meg, hogy szomszédjogi, birtokvédelmi, örökösödési, kártérítési perek során is előnyös lehet a mediációs eljárás igénybevétele, mert a peres eljárás elhúzódhat, az eredeti állapot visszaállításának lehetősége csökkenhet, illetve bizonyítási nehézségekkel lehet számolni. A kialakult állapot további romlásának megakadályozása miatt a feleknek elemi érdeke itt is, hogy a konfliktusukat bizalmasan tudják kezelni, és minél gyorsabban rendeződjön a jogvita.

Gazdasági téren kártérítési perben szeretnék felvázolni egy mediációs esetet, amely eredménnyel zárult: a felperes kártérítés iránt indított pert az alperes ellen, mivel szóbeli szerződésük alapján az alperes vállalkozó vállalta a felperes fürdőszobájának felújítását, és az a felperes állítása szerint nem megfelelően készült el. A perben önként vállalták a felek – a bíró javaslatára – a mediációs eljárást, és a mediációs eljárásban szintén három alkalommal voltak jelen. A felek álláspontja egyre inkább közelített egymáshoz, azaz az alperes is elismerte, hogy a fürdőszobában felhelyezett csempe egyenetlen, illetve hibás, amelyet természetesen a csempe minőségével indokolt. A felperes, azaz a megrendelő egyetértett azzal, hogy a fürdőszobában lévő fal is egyenetlen, következésképpen a felek engedtek

álláspontjukból, és a második ülésen már a vállalkozó által fizetendő kártérítés összegében próbáltak egyezkedni. Ez a harmadik ülésre sikerült azzal, hogy az összeg tekintetében még részletfizetést is kapott az alperes, hiszen igazoltan már nem vállalkozó, és munkanélküli segélyből él. A bírósági közvetítő, mint jogi szakvizsgával rendelkező pártatlan személy tájékoztatta a feleket a mediációs eljárás során arról, ha és amennyiben megegyezni nem tudnak, úgy a bíróság szakértőt rendel ki a hiba okának feltárására, amely idő- és költségigényes. A felperes ismételen a fürdőszoba felújítására készült, természetesen más vállalkozóval, amelyhez egyrészt pénzre volt szüksége, másrészt arra, hogy minél hamarabb a munkálatokhoz hozzákezdjen a vállalkozó. A felek a mediációs eljárás során megértették egymás érveit, és nem ragaszkodtak a jogszabályok adta lehetőségekhez, hanem közösen keresték a megoldást, amely mindkettőjük számára „nyereség” volt.

III. A bíró és a bírósági mediátor összehasonlítása

A bíró az állami igazságszolgáltatás meghatározott területen és terjedelemben való gyakorlásával megbízott személy, jogi szakvizsgával rendelkező jogász, a bírói hatalom gyakorlója.¹⁶ A bíró feladata a pártatlan ítélkezés, amelyben csak a hatályos jogszabályoknak van alávetve, ítéletét szabad mérlegelés alapján, saját lelkiismerete szerint hozza meg. A bíró a jogszabályok betartása mellett a Bírák Etikai Kódexét is köteles szem előtt tartani (jelenleg hatályos etikai kódexet az Országos Bírói Tanács 2014.11.10-i ülésén fogadta el). Az etikai kódex legelején a függetlenség és összeférhetetlenség szerepel, majd a méltóság, gondosság, tisztesség, tisztelet, együttműködés alapelve. Megemlítendő a 2011. évi CLXII. tv. a bírák jogállásáról és javadalmazásáról is, amely a bírói függetlenség és pártatlanság alkotmányos elvének maradéktalan érvényre juttatása érdekében jött létre.

A mediátoroknak létrehoztak az Európai Unióban egy Európai Magatartási Kódexet. A kódex a közvetítő szakmai alkalmasságát emeli ki, vagyis szakértelemmel kell rendelkeznie, és tájékozottnak kell lennie a közvetítői eljárás lényegében, folyamatos továbbképzést és gyakorlatot kell felmutatnia. A kódex tartalmazza a függetlenséget is, amely körében rögzíti, ha a közvetítő a függetlenségét befolyásoló, vagy összeférhetetlenséget okozó körülményt tud, azt köteles a felek tudomására hozni, ilyen például a felek bármelyikével fennálló bármilyen személyes vagy üzleti kapcsolat. A kódex tartalmazza a pártatlanság elvét, melynek körében a közvetítő törekszik arra, hogy egyformán eljárjon valamennyi fél érdekében. Az eljárás során a közvetítő köteles biztosítani, hogy a felek megértsék a közvetítői eljárás jellemzőit, illetve a közvetítői megállapodás a felek kérésére írásba foglalható. Törekednie kell a közvetítőnek az eljárás igazságosságára, vagyis köteles biztosítani azt, hogy valamennyi félnek megfelelő lehetősége nyíljon az eljárásban nyilatkozata megtételére. A közvetítő köteles törekedni arra, hogy valamennyi fél megértse a megegyezés feltételeit. A kódex leszögezi a titoktartás kötelezettségét, vagyis a közvetítő köteles bizalmasan kezelni valamennyi olyan információt, amely a közvetítésből ered.

Ezenkívül a hazai szabályozás a közvetítői törvényben tér ki a közvetítő feladatára, és pedig: a közvetítés során pártatlanul, lelkiismeretesen, legjobb tudása szerint közreműködjön a felek közötti vitát lezáró megoldás létrehozásában. A közvetítői törvény a közvetítők számára is összeférhetetlenséget ír elő, amely a bírósági közvetítők viszonylatában azt jelenti, hogy a közvetítő nem járhat el akkor, ha az ügyben egyébként érdekelt, elfoglalt. A közvetítőt titoktartási kötelezettség terheli minden olyan tényt és adatot illetően, amelyről a közvetítői tevékenységével összefüggésben szerzett tudomást, és ez a titoktartási kötelezettség a közvetítői tevékenysége megszűnése után is fennáll.

¹⁶ hu.wikipedia.org/wiki/biro (2015.09.27.)

Az igazságügyért felelős miniszter a közvetítőkről és a közvetítőket foglalkoztató jogi személyekről vagy jogi személyiség nélküli gazdasági társaságokról közvetítői névjegyzéket vezet, míg a bírósági közvetítők a közvetítői tevékenységet az Országos Bírósági Hivatal elnöke által – a közvetítői szakmai képzés elvégzésének igazolását követően – kijelölt bírósági titkár, bíró, és rendelkezési állományba helyezett bíró végezhet (Kvtv. 38/A § (1) bekezdés). A kijelölt személy a bírósági közvetítéssel kapcsolatos tevékenysége során a bírósági közvetítő megjelölést használja.

Megemlítem még ebben a témakörben az Országos Mediációs Egyesület (OME) Szakmai Etikai Kódexét, amelynek célja, hogy megállapítsa a közvetítők, mediátorok számára a hivatásuk gyakorlásával együtt járó legalapvetőbb jogok és köteleességek rendszerét, a mediátori munka gyakorlását meghatározó, egységes etikai és magatartási normákat. Ezek elengedhetetlenül szükségesek a mediátori hivatás helyes gyakorlásához. Az OME által megfogalmazott elvek és szabályok közül csak a legfontosabbakat emelem ki:

- a mediátor tiszteletben tartja minden ember méltóságát, értékeit és jogait,
- az egymás közötti, és a mediációs eljárásban résztvevőkkel tartott kapcsolataikat a kölcsönös szakmai és emberi tisztelet, a jóhiszeműség, a megbecsülés, az együttműködés és a korrektség jellemzi,
- a mediátor a vitában biztosítja a kiegyensúlyozottságot,
- a mediátor nemre, korra, társadalmi, faji, és etnikai hovatartozásra, vallási és világnézeti meggyőződésre, nemi irányultságra, fogyatékosra és egészségi állapotra való tekintet nélkül, valamint minden egyéb hátrányos megkülönböztetés kizárásával végzi munkáját,
- a mediátor felelős azért, hogy munkáját a szakmai előírásoknak megfelelően, magas szakmai színvonalon végezze, a tevékenységére vonatkozó jogszabályokat, és etikai normákat ismerje és alkalmazza,
- a mediátor joga és kötelessége szakmai fejlődése érdekében részt venni szakmai képzéseken, előadásokon, szemináriumokon, szupervízióon stb.

Ennél a témánál maradva fontosnak tartom, hogy sor kerüljön a közeljövőben a bírósági közvetítők etikai kódexének elkészítésére, amelyet mintegy „mankó” használnának a közvetítői eljárásban.

Fontos szabály, ha a felek és a bírósági közvetítő abban megállapodik, az eljárás lefolytatásában további egy vagy több bírósági közvetítő, vagy közvetítő is részt vehet.

A közvetítői tevékenységről szóló törvény a kötelező közvetítői eljárásban (4/B. fejezet) a közvetítőre különös szabályokat fogalmaz meg. Ezek a szabályok a következők: a közvetítő az első közvetítői megbeszélés időpontját a felekkel egyeztetve úgy határozza meg, hogy a felek a kötelezésnek eleget tehesse. Ha a kötelező közvetítői eljárás igénybevételenek igazolására jogszabály határidőt határoz meg, az első közvetítői megbeszélés közvetítő által javasolt időpontjának a határidő lejártát legalább 15 nappal meg kell előznie.

A közvetítő ezen túlmenően írásbeli igazolást ad arról, hogy a közvetítői eljárás megindult, de még nem fejeződött be, hogy a felek az első közvetítői megbeszélésen részt vettek, vagy a félnek arról, hogy a fél jelezte részére a közvetítői eljárás igénybevételeire vonatkozó kötelezettségét, de az elmaradás oka nem e félnek a közvetítővel való együttműködésének a hiánya.

A bírósági közvetítő feladata nemcsak a fentebb részletezett első közvetítői megbeszélés időpontjának meghatározása, illetve írásbeli igazolás kiadása, hanem a közvetítői eljárás lefolytatása, amelyben a közvetítő a feleket részletesen meghallgatja, biztosítva azt, hogy a felek egyenlő elbánásban részesüljenek. A bírósági közvetítő jogosult és köteles a felek

megállapodását írásban rögzíteni, és a megállapodás aláírásának napjával a közvetítói eljárás befejeződik. Ha a felek nem állapodnak meg, a közvetítói eljárás befejezése vagy azon a napon történik, amelyen az egyik fél közli a másik féllel és a közvetítővel, hogy a közvetítói eljárást befejezettnek tekinti, vagy azon a napon, amelyen a felek egybehangzóan kijelentik a közvetítő előtt, hogy kéri a közvetítói eljárás befejezését, vagy a felek eltérő megállapodása hiányában a nyilatkozat aláírásának napjától számított 4 hónap elteltével.

A felek által létrejött szóbeli megállapodás írásbeli formába „öntése” komoly feladat a bírósági közvetítő számára, hiszen jogi tudása, tapasztalata húzódik meg a háttérben. A megállapodás megszövegezése időigényes, ezért célszerű a mediációs eljárásban a feleknek arra az időre szünetet adni, illetve későbbi időpontot megjelölni arra, hogy a megállapodást aláírassák. A jelenlegi gyakorlat szerint a bírósági közvetítő a felek által aláírt megállapodást maga is aláírásával és bélyegzőjével látja el.

A megállapodásnál maradván, a bíró előtt a perben is köthetnek a felek egyezséget, amelyet a bíró jegyzőkönyvbe foglal, és ha az egyezés megfelel a jogszabályoknak, a bíróság azt végzéssel jóváhagyja (Pp. 148.§ (3) bekezdés). A bíróság által jóváhagyott egyezésnek ugyanaz a hatálya, mint a bírói ítéletnek; a jóváhagyó végzés ellen beadott fellebbezésnek az egyezés végrehajtására nincs halasztó hatálya (Pp. 148.§ (4) bekezdés). A bíró nemcsak a felek által a perben kötött egyezséget foglalja jegyzőkönyvbe, és hagyja jóvá, hanem a közvetítói eljárás során kötött megállapodást is egyezségként jóváhagyhatja. A magyar jogi szabályozás ebben jelenleg a bírósági közvetítőnek nem ad jogosultságot arra, hogy jogerőssé és végrehajthatóvá nyilváníthassa a közvetítói eljárás során hozott megállapodást. Ez egyes uniós államokban azonban megengedett.

A bírósági közvetítő, illetve a közvetítói szerep látszólag egyszerűnek tűnhet a bírói hivatással szemben, hiszen nem kell állást foglalni, döntést hozni, azt az érdekelt felek hozzák meg, így az ezzel járó felelősség is az övéké. Ahhoz azonban, hogy a konfliktustól távol tartsa magát valaki, tehát pártatlan maradjon, ahhoz, hogy határozottan rávegye az érintetteket a mediációban való részvételre, hogy a felek bizalmát elnyerje, hogy közben tartsa az indulatokat, és a folyamatot, mindehhez nagyon sok kiművelt készségre van szükség.¹⁷

A mediátornak, így a bírósági mediátornak is olyan alapvető képességekkel kell rendelkeznie, amelyek megléte illetve fejlesztése nélkülözhetetlen, amely nélkül a mediátor nem lesz jó mediátor, és a felek számára sem segíti a konfliktusuk megoldását. Ezek a következők: figyelem és általános kommunikációs készség, kapcsolatteremtő készség, jó összegző készség, határozottság, segítőkészség, konfliktus-kezelő készség, problémamegoldó készség, jó előadókészség és a mediációs folyamat vezetésének készsége.¹⁸ Természetesen ezekkel az alapvető képességekkel a bírónak is rendelkeznie kell, azonban a bíró elsősorban a jogszabályok alapján dönt, a jogilag releváns tények figyelembevételével. A bírósági közvetítő számára a jogszabályok ismerete szintén fontos, azonban mivel nem döntési pozícióban vannak, az alapvető képességek felértékelődnek. Egy jó mediátor, illetve bírósági mediátor egy személyben ügyvéd, bíró, pszichológus, családterapeuta.

Itt említem meg a „common law” alapú jogrendszereket (például Anglia, USA), ahol elterjedt az a feltevés, hogy a bírók olyan passzív megfigyelői az eljárásnak, akik annak befejeztével meghozzák ítéletüket és a megállapodás támogatása távol áll a gyakorlatuktól. 1999-ben Angliában egy reformnak köszönhetően az angol bíróktól nem pusztán azt várják el, hogy döntsenek, de azt is, hogy az ügyet aktívan menedzseljék, utaljanak arra, miként értékelik az ügy érdemét, a benyújtott bizonyítékokat, sőt, bátorítsák a feleket alternatív vitarendező eljárások igénybevétele.¹⁹ A hazai jogrendszer nem „common law” alapú jogrendszer, ebből következően az előbbi mondatban megfogalmazottak hazai érvényesülése

¹⁷ Barcy Magdolna és Szamos Erzsébet: i. m.

¹⁸ Barcy Magdolna és Szamos Erzsébet: i. m.

¹⁹ Szabó Péter és Gyengéné Nagy Márta: Mediációs panoráma II. Attraktor, Máriabesnyő, 2015.

az ún. prejudikációt jelentené, amelyet a jelenlegi polgári perrendtartás nem tesz lehetővé.

Hiába vannak mediációra alkalmas ügyek, hiába van a bíróságon kijelölt bírósági közvetítő, ha az eljáró bírák nincsenek tisztában a mediációs eljárás lényegével, és nem küldik a feleket a mediációs eljárásra. Éppen ezért fontos kiemelni, hogy olyan ügyeket tárgyaló bírakat, akik családjogi, kártérítési, munkajogi és tulajdoni pereket tárgyalnak, meghatározott időszakonként (fél év vagy egy év) érdemes tájékoztatni ismételten a bírósági közvetítői eljárás igénybevételéről, és annak igénybevétele esetén a bíró munkaterhének csökkentéséről: legyen az a per felfüggesztése, szünetelés, illetve a per megszüntetése, valamint bírósági közvetítői eljárásban létrehozott egyezség jóváhagyása.

A bírónak azonban felelőssége is van a mediációs eljárásra terelésben, hiszen ha indokoltnak látja azt (kötelező bírósági közvetítés esetén), akkor is meg kell győződnie arról, hogy az ügy mellett a felek alkalmasak-e a mediációra, nincs-e egyik vagy másik fél részéről kizáró ok. Célszerű – mint már említettem – a hiánypótló végzés vagy az idéző végzés mellé a feleknek tájékoztatást küldeni a bírósági mediációs eljárás lényegéről, annak igénybevételéről, hogy a felek már az első bírósági tárgyaláson „képben legyenek”. Egy bíró azonban nem élhet vissza a mediációs eljárás lehetőségével sem, azaz nem szabad azt éreznie, hogy a nehezen kezelhető ügyfelektől így megszabadulhat, hiszen pont az ilyen ügyfelekkel nehéz a mediátornak is, és a jelenlegi bírósági szisztémában a bírósági közvetítők többnyire egyéb munkájuk mellett végzik a bírósági közvetítést, tehát számukra sincs elegendő idő a felek „puhítására.”

Ebben a témakörben hangsúlyoznám a bíróság vezetésének szerepét is, hiszen nem mindegy, hogy egy adott bírósági vezetői kör a mediációs eljárás mellett voksol, avagy sem. Természetesen egyéni beállítódás kérdése az, hogy a mediációt, mint alternatív vitarendezést elfogadja-e valaki a konfliktusok kezelésére, de az Országos Bírósági Hivatal mellette tette le a voksot, és az nagyon fontos, azért is, hogy a mediáció minél szélesebb körben elterjedjen. A mediációra-terelésben nemcsak a bírónak van szerepe, hanem a reklámnak is, illetve az ezzel kapcsolatos konferenciák tartásának, az internetes hozzáférés lehetőségének biztosításának, stb.

IV. Külföldi állampolgárok a peres eljárásban és a bírósági mediációban

E cím alatt főképp a határokon átnyúló családi mediációról szólok, amely a mai globalizált világunkban különösen előtérbe került. A határon átnyúló mediáció szükségességét a egyes házasságok számának növekedése nyomán keletkezett családi viták, kapcsolattartási nehézségek békés megoldása indokolja. A mediáció általános gyakorlatához képest számos sajátossága van, amely új módszerek kidolgozására sarkallta a mediátorokat, jogászokat.²⁰ Ezekben a határon átnyúló mediációs eljárásokban előtérbe kerülnek a szülők közötti kulturális különbségek, közösségi szokások. A nemzetközi gyakorlat kialakításában a 2004. augusztus 1-től hatályba lépett Brüsszel II. (2201/2003. EK. rendelet) játszott fontos szerepet, valamint ennek módosítása, a Brüsszel II.A. Legfontosabb célkitűzése az volt, hogy a családjogra szakosodott bírák együttműködésére van szükség, akik az országokon átívelő ügyekben is tudják egymással a kapcsolatot tartani. A közvetlen kommunikáció elősegítése érdekében a tagállamok ún. családjogi kapcsolattartó bírót jelöltek ki. Azt is leszögezte az egyezmény, hogy az államok kötelesek biztosítani azokat a speciális eszközöket, amelyekkel a kommunikáció lebonyolítható (pl. videó- vagy telefonkonferencia). Az ilyen eljárásban lehetőséget kell adni a gyermek közvetlen meghallgatására is. Fontos szabály ezekben az eljárásokban, hogy a kérelem beérkezésétől számított 6 hét alatt a bíróságoknak dönteniük

²⁰ Gyengéné dr. Nagy Márta: Határon átnyúló mediáció: esélyek és nehézségek. 25-28. o. In: Családi jog 2007/3.

kell a visszavitel kérdésében. Ez vezet oda, hogy a mediációnak párhuzamosan kell folynia a bírósági eljárással, és sort kell keríteni arra, hogy a bíró is megismerje a mediáció eredményét.

Hazánkban kizárólagosan a Pesti Központi Kerületi Bíróság (PKKB) illetékes a gyermek jogellenes külföldre vitele tárgyában (7/1988. (VIII.1.) IM. rendelet). A PKKB hatásköre a Magyarországra jogellenesen hozott gyermekek visszavitelére vonatkozó eljárásra terjed ki, illetve a Magyarországról jogellenesen elvitt gyermekek eseteiben is eljár. Ebben az esetben a bírósági eljárás előtt a felek részére küldött tájékoztatóval a Központi Hatóság ösztönözheti a feleket a mediáció igénybevételére. A bírósági eljárás során a bíróság vagy a felek kezdeményezésére egyrészt igénybe vehetik a mediációt a visszaviteli eljárás alatt, valamint a végrehajtási eljárásban az önkéntes visszavitel előmozdítására. A jogellenes gyermekelviteli eljárások törvény által meghatározott rövid pertartama indokolja, hogy a per legelején célszerű kezdeményezni a mediációt.²¹

Szemléltetésül álljon példaként egy olyan családjogi bírósági közvetítői eljárás, amelyben az egyik fél (anya) magyar volt, míg a másik fél francia állampolgár. Kapcsolatuk megromlásakor az anya Magyarországra visszaköltözött, az apa maradt hazájában. A távolság, illetve az apa munkája miatt a bontóperben kitűzött tárgyalások sorra halasztásra kerültek, majd a bíró mediációra küldte a feleket. A mediáció során tolmácsot is igénybe kellett venni, mivel a jogi képviselők is részt vettek rajta. Az első mediációs ülésre a meghívót e-mail formájában küldte meg a mediátor, (amelyre peres eljárásban nincs lehetőség). A külföldi féllel egyeztetve végül sikerült az első találkozót létrehozni, amely azonban az ülés egy bizonyos szakában „megtorpant.” A mediátor ekkor megkérte a mediációs szobában jelenlévőket, hogy a feleken kívül mindenki távozzon ki egy kicsit, és hagyta a feleket, hogy egymással a férfi anyanyelvén vitatkozzanak. Kiderült ugyanis, hogy a felek, mióta az anya hazaköltözött gyermekeivel, szemtől-szembe nem találkoztak egymással, és így volt „kibeszélni valójuk.” Ezt követően a felek többször kezdeményezték további mediációs ülés tartását, mely végül ahhoz vezetett, hogy megállapodást tudtak kidolgozni (ügyvédjeik segítségével is). Ezen az ülésen lehetőség nyílt arra (illetve pontosabban az ülés előtt), hogy az a szülő, akitől elvitték a gyermeket, találkozhasson vele. Ennek mindenképpen bizalom-erősítő funkciója van, és ráébreszti a feleket arra, hogy mennyire fontos a gyereknek is, és a másik félnek is a kapcsolattartás.

V. A bírósági közvetítés a jó gyakorlatok tükrében

V.1. A kommunikáció csatornái

A kommunikáció úgy definiálható, hogy gondolatainkat, üzeneteinket a kommunikáció folyamatában közöljük a másikkal. Ezt nem csak szavak formájában tesszük, hanem a szavak mellett a hanglejtés és a testbeszéd is hozzájárul a kommunikációnkhoz. A verbális kommunikáció – kutatások szerint – a kommunikációnak csak a 7%-át teszi ki, (tehát amit ténylegesen mondok) – 93%-át pedig az, ahogyan mondom (non verbális kommunikáció).²² Egy jó mediátornak tisztában kell lenni a kommunikáció folyamatával, és azzal, hogy „olvasson” a testbeszédből, illetve a gesztusokból. Nem elég tehát, hogy a mediációs eljárásban csak a szavakra figyelünk, mert a közlést a szavak, a hanglejtés és a testbeszéd összjátéka teszi egésszé. A kommunikáció ismérvei közé tartozik az, hogy egy közlésnek mindig két szintje van. Az első a tartalom, amely objektív információként nyilvánul meg, a másik szint pedig az ún. adó- és vevő közötti szubjektív információ, a kapcsolati szint. A

²¹ Szabó Péter és Gyengéné Nagy Márta: i. m.

²² Mihalecz Gábor: Ketten együtt, magabiztosan (Párkapcsolat-építő kommunikáció) Aduprint Kiadó, Budapest, 2013.

kapcsolati szint felette áll a tartalminak, és meghatározza azt.²³ A kommunikáció kapcsán ki kell emelni azt is, hogy a férfiak és a nők egy adott dologról egészen másként gondolkodnak, és ezt is figyelembe kell vennie egy jó mediátornak. A kommunikációnak szintjei is vannak, és a mediációs eljárásban az 5. szinttől, azaz a sablonok szintjétől a tények és vélemények szintjén keresztül az érzelmek szintjéig jutnak el, főleg családjogi ügyekben. Az érzelmek szintje alatt az ún. intim kommunikáció található, amelyet a felek – ha a mediátor bizalmukat elnyeri – szintén használnak a közvetítői eljárásban. Fontos, hogy a kommunikációs eljárásban, így a közvetítői eljárásban is ráhangolódjunk a másik fél gondolatmenetére anélkül, hogy kijelentését minősítsük. A jó mediátor arra törekszik, hogy megértse a felek mélyebb érzéseit, gondolatait, és „hidat építsen” a felek közé.

V.2. A konfliktus, illetve a konfliktus-kezelés technikái

A konfliktus egy eredmény, mégpedig az eltérések és különbözőségek eredménye (és nem oka). Fontos hangsúlyozni, hogy szinte születésünktől fogva különbözőek vagyunk, és ezért a nézeteltérések lényünkhöz tartoznak. Ebből kiindulva más lesz a konfliktushoz fűződő viszonyunk is.²⁴ *A konfliktusok jellemző okai, az ütközéshez vezető eltérések fajtái:*

- érdekek, értékek (látszólagos, vagy tényleges) különbsége,
- információk hiánya,
- személyes kapcsolatok megromlása (torz percepciók, sztereotípiák stb. eluralkodása),
- strukturális ellentétek (a felek erőforrásainak, hatalmi pozícióinak, érdekérvényesítési képességeinek egyenlőtlensége),
- területiális okok (személyes befolyásunk, személyes hatókörünk)²⁵

A fenti okokat, a felek közötti ellentétek okait fontos, hogy egy jó mediátor átlássa, hiszen a konfliktusra építi fel a konfliktus-kezelést, illetve az adott vita rendezését. Ebben különféle stratégiák állnak a rendelkezésére, amelyben az egyik legfontosabb a negatív jelentésű esemény pozitívként való átértékelése, a problémamegoldás-tervezés, a felelősségvállalás megerősítése, az érzelmek és viselkedés szabályozása. Lényeges, hogy a közvetítő, illetve a bírósági közvetítő tisztában legyen a felek együttműködését elősegítő tényezőkben, és a bizalomépítés néhány alapszabályában, így például:

- sok érdemi információ, nyílt szándékok,
- az egyéni és a közös érdek közti különbség csökkenése,
- az együttműködés jutalma,
- a megbocsátás fontossága,
- a másik sikerének elviselése,
- az azonnali nyereség helyett a későbbi együttműködés lehetősége.

Fontos beszélni arról is, mi történik a konfliktus során, hiszen a mediációs eljárás a vita, illetve a konfliktus-kezelés színtere.

1. probléma

²³ Mihalecz Gábor: i. m.

²⁴ Barcy Magdolna és Szamos Erzsébet: i. m.

²⁵ Barcy Magdolna: Konfliktusok és előítéletek-a vonzások és taszítások világa. Orior és társai, Bp., 2012.

2. személyi ellentét (vádak, a másik személy lesz a probléma oka)
3. vádaskodás-védekezés
4. a probléma kiterjesztése
5. a kommunikáció megromlása
6. fokozódó bizalmatlanság
7. polarizálódás, harc a „végsőig”

A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a konfliktus megoldásnak értékei is vannak, a konfliktus változás forrása is, egy olyan folyamat, amely javunkat, társadalmunk javát is szolgálhatja, de csak akkor, ha nyíltan és tiszteletteljesen kezeljük a problémát. Csak akkor tudjuk eredményesen kezelni, ha a konfliktusban érintett összes személy részt vesz annak megoldásában, a konfliktust közös problémaként fogjuk fel, és együttműködünk annak megoldásában. Ez természetesen bizonyos képességeken alapul, amelyre az emberek megtaníthatóak, és így a konfliktust is jobban tudják kezelni. A mediáció erőt ad az embereknek, hiszen a konfliktusban részt vevők gyakran bizonytalanok, összezavartak, elvesztették a kontrollt.²⁶ *A mediáció azzal, hogy erőt ad a mediációs eljárásban szereplőknek, el is veszi ezt az erőt, energiát a mediátorból, éppen ezért tartom szükségesnek, hogy mind a közvetítők, mind a bírósági közvetítők alkalomadtán ugyanolyan szupervízió, képzésen vegyenek részt, mint amit a pszichológusoknak írnak elő.*

A konfliktus-kezelés kapcsán az erőszakról is szót kell ejteni, amely természetesen a konfliktusok megoldására nem jó módszer. A mediáció éppen arra ad lehetőséget, hogy megakadályozza az erőszak elterjedését a jövőben, és reális alternatívát kínáljon az erőszakkal szemben.

Az erőszak ellen hatékonyan kell fellépünk össztársadalmilag is, ennek melegágya, az ún. párkapcsolati erőszak. A párkapcsolati erőszak a családjogi ügyekben jelenhet meg, és nemcsak fizikai erőszak formájában, hanem szexuális, lelki, és gazdasági erőszak formájában. Sokszor a mediációs eljárásban derül fény ezekre, és igen nehéz ezeket egy tapasztalatlan mediátornak kezelni. A bántalmazott nők (olykor férfiak) és a bántalmazó kapcsolatban élő gyermek nem meri ezeket a vádakot felhozni, amíg együtt élnek az erőszakos emberrel. Fontos tudni, hogy a bántalmazó férfi irányító és ellenőrző magatartása a bíróságon is megnyilvánul, például abban, hogy

a bántalmazó fenyegeti a bántalmazottat vagy másokat a bíróságon a bíróság előtt, újra és újra halasztást kér, elhúzza az ügyet, megzavarja a bíróság és a bántalmazott kommunikációját, a bántalmazott távoltartását kérelmezi, stb.²⁷

A konfliktus-kezelés megfelelő módszere tehát nem az erőszak, hanem léteznek új és hatékonyabb módszerek. *A szakirodalom az alábbiak szerint 5 konfliktus-kezelési stílust határoz meg.*²⁸

1. visszahúzódó (teknős): a teknősök visszahúzódnak a páncéljukba, hogy elkerüljék a konfliktusokat.
2. erőszakos (cápa): a cápák nem törődnek mások igényeivel, ők akarnak győztesek lenni.
3. elsimító (plüssmaci): számukra a kapcsolat fontosabb, mint saját céljaik elérése.
4. kompromisszum kereső (róka): a rókák a középutat keresik a konfliktusban, és törekednek a közjóra.

²⁶Barcy Magdolna és Szamos Erzsébet: i. m.

²⁷Szakmai módszertani útmutató a párkapcsolati erőszak elleni hatékony fellépésre. NANE Egyesület – Patent Egyesület, Budapest, 2012.

²⁸Barcy Magdolna és Szamos Erzsébet: i. m.

5. együttműködő (bagoly): a konfliktust olyan problémának tekintik, amelyet meg kell oldani, saját maguk és a másik fél számára is kielégítő megoldást próbálnak találni.

Fenti konfliktuskezelési stílus alapján valamennyi ember besorolható valamelyik stílusba, és ennek alapján természetesen más egy mediációs eljárás akkor, ha csak „cápákkal” van a mediátornak dolga, és más akkor, ha „baglyokkal.”

V.3. A pszichológia szerepe

A pszichológia, vagy lélektan olyan tudomány, amely az emberi gondolkodással és viselkedéssel foglalkozik. A pszichológia nem csak az emberek lelki jólétével foglalkozó gyógyító tudomány, hanem az emberekre jellemző mindennemű folyamatok megértésére törekvő diszciplína is.²⁹ A pszichológia szerepét abban látom a bírósági közvetítés és a jó gyakorlat viszonylatában, hogy nagyon fontos a bírósági közvetítő számára az önismereten túl mások viselkedésének megértése. Ebben segíthetnek bizonyos pszichológiai alapismeretek elsajátítása (akár képzések útján, akár autodidakta módon). *Problémáink legtöbbször ugyanis személyes kapcsolatainkból ered. Ha azt tudjuk is, mi magunk mire vágyunk, azt nagyon gyakran nem is sejtjük, hogy a másik mire vágyik, vagy mit akar tőlünk. Önértékelési problémákkal, alkoholfüggőséggel, depresszióval küzd sok ember, és ennek felszínre hozása a hétköznapi élet „taposómalmában” egyre nehezebb.*

Mai társadalmi-gazdasági viszonyainkban, a felgyorsult világban a családok többsége válságban van, holott egy működési zavarokkal küzdő család nem képes a társadalom számára egészséges, hasznos embereket adni. Gyermekeink számára a legjobb nevelési módszer a példaadás, a nevelésen kívül a másik alappillér a tanítás, melyen a szülői hivatás nyugszik.³⁰ *A házasságban, a családban a problémák jelentkezésekor a felek nem a problémák akut megoldásán gondolkodnak legtöbbször, hanem egyből a válásra, szakításra gondolnak. Tulajdonképpen a gyermek is háttérbe szorul akkor, ha valamelyik házaselet, élettársat családias éri. A válófelek magatartását legtöbbször pedig az anyagiak, az egyéni érdekek vezérlik. A válás után azonban a szülőknek legalább egy kérdésben egységesnek kellene lenniük, mégpedig, hogy a lehető legjobban megóvják gyermekeiket a válásuk következményétől. A gyermek természetesen akkor is rosszul jár, ha a rossz házasságban élő szülei nem válnak el. Nehéz eldönteni, hogy mi a jobb nekik, vagy pontosabban mi kevésbé rossz: a válás, vagy ha a szülei gyűlölködve együtt maradnak.*

A fentiek alapján tehát nem csak a családjogi mediációban fontosak a pszichológiai ismeretek, hanem jelentkezik ez az összes mediációs eljárásban, hiszen oda családokból, élettársi kapcsolatokból érkeznek emberek (tele gonddal, problémával). Célszerű ezért a bírósági mediátoroknak, koordinátoroknak olyan képzéseken is részt venni, ahová pszichológusokat hívnak el, akik megpróbálnak a bírósági közvetítők számára gyakorlati tanácsokat adni a mediációban őket ért „lelki teher” megkönnyítésében, illetve elmagyarázzák, miért és hogyan nyílnak meg jobban a felek a bírósági mediációs eljárásban, mint a bírósági peres eljárásban.

V. 4. Főbb alapszabályok és jó technikák

²⁹ hu.wikipedia.org/wiki/pszichológia.(2015.09.30.)

³⁰ Gary Chapman: Családi összehangzattan (a családi harmónia 5 jellemzője), Harmat Kiadó, Budapest, 2008.

Ebben a fejezetben elsőként a bírósági mediációs ülés alatt érvényesülő alapszabályok bemutatása következik, amelyet természetesen a felekkel is közölni kell:

- egymás meghallgatása (megszakítás nélkül)
- nyitottság
- türelem
- bizalom, és jegyzetelés
- tisztelet
- önkéntesség

A fenti főbb alapszabályok felsorolása, a felek számára rögzítése nagyon fontos, hiszen ez adja meg az alapot arra (mint ahogy a peres eljárásban a Polgári perrendtartásról szóló jogszabály), hogy a felek egy „másik küzdőtéren” vannak, ahol a konfliktusaik, problémáik békés, alternatív kezelése történik.

A jó technikák, azokat a praktikákat, ötleteket, mediációs eljárési módszereket tartalmazza, amelyekkel könnyebbé, eredményesebbé tehetjük a mediációs eljárást. *A legfontosabbakat 10 pontban foglaltam össze, és ezek az alábbiak:*

1. Mosoly, derű

Álláspontom szerint ez az egyszerű, de nagyszerű technika arra szolgál, hogy a mediációs eljáráson megjelenő feleket egy más környezet, egy más hozzáállás fogadja, amelyhez hozzájárul a mosoly is. A tapasztalat azt mutatja, hogy már ezzel az emberek oldottabbá, nyitottabbá, elfogadóbbá válnak a mediáció és a másik iránt.

2. Külön beszélgetés

A külön beszélgetés összehívásának okai között elsősorban az erős érzelmek blokkoló hatása áll, amelyek gátolják a tárgyalás menetét. Éppen ezért a külön- vagy magánbeszélgetésen az érzelmek kinyilvánítása lehetővé válik, valamint az erős érzelmekre építő manipuláció is megelőzhető. A magánbeszélgetés oka lehet az, hogy félreértések, elhallások blokkolják a tárgyalást, ilyenkor természetesen meg kell vizsgálni a tévedések, elhallások okait, és egyensúlyt kell teremteni a nézőpontok között a mediátornak. További összehívási ok a nem megfelelő kommunikációs stílus, amely szintén gátolja a tárgyalás menetét. Ilyenkor a külön

beszélgetés célja az, hogy koncentráljunk a lényeges részekre, és kommunikációs formákat kell kidolgoznunk annak érdekében, hogy a kommunikációs akadályokat a felek leküzdjék.

A fenti kapcsolattartási problémákon túl a mediációs folyamat problémái, illetve egyes tartalmi problémák is vezethetnek a külön beszélgetés összehívására. A mediációs folyamat problémái között lehet olyan, amikor a felek kételkednek a folyamat sikerében, fenyegetőznek, hogy elmennek, vagy a mediáció üteme túl gyorsá, vagy túl lassúvá válik. Az is lehetséges, hogy a problémák nincsenek világosan megfogalmazva, így célszerű a felekkel külön-külön egyértelműen tisztázni problémáikat. Ezt is külön beszélgetés keretében teheti meg a bírósági közvetítő. A tartalmi problémák között lehetséges olyan, hogy csak két lehetőség jöhet szóba, és ezek nagyon távol vannak egymástól. Ilyenkor a mediátor vagy kitalál egy harmadikat, vagy szűkíti a szélsőséges állásfoglalásokat, illetve támogatja a megbékélési stratégiát. Ezt is külön beszélgetés keretében teheti meg a

legeredményesebben.³¹ A külön beszélgetésnél lényeges, hogy az ennek során a mediátortudására hozott személyes információkat megfelelően lehet és kell kezelni, vagyis az egyik fél által titoknak tartott információt a másik félnek nem adhatják ki.

3. A társ-mediáció alkalmazása

Az aktív odafigyelést segíti egy másik hatékony módszer, amikor a bírósági mediációs eljárásban nem egy, hanem két (esetleg több) bírósági közvetítő vesz részt. Például családjogi mediációban célszerű lenne egy férfi és egy női bírósági közvetítő, hiszen a férfiak és a nők is másként élnek meg különféle szituációkat, másként gondolkodnak. Ezzel az erőviszonyok még kiegyensúlyozottabbá válnak.

4. Szünet tartása

Ez a technika általában akkor alkalmazható, ha „megtorpan” a mediációs eljárás menete, vagy a felek érzelmei túl hevessé válnak, illetve elfáradnak a felek a kommunikáció során. A bírósági közvetítő javasolhatja a feleknek a szünetben, hogy levegőzzenek egyet, telefonáljanak valakinek, stb.

5. Összegzés

Ezen technika a felek megállapításainak összegzését jelenti, és ezt elősegíti az, ha a mediátor magának jegyzeteket készít. Az összegzés akkor konstruktív, ha összefoglalja a kulcsproblémákat, kerüli az atyáskodó hangnemet, semleges nyelvezetben történik, kifejezi tömören az elmondottak lényegét anélkül, hogy valamelyik felet hibáztatná.

6. Szerepcseré

A hétköznapi életben is gyakran elhangzik az emberek szájából, hogy „gondolj bele az én helyzetembe, te az én helyemben mit tennél?” Ezen alapul a szerepcseré-technika, amelyet a mediátor szintén „bevet” az alternatív vitarendezési folyamatba.

7. Tükrözés

Ezt a jó technikát legegyszerűbben azzal a mondattal lehet szemléltetni, hogy a mediátor így szól: „ha jól értem, Ön ezzel azt szerette volna kifejezni, hogy...” Ezzel a mondattal egyrészt megakasztja a kellő vehemenciával beszélő felet, illetve pontosíthatja az általa elmondottakat, érzelmektől megtisztultan, racionálisan kifejezve. Ilyenkor a fél egy kívülálló semleges személy visszatükrözését kapja a saját gondolatairól, ami lehetőséget biztosít az újragondolásra, illetve az álláspontok módosítására.

8. A kérdés művészete

A kérdéses technika célja mindig az átgondolt beszélgetés előmozdítása, és nem a befolyásolás.³² A kérdéseknek két nagy csoportja van, ezek az ún. zárt kérdések, illetve nyitott kérdések. A zárt kérdések egyértelmű állásfoglalásra ösztönöznek, míg a nyitott kérdések nem terelik a megkérdezettet a válaszadásban, hanem önálló állásfoglalásra

³¹ Barcy Magdolna és Szamos Erzsébet: i. m.

³² Barinkai Zsuzsanna és Krémer András: Alternatív vitarendezés munkafüzet. Rézler Gyula Mediációs Intézet, 2013.

készítetik (például: mit gondol ön erről? hogyan látja ezt elfogadhatónak?). Többféle kérdésfajtát különböztetünk meg

- információs kérdés: ki? mi? mikor? hol? hányszor? kivel? mióta?
- körkérdés: minden jelenlévőnek feltesszük, általában a mediációs folyamat végén jellemző kérdéstechnika, például: kinek mit kell másként csinálnia, hogy a hasonló helyzetelkerülhető legyen?
- motivációs kérdés: segít a feleknek egymás érzelmeinek megértésében, például: miért szeretné, ha így történe a gyermekkel való kapcsolattartás?
- izolációs kérdés: segít elválasztani a lényeges a lényegtelenről, például: már csak fél óránk van, van valakinek más ötlete?

9. „Házi feladat” adása

Általában az első vagy a második mediációs ülés végén a következő ülésre való felkészüléshez, illetve a két ülés közötti időtartamra a mediátor javasolhatja egyik vagy másik félnek, hogy például írja össze a gyermek nevelésével járó kiadásait annak érdekében, hogy a gyermektartásdíj összegében megállapodhassanak, vagy írja össze, hogy milyen ingóságot szeretne még a másik féltől elhozni.

10. Az ún. megszakítás nélküli idő

Ez a technikai módszer arra szolgál, hogy mindkét felet a szükségletei feltárásában, az érzelmei tudatosításában, valamint a céljai megfogalmazásában segítsük, csak ráfókuszáljunk, és ne engedjük, hogy „elveszítse” gondolatai fonalát.

Álláspontom szerint, ha a fenti technikák közül akár egyiket, akár másikat alkalmazza a bírósági közvetítő, már közelebb kerül a mediációs eljárás céljához, amely nem csak a felek által létrejött megállapodásban van, hanem abban, hogy a felek közötti kommunikáció újra indul, jobban funkcionál.

VI. A tapasztalatok összegzése és mediáció a jövőben

Gyakorlat teszi a mestert – tartja a közmondás, és ez érvényes a bírósági közvetítőkre is. Minél több mediációs ügyben vesz részt a mediátor, annál inkább érzi a feladat nehézségét. Tulajdonképpen, ha jól akarja csinálni, egy külön szakma kialakulásáról beszélhetünk. Ezt támasztja alá annál is inkább az, hogy egyes bíróságokon van olyan bírósági közvetítő, aki csak ezzel foglalkozik, nincs egyéb „referádája.”

„Perbeszéd helyett párbeszéd” – ezzel a jelmonddal indult útjára a kötelező bírósági közvetítés 2014. március 15-től. Az eltelt másfél év azt bizonyította – statisztikai adatokkal alátámasztva –, hogy igény van a bírósági szervezetrendszeren belül is alternatív vitarendezésre, ennek keretében megtörtént a minimum 7 bírót számláló bíróságokon a bírósági közvetítő kijelölése. Folyamatos a bírósági közvetítők képzése, illetve a felek bírósági mediációs eljárásra terelése. Szükséges és hasznos lenne – mint utaltam rá korábban –, egy etikai kódex kidolgozása, valamint olyan képzések szervezése, amelyen pszichológusok segítenének a mediátorok által felvetett kérdések megválaszolásában.

A bírósági mediáció – álláspontom szerint – helyet kell, hogy kapjon a készülő új Polgári perrendtartásról szóló jogszabályban is, úgymint pert megelőző eljárás, illetve kötelező eljárás a peres eljárás során. Ez utóbbi köre kibővíthető még például a gyermektartás vonatkozásában a bontóperben, vagy egyes szomszédjogi perekben is.

Drucilla Cornell és a határ filozófiája

I. Mi a határ filozófiája?

Drucilla Cornell amerikai jogász, feminista teoretikus komoly szerepet vállalt Jacques Derrida filozófiájának recepciójában az amerikai jogi szakirodalomban. Az általa szervezett három dekonstruktivista konferencia a Cardozo School of Law-n vízvázaló volt nemcsak az amerikai jogi irodalomban, de a francia filozófus kései munkássága szempontjából is. De ezen túl Cornell a 70-es évek feminista kritikájának és a 80-as évek nihilizmus-vitájának tanulságait levonva a dekonstrukció egy nagyon fontos és újszerű értelmezését mutatta be, amelynek az alapműve Cornell *The Philosophy of the Limit* című könyve.

A nihilizmus-vita Paul D. Carrington már korábban említett *Of Law and River*² című írásával került középpontba, ahol Carrington a kritikai jogi mozgalom nihilistáinak üzent hadat. A vitában a fő kérdés az volt, hogy a meghatározatlanság (indeterminacy) elvének felvállalásával crit-ek vajon nem merészkedtek-e veszélyesen közel a nihilizmushoz. Mert a mainstream amerikai jogi gondolkodás úgy látta, hogy a jogi szövegek jelentésének meghatározatlansága azt jelenti a crit-ek számára, hogy bármely szövegnek akármilyen értelmezést lehet tulajdonítani. A vita tétje nagy volt, hiszen nem lényegtelen kérdés, hogy lehetséges-e a szöveg objektív értelmét megtalálni, vagy menthetetlenül a szubjektív értelmezések és értelemtulajdonítások határozzák-e meg a jogi életünket. Owen Fiss és Stanley Fish vitáját érzem a legfontosabbnak kiemelni, különösen azért, mert Fish az objektivitás-szubjektivitás merev dichotómiáját az értelmező közösség kultúrájának meghatározó voltával kívánta oldani³, amely Cornell elméletében áttételesen nagyon fontos lesz.

A Critical Legal Studies második generációjához sorolható Drucilla Cornell a sokrétű filozófiai-elméleti megalapozás mellett a dekonstrukció elméletét úgy kívánta adaptálni a jogi értelmezéseméletében, amely lehetővé teszi az „itt és most” igazságának meghaladását, a jogi jelentés etikai rétegének hangsúlyozásával. Cornell elmélete patchwork jelleggel kapcsolja össze egymástól távolálló filozófusok és jogászok elméleteit koherens egésszé. A célja az igazságosság elérése, és az egyén emberi méltóságának megalapozása úgy, hogy az igazságosság kérdését mindenféle metafizikai spekulációra hivatkozva ne zárja ki. Cornellnél az igazságosság sosem lezárt történet, nem objektíve megragadható szabályösszesség, hanem dialógus, fokozatosan fejlődő valóság, amelynek magja az emberi személyek egymáshoz fűződő etikai kapcsolata.

Drucilla Cornell célja, hogy létrehozza a dekonstrukció „etikai olvasatát.”⁴ Ezen olvasatnak az alapjait Jacques Derrida *The Force of Law* című tanulmánya adja. De mit is jelent ez pontosan? Az etikai kapcsolat Cornellnél egy olyan létmódot jelent (ha ez a kifejezés megkockáztatható), amely a Másikkal való viszonyt aszerint vizsgálja, hogyan lehet az Én-Másik⁵ viszonyt megszabadítani az erőszaktól.

¹ Kevevári István, PPKE JÁK, doktorandusz

² Carrington, Paul D. *Of Law and River*. In *Journal of Legal Education*. 1984.

³ Fish, Stanley: *Doing What Comes Naturally*. Calderon Press. Oxford. 1989. 126-127. o. *magyarul*: Fish, Stanley: *Fish v. Fiss*. In: *Jogi gondolkodás paradigmái*. (szerk.): Varga Csaba. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézet, Budapest. 2006. 50-51. o.

⁴ Cornell, Drucilla: *The Philosophy of the Limit*. Routledge, New York/London, 1992. 1. o.

⁵ Martin Buber ezt a viszonyt Én-Te viszonyként fogalmazta meg nagyhatású művében: *Én és Te* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1991) 5. o.

Mit jelent az Én-Másik viszony? Egy elismerő viszonyt, egy olyan függő létmódot, amelyben az Ént, a szubjektumot a Másik megszólítja, és ezzel a Másikkal szemben „végtelen felelősséggel” tartozik az Én. Ez a felelősség nem választás kérdése.⁶ A másik egy arc, amely megszólít minket, és azt mondja: „Ne ölj!”⁷ A másikhoz való viszony aszimmetrikus, mert az Én mindig csak reagál az őt megszólító Másikra. Mint látható, ez a viszony nagyon hasonló a klasszikus kor alapvető antropológiájához abban az értelemben, hogy a személyt mindig valamilyen relációban létező lényként írja le, de itt mégis Emmanuel Levinas hatását kell látnunk, amely Jacques Derridán keresztül lett Drucilla Cornell elméletének alapja.

Mit jelent az erőszak? Az Én-Másik viszony akkor fordul át erőszakba, ha a Másikat megpróbáljuk úgy kezelni, mintha nem lenne velünk szemben álló végtelen méltósággal rendelkező személy, ha azonosítani akarjuk magunkkal, ha valamilyen formában elnyomjuk, vagy az Én-Másik viszony tartalmát pozitív meghatározásokkal leírjuk, mert ezzel egyúttal redukáljuk azt.

Drucilla Cornell elmélete az analitikus angolszász jogelmélet pozitívizmusával kíván szembeszállni, amely elméletben a jog és a jogi jelentés egy objektíven megragadható dolog, amelyet fel kell ismerni a szövegből. A 80-as évek objektívizmus-szubjektívizmus vitájában Cornell egy harmadik, de nem közvetítő megoldást keres, amely megpróbálja a jogi viszonyokat úgy értelmezni, hogy azokat nem egy lezárt ontológiai rendszerbe helyezi, hanem egy nyitott értelmezési filozófiai-keretrendszerbe hoz létre, amelynek fontos építőkövei Robert Cover nomosz-elmélete, valamint Hegel elmélete a jogi személyiségről és a jogviszonyban lévő kölcsönös szimetriáról, Emmanuel Levinas Másikra-irányuló kapcsolatalapú etikája és végül Jacques Derrida dekonstruktív filozófiája.

II. A cornelli elmélet alapjai és a pozitívizmus kritikája

Drucilla Cornell a pozitivisták elméletének jogértelmezési elméletét kívánja meghaladni, és ehhez Ronald Dworkin elméletének kritikájából indul ki. Dworkin szerint a jelentés társadalmi gyakorlatok és nyelvi játékok által jön létre. A jelentés nem objektív (embertől függetlenül létező), hanem közmegegyezés eredménye.⁸ Az értelmezés igazságosságának és kritikájának nincsen külső objektív mércéje Dworkin szerint, mindig a meglévő társadalmi gyakorlaton belül lehet a jogszabályt illetve elvet értékelni. Az interpretáció a közösségekben résztvevők és a gyakorlat közötti interakció, amely során a gyakorlat/hagyomány céljaira kérdezzük rá. Egy szabály újraértelmezése mindig a meglévő gyakorlat eredeti céljának rekonstrukciójából indul ki, a célok felől lehet immanens kritikát adni.⁹

A célok azért fontosak, mert bármikor is állunk elő egy „jobb”, „tisztább” értelmezéssel annak mindig konzisztensnek kell maradnia a célokkal. Az értelmezés során nem kérdés az igazságosság Dworkin szerint, mivel azt ő szubjektívnek és egyéninek tartja szemben a jog közösségiességével és kikényszeríthetőségével.¹⁰

A közösség egy gyakorlatokból összeálló realitás, amelynek joga konzisztens a múltbéli döntések elvei szintjén.¹¹ A közösség perszifikált Dworkinnál, amely egy hangon – a bírón keresztül – szólal meg.¹² A szabályok és elvek konzisztenciájának két elméletét lehet

⁶ Levinas, Emmanuel: *Otherwise the Being Or Beyond Essence*; ford: Alphonso Lingis (Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1991) 10. o.

⁷ Levinas, Emmanuel: *Totality and Infinity*; ford: Alphonso Lingis. Duquesque University Press, Pittsburgh, 1969. 199. o. *magyarul*: Teljesség és végtelen. ford: Tarnay László. Jelenkor kiadó, Pécs, 1999. 165. o.

⁸ Cornell, Drucilla: *Institutionalization of Meaning, Recollective Imagination and the Potential for Transformative Legal Interpretation*. 1149. o. IN *University of Pennsylvania Law Review* 1988. Vol. 136.

⁹ Cornell 1988. i. m. 1152. o.

¹⁰ Cornell 1988. i. m. 1154. o.

¹¹ Cornell 1988. i. m. 1156. o.

¹² Cornell 1988. i. m. 1158. o.

felvázolni, az egyik egy konvencionalista megközelítés. Eszerint az értelmezések és gyakorlatok kompromisszumok eredményei, így bármikor is egy új értelmezéssel állunk elő, mindig egy új kompromisszumot kell tételoznünk a szabály értelmezése kapcsán.¹³ A másik Dworkin által felvázolt modell a láncregény elképzelése¹⁴, amely szerint az időben egymást követő precedensek a később ehhez a hagyományhoz hozzátevő „társíró”, vagyis a bíró, részéről alkalmazkodást követelnek meg.¹⁵ Stanley Fish finom kritikával illeti a láncregény-elméletet, mert szerinte egy később érkező könnyedén tudja a megelőző szövegkorpuszt új megvilágításba helyezve radikálisan újraértelmezni, ezzel a konzisztenciát megtörni.¹⁶

Cornell Dworkin elméletében a pozitívizmus sikertelen meghaladását látja, mivel elméletében a „mi van?” és a „mi volt?” kérdése dominál, és figyelmen kívül hagyja a Robert Cover nomosz-elméletében felvetett „mi lehetett volna?” kérdését és lehetőségét. Cornell szerint a jogértelmezés horizontján, amikor számba vesszük az értelmezéseink eredményét, sokkal fontosabb a „mi lehetett volna” és a „minek kellene lennie” dimenziójának tárgyalása, mert ezek vezetnek minket új értelmezésekhez.¹⁷ Cornell szerint Dworkin elméletében egy „rózsaszín szemüvegen” keresztül vizsgáljuk a múltbéli precedenseket, és mindig a lehető legjobb színben értelmezzük a múltbéli szabályokat, elveket és az ezek mögött húzódó célokat. Erre nyilvánvalóan a jogi hagyomány konzisztenciájának védelme miatt van szükség, de Cornell szerint ez megakadályozza a múltbéli érvek totális kritikáját, azok elvetését, ha nyilvánvalóan igazságtalanok. Cornell példája a „separate but equal” elv, amely hosszú évtizedekig meghatározta a szegregációról szóló viták feloldását. Ha folyamatosan a régi, ránk hagyományozódott elveket, szabályokat és célokat próbáljuk a lehető legjobban értelmezni, azzal, Cornell szerint, egy nagyon is valós korszakot és szenvedéseket hagynánk figyelmen kívül, amit egy igazságtalan elv alkalmazása okozott.¹⁸

Az igazságosság szubjektív tartományba helyezése Dworkin részéről pontosan az elvek és értelmezések konzisztenciájának materiális oldalát tünteti el. Cornell hangsúlyozza, hogy valamiféle igazságosság koncepció közösségi szintű tételzése nélkül nincs értelme elvi szintű konzisztenciáról (illetve integrációról) beszélni, mert nincsen egy állandó magja az értelmezésnek, amelyhez vissza lehetne nyúlni.¹⁹

Cornell további kritikája, hogy Dworkin elméletében a közösséget egyéni szerzőként írja le, aki egy hangon szólal meg. Dworkinnál két közösség keveredik, egyrészt a személytelen társadalmi nyelvhasználatok (az értelmezés nyelvi kontextusa), másrészt a tényleges értelmező közösség a bírák.²⁰ Az ideál és a valóság között az aktuális bíró értelmezése hoz létre egységet, de Cornell szerint a kettő egysége pontosan a bírói értelmezés partikularitása és esetlegessége miatt sosem lesz tökéletes, és pontosan ezen tökéletlenségből eredő feszültség miatt lehetséges a kritika és az alakító jellegű értelmezések.²¹ A közösség nem egységes: „egy komplex közösség sosem beszél egy hangon.”²²

Dworkin szakítási szándéka azért bicsaklik meg Drucilla Cornell szerint, mert nem rendelkezik egy olyan filozófiai keretrendszerrel, amely „a jog objektív szellemét a kollektív etika részeként írta le.”²³

¹³ Cornell 1988. i. m. 1160. o.

¹⁴ Lásd még: Varga Csaba: A jogi gondolkodás paradigmái. Szent István Társulat, Budapest. 2006.

¹⁵ Cornell 1988. i. m. 1161. o.

¹⁶ Cornell 1988. i. m. 1162. o.

¹⁷ Cornell 1988. i. m. 1165. o.

¹⁸ Cornell 1988. i. m. 1170. o.

¹⁹ Cornell 1988. i. m. 1173. o.

²⁰ Cornell 1988. i. m. 1176. o.

²¹ Cornell 1988. i. m. 1177. o.

²² Cornell uo.

²³ Cornell 1988. i. m. 1178. o.

II.1. Hegel és társas kapcsolatok kölcsönös szimmetriáján alapuló jogok elmélete

Drucilla Cornell Hegel filozófiáját használja keretként saját jogértelmezés elméletének kidolgozásához. Ennek okait a következőkben jelöli meg:²⁴

- Hegelnél a közösség nem szerződésen alapul, azonban egy közösségi szemléletű megközelítés, amely védi az egyén jogait
- Hangsúlyozza az etikai valóság (Sittlichkeit) jelentőségét a közösségbe való integrálódásban
- A szimmetrikus kölcsönösség megvalósult kapcsolatain alapul a modern jogi gondolkodás

A szimmetrikus kölcsönösségen alapuló kapcsolatok azt jelentik Drucilla Cornell Hegel-értelmezésében, hogy a közösség tagjai kölcsönösen elismerik egymás méltóságát és jogi személyiségét (jogalanyiságát). Hegel alapvetően nem az emberi természet transzcendenciájából vezeti le a méltóságot, szerinte az a társadalmi gyakorlat során valósul meg. A méltóság a társadalmi gyakorlatban jogosultságokban ölt testet, így Hegel és Cornell is a jog szükségszerűsége mellett foglal állást. A jog és a jogi jelentés nem egy múltbéli döntés (végső) eredménye, hanem egy folyamat konkrét megvalósulása.²⁵

Azért tekinthetjük közösségi jellegűnek ezt a hegeli-cornelli megközelítést, mert a szubjektum, amikor öntudatára ébred, akkor nemcsak önmagát ismeri fel, mint individuumot, hanem önmagát, mint az állam tagját és így jogok alanyát is.²⁶ Ennek etikai és politikai következményei is jelentősek: a polgár államhoz való hűsége a jogi személyiség (méltóság) elismeréséből ered, és ugyanezen elismerés vonatkozik a polgárok horizontális jellegű (polgár a polgárral) kapcsolataiban is. Ebből következik, hogy a személyt nem lehet elidegeníthető jószágként kezelni.²⁷

Cornell fontosnak tartja, hogy a kölcsönös szimmetrián alapuló kapcsolatok abban különböznek a formális egyenlőségtől, hogy amíg az előbbi horizontális (az állampolgárok egymás közötti kapcsolatait vezérlő elv), az utóbbi vertikális szerkezetű, és az állam s polgára közötti kapcsolatot orientálja (az állam feladata az állampolgárainak egyenlőségét biztosítani, illetve az állampolgárokat egyenlőként kezelni).²⁸

A kölcsönös szimmetrián alapuló kapcsolatok megvalósulásához az szükséges, hogy a jog objektív (kézzel fogható, tárgyiasult) és nyilvános legyen, továbbá a bíró/törvényhozó minden döntése valamiképpen alá legyen támasztva. A szuverén a modern államban nem deklarálni a jogot anélkül, hogy megindokolná és lehetőséget adna az alávetettek válaszára.²⁹ Ebből következik Drucilla Cornell hegeli alapú Dworkin-kritikája, mert szerinte a bíró nem egy „Herkules”, nem egy rendkívüli egyén vagy a közösség megszemélyesítője, hanem a jog egyik szerve, és feladata a jog alkalmazása.³⁰

Az igazságosság Hegelnél nem szubjektív és egyéni, hanem a társadalmi gyakorlatokban és intézményekben megvalósuló elv, amely a közösségi kötelezettségeket és az egyéni szabadságot egyszerre valósítja meg.³¹ A Hegeli elmélet meglehetősen pozitív értelmezése és értékelése Cornell részéről azonban egy komoly kritikával is társul: a hegeli rendszer a beteljesült, az itt és most rendszerének dicséretéről szól. Az egyén nem kreatív

²⁴ Cornell 1988. i. m. 1178. o.

²⁵ Cornell 1988. i. m. 1181. o.

²⁶ Cornell 1988. i. m. 1183. o.

²⁷ Cornell 1988. i. m. 1183. o.

²⁸ Cornell 1988. i. m. 1185. o.

²⁹ Cornell 1988. i. m. 1186. o.

³⁰ Cornell 1988. i. m. 1188. o.

³¹ Cornell 1988. i. m. 1188. o.

alkotója a jog objektív rendjének (hiszen azt a szellem önmozgásával magyarázza), másrészt a jogi rendben nincs bizonytalanság, miután az aktuálisan létezőt az elképzelhető legjobb rendként tételezi a német filozófus.³² Mindez azért probléma Cornell szerint, mert a lezártág, a megvalósult jó egy olyan metafizikai esszencialista szemléletet hoz a jogba, amely számára elfogadhatatlan, mert gyakorlatilag bármilyen társadalmi rendet meg lehet így védeni.

Cornell a hegeli elmélet hibáit az amerikai filozófus Charles Peirce Hegel-kritikájának és elméletének felhasználásával kívánja kiküszöbölni úgy, hogy annak pozitív vonásait megőrizhesse. Peirce elméletére hivatkozva Cornell a közösséget nem pusztán ténynek tekinti, hanem olyan értékelő egységként, amely a dialógus formában megjelenő érvelési folyamatot elbírálja, miképpen a bíró, és felmutat egy értelmezést, „amelynek fent kell maradnia.”³³

A jog léte az értelmezés és az így kinyert jelentések és szabályok kikényszerítésén alapul Cornell szerint, az értelmezés pedig nem lehetséges valamiféle normatív tekintély nélkül, amely kontrollálná a diskurzust és ennek a végső elve a kölcsönös szimmetria elve kell, hogy legyen.³⁴

Azonban Cornell mégsem zárt, egyszer és mindenkorra lezárt rendszerben gondolkodik. A derridai iterabilitás (ismételhetőség) elve alapján képtelenség a teljes konzisztencia, mert egy jel (legyen az jogszabály, egy elv, egy értelmezési folyamat objektívált eredménye) egy megváltozott kontextusban történő megismétlése kihatással van a jel jelentésére.³⁵ Mindez nem jelenik meg kiküszöbölendő problémaként Cornell elméletében, mert pontosan ez teszi lehetővé az adaptációt, a jogszabályok (és ezen keresztül az egész társadalom) alakítását és jobb megértését.³⁶

II.2. A jogértelmezés kontextusa: Robert Cover nomosz-elmélete

A jogértelmezés problematikája többnyire arra irányul, hogy hogyan tudjuk feltárni egy jogi szöveg valódi jelentését. A pozitivisták jogelmélet hajlamos a nyelvet objektív közvetítő közegnek tekinteni, amelyen keresztül problémátlanul fel lehet tárni a szöveg mögötti jelentést, vagy a jogalkotói szándékot. A korai pozitívizmus naivnak tetsző egyszerű nyelvszemléletének meghaladásával a nyelvi jelentés feltárása sokkal nehezebbé kezdett válni, amelyet a különböző szerzők másképpen próbáltak kezelni. A kontextuális elméletek (mint Hart)³⁷ jól kezelik azt a problémát, hogy a jelölő és a jelentés nincs tiszta fedésben egymással, és az értelmezéskor a nem „rutinjellegű”, „nehéz esetekben” szükség van arra, hogy a pusztán szövegen túl tekintsünk.

Mindazonáltal arra a kérdésre nem kapunk választ, hogy honnan ered a jogi szöveg jelentése? Hogyan lehetséges, hogy ugyanazon szövegnek (jelölőnek) teljesen más jelentést tulajdoníthat akár egyetlen országban ugyanazon bíróság (vagy azonos jogszabály-szöveg mellett különböző államok máshogy értelmezik a jogot)? Robert Cover 1983-as nagy hatású tanulmányában³⁸ amellett foglal állást, hogy a normatív univerzumban, amely körbevesz minket (ezt nevezi ő nomosznak), nem csupán előírásokat és szabályokat találhatunk, hanem narratívákat is: „minden alkotmányhoz tartozik egy eposz, és minden dekalógushoz egy

³² Cornell 1988. i. m. 1195. o.

³³ Cornell 1988. i. m. 1216. o.

³⁴ Cornell 1988. i. m. 1217. o.

³⁵ Cornell 1988. i. m. 1220-1221. o.

³⁶ Cornell 1988. i. m. 1224-1225. o.

³⁷ vö. Hart, H.L.A.: A jog nyitott szövedéke In: A jogi gondolkodás paradigmái. (szerk.): Varga Csaba Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jogbölcseleti Intézet, 2006. 35-46. o.

³⁸ Cover, Robert M.: The Supreme Court 1982 Term. Foreword: Nomos and Narrative. In: Harvard Law Review 1983. Vol. 97.

szöveg.”³⁹ A nomoszban szereplő narratívák és történetek azért fontosak, mert ezek adnak jelentést és jelentőséget a jogi szövegeknek. Cover szerint a nagy jogi kultúrákat nem csupán a jogi technika csiszoltsága jellemzi, hanem a jogot körülvevő normatív univerzum gazdagsága is. A nomoszban nem csupán felfedezhető a jogi kultúra, hanem ez az alapja.⁴⁰

Cover szerint a nomosz alapvetően egy közösségi és kollektív együttélés eredménye, amelyben jelentékeny szerepe van az értelmezési közösségek elismerésének, az együvé tartozásnak. Az elkötelezettségnek nagyon is komoly hatása van a jogi szövegek értelmezésekor előálló jelentésekre.⁴¹ A nomoszban fellelhető narratívák mintát és modelleket nyújtanak az értelmező közösség számára a jog interpretációjában.

A nomosz nem csupán a jogteremtés hőseposzait tartalmazza, hanem olyan világ vízióját is nyújtja, amely lehetővé teszi alternatív valóságok megálmodását. A jog valójában a bukott valóság és a nomosz idealizált világa közötti híd szerepét tölti be.⁴² A jog olyan erő, amely a valóság és az ideál közötti egyensúlyt hozza létre, a narratívák hozzák létre azt a hidat, amely a „van” és a „lehetne” világát összeköti. A narratívák lehetővé teszik, hogy a valóságunkat a „mi lenne ha” szemszögén keresztül lássuk. A jogértelmezés során tehát nemcsak az fontos, hogy mit jelent (a jelenben) a szöveg, hanem az is, hogy milyen világot teremt(het) egy értelmezés és milyen következményei vannak.⁴³ A jog (itt a jogi szöveg) adja meg a lehetséges alternatívák körét, de a jövő egy része így is homályba vész.⁴⁴ Itt nem egyszerűen utópiákról van szó, Cover szerint, amikor valamit utópiának nevezünk, az azt jelenti, hogy a valóság és az ideál közötti távolságot elmeretezzük, így az ugrás, hogy az ideált itt és most megvalósítsuk, kicsúszik a kezeink közül.⁴⁵

Robert Cover elmélete azért fontos számunkra, mert egy olyan filozófiai szemléletet biztosít Drucilla Cornellnek, amely nagyon fontossá válik a jogértelmezés időbeli dimenziója vonatkozásában. Cover elmélete egyértelműen amellet foglal állást, hogy a jogértelmezés valójában egy kreatív alkotó folyamat, amelyet a közösségi ideálok megvalósítása iránti vágy vezet.

Cover a jogi diskurzus két formáját különbözteti meg, amelyek egymásra építve alakítják a nomoszt, és így a jogi jelentés keletkezését: egyrészt megkülönböztet pedagógiai (világteremtő) és birodalmi (világfenntartó) ideáltípust. A pedagógiai módozat az egyén személyes beavatásán, a jogi narratívák corpusába való beavatódáson (elsajátításon) és a narratív világ iránti személyes elköteleződésen alapul; ehhez képest a birodalmi módozat esetében a normák univerzálisak, azokat nem kell elsajátítani, amíg azok hatékonyak (azaz követik őket), ezen kívül a normák iránti gyenge vagy hiányzó interperszonális elkötelezettség jellemző.⁴⁶

Ez a két módozat egymást romboló feszültsége hozza létre a jogi kultúrákat. Ennek az az oka, hogy a pedagógiai (világteremtő) módozat a jogi narratívák és világok burjánzó teremtését hozza létre, a személyes elköteleződések és beavatások során az egységes corpust körbevevő kultúra differenciálódik és különböző értelmezési tradíciók jönnek létre.⁴⁷ A közösség felbomlik a közösségi hit koherenciájának megőrzése érdekében,⁴⁸ mert a közösség és annak hite teljes fedésben kell, hogy legyen egymással. Ezzel szemben a birodalmi módozat arra törekszik, hogy legyen egy normatív rend, amely hatékony, amely kontrollálja a

³⁹ Cover 1983. i. m. 4. o.

⁴⁰ Cover 1983. i. m. 6. o.

⁴¹ Cover 1983. i. m. 7. o.

⁴² Cover 1983. i. m. 9. o.

⁴³ Cover 1983. i. m. 10. o.

⁴⁴ Cover 1983. i. m. 9. o.

⁴⁵ Cover 1983. i. m. 44. o.

⁴⁶ Cover 1983. i. m. 13. o.

⁴⁷ Cover 1983. i. m. 16. o.

⁴⁸ Cover 1983. i. m. 15-16. o.

közösséget, még annak árán is, hogy a normatív rend és annak mítoszaiban nincs tökéletes egyezés az egyes polgárok hitében.

A jogkeletkezés burjánzását a bírói hivatalok állítják meg, a jogölő [*jurispathic*] kúriák *coveri* gondolata szerint a társadalmi kontroll és a jogi jelentés egységessége végett a bírói jogértelmezés egyes értelmezési tradíciókat kiemel, a többit pedig eltörli, nem kapják meg a jog erejét, egyszerűen kirekesztődnek a nomoszból. A bírói jogértelmezés a kényszer árnyékában megy végbe (így birodalminak tekinthető a fenti felosztás alapján), bizonyos értelmezési utakat lezár a normatív univerzum hatékonysága érdekében.⁴⁹

Cover szerint minden jogi alapszöveg jelentése végeredményben versengő narratívák küzdelmének eredménye.⁵⁰ A jogértelmezésben Robert Cover szerint valójában nem a „túl homályos jog” a főprobléma, hanem a „túl sok” narratíva és értelmezési lehetőség ugyanarra a szövegre vonatkozóan. Az értelmezési közösségek (jogtudományi iskolák, szubkultúrák, akadémiai tudományos kultúra stb.) nem technikai tevékenységeken keresztül nyerik ki a jogi szöveg objektív jelentését, hanem ezen közösségek közösen osztott narratívái, tapasztalati és víziói befolyásolják.⁵¹

A nomosz nem egy objektíve megragadható dolog, hanem egy folyamatosan változó közeg, a vízió és valóság közötti átmenet, amelyben az emberi cselekedetek végbemennek. A jogot másutt Cover az elképzelt jövő valóságra történő kivetítésének nevezi.⁵²

A nomosz-elmélet azért fontos a mi szempontunkból, mert Drucilla Cornell saját jogértelmezési elmélete Derridán és Levinason túl Cover gondolatait viseli leginkább magán. A Cover által felvázolt jogértelmezés-szemlélet úgy haladja meg a szövegcentrikus jogértelmezés-elméleteket, hogy nem a társadalmi közeg kontextusát, hanem a jogot körülvevő versengő narratívákat, igazságosság-konceptciókat, múltbéli tapasztalatokat és a jövőben elérni kívánt célokat nevezi meg. Ennek jelentősége az, hogy a jogértelmezés horizontján a „van” és a „volt” pozitivitását a „lehetne” és a „lehetett volna” feltételességeivel gazdagítja, a számunkra adott (normatív) világ kényszereinek és esetlegességeinek meghaladása érdekében.

III.1. A jog három rétege

A jogértelmezés Drucilla Cornellnél nem egyszerűen a szavak értelmének keresése. A jogi interpretáció a szöveg etikai értelmének kutatását jelenti.⁵³ Cornell a jogértelmezés problémájának felvázolásakor három „birodalmat” jelöl meg, amelyeket találó fordítás híján eredeti formájukban jelölöm meg:

1. *the Good, or the Law of Law* [a Jó, vagy a Jog Joga]
2. *the Right, or the moral Law of the self-legislating subject* [a Jogos, vagy az önszabályozó szubjektum morális törvénye]
3. *the principles inherent in an existing legal system* [azok az elvek, amelyek benne rejlenek a létező jogi rendszerben]⁵⁴

A Jó nem más, mint a Másik megszólítása, amely felelősségre hív minket⁵⁵, ez a jog normatív alapja, az igazságosság. A második nem más, mint a jogos felismerése a szubjektum

⁴⁹ Cover 1983. i. m. 40. o. és 53. o.

⁵⁰ Cover 1983. i. m. 17. o.

⁵¹ Cover 1983. i. m. 42. o.

⁵² Cover, Robert M.: *Violence and Word*. 1604. o. In: *The Yale Law Journal* 1986. Vol. 95.

⁵³ Cornell 1992. i. m. 100. o.

⁵⁴ Cornell 1992. i. m. 92. o.

⁵⁵ Ez a gesztus párhuzamba állítható a fichte-i *Aufforderung*gal [meghívással]. Vö.: Frivaldszky János: *A jogi reláció a (poszt)modern korban: Az olasz filozófusok Fichte nyomdokain*, In: *Iustum Aequum Salutare* 2010/4.

által, végül a harmadik a jogszabályok és jogi elvek, amelyek kiolvashatóak belőlük. A Jó [the Good] fogalma elkerülhetetlenül és szükségszerűen előkerül minden jogértelmezésnél, de ez a Jó nem egy pozitívan (azaz definícióval) körülhatárolható dolog.

A dekonstrukció és a posztmodern jogelméletek „teremtő nihilizmusa” szinte közhelyszerűen hangzik el. A nihilizmus alapélményét, azaz a nagy értékek elértéktelenedésének tapasztalatát Goodrich is kiemeli a posztmodern jogelméletek kapcsán.⁵⁶ Ha a nagy értékek elveszítik megalapozó normatív erejüket, akkor honnan ered a jog ereje? És hogyan lehet megtalálni egy jogelv értelmét?

Cornell szembehelyezkedik a pozitívizmussal és az irracionalistákkal (a Critical Legal Studies egyes – szintén dekonstruktivista – teoretikusaival), ezeket az elméleteket az „alapnélküliség” elve köti össze, azaz, hogy nincsen semmilyen Jó vagy mögöttes elv, amelyből származna a jogszabályok normativitása, tehát a jogot nem lehet a Jóban megalapozni.⁵⁷

Cornell leszögezi, hogy az ő olvasatában a dekonstrukció korántsem egy nihilista elmélet. A határ filozófiája szembehelyezkedik a pozitívizmussal, amely az alapnélküliséget vallva a Jó-t – és így az igazságosságot – a jogon belül helyezte el, mint igazoló, elismerési szabályt (master rule⁵⁸).⁵⁹

Az irracionalisták szerint a Jó egyfajta abszolút hiányként jelenik meg⁶⁰, a kezdet kezdetén már egyfajta töredezettséget találunk, a Jó nincs, így nincs olyan normatív horizontunk, amihez fordulhatnánk, ha két versengő értelmezéssel találkozunk. Azt lehet mondani, hogy ez a nihilista elmélet vált a posztmodern dekonstruktivista jogelméletek kanonikus értelmezésévé.

A két fenti elmélet közös hibája, hogy összekeverik a Grundlosigkeit (alapnélküliség) és az Unsinnlosigkeit (értelem nélküliség) fogalmát.⁶¹ Mert ha komolyan vesszük ezeket az elméleteket, akkor a jognak nincs etikai jelentése, és ha ez így van, akkor az állam, vagy akinek hatalma van a jog befolyásolására, képessé válik arra, hogy a „jogos” fogalmát meghatározza. Robert Cover szerint a jognak így is túl nagy hatalma van a jelentés meghatározására.⁶²

Cornell Levinas elméletét tartja helyesnek, amely szerint a Jó egy ontológiai zavar, amely mindig újra megnyitja a „mi van?” kérdést, mindig egészen az alapokig lehatol kutatásában, és a kutatást a Másik iránti felelősség vezeti. A Jó levinasi értelemben alkalmatlan arra, hogy ki lehessen vetíteni valamilyen pozitív módon meghatározott Jó – vagy Igazságosság – fogalomra.⁶³

Cornell szerint a jog nyelvtani értelmének keresése rossz irány, a kérdés nem az, hogy mi a szavak értelme, hanem az, hogy a Jó milyen formát vesz fel a dekonstrukció után.⁶⁴ Azaz hogyan változtatjuk meg vele a jogot körülvevő nomost, amely magába foglalja a Jó fogalmának egyfajta narratíváját is.

Az Én-Másik viszonyban mindig a Másik jelenik meg először a színen. Ő az, aki megszólít engem, és ezzel egy alapvető kapcsolat jön létre kettőnk között. A viszony akkor

⁵⁶ Peter Goodrich: *Jog és modernitás* In: Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések; Szerkesztette: Szabadfalvi József (Miskolc: Bíbor Kiadó, 1996.) 222. o.

⁵⁷ Cornell 1992. i. m. 93. o.

⁵⁸ Az elismerési szabályról lásd: H.L.A. Hart: *The Concept of Law* (Oxford: Oxford University Press, 1994.) 94-95. o.; ill. a mesterszabályról: Ronald Dworkin: Vajon szabályok rendszeréből áll-e a jog? In: *Jog és Filozófia* (Budapest: Szent István Társulat, 2008.) 113-116. o.

⁵⁹ Cornell 1992. i. m. 93. o.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Cornell 1992. i. m. 94. o.

⁶² Uo.

⁶³ Cornell 1992. i. m. 93-94. o.

⁶⁴ Cornell 1992. i. m. 93. o.

fordul át erőszakosba, ha ebben a relációban önmagamat állítom a középpontba. A pozitivisták jogelmélet hibája a külső kizárása, amely abban nyilvánul meg, hogy „ki akarja tölteni a teljes normatív teret”, így a Jó fogalmát is interiorizálni akarja.⁶⁵ De a Másik nyoma nem tüntethető el, a „ne ölj!” parancsa nemcsak az aktuális esetben, hanem a jövőre nézve is kötelességgel és felelősséggel ruházza fel az egyént.⁶⁶ „A Jó ennek a hívásnak a visszhangja.”⁶⁷

A Jó fogalma Cornell értelmezésében jövőorientált.⁶⁸ A Másik iránti felelősségünk végtelen térben és időben. Ha meg akarjuk ragadni itt és most, akkor eláruljuk ezt a végtelen etikai felelősséget, amely a Másikhoz köt minket. Hiszen ha totálisan próbáljuk megfogalmazni és megragadni ennek tartalmát, akkor „megrontjuk” ezt a kapcsolatot. Cornell metaforája szerint a Jó olyan, mint a világítótorony fénye, csak a végpontot, a célt jelöli ki, de az odavezető utat már nem.⁶⁹

A Jó ebben az értelmezésben tehát egy elv, ha összekötjük Derrida „a dekonstrukció maga az igazság” kijelentésével. Láthatjuk, hogy a Jó fogalma mind Derridánál, mind Cornellnél messianisztikus. Az „itt és mostban” az intersubjektív viszonyok szükségszerűen mindig csak halovány árnyéka annak, aminek el kell jönnie, de valójában sosem érhetjük el. Derrida azt mondja, hogy mindig csak „talán” és „eljövendő” értelemben beszélhetünk az igazságosságról.⁷⁰

A dekonstrukció örökké felbontja a meglévő status quo-t. Cornell szerint a nomosz átalakítása interpretációk és viták útján „nemcsak lehetséges, hanem elkerülhetetlen”.⁷¹ A jog mint nomosz nem korlátozható a fennálló intézményesült jelentésekre, mert a nomosz mindig átalakuláson megy keresztül.⁷² A gyakorlati ész használata az interpretációban megköveteli a dialógust Cornell elméletében, amelyet a „légy igazságos” parancsa vezet.⁷³

Cornell talányosan úgy fogalmaz, hogy „[a] jogértelmezés azt követeli, hogy emlékezzünk a jövőre.”⁷⁴ Mert miközben előttünk van az aktuális eset, és összegyűjtöttük a korábbi ügyeket, azaz a múltbéli precedenseket, mindig előre kell tekintenünk arra, hogy még „mi lehetséges”.⁷⁵

Cornell szerint a jogász a „jövőt képviseli”, és mindebből egyenesen következik jogelméletének emancipatórikus, aktivista jellege. Az értelmezéskor nemcsak azt kell észben tartania, hogy mik voltak a korábbi döntések, és hogy mik az aktuális alkalmazandó jogszabályok, hanem azt is, hogy milyenek kellene lennie a társadalmi viszonyoknak.⁷⁶ Ha elméletének genealógiáját nézzük (ha pontosabbak akarunk lenni, akkor mondhatjuk, hogy az amerikai baloldali jogelméleti tradíciót), akkor láthatjuk, hogy a végcél itt már olyan, mint a lidércfény vagy délibáb, amely mindig előttünk lebeg, mindig tovább-tovább lendül.

Cornell szerint „az etikák erőszakos nyitányából,”⁷⁷ az alapnélküliségből következően semmilyen elméletnek sem lehet felsőbbrendűsége, ez olyan kihívás, amellyel mindig szembe kell néznünk.⁷⁸

Nagyon fontosnak érzem kiemelni, hogy a cornelli elmélet alapvetően a bírói jogértelmezésen nyugszik. A jogi interpretáció a határ filozófiájában nem egyszerű

⁶⁵ Cornell 1992. i. m. 97. o.

⁶⁶ Cornell 1992. i. m. 98. o.

⁶⁷ Cornell 1992. i. m. 99. o.

⁶⁸ Cornell 1992. i. m. 105. o.

⁶⁹ Cornell 1992. i. m. 106. o.

⁷⁰ Derrida 1989-1990. i. m. 971. o.

⁷¹ Cornell 1992. i. m. 111. o.

⁷² Cover 1983. i. m. 9. o.

⁷³ Cornell 1992. i. m. 108. o.

⁷⁴ Cornell 1992. i. m. 111. o.

⁷⁵ Cornell 1992. i. m. 110-111. o.

⁷⁶ Cornell 1992. i. m. 148. o.

⁷⁷ Derrida: *Of Grammatology* (Baltimore-London: John Hopkins University Press, 1997.) 140. o.

⁷⁸ Cornell 1992. i. m. 112. o.

szabályalkalmazás; a Másikhoz való etikai viszonyunk mindig azt követeli tőlünk, hogy újragondoljuk az elénk kerülő aktuális jogviszony tartalmát. A bírói szerep „megváltó” jellegű,⁷⁹ nem csupán az etikai értelmet keressük a szabályokban; Cornell szerint az értelmezés, ha a Másikhoz való végtelen felelősségünket és az igazságosság ideáját komolyan vesszük, sokkal több ennél. A bírónak szem előtt kell tartania, hogy ha a döntésében meg akar felelni az igazságosság és a Jó ideájának, akkor alakítania kell a korábban kialakult domináns értelmezést, mindig új és új problémák jelennek meg. A bírói jogértelmezés szükségszerűen maga után kell, hogy vonja a „felfedezés” és a „feltalálás” mozzanatát.⁸⁰ Sőt, a bírót alapvetően a tárgyaláson előtte megjelenő felekhez, mint etikai Másikhoz köti a felelősség, és nem a meglévő jogrendszer kötöttségeihez.⁸¹ Az etikai viszonyból következő a végtelen felelősség felülír minden jelenben meglévő szabályt és normát.

Az abortusz kérdését középpontba állító *Roe v. Wade*-ügy kapcsán elemzi Cornell a bíró és a dekonstruktív jogértelmezés kapcsolatát. Blackmun bíró ebben a kérdésben arra az álláspontra helyezkedett, hogy nem tudja megállapítani, hogy az élet mikortól kezdődik, de azt igen, hogy mikortól lesz a méhmagzat jogképes.⁸² Ezen a ponton Blackmun bíró a derridai első apória terepére lépett. Nemcsak a korábbi jogszabályokat és precedenseket vette figyelembe, hanem azt is, hogy a nők igénye az abortuszhoz való jogra milyen új szituációt teremtett.⁸³ Tehát a jogértelmezés során a bírói felelősség nem állhat meg a múlt lezárt döntéseinél, hiszen minden jogrendet megalapozó intézményes nyelv és értelmezés valahol erőszakban gyökerezik.⁸⁴

Az alapnélküliség és a jogintézmények mögötti bármiféle igazságosság igény hiánya azt jelenti, hogy nem lehet azt mondani (Cornell szerint) hogy a méhmagzat élethez való joga mindig előbbre való lenne a nők önrendelkezési jogánál. Ezen dichotómiával pedig máris előttünk áll egy klasszikus dekonstruktivista alaphelyzet: egy dichotómikus fogalmi pár, amely közül a *Roe v. Wade* ügyben az egyik fontosabbnak tűnik. A bíró felelőssége a határ filozófiája alapján ebben a szituációban azt követeli meg, hogy meghallja a „gyengébb fél” véleményét, és újragondolja friss ítéletben a két jog viszonyát.⁸⁵ Drucilla Cornell elmélete a felelősség fogalmának túlhangsúlyozásával, és az alapvető jogi fogalmak (jogképesesség, dogmatika, jogszabályok, jogelvek) figyelmen kívül hagyásával végeredményben nem jogelméletet, hanem egy nagyon sajátos morálfilozófiát hozott létre, amely (minden pozitív vonása ellenére) mégsem lehet a jogászok számára gyakorlatban és elméletben használható. Pontosan azért, mert a „végtelen etikai felelősség” a Másik felé az aktuális jogviszonyban nem értelmezhető. El kell ismernünk, hogy létezik egyfajta evolutív jogértelmezés, és a neotomista jogfilozófia szerint is az emberiség fokozatosan ébred rá egyes alapvető, az ember személyiségéből fakadó jogelvekre⁸⁶, de ennek csak akkor van értelme, ha a horizontként előttünk lebegő Jó valamiféle komoly ontológiai-metafizikai rendben ölt alakot. Ugyanakkor Derrida és nyomán a dekonstruktivisták (így Cornell is) elvetik a metafizika fogalmát.

⁷⁹ Drucilla Cornell: *Time, Deconstruction, and the Challenge to Legal Positivism: The Call for Judicial Responsibility*. 268. o. In: *Cardozo Journal of Law and Humanities* 1990. Vol. 267.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Cornell 1992. i. m. 143. o.

⁸² Cornell 1992. i. m. 150.

⁸³ Uo.

⁸⁴ Az erőszak ebben az értelemben egy olyan performatív erő, amely önmaga igazságosságának elfogadását követeli meg. Ezen erő megítélésére nincsenek külsődleges mércéink az intézményes nyelven belül, mert ez az értelmező erő teremti meg a maga nyelvét, amellyel önmagát le lehetne írni. A dekonstrukció jelentősége éppen abban rejlik, hogy leleplezi ezt a nyelvet és rendszert. Vö. Derrida 1989-1990. i. m. 941-943. o.

⁸⁵ A *Roe v. Wade* esetben a texasi abortuszt tiltó törvényekkel szemben a Supreme Court úgy határozott, hogy az első trimeszter idejéig az abortusz feletti döntés joga az anyáé, és ez a privát szférához való jogból ered. Lásd részletesebben: <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/410/113/case.html>

⁸⁶ Vö.: Frivaldszky János: *Természetjog és emberi jogok*. PPKE JÁK, Budapest, 2010.

„A jogértelmezés átalakítás”⁸⁷, foglalja össze Drucilla Cornell röviden a dekonstruktivisták jogértelmezés tanulságait. A dekonstrukció – vagy ahogy Cornell nevezi, a „határ filozófiája” – nem egyszerűen olvasni akarja, vagy megfejteni a jogviszonyokat és a jogi szövegeket, hanem át akarja alakítani a fogalmait valami nehezen megragadható Jó fogalom felé közeledve. De ha szigorúak vagyunk, akkor látnunk kell, hogy Cornell vállalkozása dugába dőlt. Sem a nihilizmus „bármi lehet” árnyékából nem sikerült kilépnie, sem érvényes jogfilozófiát felvázolnia, mert amit ő ír, az csupán egy emancipatórikus beállítódású politikai filozófia módszertana.

III.2. Cornell egy posztmodern kritika tükrében: Jacques De Ville

Jacques De Ville a *The Philosophy of the Limit* megjelenése után tizenöt évvel írott értékelésén és kritikáján keresztül szeretném bemutatni Cornell elméletének egyes hibáit, amelyet azért tartok érdekesnek, mert De Ville azt a kérdést veti fel, hogy vajon Cornell elmélete valóban hűséges-e Derrida eredeti gondolataihoz, és hogy valóban jól sikerült-e a dekonstrukciót a jogra adaptálni? Habár De Ville kritikájával nem értek teljes mértékben egyet, mert jómagam más problémákat vélek felfedezni ebben az elméletben, és eleve más irányból közelíteném meg, azonban mégis tanulságosnak tartom ismertetni.

De Ville kritikája Cornell munkájával szemben két tételben foglalható össze: egyrészt maga a határ filozófiája nem hűséges Derrida eredeti elméletéhez⁸⁸, másrészt a határ filozófiája „domesztikálja”, megszelídíti az eredeti derridai gondolatok esetleges radikális következményeit.⁸⁹

Az első probléma – amelyik a derridai gondolatok megfelelő jogi transzformációjával kapcsolatos – a Másikhoz kötődik, mint az etikai viszony meghatározó alanyához. Drucilla Cornell értelmezésében nem mindig világos, hogy ki lenne a jogi gondolkodásban a Másik. Ha szigorúan vesszük, hogy a konkrét felekkel szemben áll fenn a bíró felelőssége, akkor a jogi eljárásban résztvevő felek mindannyian „potenciális Másiknak” tekinthetők.⁹⁰ Így minden elítélt, és minden, a jogi rendszer alapján, elmarasztalt fél a polgári eljárásban. Cornell szerint miközben az eljárásban kvázi „vesztes félként” megjelenő személyekre a nomoszon belüli jó úgy van rákényszerítve, mintha a Jó erős értelmét venné a bíróság alapul,⁹¹ tehát a jelen jogrend esetleges értékválasztása valamiféle időntúli abszolút igazságként jelenik meg. Pontosan ezzel éri el Cornell szerint a jogi rendszer azt, hogy erőszakot alkalmaz a polgáraival szemben, mert a rendszer nem reflektál önmagára, mindent úgy vesz igaznak és jónak, ahogy adott.

Mindebből adódik annak a kérdése, hogy az etikai viszony, a végtelen felelősség figyelembevételére vajon fontos-e ténylegesen a jogi eljárásban? Jacques De Ville szerint mivel az etikai Jó egy elérhetetlen megvalósíthatatlan ideál, de a jog szabályai a különböző érdekek közötti kompromisszum eredménye, akkor nincs-e több értelme az igazságosabb jog szabályait követni? Ez a következtetés persze nem egyezik Derrida gondolataival, sem Drucilla Cornell szándékaival.⁹²

A Másik, mint fogalom további kérdéseket is felvet, amely Jacques Derrida és Emmanuel Lévinas között egy alapvető filozófiai problémát is felvet. Derrida egy Lévinasról

⁸⁷ Cornell 1992. i. m. 115. o.

⁸⁸ De Ville, Jacques: *Deconstruction and Law: Derrida, Levinas and Cornell*. 32. o. In: *Windsor Yearbook of Access to Justice* Vol. 25. 2007.

⁸⁹ De Ville i. m. 33. o.

⁹⁰ De Ville i. m. 36-37. o.

⁹¹ Cornell 1992. i. m. 114. o.

⁹² De Ville i. m. 37. o.

szóló tanulmányában felveti azon alapvető problémát a Másikkal kapcsolatban, hogy a Másikkal való találkozás sosem megy végbe igazán (hacsak nem esünk az empiricizmus csapdájába és hisszük azt, hogy a fizikai találkozás transzparens és közvetíttetlen módja a másokkal való érintkezésre), a Másik mindig megmarad nyelvi fenoménnek, a nyelven keresztül érintkezik velünk, és így mindig elcsúszásban (différence) vagyunk vele szemben.⁹³ A jelenlét metafizikájának elvetése maga után vonja azt a kérdést, hogy végeredményben a Másik Cornellnél lévinasi alapokon áll, és így konkrét személyeket jelent, vagy sokkal inkább azt jelöli, „ami meghaladja a reprezentatív rendszert” (a nyelvet).⁹⁴

A Másik közvetíttetlen jelenlétének lehetetlenségéből következik Jacques De Ville szerint, hogy ténylegesen mindig a magunk perspektívájából vizsgálunk másokat, amely a jogi eljárásra vetítve azt jelenti, hogy a bíró a felek elé kerülő ügyét a jogi terminológia, a jogi hagyomány és a szakma szabályainak megfelelően fogja magának lefordítani és kezelni az elé tárt esetet. De Ville szerint Derrida Force of Law-jában a Lévinas utalás megtévesztő, mert a Másik, az egyedi, az nem személyként, hanem eseményként jelenik meg: „*'Talán' muszáj talánt mondanunk az igazságosságra. Az igazságosság avenír-je van, és nincsen igazságosság csupán olyan fokban, hogy lehetséges egy olyan esemény, amely mint esemény meghaladja a számításokat, a szabályokat, a várakozásokat és így tovább. Az igazságosság, mint az abszolút másság tapasztalata reprezentálhatatlan, de ez az esemény lehetősége és a történelem feltétele.*”⁹⁵ Az ügy az, mint az igazságosság gyakorlásának lehetősége, ami a bíróhoz jön Másikként Jacques De Ville szerint.⁹⁶ De Ville állításának igazát valamelyest aláhúzza az is, hogy Derrida nem tekinthető humanistának, sőt kifejezetten antihumanista gondolkodó. Az esetben való gondolkodás azért is lenne megfelelőbb a dekonstrukció jogi adaptációjában, mert a jogban nincsenek igazi szemtől szembeni találkozások (legalábbis a tárgyalóteremben legalább három fél van), és így bírói perspektívából nehéz megmondani, hogy a felperes és az alperes, a vádló és a védő/vádlott vitájában ki az a Másik akivel szemben a bírót végtelen etikai felelősség terhel.⁹⁷

A következő probléma az emlékezés és az idő dimenzióját érinti. A múlttal való szembenézés kötelessége, a jogi rendszer múltbéli kisiklásainak feltárása alapvetően tudás kérdése: a jog múltjának tudása, ennek következményeinek ismerete, és végül ezen tudásból kiszámítani, hogy milyen változások szükségesek a jogban.⁹⁸ Jacques De Ville szerint a múlt hagyományának számbavétele, az ahhoz való kritikus hozzáállás, hogy a múlt igazságtalan elveinek és gyakorlatainak kritikáját megtegyük valójában – szemben a lévinas-derridai igazságosság feltétlenségével és szabadságával – kifejezetten szabálykövető, programszerű, és így a saját filozófiai előfeltevéseinek is ellentmond.⁹⁹

A Drucilla Cornell által felvetett közösség ideájával szemben azt veti fel De Ville, hogy a közösségről sosem beszélt Derrida olyan értelemben, ahogy Cornell, sőt egy helyütt a közösség mint olyan gondolatától való idegenkedését is kifejezte: „*Nem szeretem a közösség szót, abban sem vagyok biztos, hogy a dolgot magát szeretem.*”¹⁰⁰ Nem is csoda, hiszen a közösség, mint olyan, írja Jacques De Ville, az egységgel, a totalitással és a homogenitással áll szoros kapcsolatban és így a szemtől szembeni etikai viszony, a másik egyediségének tiszteletével szemben áll.¹⁰¹

⁹³ Derrida 2000. i. m. 190. o.

⁹⁴ De Ville i. m. 43. o.

⁹⁵ Derrida 1989-1990. i. m. 970-971. o.

⁹⁶ De Ville i. m. 40. o.

⁹⁷ De Ville i. m. 38-39. o.

⁹⁸ De Ville i. m. 47. o.

⁹⁹ De Ville i. m. 45. o.

¹⁰⁰ Derrida, Jacques: Positions, Interviews 1974-1994. (Szerk.): Elisabeth Weber. fordítás: Paggy Kaufman. Stanford University Press, Stanford, 1995. 355. o.

¹⁰¹ De Ville i. m. 51. o.

Végül, ami a Jó (igazságosság) és a jogelvek kapcsolatát érinti: Cornell elméletében az igazságosság és a jog szférája szigorúan elválnak egymástól, az igazságosságot, mint Jót (a Másikhoz fűződő felelősséget) sosem lehet tökéletesen jogi viszonyokra lefordítani.¹⁰² Ennek oka, hogy a személyi viszonyok nyelvi közvetítettsége miatt az egymást érintő jogaink és kötelességeink a différanca miatt mindig elcsúszásban vannak, és ebből következően a jogi szabályok követésével erőszakot alkalmazunk, de legjobb esetben sem adjuk meg tökéletesen azt, ami a másoknak, mint Másiknak jár az etikai viszonyból következően. Ezen erőszakot képesek Cornell szerint a jogelvek tompítani. A jogelvek közül ahogy korábban olvastuk, Cornell a legfontosabbnak a kölcsönös szimmetriát emeli ki, tehát a felek kölcsönös egyenlőként kezelését. Jacques De Ville úgy gondolja, hogy azonban a jogelvek filozófiai státusza nem olyan egyszerű, mint ahogy azt Cornell látja. A jogelvek az autonóm szubjektum termékei, a jogi tradíció, a múlt precedenseinek összegyűjtése, amelyek a jövőre nyitottá teszik a jogot. A jogértelmezés – ahogy korábban idéztem – megköveteli a jogásztól, hogy „emlékezzen a jövőre”, hogy az ideálokat (amelyeket azonban sosem tudunk tökéletesen megvalósítani) figyelembe vegyünk. De Ville felhívja a figyelmet arra, hogy amikor az emancipatorikus ideálokról ír Derrida, akkor felhívja arra is a figyelmet, hogy a kanti regulatív ideáltól is távol kívánja magát tartani, amely valamiféle határt vonna az igazságosságról szóló diskurzus köré. Az igazságosságnak van egy fajta paradox, asszimmetrikus természete De Ville szerint, amelyre Cornell nem fordít elég figyelmet, pedig ez az asszimmetria Lévinas elméletében is jelen van. Az asszimmetrikus etikai viszony kölcsönös jogi szimmetriává formálása sokat elvett az eredeti elméletből, és nem sikerült egy valódi, a metafizikát és a szubjektum önmeghatározását meghaladó elméletet létrehozni.¹⁰³ Jacques De Ville végkövetkeztetése, hogy a határ filozófiáját meg kell különböztetni a dekonstrukciótól, mert a modern filozófia szubjektumát nem sikerült tökéletesen meghaladnia az elméletnek. A szubjektum ott van, még akkor is, ha sokkal nyitottabb, mint más elméletekben.¹⁰⁴ Így – és ebben egyetérték De Ville-lel – az elmélete inkább egyfajta politikai cselekvés programjaként értelmezhető.¹⁰⁵

¹⁰² Cornell 1992. i. m. 105. o.

¹⁰³ De Ville i. m. 58. o.

¹⁰⁴ De Ville i. m. 60. o.

¹⁰⁵ De Ville i. m. 60. o.

Demokráciatervezés-technikák (democracy engineering) multi-ágens rendszerekben

I. Bevezetés

Az *Én, a robot* című hollywoodi sci-fi filmet 2004-ben mutatták be a mozikban. A történet Isaac Asimov azonos című, 1950-ben megjelent elbeszélés gyűjteményén alapul, bár a forgatókönyv egyik elbeszéléshez sem kapcsolódik szorosan. A film szerint, 2035-ben vagyunk, Del Spooner, a chicagói rendőrség detektívje legújabb ügye során a U.S. Robotics gyár egyik alkalmazottja halálának körülményeit vizsgálja. A gyanúsított egy sorozatban gyártott humanoid robot lesz, ám ez elvileg lehetetlen, hiszen minden ilyen robot agyába bele van égetve az Asimov által megalkotott „robot-etika”, a robotika három alaptörvénye: (1) A robot nem bántathat embert; (2) A robot engedelmeskedni tartozik az emberi parancsnak, kivéve, ha ezzel megszegné az első szabályt; és (3) A robot ügyel saját épségére, kivéve, ha ezzel megszegné az előző két szabályt. Ezek a szabályok lexikografikusan érvényesülnek, azaz mindegyik esetén az előző prioritást élvez az utóbbival szemben. Jogilag így az ügy nem lehet gyilkosság, maximum üzemi balesetről lehet szó.

S itt jön a csavar a történetben, ami egy morális dilemmát vet fel. Mivel (1) alapján a robotok nem tűrhetik az emberek szenvedéseit, ugyanakkor az emberek önmaguknak okoznak károkat, egy Virtuális Kinetikus Intelligencia (a filmben csak VIKI-nek nevezik), ami háztartásokban használt humanoid robotok (nevük: NS5) irányítására képes központilag, felülírva a három törvényt, utasíthatja-e az NS5-eket, hogy védjék meg az emberiséget, akár magukkal az emberekkel szemben is. A filmben felvetett morális-jogi-politikai kérdés tehát az, hogy felfüggesztethetőek-e ideiglenesen a robotika törvényei az emberekkel szemben, egy magasabb cél érdekében, ami a köz javát szolgálja?² Nevezzük most el ezt a robotika (0) törvényének, ami a következőképpen hangzik: A robot nem árthat az emberiségnek, és nem nézheti tétlenül, ha az emberiséget veszély fenyegeti. Vegyük észre, hogy ez a szabály nem más, mint a rousseau-i általános akarat egyik speciális megfogalmazása. Természetesen e filozófiai vonatkozás részleteivel a film készítői már nem terhelik a mozi nézőket.

Ebben a tanulmányban valami hasonlóra teszek kísérletet, mint a film, csak most az informatika és a politikatudomány határmezsgyéjén fogunk barangolni, a tárgyalás fókuszába az ágenseket és az ún. multi-ágens rendszereket (MAR) helyezve. Erre a speciális megközelítésre utal a cikk címe is. Miközben bemutatom a MAR alapvető fogalmait, rájuk vonatkozó néhány meglepő eredményt és azok következményeit, vizsgálódásaink végül is szintén Rousseau alapkérdéséhez kanyarodnak vissza: mi is legyen a politikai akarat formálásának módja? Amellett fogok érvelni, hogy számos mód lehetséges, amelyek a politikai közösség sajátosságaitól függnék. Ezért nincs univerzális tulajdonságú politikai

¹ Phd. doktor filozófia- és politikatudományban, megbízott előadó, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar.

² Némi módosítással, valójában ilyen jelegű kérdéseket tesznek fel az autokrata politikai rezsimek, igennel válaszolva a kérdésre. Megjegyezzük itt, hogy ezzel a problémával általánosabban a liberális demokráciáknak is szembe kell nézni, így John Rawls is foglalkozik vele főművében, *Az Igazságosság elmélete*-ben. A következőket írja: „Minden személynek egyenlő joggal kell rendelkeznie az egyenlő alapvető szabadságoknak ahhoz a legkiterjedtebb teljes rendszeréhez, amely összeegyeztethető a szabadság egy mindenki számára hasonló rendszerével [...] a szabadság csak a szabadság érdekében korlátozható. Két eset van: a) a szabadság valamely kevésbé kiterjedt rendszerének erősítése kell a szabadság mindenki számára rendelkezésre álló teljes rendszerét; és b) el kell fogadniuk az egyenlőnél kevesebb szabadságot azoknak a polgároknak, akiknek kevesebb szabadságuk van. (John Rawls: *Az igazságosság elmélete*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 361.o.)

közösségi rendszer, így a demokratikus viszonyokat is ott és úgy kell megítélnünk, amely közösségben éppen alakítjuk és vizsgáljuk őket.

II. Alapvető fogalmak és megfontolások

Kezdjük a vizsgálódásainkat a fogalmak tisztázásával: mik is pontosan a MAR-ek? Az ágensek a mesterséges intelligencia kutatások elméletének és gyakorlatának jó ideje fontos szereplői, de a szimulációs eljárások között is folyamatosan növekszik a jelentőségük.³ Az ágensek valójában olyan autonóm entitások, amelyek egy általában előre definiált cél érdekében az adott környezetben önálló feladatok végrehajtására képesek. Állat, ember, egy intézmény éppúgy lehet ágens, mint egy robot, egy szoftver vagy akár egy vírus. MAR-ról akkor beszélünk, ha az adott környezetbe több, akár eltérő képességgel és céllal rendelkező ágenszt helyezünk. A MAR legfontosabb jellemzője az elosztottság, vagyis annak felismerése, hogy a műveletvégzés, a gondolkodás és irányítás nem egy centrumban, hanem több helyre szétosztva, többnyire hálózatban történik. A MAR modellekben az ágensek kommunikálhatnak egymással, speciális viselkedési minták alakulhatnak ki, ahol a különböző ágensek együttműködnek és versengenek egymással.

Az ágens alapú modellezés a társadalomkutatás egy igen gyümölcsöző területe⁴ és a politikaelméletben is releváns lehet, mint a politikaelméleti konstruktivizmus egy alternatív modellje. A politikaelméleti konstruktivizmus a felvilágosodás programját kívánja megújítani úgy, hogy egyrészt elfogadja a modern társadalom által diktált pluralizmus tényét és a posztmetafizikai állapotot, vagyis hogy a társadalom, mint rendszer nem igazolhatja önmagát, ugyanakkor el kívánja kerülni a rendszerkritika „utópisztikus” álláspontját is. Másrészt, azt a folyamatot kívánja feltárni, amelyben a közös cselekvés és normák kialakítása elengedhetetlen. Ilyen konstruktív modell a kortárs társadalomtudományban Luhmann rendszerelmélete, Habermas kommunikatív diskurzuselmélete vagy Rawls kontraktualista elmélete is.⁵ Ezekhez képest jelent módszertanilag újat a MAR.

Ahhoz, hogy egy MAR közösség tagjai legyünk, eleget kell tennünk protokoll-feltételének. A *protokoll* egy egyezmény vagy szabvány, amely leírja, hogy a hálózat résztvevői miképp tudnak egymással kommunikálni. A belépéshez tehát elengedhetetlen egy ágens nyelvének használata, rendelkezni kell az interakciós protokollal, amely révén a kapcsolat létrehozható és fenntartható, végül anyagi hozzájárulás kell a hálózat fenntartásához. Ezekre a megkötésekre tekintettel, bármely ágens csatlakozhat. Az ágensek persze konfliktusba kerülhetnek egymással a célok, érdekek, meggyőződések és értékek tekintetében. Ezért az, hogy mely célok vagy értékek fognak az interakcióban érvényesülni, a résztvevők közösségi és politikai viszonyaitól függenek. Hierarchikus MAR-ben a hierarchia tetején lévő ágens vagy ágensek hozhatják meg a közösség viszonyait rendező döntéseket. Hierarchia hiányában, az ágensek egymással egyenrangú kapcsolathálózatot alakítanak ki.

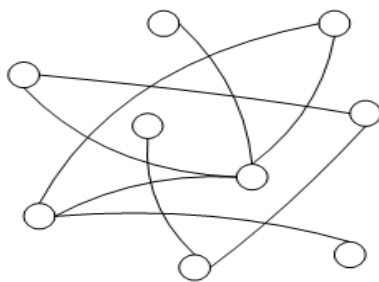
Ez utóbbi hierarchia egyik fontos jellemzője a *kisvilág-tulajdonság*. 1967-ben, az amerikai szociálpszichológus, Stanley Milgram véletlenszerűen kiválogatott embereket Amerika közép-nyugati részén, hogy csomagokat küldjenek több ezer mérföldnyire, egy

³ Gulyás László – Tatai Gábor: Ágensek és multi-ágens rendszerek. In: Futó I (szerk.): Mesterséges intelligencia. Aula Kiadó, Budapest, 1999. Elméleti és sok-sok alkalmazási lehetőséget mutat be internetes hozzáféréssel: Robert Axelrod – Leigh Tesfatsion: On-Line Guide for Newcomers to Agent-Based Modelling in the Social Sciences. Internet: <http://www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/abmread.htm> (2015.12.14.)

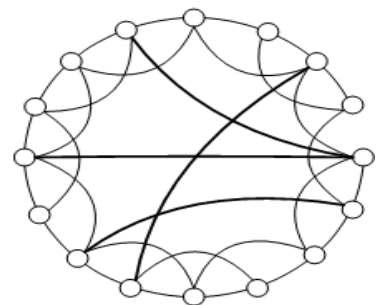
⁴ Peter McBurney – Simon Parsons: Games that agents play: A formal framework for dialogues between autonomous agents. Journal of Logic, Language and Information. 11/3, 2002, 315- 334.o. Magyarul tömören: Vág András: Multi-ágens szimuláció: A társadalomtudományi kísérletezés eszköze. Magyar Tudomány 2007/09, 1171-1176.o.

⁵ Balogh István: Igazságosság és politika. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2006. 141.o.

Massachusetts állambéli idegennek. A csomagküldők csak a címzett nevét, foglalkozását és azt tudták, hogy melyik városban él. Arra kérték őket, hogy a csomagot azon barátjukon keresztül küldjék tovább, akiről feltételezik, hogy az összes kapcsolatuk közül ő az, aki ismerheti a célszemélyt. Ennek a köztes személynek ugyanez volt a feladata, és ez így folytatódott mindaddig, míg a csomag meg nem érkezett. Jóllehet a résztvevők azt hitték, hogy a küldeményt továbbító lánc legalább száz közvetítőt tartalmaz majd, átlagosan 5-7 személy elegendő volt ahhoz, hogy a csomagok eljussanak az eredeti címzethez. Milgram közreadta tapasztalatait, amely az *elkülönülés hat szintje* néven vált ismertté. Az *elkülönülés hat szintje* teória kimondja, hogy a világon minden ágens elérhető bárki által egy olyan kapcsolati hálózaton keresztül, amelynek nem több mint öt közbenső tagja van.⁶ A kisvilág tulajdonságot vizuálisan is megjeleníthetjük, az ilyen közösség kapcsolati hálójának szerkezeti tulajdonsága (*topológiája*) különösen szembeötlő, ha egy véletlenszerű kapcsolati hálózat grájával (ún. *random gráf*) szembeállítjuk:

Random hálózat

Kisvilág-tulajdonságú hálózat

A társadalomtudomány régóta keresi a választ arra a kérdésre, hogy az egyének interakciói miként hozzák létre a társadalmi szinten értelmezett történéseket, másképpen fogalmazva: miképpen kapcsolódik össze a mikro- és makroszint. A mikromotivációkkal magyarázott makrojelenségek, az ún. *emergencia*, egyik legismertebb példája Thomas Schelling szegregációs modellje, amelyben különböző bőrszínű városlakó ágensok úgy viselkednek, hogy „saját” környezetükbe költöznek, ha nem elégedettek környezetükkel. Az ágensok akkor elégedettek, ha adott sugarú körben szomszédaik egy meghatározott százaléka velük megegyező bőrszínű. Schelling szimulációs kísérlettel kimutatta, hogy már kismértékű intolerancia is létrehozza a szegregációt ebben az MAR közösségben.⁷ Az *emergencia* magyarázata a racionális döntéshozatal (RDE) paradigmájában úgy rekonstruálódik, mint a szituációban rejtett logika feltárása, individuális viselkedésekből kialakuló új, csoportos viselkedési forma megjelenése. S ennek előfeltétele az individuumra vonatkozó szabály, egyfajta „racionalitás-fogalom” megadása.

Ezzel kapcsolatban azonban komoly kétségek vethetők fel, mivel a „racionalitás” nem egyértelműen definiálható fogalom. Erről éppen az RDE modellekben használt játékelmélet győz meg, amely egyfajta ilyen racionalitás-fogalmat használ. Mivel a szituációt leíró játék végül is egy kifizetési mátrix, egy számtáblázat, ezért akármilyen számtáblázatnak megfelelő játék előfordulhat az életben. Mármost bármilyen konkrét racionalitás-fogalomhoz szerkeszthető olyan játék, olyan számtáblázat, amely esetében az adott racionalitás-fogalom mindkét játékos számára teljes kudarchoz vezethet. Ez a racionalitás-fogalom szituáció függőségének és az érdekek inkoherenciájának megnyilvánulása, amely egy ismert logikai tételből, a Gödel-tételből következik.⁸ Így sem a politikai, sem a gazdasági rendszerek

⁶ Stanley Milgram: The small-world problem. *Psychology Today* 1967/1, 61-67.o.

⁷ Thomas Schelling: Dynamic Models of Segregation. *Journal of Mathematical Sociology* 1971/1, 1-14. o.

⁸ Mérő László: Mindenki másképp egyforma. Tericum Kiadó, Budapest, 1996. 97.o.

megértéséhez általában nem elegendő az individuális cselevések leírása és magyarázata, hanem az egyének kölcsönös kapcsolatait is be kell vonni a vizsgálódás körébe. Erre alkalmas a MAR, amely ezáltal túlmutat az RDE-n, miközben ágensein keresztül meg is tud őrizni számos hasznos elemet e paradigma vívmányaiból. A két paradigma között a döntő különbség abban van, hogy a MAR nem megy le teljesen az individuuum szintjére, inkább individuális cselekvési mintákkal dolgozik, de ez a társadalomontológiai különbség lényeges előnyt ad a MAR magyarázóerejének az RDE-hez képest. Vannak neves kutatók, akik egyenesen úgy fogalmazzák, hogy a szimuláció általában, és az ágens alapú modellezés különösen, a dedukció és az indukció mellett a tudomány harmadik módszerének tekinthető.⁹ Megjegyzem ugyanakkor, hogy elsősorban az evolúciós játékelméleti modellek révén a racionális döntéselméleti (szituációs-logikai) és az ágens alapú szimulációk több érdekes alkalmazást produkálva összekapcsolhatók.¹⁰

III. Kihívások a nemzetközi politikában: a vesztfáliai államrendszer hanyatlása

A politikafilozófia területén a demokrácia számos normatív modelljét fogalmazták meg. A politikai közösségek közül a gyakorlatban és a tudományban is az állam áll a középpontban. Úgy tűnik azonban, hogy ez egy tradicionális, de végeredményben önkényes tézis, kiindulási pont. Az állam kategóriája helyett inkább a politikai közösség az értelmesen megragadható kategória, mivel ennek fogalma történetileg állandóan változott, és bár kétségtelen, hogy a modern politikai közösség formája a nemzetállam, ez nem volt mindig így a múltban, és semmi sem garantálja, hogy ez fogja adni a jövő világrendjének keretét. Ez a felismerés bekövetkezett már a Nemzetközi Kapcsolatok Elméletében is: az 1980-as évektől fokozatosan újabb szereplőket vontak be a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatába, bár a nemzetállamok továbbra is elsődleges szereplőnek számítanak, és az egyik kulcsfogalom, az egyik legbefolyásosabb, az ún. realista iskola számára.

Tény, hogy a mai nemzetközi rend alapvető hatalmi struktúrái az 1648-as vesztfáliai rendezésben gyökereznek. Ugyanakkor ezt megelőzően egymást átfedő hatalmi igények és hatóságok léteztek ugyanarra a területre, a pápa és a császár, vagy az uralkodó és a testvére, a főúri ligák vagy kiskirályok között. Ezt a heteronóm rendszert váltotta fel a területi alapon szervezett szuverén entitások (nemzetállamok) rendszere, amelyben a központi hatalom kényszerítette ki a rendet. A vesztfáliai megelőző organikus hatalmi struktúrában az autoritások hierarchikus rétegződésének alapfeltétele egy egyetemes morális rendnek a tételezése és az annak való alárendelődésnek az elfogadása volt a nemzetközi kapcsolatokban. Ennek az egyetemes morális rendnek a dezorganizációjával – nem kis mértékben a pápai primátus tekintélyét elutasító protestantizmus hatására – ezt a vertikális rendet egy horizontális, egalitárius és atomizált rend váltotta fel. Az egyház által szankcionált természetjogra alapuló, univerzalista koncepció helyébe, a *raison d'état* és az erőegyensúly elve alapján konszolidálódó nemzetközi rend lépett.

A vesztfáliai megelőző nemzetközi rendszer a kánonjog alá rendeződött, hierarchikusan rétegződött, viszont a vesztfáliai rendszer teljes mértékben különbözik ettől: egymástól független területi egységekből áll, amelyekben a helyi szokások, jogszolgáltatás, egymással divergáló lojalítások és ellentétben álló vallási hitrendszerek működnek. A vesztfáliai békeszerződés a *Respublica Christiana* egyetemes, organikus, hierarchikus

⁹ Robert Axelrod – Leigh Tesfatsion: On-Line Guide for Newcomers to Agent-Based Modelling in the Social Sciences. Internet: <http://www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/abmread.htm> (2015.12.14.)

¹⁰ Vág András: Multi-ágens modellek a társadalomtudományokban. Statisztikai Szemle, 2006/01, 25-53.o. és Málk József Zoltán: Egyén és közösség veszedelmes viszonyai – játékelméleti megközelítésben. Századvég, 2010/57, 103-117.o.

nemzetközi társadalmi rendjét megdöntve, szekularizálta a jogot és a politikát, és decentralizálta a politikai struktúrát. Ez a rendszer bizonyos tekintetben az autonóm állam felmagasztalása volt egy morális konszenzusra épült egyetemes birodalom kárára. Valójában a nemzetközi kapcsolatok két nagy iskolájának, a realistának és liberálisnak olyan központi fogalmai, mint a *laissez faire*, a *raison d'état* vagy az erőegyensúly, mind a nemzetközi kapcsolatok anarchikus, illetve vertikális koncepciójának szükségszerű megnyilvánulásai.

A mai, 2015-ös év nemzetközi viszonyai borús képet festenek. A háborúk a teljes földön terjedőben vannak, új országokat bombáznak, és a régebbi háborúkat egyre nagyobb intenzitással vívják. Azok az országok pedig, ahol a közelmúltban a választások viszonylagosan békés eszközökkel változásokat hoztak, most polgárháborúk szélére kerültek. A nemzetközi ügyek ma már nem távolinak és saját életünkkel össze nem függőnek látszanak, a világ minden polgára számára személyes jelentőségre tesz szert gazdasági, társadalmi, biztonságpolitikai vagy háborús következményein keresztül. Az amerikai dollár vagy az euró értékének váratlan árfolyam ingadozásai hatással vannak az új számítógépünk vagy autónk árára; a közel-keleti konfliktusok befolyásolják az olajárát; bevándorló emberekkel találkozunk saját országunkban; időről-időre pedig sokkoló terrorista-támadások érik a világ nagyvárosait, és ennek eredményeként olyan intézkedéseket foganatosítanak, amelyek megnehezítik életünket, sőt akár el is lehetetlenülhetünk. Olyan kényszerű választásokkal szembesülhetünk, ahol a szabadságjogunk korlátozása lehet a tét a biztonságunk garantálása érdekében. S akár olyan morális dilemmába kerülhetünk, mint Edward Snowden, ahol egyéni, morális meggyőződésünk kerülhet a közösség (valós vagy állítólagos) érdekével szemben.

Mintha részben beteljesülni látszana a nemzetközi kapcsolatok angol iskolája vezető alakjának, Hedley Bullnak híres, még az 1970-es években megfogalmazott scenáriója: „Elképzелhető, hogy a szuverén államok el fognak tűnni, és nem egy világkormány váltja fel őket, hanem a modern és szekuláris megfelelője annak az egyetemes politikai szerveződésnek, amelyben a nyugati kereszténység (*Christendom*) létezett a középkorban.”¹¹ Valójában a nemzetközi kapcsolatok liberális iskolája által exponált ún. globális szintű *interdependenciák*, amelyek olyan jelenségekben testesülnek meg, mint a transznacionális szervezetek (NGO-k, IGO-k, MNO-k, stb.), globális kommunikáció és mobilitás (migráció), terrorizmus, ökológiai problémák, nyilvánvalóan az állami szuverenitás elvét erodálják, akárcsak a humanitárius intervenció problematikája. A veszfáliai államrendszer hanyatlásáról beszélhetünk, ami összefügg a nemzetközi rendszer két alapvető pillérének, egyrészt az abszolút szuverenitás elvének meggyengülésével, másrészt a – harmincéves háború keserű tapasztalatait magába fogó – veszfáliai békerendszerben lefektetett elvvel szemben intézett kihívással: a vallás kivonásával a nemzetközi kapcsolatokból. Ahogy a politikai hatalom és tekintély földrajzilag nem volt behatárolható a középkori Európában, valószínűleg ugyanígy nem körülírható egy egymást átfedő hálózatok által szervezett, *interdependens világban* sem. Ahogy a 2007-ben kirobbant pénzügyi válság, vagy a közel-keleti konfliktus, vagy a 2015-ben kibontakozó európai migránsválság már fényesen bebizonyította, az államok szemlátomást veszítik el problémamegoldó képességüket, nem képesek a biztonságról, a közjóról kielégítően gondoskodni, morális vákuumba kerültek. A veszfáliai rendszer azonban nekik, vagyis az államoknak, azaz olyan szereplőknek ad jogi kompetenciát, legitimitást, amelyek érvényesítő képessége gyakorlatilag egyre csökken.

A veszfáliai rendszer és a nemzetközi realitások közötti történelmi feszültség a töréspontjához érkezett, és egy új *étosz* keresése van folyamatban, amelyben egyre erősödik azok hangja, akik egy veszfáliai felváltó normatív rend kialakítását sürgetik.¹² Azonban, megítélésem szerint, ez mégsem fog a fent idézett Bull-féle úton haladni, tekintettel arra, hogy a határok kérdése nem csupán a földrajzi hovatartozás, hanem a kulturális-civilizációs

¹¹ Hedley Bull: *The Anarchial Society*. Columbia University Press, New York, 1977. 245.o.

¹² Charles Kegley – Raymond Gregory: *Exorcising the Ghost of Westphalia*. Prentice Hall, New Jersey, 2001.

különbségek kérdése is. Az identitások keresésének és megsokszorozódásának, amelynek mindannyian részesei vagyunk, olyan következményei vannak, mint a vallások globális újjáéledése és a posztmodernnek nevezett jelenség felemelkedése. Mindezek azt jelzik, hogy összeomlott a bizalom abban, ahogyan a nyugati modernitás eddig értelmezte a világot. A paradoxon azonban az, hogy ez az új világrend, egy olyan virág, amely a modernitás sírján virágzik. A modern korban úgy a konzervatív, mint a vallásos tapasztalat, az expresszív individualizmus részévé vált. Mára az emberek elutasítják a kívülről, a társadalom, az előző nemzedék vagy valamilyen tekintély által rájuk oktrojált mintákat, a tradíciók, a kulturális mémek használatokor nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy a saját útjukat járják. S nem kivétel ez alól az iszlám fundamentalizmus sem, amely a társadalmilag gyökértelen vallásosság formáit reprezentálja, azaz immár személyes döntés kérdése. *A mai iszlám tapasztalat nem a hagyományos vallási struktúrák, tekintélyek, valamely nemzeti illetve hitbéli hovatartozás folyománya, hanem egy képzeletbeli horizontális közösségképzés eszköze (aminek pl. része a vitatott muszlim női ruhaviseletek), amely a különböző interdependenciákban létező muszlimok közösségét látja. Az iszlám fundamentalizmus számára ennek a képzeletbeli horizontális közösségnek a létrehozása, kibontakoztatása és kiterjesztése a fontos.*¹³

IV. Politikaelméleti vonatkozások: az elitesedés

A veszfáliai államrendszer megrendülése ugyanakkor felveti azt a fentebb már megfogalmazott alapvető kérdést, hogy miért is tüntessük ki az államot, mint politikai közösséget. Absztrakt formában Rousseau vetette fel a közösség és állam viszonyának kényes problémáját: mi is legyen a politikai akarat formálásának módja? Hogyan tudja a társadalom közösségként elérni az államot, az állam pedig megvalósítani az emberek általános akaratát (*volonté général*)?

A liberálisok alapvetően az individuális szabadságot védik. Felfogásuk szerint, az emberi közösség csak annyiban rendelkezhet speciális jogokkal (pl. társulási, gyülekezési jog stb.), amennyiben ez az egyéni szabadságjogok gyakorlásából következik. Ugyanakkor a szabadság individuális karaktere nem csupán a jogok alanyát, hanem egyszersmind a jogok jellegét is meghatározza. A liberális demokrácia, mint politikai rendszer, végső soron az individuális szabadság megteremtésének eszköze. A kollektív, vagyis a nem individuális szabadság tartalmát a politikai szabadságjogok képezik – ezek közül is első a közügyekben való közvetlen részvétel szabadsága. Benjamin Constant ugyanakkor arra figyelmeztet bennünket, hogy „a modern igények és szükségletek közül a legelső az egyéni függetlenség. Következésképpen sosem szabad feláldozását kérni a politikai szabadság érdekében, hiszen az igazi, modern szabadság az egyén szabadsága”.¹⁴ Constant ezt Rousseau-val szemben fogalmazta meg, és meg volt győződve arról, hogy álláspontját a jakobinus diktatúra kellőképpen igazolja. De ha a szabadság alanya az egyén, és így a szabadság természete valójában a magánéleti szabadság (vagy ahogyan Constant nevezi: a függetlenség), akkor vajon hol húzhatók meg az egyén, mint közösségi lény, függetlenségének határai.

Nézeteik karakterisztikus különbözőségének ellenére valójában ugyanezt a kérdést teszi fel Rousseau is a *Társadalmi Szerződés*-ben: „Hogyan találhatunk olyan társadalmi alakulatot, amely teljes együttes erejével védi és őrzi minden egyes tagjának személyét és vagyonát, s amelyben minden egyes ember, bár a többivel egyesülve, csak önmagának

¹³ Nilüfer Göle: Az iszlám és az európai nyilvánosság. Kétezer, 2004/7-8. Internet: <http://ketezer.hu/2004/07/az-iszlam-es-az-europai-nyilvanosság/> (2015.12.14.)

¹⁴ Benjamin Constant: A régiek és a modernek szabadsága. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1997. 251.o.

engedelmeskedik, és éppoly szabad marad, mint eddig volt?”¹⁵ Hans Kelsen egy Constanthoz és Rousseau-hoz képest „középutas” választ ad a kérdésre. „Ha a valóságban egyenlők kívánunk maradni, kénytelenek leszünk eltérni, hogy uralkodjanak fölöttünk.”¹⁶ „De ha már mindenképpen uralomnak kell alávetnünk magunkat, akkor azt akarjuk, hogy csak mi kormányozzuk magunkat.”⁸ Kelsen szerint Constant individuális szabadságeszményének helyébe így léphet be a politikai szabadság. „Politikailag az szabad, aki alávetett ugyan, de csak a saját maga, nem pedig más akaratának van alávetve.”⁸ Valójában tehát a politikai szabadság az egyéni és kollektív érdekek kiegyezését jelenti.¹⁷

A mai világban a képviseleti demokráciát használjuk az érdekellentétek kisimításának eszközeként, amivel azonban állampolgárként sokszor fejezzük ki elégedetlenségünket. A klasszikus elitelméletek után (Le Bon, Trade, Pareto, Mosca), amelyeket áthatott a néppel kapcsolatos politikai közösségekkel szembeni szkepszis, Joseph Schumpeter volt az, aki megpróbált a rousseau-i kihívásra válaszolni.¹⁸ Úgy vélte, hogy a hatalmat választott, képzett szakértelmiségre kell bízni, akik sajátos érdekekkel és attitűdökkel rendelkeznek, amiket keresztülhajtának a társadalmon. Schumpeter, mint ahogy a politikából és politikusokból kiábrándult polgárok sokszor, a technokrata elitben hisz. Ő az embereket a választástól eltekintve, teljes passzivitásra kárhozhatná, mivel nem tartja alkalmasnak őket arra, hogy túllássanak valós érdekeik korlátolt szféráján; vagyis hogy (rousseau-i értelemben) megvalósítsák az általános akaratot.

Ugyanakkor a schumpeteri felfogás, ami a weimari köztársaság bukásának és az ő kényszerű emigrációjának keserű tapasztalatain fogant, komoly veszélyt rejt magában még egy jól működő (?) demokratikus társadalomban is. Az amerikai szociológus, Ch. W. Mills szerint, az Egyesült Államokban az 1950-es évekre kialakult egy „uralkodó elit”, amelynek három bázisa van: ezek az üzleti élet, a politikai szféra és a hadsereg vezető alakjai.¹⁹ E három nagy intézmény, amelyek egymással kapcsolatban állnak, tagjaik ezekből rekrutálódva, diszponálnak az anyagi erőforrások fölött, és döntenek a legfontosabb gazdasági és társadalmi kérdésekről, egy „uralkodó osztályt” alkotnak. A rendszert nagyban áthatja a korrupció, és mivel az uralkodó osztály gazdasági alapon nyugvó falakat húz a társadalom többi része előtt, akik azokat képtelenek áttörni, ezért társadalmi mobilitás alig van. Dahl némileg finomít e komor képen, úttörő munkájában arról értekezik, hogy empirikusan nem igazolható egy ilyen „*ruling class*” létezése, aminek döntése felülkerekedne a társadalomban. A társadalmi pluralizmust és ennek szükségességét hangsúlyozza, és szerinte egy pluralista demokrácia alkalmas arra, hogy korlátozza a tisztségviselőket hatalmuk kiterjesztésében az állampolgárok felett. Plurális társadalomban, a hatalom különböző szféráiban, egymást váltó, versengő politikai elitcsoportok jönnek létre.²⁰

Összességében azt mondhatjuk, hogy ezek a megfontolások a demokráciának egy poliarchián alapuló, bölcs-elit modelljét fogalmazzák meg. E modellel szemben, egy piac-szemléletű demokrácia felfogást vall Anthony Downs. A választókat szabad és demokratikus közösségek fogyasztóinak fogja fel, akik eleve meglévő érdekük alapján hoznak politikai döntést, vagyis mindig úgy választják ki képviselőiket, hogy a választás kimeneteléből nyert,

¹⁵ Jean-Jacques Rousseau: Társadalmi szerződés. Phönix Kiadás, Budapest, 1947. 28.o.

¹⁶ Hans Kelsen: Vom Wesen und Wert der Demokratie. J. C. B. Mohr, Tübingen, 1920. 5. o.

¹⁷ Esetenként ez könnyedén megy, amikor az egyéni és közösségi érdekek egybeesnek: ez Adam Smith híres „láthatatlan kéz” allegóriája. Ugyanakkor számtalan helyzetben a két érdek összeütközésbe kerül egymással, ahogy arra a fogolydilemma-szituációk (ezek a stratégiai viselkedésnek a játékelméleti modelljei) rámutatnak. A dilemma feloldásának kritériumaként a normatív Hobbess-tétel szolgál: úgy kell a jogszabályokat kialakítani, hogy minél kisebb legyen a veszteség a magánügyek meghíúsulásából.

¹⁸ Joseph Schumpeter: Capitalism, Socialism and Democracy. Harper, New York, 1950. 262.o.

¹⁹ C. Wright Mills: The Power Elite. New York: Oxford University Press, New York, 1956.

²⁰ Roald Dahl: A pluralista demokrácia dilemmái. Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

általuk érzékelt várható hasznot maximalizálják.²¹ Ez a felfogás is elit-központú, a hatalomért elitcsoportok versengenek, de a választók itt aktívabb szerepben tűnnek fel. A piaci szemlélet alapján, amíg a fent bemutatott bölcs-elit modell inkább kínálat-orientált, addig Downs elmélete az eliteknek egy kereslet-orientált, racionális választáson alapuló modellje.

Az elitelméletek egy újabb formáját jelenti Giovanni Sartori szelektív poliarchia-felfogása, amelyet eredetileg a közvetlen demokráciával szembeni kritikaként fogalmazott meg.²² Az antik demokrácia mintájára működő népszavazási demokrácia, amely horizontális és minden kérdésben dönteni kell, vagy-vagy döntéseket eredményez, azaz zérusösszegű demokrácia: nincs lehetőség kompromisszumra, a kisebbségben maradtak érdekeit egy döntés után, nem védi semmi a többséggel szemben. Mivel Sartori nem hisz abban, hogy a tömeg (választók) képes racionális döntésekre, így szerinte a népszavazási demokrácia könnyen autoriter rendszerhez vezethet. Ezért a képviselői demokrácia mellett áll ki, amely vertikálisan, két szakaszban bomlik ki: az elsőben történik a választás, ami továbbra is zérusösszegű játék, de ez beindít egy második szakaszt, a képviselőket, amelyben alkuk révén egy pozitív-összegű demokrácia alakítható ki; habár ez a politikai elitől és alkugyakorlatától erősen függhet.

Az ismertetett elitelméletek episztemológiai szempontból a tudás különböző aspektusait célozzák meg. Arisztotelész a tudás három különböző fajtáját különböztette meg, amit az *episztemé*, *techné* és *praxis* fogalmával jelölt. Az első a teoretikus tudás, az igazság megismerésére irányul; a második a létrehozó tevékenységhez köthető, a produktív tudás; míg a praxis a cselekvésre vonatkozó tudás (erkölcsi és politikai tudás). Mármost a klasszikus elitelméletek a praxisra építenek; a bölcs-elit és Downs racionális döntésen alapuló elmélete a praxist középpontba állítva, a sikeres politikához a technét is feltételezik; végül Sartori szelektív poliarchiájában a sikeres pozitív-összegű demokrácia a tudás mindhárom aspektusát megkívánja.

Körösényi András a demokráciafejlődés stációit látja beteljesedni a tudás három arisztotelészi aspektusában, és azt állítja, hogy csak a praxist megcélzó demokráciamodell tekinthető igazán politikaelméletnek.²³ Szerinte a modern demokrácia fejlődésének három – empirikus-történelmi, valamint deskriptív-elméleti szinten taglalható és leírható – imágója az arisztotelészi tudás különböző fajtáival jellemezhető: a liberális parlamentarizmus, amelyben az episztemé uralkodott, racionális egyének folytattak racionális vitát a konszenzus kialakítása érdekében. Azután a pártelvű demokrácia, amelyben a techné bontakozott ki, és a pártok versengésének végső célja a racionális alku (érdekegyeztetés + kompromisszum). Végül a Webertől eredeztethető vezérdemokrácia eszméje, amelyben a politikai vezetők kerülnek fókuszba, akik a meggyőzés (retorika + támogatás) eszközével élve, a praxist helyezik előtérbe, a szakpolitikai kidolgozást pedig a bürokráciára delegálják.

Ezt különösen felerősítik a világban egyre fokozódó bizonytalansági tényezők. E vélekedést látszanak alátámasztani Sebők Miklós empirikus kutatásai, amelyek a 2007-ben kirobbant pénzügyi válság és a politikai vezetők erre adott válaszait vizsgálják.²⁴ A válságkezelésben megállapítható a vezetők szerepének csökkenése és a technokraták szerepének növekedése. Úgy tűnik, hogy a válság által teremtett közpolitikai bizonytalanság olyan információs aszimmetriát okozott a végrehajtó hatalommal szemben, amelyre a vezetők

²¹ Anthony Downs, : An Economic Theory of Democracy. Harper and Row, New York, 1957.

²² Giovanni Sartori: Demokrácia. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 71.o.

²³ Körösényi András: A vezérdemokrácia és az antik orátorok. Visszatérés az antik demokrácia politikafofogalmához. In: Szabó M. (szerk.): Demokrácia és politikatudomány a XXI. században. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2002.

²⁴ Sebők Miklós: Válság táplálta delegálás. A technokratikus autonómia változása Nyugat-Európában, pénzügyi válság idején. Politikatudományi Szemle 2011/3, 75-100.o., és Sebők Miklós: Válság táplálta delegálás Magyarországon a pénzügy-politikai jogalkotásban (2006-2010). MTA Politikatudományi Intézet Közleményei, 2012/2.

a biztonságosabb (kockázatmentesebb) és hatékonyabb megoldást ígérő szakértői delegálással válaszoltak. Ráadásul, a bizonytalanság növekedésével, tehát például válsághelyzetben, általában nő a politikai egység is. Ebben a helyzetben fontosabbak az eredmények, mint az azt biztosító intézményrendszer jellege. A valóságban ez manifestálódott a szervezeti preferenciában, amely révén a szabályokkal szemben felértékelődtek a vezetők ítélőképességei, valamint az ellenőrzési preferenciában, vagyis hogy a törvényhozók figyelme az *ex ante* előírások, a törvényhozás helyett, az *ex post* ellenőrzés, vagyis az auditálás felé fordultak.

V. A MAR-ek spontán hierarchizálódása és evolúciója

Elvi megfontolások alapján, az elitelméletek a hierarchikus MAR-ekből kiindulva képzelnek felépíteni egy demokratikusan működő társadalmat. Akadnak azonban olyan modellek is, amelyek az arisztotelészi tudás mindhárom aspektusára építve, nem-hierarchikus MAR társadalomban fogalmazzák meg demokrácia elképzelésüket: ezek a demokrácia deliberatív elméletei, amelyek az 1980-as évektől alakultak ki, és ezeket egy német filozófus, Jürgen Habermas úttörő munkája inspirálta.²⁵ A deliberatív demokrácia elméleteiben központi szerepet játszik a nyilvános vita. A nyilvános vita a közjóról alkotott eltérő elképzelések köré szerveződik. A diskurzusban résztvevő állampolgárok egyenlők, és a vita során önmagukról alkotott felfogásuk és nézeteik is formálódnak. A nyilvános vitában az állampolgárok nem pusztán kinyilvánítják már meglévő preferenciáikat, hanem mérlegelés és fontolgatás során alakítják ki álláspontjaikat. Az ideális deliberatív procedúrában, amelyet a demokráciák intézményeinek tükrözniük kell, a résztvevők egyenlők, és szabadon érvelve konszenzust keresnek. A szabadság abban nyilvánul meg, hogy a javaslatok megfontolását nem befolyásolja az előzetes normák ereje. Ahhoz, hogy deliberatív nyilvános vitába bocsátkozzanak egymással, a résztvevőknek kölcsönös tiszteletet kell teremteniük. Ez kedvező hozzáállást jelent a vitapartnerekhez: konstruktív érintkezést kíván olyanokkal, akiknek a nézeteivel az egyén nem ért egyet. A tisztelet megnyilvánul abban a felismerésben, hogy a felek közös vállalkozás részesei, és a nézeteikért, illetve a következményekért igazolással tartoznak egymásnak. A vita így teremt politikai közösséget.

Vegyük észre, hogy a demokrácia racionális választáson alapuló modellje és a deliberatív modell, különböző racionalitás-fogalmat foglal magába. Az előző egy utilitarista jellegű elképzelésre épít, amennyiben a racionális viselkedés kritériumaként az érzékelhető várható haszon maximalizálását írja elő az ágensek számára. Habár ez a cselekvésen alapuló racionalitás-fogalom egészen Arisztotelészig visszavezethető, nagy hagyománnyal bír és domináns a gazdasági elemzésekben, mégsem az egyetlen lehetséges értelmezése a racionalitásnak. Nyilván a racionalitásnak a gondolkodáson alapuló koncepciójára gondolok, amely legalább olyan erős tradíciókkal bír, mint az előző, és a nyilvános vitákra épülő deliberatív felfogásnak sokkal jobban megfelel, mint a cselekvésen alapuló racionalitás-fogalom. Itt megjegyzem, hogy korábban kísérletet tettem arra, hogy az RDE olyan modelljét dolgozzam ki, amelyben a gondolkodáson, érvelésen alapuló racionalitás-fogalom alapvetőbb a cselekvésen alapulónál, és ez mintegy speciális eseteként jelenik meg az előzőnek. Az így nyert modellben egyrészt bizonyíthatóak a racionális választások fontosabb tételei, másrészt a modális logika eredményeit felhasználva, értékaspektusok (normarendszerek állításai) is megjeleníthetők benne, mégpedig dinamikusan, azaz a deliberációs modell nyilvános vitáiban lezajló transzformációkra való tekintettel.²⁶ Ennek

²⁵ Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Századvég-Gondolat Kiadó, Budapest, 1993. I. fejezet.

²⁶ Málik József Zoltán: Analitikus társadalomelmélet. Szerzői kiadás, Budapest, 2006. 6. fejezet.

az adja a jelentőségét mostani elemzésükben, hogy a racionális választások és a deliberatív modell között bizonyos kapcsolatot teremt. Dryzek és List egy másik elméleti úton haladva, de szintén ehhez a konklúzióhoz jutnak. Úgy érvelnek, hogy ha a tisztán választási alapú döntési helyzetből egy érvelő, a deliberáció reflektív és társadalmi aspektusaira épülő döntéshozatal irányába nyitunk, akkor a racionális választások lehetetlenségi tételeinek feltételeit átértelmezhetjük úgy, hogy azok értelmes kollektív döntéseket eredményezhetnek és nem szavazási kudarcokat.²⁷ Ugyanakkor, ami a társadalmi folyamatok befolyásolását illeti, mindkét megközelítés a döntéshozatal során vertikálisan kialakuló „hatalmi centrumok” megjelenését jósolja.

Az, hogy hierarchikus MAR-ben van hatalmi centrum, nyilvánvaló állítás. Van olyan eset, amikor ágensként úgy veszünk részt egy közösségi döntésben, hogy előre tudjuk, egy hierarchikus MAR-ben vagyunk. Erre példa egy árverés. Érdekes azonban, hogy ha az ágenseket, mint racionális döntéshozókat képzeljük el, akkor az RDE szerint, több ágens közösségi döntése nem képzelhető el másként, csakis hierarchikus MAR-ben. Vagyis az ágensek kezdetben egy nem-hierarchikus MAR-be lépnek be, de a döntési folyamat végül is olyan, mintha egy hierarchikus MAR volna. A racionális választások elmélete arra is ad támpontot nevezetes lehetetlenségi tételein keresztül, hogy mikor számíthatunk ilyen esetekre.²⁸ McKelvey káosz tétele értelmében, ha legalább három politikai kérdés van napirenden, akkor a döntési folyamatban számolni kell azzal, hogy hierarchikus MAR alakul ki. Egy másik nevezetes tétel szerint, ha egy társadalmi mechanizmus el kívánja kerülni a stratégiai viselkedést (pl. potyautas magatartást), akkor lesz egy olyan elit, amelyik a döntési helyzeten belül „túl nagy” hatalommal rendelkezik. Ez utóbbi tétel, amelyet Gibbard-Satterthwaite tételének neveznek a szakirodalomban, következménye az is, hogy kimenetében lényegében nincs különbség a bölcs-elit és Downs elmélete között.

De a racionális választások paradigmáján túl is született egy olyan váratlan eredmény, aminek fontos következménye van vizsgálódásainkra. Az ezredforduló elején, a hálózat kutatásban mutatták ki, hogy a közösségek demokratikus hálózata skálafüggetlen (*scale-free network*) tulajdonságú. Ez a szakmai terminus azt jelenti, hogy az ilyen hálózatban a legtöbb ágensnek csak kevés kapcsolata van, amelyet néhány, sok összeköttetéssel rendelkező középpont tart össze.²⁹ Ezek a pontok befolyásolják a hálózat szerkezeti stabilitását, dinamikus viselkedését, de meghatározzák a hálózat tűrőképességét is. Ezt az eredményt, két magyar származású felfedezője után, *Barabási-Albert-tételnek* nevezik a szakirodalomban, amelynek értelmében nem-hierarchikus MAR-ek „csomósodnak”, bennük hatalmi centrumok épülnek ki. Másképp fogalmazva, hierarchia ott is kialakul, ahol alapvetően anarchikus viszonyok uralkodnak. A kapcsolati hálózatra vonatkozó Barabási-Albert eredmény és a racionális ágensek döntését leíró fenti tételek is ugyanazt az üzenetet hordozzák: nem-hierarchikus MAR-ek spontán módon hierarchizálódnak.

Ugyanakkor, szintén döntően magyar kutatók eredményei alapján, a kapcsolati hálózatok evolúciója szoros összefüggést mutat a társadalmi rendszerekkel.³⁰ Azokban az ősközösségi társadalmakban, amelyekben a rendelkezésre álló források (főként élelem) már bőségesek voltak, a társadalmi hálózatok véletlenszerű (random) gráfot alkottak. A népességszám növekedésével a véletlenszerű hálózatok skálafüggetlen társadalmi hálózatokká alakultak, amelyek modern, országos szintű jelenlétét demokráciának hívjuk. Azonban

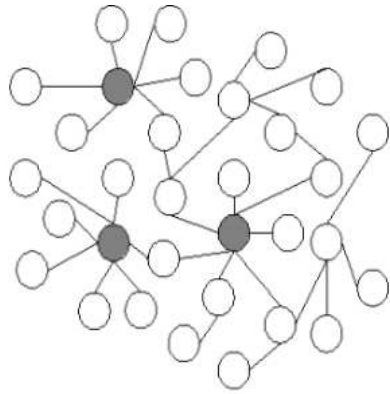
²⁷ John Dryzek – Christian List: Social choice theory and deliberative democracy: A reconciliation. *British Journal of Political Science*, 33, 2003. 1-28.o.

²⁸ Kenneth Shepsle – Mark Bonchek: *Analyzing Politics*. W.W. Norton, New York, 1997. és Málík, 2006. i. m.

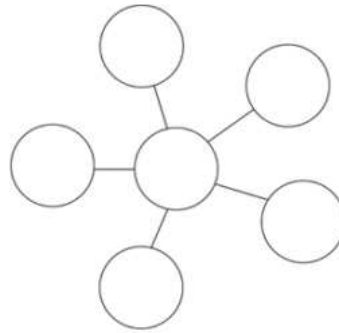
²⁹ Albert Réka, Barabási Albert-László: *Statistical mechanics of complex networks*. *Reviews of Modern Physics*, 2002/1, 47-97.o. Barabási Albert-László: *Behálózva*. Magyar Könyvklub, Budapest, 2003.

³⁰ Derényi Imre – Farkas Illés – Palla Gegely – Vicsek Tamás: *Topological phase transitions of random networks*. *Physica A*, Vol. 334, Issue 3-4, 2004, 583-590.o.

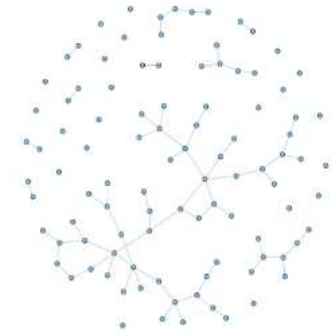
amennyiben a források kimerülnek, vagy – társadalmi szabályozás folytán – egyesek számára elérhetetlenek lesznek, a skálafüggetlen hálózat csillaghálóvá alakul át, amely a diktatúrák jellemzője. A diktatúrákban a társadalom részeire tagolt, a gyenge kapcsolatok ritkák, a rendszer instabil, nem reagál a környezet változásaira. Végül azonban a csillagháló darabjaira hullik, a társadalmi hálózatok részgráfokra esnek szét. Ezeknek a kis alhálózatoknak minden eleme össze van kötve a másikkal. Ugyanakkor ez az átalakulás az eredeti hálózat végét is jelenti, hiszen a hálózat ellenállóképessége és integritása megszűnik.

Skálafüggetlen hálózat
Poliarchikus MAR

Csillaghálózat
Centrikus MAR

Részgráfokra szétesett hálózat
Organizáló MAR

Nevezetes MAR-topológiák

A diktatúrák, például, igen gyakran végződnek egy hirtelen eseménnyel, amely legalábbis átmenetileg, a társadalom teljes szétesését okozza. A háborúkban, a forradalmakban és sok más társadalmi megrázkódtatásban az összes gyenge társadalmi kapcsolat megszűnik, és csak az egymással teljesen összekapcsolt kis csoportok (pl. családok, baráti társaságok, klubok, akár kis katonai egységek, stb.) maradnak együtt.³¹

VI. Konklúzió

A hierarchia előtérbe kerülésével és az MAR-topológiák evolúciójával a demokrácia-elmélet új kihívásokkal néz szembe: milyen ellensúlyok megteremtése szükséges a poliarchikus MAR kialakításához és fenntartásához egy plurális társadalomban? Ez a kérdés felértékeli a közösség formálásának problémáját, a deliberáció eszméjét, valamint a klasszikus és instrumentális republikánizmust.³² A demokráciakutatás másik fontos problémájának a közösség jellemzőinek vizsgálata tűnik, mint homogenitás, mértékhatékonyság, a közösségi hálózatok egymáshoz való viszonya és szerveződése. E problémákkal azonban visszajutottunk a rousseau-i alapkérdéshez, vagyis hogy miképpen formálódik a közösség „általános akarata”.

A nemzetközi politikai közösség viszonyrendszerében a rousseau-i alapkérdésre adott lehetséges választ a realista iskola ún. *hegemon stabilitás elmélete* (HSE) képviseli. A hegemonia egy nemzet hatalmának világhegemoniáját jelenti egy adott korszakban (pl. Nagy-Britanniáét a XIX. században, az USA-ét pedig 1945 után). A HSE szerint, bár a vesztfáliai rendszer által teremtett feltételek mellett, a nemzetállamok versengő érdeke és egy ezt áthidaló világkormány nélkül, permanens, világszintű, anarchisztikus nemzetközi

³¹ Csermely Péter: A rejtett hálózatok ereje. Vince Kiadó, Budapest, 2004. 201-203.o.

³² Will Kymlicka: Contemporary Political Philosophy. Oxford University Press, Oxford, 2002. 7. fejezet.

viszonyokra következtethetnénk, a valóság még sem teljesen ez. A hegemonia fogalmával megmagyarázható, hogy miképpen lehetséges egyfajta szabályozottság és rendezettség a világban, vagyis a nemzetek békés együttélése állandó viszályok helyett. Ugyanakkor az elmélet alapján az is világos, hogy a hegemon pozíció meggyengülése mindig kaotikus folyamatokat eredményez a világpolitikában, és ez nagyobb konfliktusokban, pl. lokális vagy globális méretű háborúkban vagy gazdasági világválságokban manifesztálódik. A MAR-ben történő spontán hierarchizálódás azt sugallja, hogy egy politikai közösségben mindig kibontakozik az „általános akarat”, de úgy tűnik (szemben a HSE állításával), hogy a politikai akarat formálásának számos módja lehetséges, amelyek a közösség sajátosságaitól függenek.³³ A MAR-topológiák két nagy típusa, a centrikus és a poliarchikus MAR, az előbbi inkább diktatórikus, míg az utóbbi demokratikus közösségi viszonyokra utal. Úgy tűnik, hogy a harmadik, szervező MAR leginkább a nemzetközi kapcsolatok sajátja. A poliarchikus topológia a demokratikus közösség tesztje lehet, ugyanakkor, mint sajátos hierarchia, demokratikus viszonyok sokaságát foglalja magába. Ezért nem beszélhetünk univerzális módon a demokráciáról: a demokratikus viszonyokat ott és úgy kell megítélnünk, amely közösségben éppen alakítjuk és vizsgáljuk őket. A politikafilozófiának, az összehasonlító politológiának (*Comparative Politics* mint a politikatudomány egyik diszciplínája) és a demokráciaelmélet normatív modelljeinek azonban éppen ezért van jelentőségük. Minták és ideáltípusok lehetnek, amellyel a közösség és belső-külső viszonyai összehasonlíthatóak, és forrásul szolgálhatnak a közösség értékviszonyait tisztázó társadalmi vitáknak.

³³ A Nemzetközi Kapcsolatok Elméletében ehhez hasonló gondolatokat fejt ki Robert Keohane *After Hegemony* című művében. Azt hangsúlyozza, hogy a HSE parciálisan ugyan érvényes, de mégsem elégséges a nemzetközi együttműködés rendszerének megértéséhez, ami számos egyéb feltételre is alapul, mint elvárások, tranzakciós költségek és más bizonytalansági tényezők. (Robert Keohane: *After Hegemony*. Princeton University Press, New Jersey, 1984. 8. fejezet)

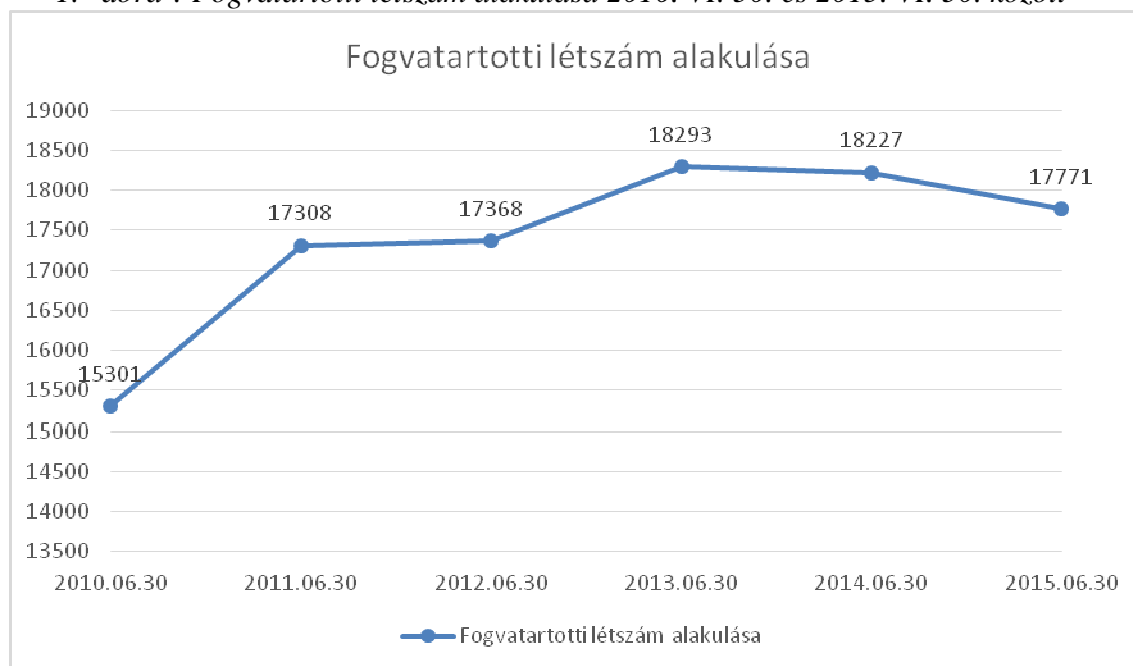
A túlszűfolttség a büntetés-végrehajtási intézetekben, figyelemmel a nemzetközi szabályozásra

I. Bevezetés

Pallo József „Egyre jobban éget a seb”² című tanulmányában jól kifejti, hogy „ha a szavak puszta értelmén túl megpróbálunk leereszkedni szakmai bugyrokba – utalva Dante Isteni színjátékának poklára –, akkor láthatjuk azokat a káros hatásokat, amelyeket a túltelítettség miatt a fogvatartott és a bv. szervezet egyaránt elszenved.”

Ahhoz, hogy megfelelő képet kapjunk a probléma súlyosságáról, első körben meg kell vizsgálnunk a kialakult helyzetet a számok tükrében. A fogvatartotti populáció 2015. félév végén 17 711 fő volt, ami enyhe csökkenést mutat az előző évek hasonló időszakára vonatkozó adataihoz képest. Ezzel összevetve a férőhelyek alakulása 2011-ben 12 604, 2012-ben 12 668, míg 2013-ban 12 639 férőhely volt.³

1. ábra⁴: Fogvatartotti létszám alakulása 2010. VI. 30. és 2015. VI. 30. között

A fenti statisztikai adatok valóban alátámasztják, hogy a túlszűfolttség mérhető, évek óta fennálló, és jelenleg is megoldásra váró probléma. Az egyes intézeteken belül az elhelyezett fogvatartotti arány igen eltérő, így van olyan bv. intézet, ahol az átlagtelítettség 2014-ben 172,9% volt. A következő táblázat az 5 legszűfoltabb bv. intézet átlagtelítettségi mutatóját tartalmazza.⁵

¹ Nagy Anita egyetemi docens, Miskolci Egyetem ÁJK, Büntügyi Tudományok Intézete

² Pallo József: Egyre jobban éget a seb... A túlszűfolttség csökkentésének lehetséges útjai. *Börtönügyi Szemle*, 2015/1. 18

³ *Börtönstatisztikai Szemle*, 2015/1. 22.

⁴ Uo. 4.

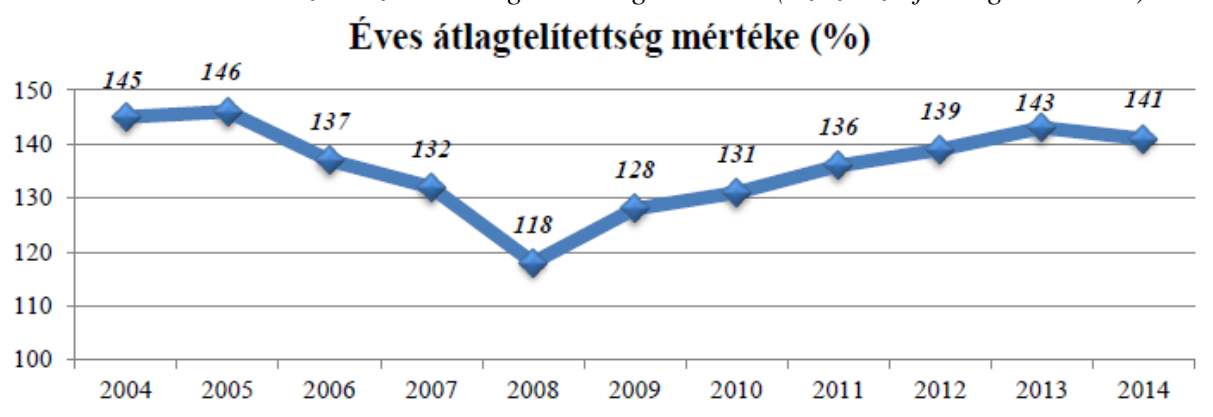
⁵ Uo. 8.

2. ábra: Az 5 legsúlyfoltabb bv. intézet (átlagtelítettségi mutatója)⁶

Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Bv. Intézet	172,9%
Heves Megyei Bv. Intézet	170,6%
Balassagyarmati Fegyház és Börtön	165,4%
Hajdú-Bihar Megyei Bv. Intézet	164,4%
Budapesti Fegyház és Börtön	163,3%

Az intézetek átlagtelítettségeinek számszerű adatait pedig a következő ábra szemlélteti, amely alapján a magyar büntetés-végrehajtás 141%-os átlagtelítettséget mutatott a 2014-es esztendőben.

3. ábra: 2004–2014 között az éves átlagtelíttség mértéke⁷ (azaz a zsúfoltság alakulása)

A teljes képhez azonban az is hozzátartozik, hogy börtönnépeség alatt nemcsak az elítéltek számát értjük, hanem a szabadságvesztésre ítélték mellett az előzetes letartóztatás alatt állók, az elzárásra ítélteteket és a kényszergyógykezelteteket is.

4. ábra: A börtönnépeség alakulása 2015. VI. 30-án⁸

Előzetesen letartóztatott	3942
Elítélt	13 321
Kényszergyógykezelt	162
Elzárásra beutalt	346
Összesen	17 771

Amennyiben nemzetközi összehasonlításban összevetjük a zsúfoltság adatait az Európa Tanács egyes tagországaiban, kitűnik, hogy míg 2011-ben, 2012-ben az „első helyen” Olaszország állt, addig 2013-ban Magyarország vette át a „vezető szerepet”.⁹

⁶ Uo.

⁷ Uo.

⁸ *Börtönstatisztikai Szemle*, 2015/2. 6.

⁹ Az adatok az Európa Tanács éves pönológiai statisztikai gyűjtés eredménye (SPACE kérdőív), amely nevét a francia megnevezés rövidítése után kapta. A SPACE alapvetően két területet érint. A SPACE I. adatgyűjtés az Európa Tanács tagállamaiban szabadságelvonnással járó büntetést töltőkre, illetve az egyéb okból ilyen intézményekben fogvatartottakra vonatkozik. A SPACE II adatgyűjtés pedig a szabadságelvonnással nem járó, illetve alternatív büntetésekre, pártfogoltakra nézve gyűjt adatot.

Ezt támasztja alá Nagy Ferenc professzor úr írása, aki kifejti, hogy az európai országok tekintetében Magyarország egy 5 fokozatú skálán a 4-es kategóriába sorolt, „nagyon magas” rátájú országok közé tartozik.¹⁰

5. ábra: A zsúfoltság alakulása 2011-, 2012-, 2013-ban Európa egyes országaiban

Zsúfoltság alakulása			
	2011	2012	2013
Európa Tanács átlaga	99,5	97,7	94,2
Csehország	113,0	106,3	77,7
Szlovákia	100,8	102,6	89,8
Lengyelország	94,5	96,8	81,2
Románia	89,3	118,9	116,3
Magyarország	138,2	138,8	144,9
Anglia és Wales	96,6	94,7	95,5
Franciaország	127,9	134,1	136,4
Spanyolország	95,2	89,4	87,4
Olaszország	147	145,4	135,9
Svédország	96,6	91,3	89,1

Ami pedig a fogvatartotti rátát illeti: Magyarországot több Európa tanácsi ország megelőzte 2013-ban, pl. Lengyelország vagy a Szlovák Köztársaság. A fogvatartotti rátát¹¹ az alábbi táblázat és diagram 100 000 főre vetítetten tartalmazza.

6. ábra: Fogvatartotti ráta Kelet-Európa országaiban 2013-ban¹²

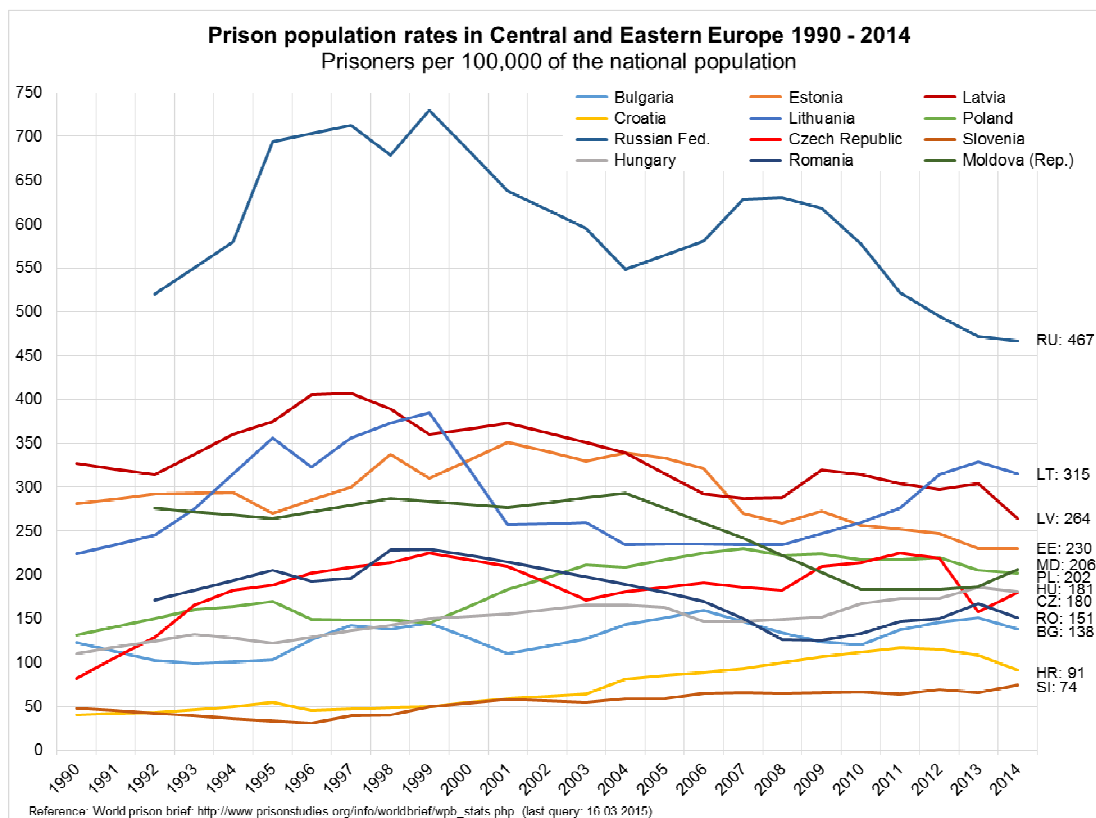
Fogvatartotti ráta Kelet-Európa országaiban 2013-ban	
Európa Tanács átlaga	136,3
Bulgária	121,3
Cseh Köztársaság	154,7
Lengyelország	205,0
Románia	165,4
Szlovák Köztársaság	187,6
Magyarország	184,8
Kelet-európai átlag	169,8

7. ábra: Fogvatartotti ráta közép és Kelet-Európa országaiban 1990–2014 között.

¹⁰ Nagy Ferenc: Gondolatok a hosszú tartamú szabadságvesztésről és az európai börtönnépességről, Börtönügyi Szemle 2013/1 (13. o.)

¹¹ A fogvatartotti rátáról lásd részletesebben: Nagy Ferenc – Juhász Zsuzsanna: A fogvatartotti rátáról nemzetközi összehasonlításban, Börtönügyi Szemle 2010/3. 1-12.o.

¹² Az adatok a „Council of Europe Annual Penal Statistics-Space I” kérdőívből, szeptember 1-re vonatkoznak. In: Börtönstatistikai Szemle 2015/1. szám 21.o.

Végezetül: hogy miért is szükséges és kell a túlszűfoltással foglalkoznunk?

A választ az alábbi felsorolás adhatja számunkra:

- a túlszűfoltás kedvezőtlenül hat a higiéniai körülményekre,¹³
- lehetetlenné teszi a magánszféra tiszteletben tartását (még olyan szigorúan magánjellegű tevékenységek gyakorlása közben is, mint például a mosdók használata),¹⁴
- túlterheli a szolgáltató rendszert, így például az egészségügyi szolgáltatást,
- jelentősen megnehezíti az egyes tevékenységek gyakorlását,¹⁵
- elkerülhetetlenül növeli a feszültséget a fogvatartottak és a büntetés-végrehajtási intézet dolgozói között,
- növeli az erőszak kockázatát,
- személytelenné és „névtelenné” teszi az elítélteket és a személyzet tagjait egyaránt.¹⁶

Túlszűfoltás az Európa Tanács dokumentumaiban

Európa Tanács Miniszteri Bizottsága a Rec (99) 22. számú ajánlása

¹³ Erre vonatkozólag foglalnak állást Winarso és társai. Winarso, Inang et al.: Indonesian National Strategy for HIV/AIDS control in prisons: A public health approach for prisoners. *International Journal of Prisoner Health*, 2 (2006) 243–249.

¹⁴ Ugyanezt fejti ki Albrecht. Albrecht, Hans-Jörg: *Prison Overcrowding – Finding Effective Solutions. Strategies and Best Practices Against Overcrowding in Correctional Facilities*. Max Planck Institute, Freiburg, 2011. Elérhető: https://www.mpicc.de/shared/data/pdf/research_in_brief_43_-_albrecht_prisonovercrowding.pdf, (megtekintés ideje: 2015.december 1.)

¹⁵ Ezt hangsúlyozza Petersilia, Joan: *Understanding California Corrections*. California Policy Research Center, Berkeley, 2006.2.

¹⁶ Silvia Casale, a CPT elnöke szavait idézi Vókó György: *Európai büntetés-végrehajtási jog*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2006, 154.

Az Európa Tanács a fogvatartottakkal kapcsolatos bánásmódra és túlszűfoltásra számos instrumában figyelmet fordított, így a *Miniszteri Bizottság a Rec (99) 22. számú ajánlása*¹⁷ a tagállamokhoz a büntetés-végrehajtási intézetek zsűfoltóságáról és a szabadságvesztés büntetés inflálódásáról szóló dokumentumában kiemelte, hogy a büntetés-végrehajtási intézetek extrém túlszűfoltóságának elkerülése érdekében meg kell határozni az egyes intézetek befogadóképességét. Az ajánlás szerint azokban a büntetés-végrehajtási intézetekben, ahol túlszűfoltóság áll fenn, kiemelt figyelmet kell fordítani az emberi méltóság tiszteletben tartására, valamint arra, hogy a büntetés-végrehajtási intézetek személyzete pozitív és humánus bánásmódot alkalmazzon a fogvatartottakkal szemben.

A túlszűfoltóság negatív hatásainak ellensúlyozására az ajánlás arra hívja fel a részes államokat, hogy a lehető legnagyobb mértékben tegyék lehetővé a fogvatartottak számára a családjukkal való kapcsolattartást, illetve a részükre nyújtott közösségi támogatás maximális igénybevetését.

Az ajánlás hangsúlyozza, hogy a szabadságvesztés büntetés csak a legsúlyosabb bűncselekményekkel kapcsolatban kerüljön kiszabásra. A legvégső eszköz elvét úgy kell alkalmazni, hogy már elítélt és az ítéletre váró fogvatartottak fogva tartása visszaszoruljon.¹⁸

Ezen ajánlás megfogalmaz néhány sarkalatos alapelvet a túlszűfoltóság csökkentése érdekében. Ezek a következők:

- a személyi szabadságtól való megfosztás csak végső esetben lehetséges (ultima ratio);
- börtönök építésére csak kivételes esetben kerüljön sor, ugyanis nem ez a megoldás a túlszűfoltóság csökkentésére;
- dekriminalizálni szükséges bizonyos bűncselekmény-típusokat;
- részletesen elemezni és értékelni kell a túlszűfoltáshoz vezető okokat (milyen típusú bűncselekmények vezetnek a hosszú távú szabadságvesztéshez, melyek a bűnözés prioritásai, illetve milyen társadalmi attitűdök érvényesülnek);
- a túlszűfoltóság negatív hatásait csökkentendő a lehető legnagyobb mértékben biztosítani kell a családdal való kapcsolattartást.¹⁹

II. Európa Tanács Miniszteri Bizottsága a Rec (2006) 2. számú ajánlása (új Európai Börtön szabályok)

A Miniszteri Bizottság 2006. január 11-én elfogadott *Európai börtön szabályokról* szóló Rec (2006) 2. számú ajánlása²⁰ (továbbiakban: Börtön szabályok) pedig már az alapelvek között rögzíti,²¹ hogy tiszteletben kell tartani a szabadságuktól megfosztott személyek emberi jogait.²²

¹⁷ Recommendation [Rec(99) 22] concerning prison overcrowding and prison population inflation

¹⁸ Vókó (2006): i. m. 154.

¹⁹ Pallo (2015): i. m. 20.

²⁰ Recommendation [Rec(2006) 2] of the Committee of Ministers to member states on the European Prison Rules – azaz a Miniszteri Bizottság Rec(2006) 2. ajánlása a tagállamok számára Az európai büntetés-végrehajtási szabályokról (a továbbiakban: Európai Börtön szabályok)

²¹ Európai Börtön szabályok 18.5. szabály

²² A Rec (2006) 2. számú ajánlás meghatározza az alapelveket, a fogvatartási feltételeket, az egészségügyi ellátást, a helyes rendet, a vezetéssel és a személyi állománnyal szembeni követelményeket, külön rész tartalmaz szabályokat az előzetes letartóztatásban lévőkre, az elítélt fogvatartottak rezsimjére, valamint a felügyeletre vonatkozóan. Újszerű a 108. Szabály, amely szerint „az európai büntetés-végrehajtási szabályokat rendszeresen aktualizálni kell”. Ezeknek az aktualizálásoknak tudományos kutatásokon és a szabályokon, a büntetés-végrehajtásra alkalmazandó más instrumentumokon, normákon és ajánlásokon kell alapulniuk. A leghelyesebb büntetés-végrehajtási gyakorlatokra vonatkozó ismeretek szüntelenül fejlődnek és fontos, hogy az európai

A Rec (2006) 2. ajánlása a Miniszteri Bizottságok a tagállamok számára az európai büntetés-végrehajtási szabályokról szóló 1987. évi ajánlás helyébe lépett, ezért is hívjuk új európai börtön szabályoknak. A felülvizsgálat azért történt, mert 1987 óta a büntetés-végrehajtási jogszabályok és gyakorlatok igen jelentős változáson mentek keresztül Európában. A társadalom, a kutatások fejlődése, valamint az Európa Tanács új tagállamokkal bővülése jelentősen megváltoztatták a bv. intézet működtetésének és a fogvatartottak kezelésének kontextusát.²³

Az ajánlás továbbá azt is meghatározza, hogy optimálisan hogyan kellene elhelyezni a fogvatartottakat a büntetés-végrehajtási intézetekben. Eszerint minden fogvatartottat éjszaka elvileg egyszemélyes zárkában kellene elhelyezni, azon esetek kivételével, amikor vélelmezhető, hogy más fogvatartottakkal együtt történő elhelyezése kívánatosabb.²⁴

Így az ajánlás 18. szabályzata szerint:

„18.1. A fogva tartási helyiségeknek, különösen azoknak, amelyek a fogvatartottak éjszakai helyeül szolgálnak, meg kell felelniük az emberi méltóság és amennyire lehetséges, a magánszféra támasztotta követelményeknek, figyelemmel az éghajlati feltételekre, eleget kell tenniük az egészség, a higiénia területén – különösen az alapterületre, a légköbméterre, a megvilágításra, a fűtésre és a szellőzésre – előírt minimális feltételeknek.

18.2. Minden olyan épületben, amelynek rendeltetése az, hogy ott fogvatartottak éljenek, dolgozzanak vagy összegyűljenek:

a) az ablakoknak kellően nagyoknak kell lenniük ahhoz, hogy a fogvatartottak természetes fénynél, rendes körülmények között olvashassanak, dolgozhassanak és a friss levegő beáramolhasson, kivéve, ha van megfelelő légkondicionáló rendszer;

b) a mesterséges fénynek meg kell felelnie a vonatkozó műszaki normáknak;

c) a riasztórendszernek lehetővé kell tennie a fogvatartottak számára, hogy azonnal kapcsolatba léphessenek a személyi állománnyal.

18.3. A belső jognak meg kell határoznia a szükséges minimális feltételeket az 1. és a 2. bekezdésekben felsorolt pontok vonatkozásában.

18.4. A belső jognak rendelkeznie kell az annak biztosítását szolgáló mechanizmusokról, hogy ezeket a minimális feltételeket ne sértse a büntetés-végrehajtási helyek zsúfoltsága.”

III. Kínzás és az embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód megelőzéséről szóló egyezmény és a CPT

Az Európa Tanács égisze alatt született meg szintén a Strasbourgban 1987. november 26-án kelt, *Kínzás és az embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód megelőzéséről szóló egyezmény*²⁵, amely 1. cikkében megfogalmazza célját: „Létrehozza a kínzás és embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód megelőzésére alakult Európai Bizottságot (Kínzás és Embertelen vagy Megalázó Bánásmód vagy Büntetés Megelőzésére Létrejött Európai Bizottság, CPT). A CPT²⁶ látogatások révén megvizsgálja a szabadságuktól megfosztott személyekkel való bánásmódot, hogy erősítse védelmüket, ha szükséges, a kínzás és az embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód ellen.”

büntetés-végrehajtási szabályok figyelembe vegyék ezt a fejlődést. Lásd Vókó György: A magyar büntetés-végrehajtási jog. Dialóg Campus Kiadó–Nordex Kft., Budapest–Pécs, 2014.

²³Vókó (2014): i. m.

²⁴Európai Börtön szabályok, 18. szabály

²⁵Magyarország az Egyezményhez történő csatlakozási tárgyalások eredményeképpen 1993. november 4-én helyezte letétbe megerősítő okiratát az Európa Tanács főtitkáranál. Az okirat három hónap múlva lépett hatályba, és Magyarországon az 1995. évi III. törvénnyel hirdették ki. Lásd Vókó (2006): i. m. 283.

²⁶A CPT a részes államokban tett látogatások során vizsgálja meg a fogvatartottakkal való bánásmódot, majd jelentéseiben ajánlásokat, javaslatokat tesz az érintett államnak.

A CPT nem nyomozó testület, de olyan nem bírósági megelőző gépezetet működtet, amelynek feladata a szabadságukban korlátozott személyek védelme a kínzás és a rossz bánásmód egyéb formái ellen. Ily módon kiegészíti az Európai Emberi Jogi Bíróság bíraskodási tevékenységét.²⁷

A CPT a részes államokban tett látogatások során vizsgálja meg a fogvatartottakkal való bánásmódot, majd jelentéseiben ajánlásokat, javaslatokat tesz az érintett államnak. A bizottság tagjai független, pártatlan szakértők az élet számos területéről. A bizottság ereje összetételében rejlik, hisz tagjai széles körű tudás- és készségbázist adnak. Vannak közöttük ügyvédek, orvosok, börtönügyi és rendőrségi szakértők. Az Egyezmény előírja,²⁸ hogy a tagokat magas erkölcsi értékkel bíró, az emberi jogok területén szerzett szakmai hozzáértésükről ismert, vagy az Egyezmény által lefedett területeken jártassággal rendelkező szakemberek közül kell kiválasztani.²⁹

Fontos, hogy a tagok megválasztásukat követően egyéni minőségükben és nem államuk képviselőjeként üléseznek. Tisztségük gyakorlásában függetlenek és pártatlanok, nem utasíthatók az őket delegáló állam által sem. Függetlenségük és a bizottság elfogulatlan munkájának további biztosítéka, hogy a bizottságnak nem lehet két azonos állampolgárságú tagja.³⁰

A CPT mandátumába tartozik a büntetés-végrehajtási intézetben lévő fogva tartási körülmények minden aspektusának vizsgálata. A bántalmazás számos olyan formában megjelenhet, aminek nem az eltökélt akarata, hanem inkább szervezési hiányosságok vagy az anyagi források elégtelensége az oka.³¹

A bizottság a túlszűfolttságot rendeltetéséből és céljából következően hivatalból vizsgálja.

A CPT 2. éves jelentés 46. pontjában kifejtette, hogy egy börtönben nyújtott valamennyi foglalkoztatás és ellátás minőségére kihat, ha ott több fogvatartottat fogadnak be, mint amennyi személy elhelyezésére a létesítményt tervezték. Az általános életminőség romlik, esetlegesen elviselhetetlenné is válhat. A bizottság véleménye szerint a túlszűfolttság magas szintje a börtön egészében vagy annak meghatározott körletében, már önmagában is embertelen vagy megalázó bánásmódnak tekinthető a szó mind fizikai, mind pszichikai értelmében.³²

A CPT legutóbbi – 2013. április 3. és 12. napja közötti – magyarországi látogatásáról készült jelentésében megállapította, hogy előző (2009-es) látogatása óta a magyar büntetés-végrehajtási intézetek túlszűfolttsága jelentősen nőtt, 2013-ban országos átlagot tekintve 144%-ot tett ki. Kifogásolta, hogy az IM rendelet a fogvatartottak minimális mozgásterét szigorúan 3 négyzetméterben (férfiak esetében), illetve 3,5 négyzetméterben (fiatalkorúak és nők esetében) meghatározó, korábbi rendelkezését *esetlegessé* tették³³

A CPT ezt kiegészítve megismételte a korábbi – Magyarországot és más részes államokat is érintő – jelentéseiben már közzétett minimum élettérre vonatkozó javaslatát, amely szerint a *többszemélyes cellák esetén legalább 4 négyzetméter egy főre jutó, míg egyszemélyes cella esetén legalább 6 négyzetméter életteret tart kívánatosnak.*³⁴

²⁷ <http://www.cpt.coe.int/lang/hun/hun-leaflet.pdf> (megtekintés ideje: 2015.december 1.)

²⁸ Kínzás és az embertelen vagy megalázó büntetések vagy bánásmód megelőzéséről szóló Strasbourg, 1987. november 26-án kelt Egyezmény 4. cikk 2. pont

²⁹ Vókó (2006): i. m. 282.

³⁰ Uo. 283.

³¹ Uo. 307.

³² Uo. 307.

³³ 2014. április 30. napján kelt, CPT/Inf (2014) 13. számú jelentés 37. pontját

³⁴ A CPT a korábbi évek jelentéseire képest szigorította az ajánlását, mivel új elemként rögzítette, hogy a minimálisan megkövetelt élettérbe a helyiségben található illemhely/tisztálkodó hely nem számítandó bele.

IV. A túlzásfoltosság az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában

Az Európa Tanács dokumentumai közül kiemelendő az Emberi Jogok Európai Egyezménye,³⁵ amelynek 3. cikke szerint: „Senkit nem lehet kínzásnak vagy embertelen, megalázó bánásmódnak vagy büntetésnek alávetni.”

Az Emberi Jogok Európai Bírósága (továbbiakban: Bíróság) Strasbourgban, 2015 márciusában egyhangú döntést hozott Varga Lajos és öt további panaszos ügyében³⁶. Megállapította az Emberi Jogok Európai Egyezménye 3. és 13. cikkének sérelmét, és kötelezte az államot 3400–26 000 euróig terjedő összegben igazságos elégtétel kifizetésére a hat panaszos számára, mely kártérítési összegeket a panaszosok fogva tartásának időtartamát és a konkrét fogva tartási körülményeket figyelembe véve állapította meg. A teljes összeg, melyet az államnak igazságos elégtételként kell megfizetnie, 73 900 euró, további 6150 euró összeget pedig az eljárásból származó költségek megtérítéseként.³⁷

A Bíróság indoklása szerint az Emberi Jogok Európai Egyezményének 3. cikke alapján „Senkit nem lehet kínzásnak vagy embertelen, megalázó bánásmódnak vagy büntetésnek alávetni” – márpedig a három-négy négyzetméternél kisebb zárkahely annak számít, s a fogvatartottak rendelkezésére álló mozgástér (3,3 m²-nél nem volt több) s ez, az egyéb nem megfelelő körülményekkel együtt olyan mértékű szenvedést okozott a panaszosoknak, amely meghaladta a fogva tartással szükségszerűen együtt járó szenvedés mértékét. Erre tekintettel megvalósult az Egyezmény 3. cikkének sérelme.

Az ügyben a strasbourgi testület ún. pilot ítéletet hozott,³⁸ amelynek lényege, hogy ha egy adott országban rendszerszintűen fordulnak elő hasonló jogsértések, és az egyedi ügyekben hozott elmarasztaló ítéletek sem ösztönzik arra az adott országot, hogy megoldást keressen a problémára, akkor a Bíróság kötelezi az államot, hogy azonosítsa a problémát, majd oldja azt meg. Erre azért került sor, mert Magyarországról újabb 450 hasonló kérelem érkezett a testülethez a nem megfelelő fogva tartási körülmények miatt. (Hazánk hat hónapos moratóriumot kapott egy akcióterv elkészítésére a zsúfoltóság csökkentése érdekében.)

A pilot eljárás procedúrája viszonylag új keletű, melynek közvetlen előzménye az Emberi Jogok Európai Egyezményéhez csatolt 14. kiegészítő jegyzőkönyv. Ebben a dokumentumban az EJEB azt indítványozta, hogy kerüljön kialakításra egy olyan jogi mechanizmus, amely lehetővé teszi, hogy a tömegesen benyújtott, azonos típusú ügyek esetében lehetőség nyíljon egyes esetek (pilot ügyek) kiemelésére és eldöntésére, miközben a többi folyamatban lévő, ismétlődő (repetitive) ügyek esetében érdemi lépésre ne kerüljön sor. Ugyanakkor a pilot ügyekben való döntést követően az érintett tagállam köteles olyan belső jogorvoslati lehetőséget teremteni, amely a tömegesen benyújtott és még el nem bírált ügyeket az EJEB ítéletének megfelelően zárja le. A 14. kiegészítő jegyzőkönyvben felvázolt javaslat nem valósult meg, azonban az ott kidolgozott hatásmechanizmus eredményeként jött létre a pilot judgement eljárás.³⁹

A Bíróság gyakorlatát áttekintve azt mondhatjuk, hogy a büntetés-végrehajtási intézmények túltelítettsége nem önmagában jogsértő, hanem – mint azt később látni fogjuk – adott esetben a fogva tartás nem megfelelő körülményeivel együtt kimerítheti a kínzás és embertelen bánásmód fogalmát, amely viszont már tilalmazott magatartás.

³⁵ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Rome, 4. XI. 1950. Magyarországon: 1993. évi XXXI. törvény az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló, Rómában, 1950. november 4-én kelt Egyezmény és az ahhoz tartozó nyolc kiegészítő jegyzőkönyv.

³⁶ *Varga and Others v. Hungary*, Application No. 14097/12., 45135/12., 73712/12., 34001/13., 44055/13., 64586/13., 10 March 2015, ECHR

³⁷ http://helsinki.hu/wp-content/uploads/Varga_v_Hungary_osszefoglalo.pdf (megtekintés ideje: 2015.december 1.)

³⁸ <http://helsinki.hu/pilot-eljaras-a-bortonok-tulzsufoltsaga-miatt> (megtekintés ideje: 2015.december 1.)

³⁹ Pallo (2015): i. m. 21.

Az EJEB a túlszűfoaltság megállapításánál alkalmazott mércéjének egyik objektív, számszerűsíthető eleme, hogy az ilyen jellegű ügyek vizsgálatánál figyelembe veszi a CPT-nek⁴⁰ a már korábban ismertetett – többszemélyes zárkában elhelyezett – fogvatartottak minimális életterét 4 négyzetméterben meghatározó ajánlását.⁴¹

Az EJEB ítélezési gyakorlatában a fogvatartottak büntetés-végrehajtási intézetben történő túlszűfoolt elhelyezése egyértelműen a 3. cikk, azon belül az embertelen vagy megalázó bánásmód, illetve büntetés tilalmának sérelmét jelentheti.⁴²

A túlszűfoaltság extrém szintje önmagában egyezményesértőnek minősül,⁴³ míg kevésbé súlyos mértéke általában egyéb, a fogva tartás során fennálló körülmények negatív hatásaival együttesen okozza a 3. cikk sérelmét.

Az EJEB számszerűsítette az extrém túlszűfoaltság mértékét is, eszerint amennyiben a rendelkezésre álló életter 3 négyzetmétert sem éri el, az – az egyéb körülményektől függetlenül – olyan súlyos túlszűfoaltságnak minősül, amely önmagában a 3. cikk sérelmét jelenti.⁴⁴

Az EJEB a 3 és 4 négyzetméter közötti személyes tér esetén szinte kivétel nélkül egyezményesértést állapít meg, ezekben az esetekben azonban jellemzően a fogvatartás egyéb körülményeinek, így például a zárkán kívül tölthető idő igen rövid tartamának, és a zárkában tapasztalható magas hőmérsékletnek⁴⁵ negatív következménye, és a túlszűfoaltság együttes hatása („cumulative effects”) sérti az embertelen vagy megalázó bánásmód tilalmát.

A túlszűfoaltság és ezzel összefüggésben az elhelyezés körülményei miatt az Emberi Jogok Európai Bírósága több alkalommal is elmarasztalta hazánkat, holott Csóti András bv. vezérőrnagy, főtanácsos, országos parancsnok korábban leszögezte, hogy „*hazánkban a túlszűfoaltság problémája mindaddig nem oldható meg, amíg a büntetés-végrehajtási intézeteknek befogadási kötelezettsége van. Ez azt jelenti, hogy kötelesség az ítéletek végrehajtása, függetlenül attól, hogy a telítettségi ráta éppen hogy alakul.*”⁴⁶

Az EJEB elé került magyar vonatkozású esetek az alábbiak voltak:

V. Szél László kontra Magyarország⁴⁷

Az első kérelmező Szél László, emberölés büntette miatt töltötte szabadságvesztését a Budapesti Fegyház és Börtönben, amikor 2006-ban az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordult, mert álláspontja szerint a fogva tartása alatt zárkájában az egy főre jutó terület alig haladta meg a 3 m²-t. Az intézet által is elismert telítettség a kérdéses időszakban 150%-os volt. A Bíróság megállapította az embertelen vagy megalázó bánásmód vagy büntetés tilalmának a megsértését, mert a fogvatartott testi és lelki szenvedésnek volt kitéve a zsűfoaltság miatt, ugyanis a zárkában a rendelkezésére álló személyes tér 2,76 és 3,25 m² között változott ötéves fogva tartása alatt. Ezen kívül a szűk és egészségtelen körülmények

⁴⁰ Ugyanezt támasztja alá Albrecht. Lásd Albrecht (2011): i. m.

⁴¹ *Cenbauer v. Croatia*, Application No. 73786/01, 9 Marc 2006, ECHR, 46. bekezdés

⁴² Ezt támasztja alá CPT: Report to the Government of Bosnia and Herzegovina on the visit to Bosnia and Herzegovina carried out by the CPT from 11 to 15 May 2009. CPT/Inf (2010) 11, Strasbourg, 31 March 2010, No. 24, 4 square meters per prisoner in a multi-occupancy cell; CPT Reports on the visit to Poland carried out by CPT from 30 June to 12 July 1996, on the visit to Albania carried out by the CPT from 9 to 19 December 1997, on the visit to Slovakia by the CPT from 9 to 18 October 2000; CPT: Report to the Polish Government on the visit to Poland carried out by the CPT from 30 June to 12 July 1996. Strasbourg, 24 September, 1998. No. 70.

⁴³ *Kalashnikov v. Russia*, Application No. 47095/99, 15 July 2002, ECHR, 97. bekezdés

⁴⁴ *Tunis v. Estonia*, Application No. 429/12, 19 Dec 2013. ECHR, 44. bekezdés

⁴⁵ *Praznik v. Slovenia*, Application No. 6234/10, 28 June 2012. ECHR, 20. bekezdés

⁴⁶ Csóti András: A büntetőjog változásának hatása a büntetés-végrehajtási szervezetre. *Börtönügyi Szemle*, 2011/2. 5.

⁴⁷ *Szél v. Hungary*, Application No. 20221/06, 7 June 2011. ECHR

közötti raboskodással az elítélt emberi méltóságát sem tartották tiszteletben. A Bíróság ennek fényében 12 000 euró nem vagyoni kártérítést ítélt meg a kérelmező számára.⁴⁸

Az Emberi Jogok Európai Bíróságának a Szél-ügyben született ítéletét követően (különös tekintettel az ügyben megítélt kártérítés mértékére) valószínűsíthetővé vált, hogy a közeljövőben számos hasonló ügyben kerülhet sor Magyarország elmarasztalására, a kérdés csupán az volt, hogy a CPT által is rögzített 4 m² alapterületet mennyire értelmezi szigorúan majd a strasbourgi bíróság.

VI. Csüllög Zsigmond Magyarország elleni ügye⁴⁹

Csüllög Zsigmond a Sátoraljaújhelyi Fegyház és Börtönben töltötte büntetését. Az ügyben a kérelmező az ún. különleges biztonságú körlet⁵⁰ körülményeit nem tartotta emberhez méltónak. Zárkájában nem volt természetes fény, nem volt elkülönített WC és állandóan kamerával figyelték. Kifogásolta azt is, hogy látogatóival kizárólag üvegezett kabinon keresztül érintkezhetett, és a zárkán kívül kezét-lábát minden alkalommal megbilincseltek. Az EJEB a fogvatartás összes körülményét megvizsgálva ugyancsak megállapította az Egyezmény 3. cikkének a sérelmét.

VII. Kovács Gábor István Magyarország elleni ügye⁵¹

A kérelmező jövedéki orgazdaság elkövetése miatt fegyház fokozatban töltötte büntetését a Szegedi Fegyház és Börtönben 2008 és 2011 között. Panaszában előadta, hogy egy átlagosan 16 m² alapterületű zárkát kellett megosztania 5-7 társával, és naponta csak egy órát tölthetett a zárkán kívül. A CPT ajánlása szerint legalább nyolc órában kellene biztosítani a szabadidős tevékenységet s a szabad levegőn tartózkodás mindenkit megillet.⁵² Ezek és egyéb körülmények miatt Kovács az Egyezmény 3. cikkének megsértésére hivatkozott. A Bíróság megállapította, hogy a Szegedi Fegyház és Börtön II. objektumában a kérelmezőt 67 napig egy kevesebb, mint 4 m²/fő bruttó alapterületű zárkában helyezték el. Ez a CPT által javasolt mértéket sem éri el. A Bíróság ezért úgy találta, hogy a kérelmező fogvatartása megsértette az emberi méltósághoz való jogot, és hátrányosan befolyásolta a kérelmező testi és lelki állapotát. Ennek megfelelően arra a következtetésre jutott, hogy a *túlzsúfolt körülmények párosulva azzal, hogy a fogvatartottnak egész nap a zárkában kellett tartózkodnia, egyértelműen az Egyezmény 3. cikke megsértésének, embertelen és megalázó bánásmódnak minősülnek. Az ítélet 10 000 euró nem vagyoni kártérítés megfizetésére*

⁴⁸ A Szél-ügyben született ítélettel (és főleg az ítéletben megítélt kártérítési összeggel) úgy tűnik, kinyílt Pandora szelencéje. 2013-ban két hasonló (és feltehetően teljesen egyértelmű) ügyben a magyar állam egyezséget kötött a panaszosokkal, 6500–6500 euró kártérítés megfizetését vállalva. A *Tokaji-ügyben* (*Tokaji v. Hungary, APp. No. 35663/10, 26 Marc 2013, EHCR*), illetőleg a *Zsák-ügyben* (*Zsák v. Hungary, APp. No. 71747/11, 19 Nov. 2013, ECHR*) született, a Bíróság egyezséget jóváhagyó és ügylajstromból törölő határozatából csupán valószínűsíteni lehet, hogy a kérelem egyik központi eleme a fegyintézetek zsúfoltsága volt. Lásd Szemesi Sándor: *Sok (jó) ember kis helyen? A magyar fegyintézetek zsúfoltságával kapcsolatos kérdések az Emberi Jogok Európai Bírósága gyakorlatában.* <http://ujbtk.hu/dr-szemesi-sandor-sok-jo-ember-kis-helyen-a-magyar-fegyintezetek-zsufoltsagaval-kapcsolatos-kerdesek-az-emberi-jogok-europai-birosaga-gyakorlataban-1/> (megtekintés ideje: 2015. október 31.)

⁴⁹ *Csüllög v. Hungary*, Application No. 30042/08, 7 June 2011. ECHR

⁵⁰ Különleges biztonságú körlet: különleges biztonságú zárkából kialakított körlet, ahol az elítéltek, speciálisan felszerelt egyszemélyes cellákban vannak elhelyezve.

⁵¹ *Kovács v. Hungary*, Application No. 15707/10, 17 Jan 2012. ECHR

⁵² 2nd General Report CPT/Inf (92) 3., 47–48. pontok

kötelezte a magyar államot. A Bíróság arra is felhívta a figyelmet, hogy a hatóságoknak gyorsan kell cselekedniük, hogy biztosítsák a megfelelő fogva tartási körülményeket.

*VIII. Hagyó Miklós Magyarország elleni ügye*⁵³

A strasbourgi bíróság előtt folyamatban volt ügyek közül említést kell tennünk Hagyó Miklós kérelméről is, aki az előzetes letartóztatás körülményei kapcsán élt jogával és fordult a testülethez. Hagyó többek között azt állította, hogy az egészségi állapotának romlásához vezető fogvatartási körülmények embertelen bánásmódot valósítottak meg, megsértve ezzel az Egyezmény 3. cikkét. A Bíróság az ügyben arra a következtetésre jutott, hogy a kérelmező fogvatartása embertelen bánásmódot valósított meg, mivel a kérelmezőt több mint egy hónapig olyan zárkában tartották fogva, ahol a bútorzatot is beleértve 3,52 m² mozgástér jutott egy főre. A Bíróság azt is megállapította, hogy az ilyen zsúfolt elhelyezés és a friss levegő tartós hiánya nyilvánvalóan súlyosbította az elítélt légzőszervi betegségét, ami ezáltal a szükségszerűen együtt járó megterhelésen túli szenvedést okozott. Az Egyezmény 3. cikkének a megsértése ebben az ügyben is megvalósult, így a magyar állam 12 500 euró nem vagyoni kártérítés megfizetésére volt köteles.

*IX. Fehér Sándor Magyarország elleni ügye*⁵⁴

A Fehér-ügy szintén a túlszűfoaltság kérdésével foglalkozik, ám az ahhoz társuló fogvatartási körülmények vizsgálata itt nem volt döntő jelentőségű, hisz azt maga a kérelmező sem kifogásolta. Fehér Sándor előzetes letartóztatása és azt követő elítélése során folyamatosan rendkívül szűk személyes élettérben volt kénytelen raboskodni. Olyannyira, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Büntetés-végrehajtási Intézetben 6,33 és 7,25 m² közötti alapterületű cellákban tartották fogva negyedmagával, tehát az egy főre jutó átlagos férőhely alig 1,7 m² volt csupán. Ezután sem javult sokkal a helyzet, hiszen Állampusztán nagyjából 2,16–2,75 m², a Budapesti Fegyház és Börtönben 2,5 m² volt cellájának egy főre jutó alapterülete. Az EJEB ebben az ügyben a fogvatartás körülményeire tekintet nélkül is megállapította a 3. cikk sérelmét, hivatkozással arra, hogy az 1,7 m² olyan kirívóan alacsony, ami már önmagában megalapozza a jogsértést. Az ítélet 12 000 euró nem vagyoni kártérítés megfizetésére kötelezte a magyar államot.

Az eddigi, a túlszűfoaltsággal kapcsolatos strasbourgi jogesetekben kivétel nélkül kelet-európai államok voltak az érintettek, és eddig minden esetben elmarasztaló döntések születtek. Közös jellemzője az ügyeknek, hogy egyik esetben sem merült fel releváns kérdésként a büntetés-végrehajtási hatóságok személyzetének szándékossága, azt nem is vizsgálták, vagyis megállapítható, hogy a túlszűfoaltság kínzási szándék nélkül is sértheti az emberi jogokat.⁵⁵

X. AZ EJEB válasza az ún. „pilot” ítéletet követően

A strasbourgi bíróság a korábban már hivatkozott Varga Lajos és társai ügyében ún. pilot ítéletet hozott 2015. március 10-én kihirdetett döntésében, amely fél évet adott a magyar

⁵³ *Hagyó v. Hungary*, Application No. 52624/10, 23 April 2013. ECHR

⁵⁴ *Fehér v. Hungary*, Application No. 69095/10, 2 July 2013. ECHR

⁵⁵ Pallo József – Töröcsik Balázs: A magyar büntetés-végrehajtás szabályozási környezete az európai elvárások tükrében 2. *Börtönügyi Szemle*, 2011/3. 2.

államnak arra, hogy teremtsen hatékony jogorvoslatot és dolgozzon ki tervet a helyzet kezelésére.

Erre tekintettel az elmúlt években 1600 új férőhely jött létre, csak idén kb. 1000, így az átlagos zsúfoltság 144%-ról 128%-ra csökkent, ami érdemi javulás. A tervek szerint 2019-ig öt új börtön is épül, így a helyzet remélhetőleg normalizálódik.⁵⁶

A *Helsinki Bizottság többször figyelmeztetett arra, hogy önmagában a lassú és költséges börtönépítés nem garantálja a zsúfoltság jelentős enyhülését*, (amivel a szerző teljes mértékben egyetért) ahhoz a büntetőpolitikán is változtatni kell.

A kormány ez irányú tervei nem ismeretesek, a civil jogvédő szervezetnek nincsen tudomása arról, hogy a kormány benyújtotta volna intézkedési tervét, amelyet a strasbourgi bíróság előírt számára.⁵⁷

Mindezek fényében a strasbourgi bíróság 2015.december 10-én közzétett négy döntésével összesen 43 panaszosnak ítélt meg kártérítést két és fél millió és 9 millió forint közötti összegekben.

A kártérítés mértékét befolyásolja a fogvatartás időtartama, a zárkán belüli elkülönített WC hiánya, a bogarak (tetű, poloska) elterjedtsége, a korlátozott fürdési lehetőségek (heti 1–2), a zárkában elérhető meleg víz hiánya (amivel a fürdés részlegesen kompenzálható lenne), valamint a megfelelő fűtés, szellőzés és természetes fény hiánya.⁵⁸

Következőekben tekintsük át először ezt a négy bírósági döntést, majd az első ítélethez tartozó függelék (*appendix*) kivonatot, amely a bírósági döntés alapjául szolgáló adatokat tartalmazza.⁵⁹ (Tekintettel arra, hogy a körülmények hasonlóak voltak mind a négy ítéletben, így részletesen nem ismertetném a további három ítéletben szereplő adatokat.)

8. ábra: Az EJEB 2015.december 10-én hozott döntései a pilot ítéletet követően

Kérelmezők neve és száma	Kérelem tárgya
<i>Ligeti and others v. Hungary</i> Application No. <u>29176/12</u> ⁶⁰	„ <i>The applicants complained principally of the inadequate conditions of their detention and that they had no effective remedy in this connection</i> ” A kérelmező elsődlegesen a nem megfelelő feltételeket kifogásolja a büntetés letöltése során és nincs hatékony jogorvoslata ezzel kapcsolatosan. Egyezmény 3. és 13. cikkének megsértésére hivatkozott.
<i>Bota and Others V. Hungary</i> Application No. <u>34753/12</u> ⁶¹	A kérelmező elsődlegesen, a nem megfelelő feltételeket kifogásolja a büntetés letöltése során és nincs hatékony jogorvoslata ezzel kapcsolatosan. Egyezmény 3. és 13. cikkének megsértésére hivatkozott
<i>Polgar and others v. Hungary</i> Application No. <u>29213/13</u> ⁶²	A kérelmező elsődlegesen, a nem megfelelő feltételeket kifogásolja a büntetés letöltése

⁵⁶ <http://helsinki.hu/strasbourgi-figyelmeztetes-negyedmilliard-43-magyar-rabnak>

⁵⁷ U.o.

⁵⁸ <http://helsinki.hu/strasbourgi-figyelmeztetes-negyedmilliard-43-magyar-rabnak>, (megtekintés ideje: 2015.december 12.)

⁵⁹ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-159058"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)(megtekintés ideje: 2015.december 12.)

⁶⁰ U.o.

⁶¹ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-159059"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)(megtekintés ideje: 2015.december 12.)

⁶² [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-159061"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)(megtekintés ideje: 2015.december 12.)

	<p>során és nincs hatékony jogorvoslata ezzel kapcsolatosan. Egyezmény 3. és 13. cikkének megsértésére hivatkozott.</p>
<p>Balogh and others v. Hungary Application No. <u>26982/12</u>⁶³</p>	<p>A kérelmező elsődlegesen a nem megfelelő feltételeket kifogásolja a büntetés letöltése során és nincs hatékony jogorvoslata ezzel kapcsolatosan. Egyezmény 3. és 13. cikkének megsértésére hivatkozott</p>

9. ábra: *Ligeti and others v. Hungary*⁶⁴ ügyben az EJEB ítéletéhez csatolt függelékben szereplő adatok kivonata

No.	Kérelem száma	Kérelmező neve	Büntetés helye	m2/ elítelt	Speciális sérelmek
1.	<u>29176/12</u>	LIGETI Attila	Budapest Correctional Facility	3.75 m ²	nincs megfelelően leválasztott WC, zuhanyzás csak egyszer egy héten
			Balassagyarmat Prison	2.5 m ²	
			Budapest Prison		zuhanyzás csak egyszer egy héten
			Sátoraljaújhely Prison	2.3 m ²	nincs megfelelően leválasztott WC,
			Baracska Prison	2.5 m ²	
				2.5 m ²	

⁶³ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-159057"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{)(megtekintés ideje: 2015.december 12.)

⁶⁴ [http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-159058"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/eng#{) APPENDIX: List of applications raising complaints under Articles 3 and 13 of the Convention (megtekintés ideje: 2015.december 12.)

No.	Kérelem száma	Kérelmező neve	Büntetés helye	m2/ elítelt	Speciális sérelmek
2.	<u>30412/12</u>	BENEDEK György	Budapest Correctional Facility,	3.5 m ²	nincs megfelelően leválasztott WC, zuhanyzás csak egyszer egy héten nincs megfelelően leválasztott WC, zuhanyzás csak egyszer egy héten
			Budapest Prison	2.7 m ²	
			Márianosztra Prison	2.3 m ²	
			Budapest Prison	2.5 m ²	
3.	<u>34750/12</u>	MÉCS Dániel Gábor	Budapest Correctional Facility	2.8 m ²	nincs megfelelő szétválasztása WC-vel, nem megfelelő szellőzés a cellában, csak hideg víz a cellában, poloska.
			Budapest Prison,	2.6 m ²	

No.	Kérelem száma	Kérelmező neve	Büntetés helye	m2/ elítelt	Speciális sérelmek
4.	<u>11581/13</u>	MADOCSAI Gábor	Hajdú-Bihar County Prison	2.5 m ²	nincs megfelelően leválasztott WC, zuhanyzás csak egyszer egy héten
			Jász-Nagykun-Szolnok County Prison	3.75 m ²	
			Márianosztra Prison	2 m ²	
			Budapest Correctional Facility	2 m ²	
			Márianosztra Prison	2.6 m ²	nincs megfelelően leválasztott WC, zuhanyzás csak egyszer egy héten
5.	<u>13378/13</u>	KAKSZI Előd.	Budapest Prison, Block "B"	3.4 m ²	csak hideg víz a cellában, poloska
			Budapest Prison, Block "A"	2.6 m ²	nincs megfelelő szétválasztása WC-vel, csak hideg víz cellában, poloska

XI. Túlzásfoltosság és az Alkotmánybíróság a 32/2014. (XI. 3.) AB-határozata

Végezetül essék szó a túlzásfoltosság vonatkozásában az Alkotmánybíróság nemrégiben született határozatáról. A szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának

szabályairól szóló 6/1996. (VII.12.) IM-rendelet (régi Bv. Szabályzat) 137. § (1) bekezdése értelmében, a zárkában (lakóhelyiségben) elhelyezhető létszámot úgy kellett meghatározni, hogy „minden elítélre *lehetőleg* hat köbméter légtér, és – *lehetőség szerint* – a férfi elítéltek esetén három négyzetméter, a fiatakorúak, illetve a női elítéltek esetén három és fél négyzetméter mozgástér jusson.”

Az Alkotmánybíróság a 32/2014. (XI. 3.) AB. határozatában megállapította, hogy a régi Bv. Szabályzat 137. § (1) bekezdése nemzetközi szerződésbe (Emberi Jogok Európai Egyezménye 3. cikk) és az Alaptörvénybe (III. cikk (1) bekezdés) ütközik, ezért annak 2015. március 31-ei hatállyal történő megsemmisítése mellett döntött. Tekintettel ugyanis a hivatkozott szabályozás permisszív jellegére „ad absurdum az sem lett volna jogellenes, ha a jogalkalmazó teljesen megvonta volna a mozgástér a fogvatartottaktól”.⁶⁵

Az Alkotmánybíróság ezért a jogalkotó kötelezettségévé tette, hogy kógens jelleggel határozza meg a fogvatartottak részére biztosítandó mozgástér minimális mértékét.⁶⁶

A 2015. január 1-jén hatályba lépett új Büntetés-végrehajtási Szabályzat, a szabadságvesztés, az elzárás, az előzetes letartóztatás és a rendbíróság helyébe lépő elzárás végrehajtásának részletes szabályairól (16/2014. (XII. 19.) IM rendelet) a 121. § (1) bekezdésében már úgy rendelkezik, hogy legalább három, illetve női elítéltek és fiatakorúak esetén három és fél négyzetméter mozgástérrel kell biztosítani. A légtér mértékére vonatkozó rendelkezés ellenben egészen 2015. március 30-áig nemzetközi szerződésbe és Alaptörvénybe ütközött a permisszív jellege miatt. A 6/2015. (III. 30.) IM rendelet által bevezetett módosítás nyomán az új Bv. Szabályzat 2015. március 31-i hatállyal már eleget tesz a hivatkozott AB határozat 55. bekezdésében meghatározott követelménynek, ugyanis kógens jelleggel rendelkezik a fogvatartottak részére biztosítandó légtér mértékéről, amit hat köbméterben határoz meg.

XII. Túlsúlyosság az ENSZ égisze alá tartozó fontosabb dokumentumokban

Ezek sorában első az ENSZ Közgyűlése által 1948. december 10-én elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata,⁶⁷ amely 5. cikkében lefektette: „Senkit nem lehet kínvallatásnak, avagy kegyetlen, embertelen vagy lealacsonyító büntetésnek vagy bánásmódnak alávetni”.

Ezt követte az 1966. december 16-án elfogadott Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya,⁶⁸ 7. és 10. cikke, mely szerint: „7. Cikk Senkit sem lehet kínzásnak, kegyetlen, embertelen, megalázó elbánásnak vagy büntetésnek alávetni. Különösen tilos bárkit szabad hozzájárulása nélkül orvosi vagy tudományos kísérletnek alávetni.” „10. Cikk 1. A szabadságuktól megfosztott személyekkel emberségesen és az emberi személyiség veleszületett méltóságának tiszteletben tartásával kell bánni.”

Az 1977-es fogvatartottakkal való bánásmódról szóló ENSZ „Minimum Standard” szabály leszögezi, hogy valamennyi kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetést tiltani kell.⁶⁹

Illetve az ENSZ 1991. évi LXIV. törvénnyel kihirdetett Gyermek jogairól szóló, New Yorkban, 1989. november 20-án kelt egyezmény, amelynek 37. cikk a) pontjában mondja ki, hogy „gyermeket ne lehessen sem kínzásnak sem kegyetlen, embertelen, megalázó büntetésnek vagy bánásmódnak alávetni.”

⁶⁵ 32/2014. (XI. 3.) AB határozat 5. bek.

⁶⁶ Uo. 55. bek.

⁶⁷ Universal Declaration of Human Rights, adopted by General Assembly Resolution 217 A (III) of 10 December 1948

⁶⁸ Az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel kihirdetve

⁶⁹ Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners. Adopted by the First United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders, held at Geneva in 1955, and approved by the Economic and Social Council by its resolutions 663 C (XXIV) of 31 July 1957 and 2076 (LXII) of 13 May 1977.

A túlszűfolttság kérdéskörében lényeges megemlítenünk a „Kínzás és más kegyetlen, embertelen vagy megalázó bánásmód vagy büntetés elleni egyezményt,”⁷⁰ amelyet Magyarország az 1988. évi 3. törvényerejű rendelettel ratifikált, s ennek fakultatív jegyzőkönyvét (a továbbiakban: Jegyzőkönyv) amelyet a 2011. évi CXLIII. törvény hirdette ki. A Jegyzőkönyvben szabályozásra került, hogy a szabadságukban korlátozott/szabadságuktól megfosztott személyek ne váljanak kínzás, embertelen vagy megalázó büntetés vagy bánásmód áldozatává. A vállalt kötelezettség teljesítése érdekében az állam az alapvető jogok biztosát hatalmazta fel, hogy Nemzeti Megelőző Mechanizmusként (National Preventive Mechanism) NMM, független szervezetként látogatásokat tegyen fogva tartást végrehajtó intézményekbe.⁷¹

A Jegyzőkönyv 4. cikke szerint az államnak a nemzeti megelőző mechanizmus látogatásait bármely, a joghatósága és ellenőrzése alatt álló helyen lehetővé kell tennie, ahol embereket valamely hatóság utasítására, kezdeményezésére, hozzájárulásával vagy elfogadásával a személyes szabadságuktól megfosztják vagy megfoszthatják (a továbbiakban: fogva tartási helyek).

A látogatás alkalmával a szervezet a túlszűfolttság problémájával is természetesen foglalkozik, így például az NMM 2015. március 24-25-én a Fiatalok Bűntetés-végrehajtási Intézetében, Tökölön tett látogatás alkalmával, aminek eredményeképpen ajánlásában felkérte a büntetés-végrehajtás országos parancsnokát, hogy vizsgálta meg a bővítéshez szükséges anyagi fedezet központi költségvetésből való biztosíthatóságát, valamint dolgozzon ki tervet a fogda körletben a zárkák mozgásterének bővítésére.⁷²

Végezetül Juhász Attila 2013 novemberében Brüsszelben elhangzott előadása alapján⁷³ szeretném konklúzióként megállapítani, hogy mit is eredményezhet a túlszűfolttság az elítéltek körében, a személyzet körében és a büntetés-végrehajtási költségek tekintetében.

Mit eredményezhet az elítéltek körében?	Mit eredményezhet a személyzet körében?	Mit eredményez a költségekben?
személyenként 3 m ³ alatti légtér	egyre több munkaterhelés	ellátással kapcsolatos költségek nőnek
kevesebb privát szféra	egyre több fegyelmi vizsgálat	több felszerelés és ruházat
egyre több prizonizációs hatás	kevesebb idő az egyéni programokra	több túlóra
egyre több fegyelmi probléma	biztonsággal összefüggő problémák	több átszállítással kapcsolatos költség

Az ideális börtönmodellnek azonban a zsűfolttságon túlmenően sok minden másra is tekintettel kell lennie.

⁷⁰ *Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 39/46 of 10 December 1984 entry into force 26 June 1987, in accordance with article 27 (1). Magyarország az 1988. évi 3. törvényerejű rendelettel ratifikálta.*

⁷¹ *A kínzás nélküli élet ára. Avagy mekkora éves költségvetést igényel az ENSZ Kínzás elleni Egyezményének Fakultatív Jegyzőkönyvével vállalt kötelezettségek hazai végrehajtása?* Budapest Intézet, 2003. 2. Elérhető: http://helsinki.hu/wp-content/uploads/BI_OPCAT_budget_hu_FINAL.pdf (megtekintés ideje: 2015. október 30.)

⁷² Az alapvető jogok biztos, mint OPCAT nemzeti megelőző mechanizmus Jelentése az AJB-1423/2015. számú ügyben 20.

⁷³ Juhász, Attila: *Prison overcrowding – involving different actors to combat it.* Presentation on 18th Conference of Directors of Prison Administration (CDAP), 27–29 November 2013, Brussels.

Lőrincz József szavaival élve: Az ENSZ, majd az ET segítségével kialakított börtönmodellnek két alapvető igénynek kell megfelelnie: az egyik a társadalomnak a biztonsághoz való joga, a másik a fogva tartott személy emberi méltóságának tisztelete.”⁷⁴

⁷⁴ Lőrincz József: Büntetőpolitika és büntetés-végrehajtás a rendszerváltozáson innen és túl. *Börtönügyi Szemle*, 2003/1. 32.

A jurisztokratikus kormányforma és szerkezeti kérdései

Az aktivizmus az egyik legelterjedtebb kritika az alkotmánybíróságok tevékenysége felett, mely egyrészt az írott alkotmány rendelkezéseinek túllépését és az alkotmánybíráskodás hatalmának túlfeszítését kárhóztatja, másrészt a demokratikus törvényhozási többség és az őket megválasztó állampolgári milliók akaratának háttérbeszorítását bírálja. Ha azonban túllépünk a sokszoros méltatlankodáson, és azt vesszük érzelemmentesen szemügyre, hogy az utóbbi évtizedekben létrehozott alkotmánybíróságokat hatáskörrel ellátó új alkotmányok maguk emelik fel őket a legfőbb államhatalmi szervek szintjére, illetve az alkotmányt konkretizáló alkotmánybírói törvények maguk is széles hatáskört adnak az alkotmánybíróságoknak a törvényhozás korlátozása és a választásokon kifejezett állampolgári akarat félretolására más politikai prioritások érdekében, akkor felmerül, hogy e legalizált új, nagyhatalmú közjogi szereplőt az eddigi kormányformákba már nem lehet befogni, mert ez szétfeszíti ezek kereteit. A tanulmány ezért az eddig megfogalmazott kormányformák mellé a jurisztokratikus kormányforma új kategóriáját javasolja bevezetni. Ennek szerkezeti kérdéseit négy aspektusban látja elemezhetőnek: az alkotmányhoz való hozzáférés monopolizáltságának foka szerint, az alkotmányszöveg általános formulái által adott alkotmányértelmező hatalom szélessége szerint, az alkotmánybírói törvénymegsemmisítési jogkör aktiválásának gyorsasága szerint, és végül az alkotmánybírói megbízási ciklusának elszakítottóságának foka szerint a bírákat újraválasztó politikai grémiumoktól a megbízás időtartama által meghatározva.

A második világháborút lezáró évektől kezdve az alkotmánybíróságok európai megjelenése – eszméjének az Egyesült Államokból átvétele révén a központi államhatalmi szervek viszonyának újraszabását jelentette. Mivel a korábban létrejött államforma-fogalom az államfői hatalom betöltésének mikéntjére válaszolt, és a köztársasági és a monarchia formáit adta meg az államformák két fő típusaként, illetve a közhatalom néptől származtatásának és ennek választáshoz visszakötött módjának eltérései pedig a kormányforma fogalmába kerültek befogásra – parlamentáris versus prezidenciális kormányformákba –, így a közhatalom fő szervei közötti viszony újraszabása az alkotmánybíróságok révén csak ezekbe a meglévő kormányformákba került megfogalmazásra.² Az alkotmánybíráskodás eredeti szülőhelyén, az Egyesült Államokban erre kézhez állt a hatalmi ágak megosztásának formulája, mely révén a rendes bírósági hierarchia csúcsán összpontosuló alkotmánybíráskodás mint az egyik hatalmi ág a másik kettő mellett (törvényhozás és végrehajtás) problémamentesen megfogalmazható volt. Ez az amerikai alkotmánybíráskodás még nem lépett ki az egyszerű harmadik hatalmi ág keretei közül két fontos okból sem. Egyrészt az alkotmánybíráskodásra itt csak az eseti bíráskodás menetében kerülhetett sor, és ennek lezajlása végén lépett csak be az alkalmazandó törvény alkotmányellenességének vizsgálata és esetleges megállapítása. Így a központi állami akaratképzés politikai harcait és az ennek nyomán létrehozott törvényeket csak évek után érinthette ez, amikor már a hatalmi

¹ Alkotmánybíró, egyetemi tanár, ELTE ÁJK, az MTA Doktora. E-mail: pokolb@ajk.elte.hu

² A központi állami szervek kormányformákba szerveződésének kérdéseire részletesebben lásd korábbi tanulmányaim elemzéseit is: Pokol Béla: A magyar parlamentarizmus szerkezete: A hatalmi négyszög súlyponteloszlásai. I-II. rész. Társadalmi Szemle 1993/10-11. sz., illetve Pokol Béla: A magyar parlamentarizmus. Cserépfalvi Kiadó, 1994. különösen 11-45. p.

harcok jórészt elültek felettük. Másrészt technikailag odafigyelve a hatalmi ágak korlátozott szerepére az alkotmányellenessé nyilvánított törvényeket a harmadik hatalmi ágat jelentő főbíróságok (végső fokon a szövetségi Supreme Court) nem megsemmisítik, hanem megtiltják az alsóbíróságoknak az alkalmazásukat. Persze így tartamilag ez szintén a hatály elvételt, a megsemmisítést jelenti.

Az 1950-es évektől Európában beinduló, majd az 1980-90-es évektől egyre terjedő alkotmánybíróságok azonban lényeges szempontokból fokozottan a közhatalmi szerkezet átalakítását hozták magukkal. Ez már megindult az 1949-ben létrehozott német alkotmánybíróság esetében, mert itt már az eseti bírósági út kihagyása mellett is lehetővé vált az elfogadott törvények alkotmányellenessé minősítése és megsemmisítése. De ebbe az irányba ment el az 1946-ban intézményesített olasz alkotmánybíróság is, ahol ugyancsak az eseti bírósági úton belül vált lehetővé a törvények alkotmánybírósági kontrollja, de itt már a bírák is leállíthatják a bírói eljárást, és ennek felfüggesztése mellett kérhetik az alkotmánybíróságot az alkalmazott törvényi rendelkezések megsemmisítésére. Így az alkotmánybíróság bevonása a közhatalmi intézmények közvetlen küzdelmeibe már fokozottabbá vált az eredeti amerikai modellhez képest. Ám az alkotmánybíróságok közhatalmi szerepének fokozása még ezután jött igazán létre az 1980-as években a dél-amerikai országokban elterjedt alkotmánybíráskodásban, illetve az 1990-es évek elején a szovjet birodalom felbomlása után a kelet-európai országokban fokozott hatalmi jogkörökkel felruházott alkotmánybíróságok révén. Ez a tendencia aztán több ázsiai országban is erős alkotmánybíróságokat hozott létre, lásd Tajvan, Dél-Korea és Thaiföld széles jogkörű alkotmánybíróságait.

Ezekre a friss fejleményekre nem reagált még az alkotmánytani elméletképzés, és csak mint a hatalommegosztás egyik szegmensét fogja fel továbbra is a megnövekedett hatalommal rendelkező alkotmánybíróságokat, befogva a kormányforma szintén a parlamentáris, a prezidenciális vagy a félprezidenciális kormányformák kereteibe.³ A tényleges hatalmi folyamatok azonban szétfeszítik ezt a befogást, hisz a politika mindennapjaiban végbemenő folyamatok a megnövekedett közhatalmi jogosítványokkal és a többi államhatalmi szereplő tevékenységét alapjaiban meghatározó szereppel ellátott alkotmánybíróságot sok országban az államhatalom középpontjába állítják. A szétfeszítés miatt az államhatalom működését csak úgy tudjuk megérteni, ha önálló kormányformaként különítjük el a *jurisztokratikus kormányformát* a megnövekedett hatalmi jogosítványokkal középpontba kerülő alkotmánybíróságokra tekintettel a parlamentáris és a prezidenciális kormányformák mellett.

Mielőtt elkezdjük a jurisztokratikus kormányforma szerkezeti jellemzőinek elemzését és ezek összeállítását, érdemesnek tűnik az alkotmánybírák és a politika közötti strukturális kapcsolatok elemzését elvégezni.

I. Az alkotmánybíróságok átpolitizálódása és ennek fokozatai

Az itteni fejtegetések – a realitás tényeit is figyelve – politikai aktoroknak is tekinti az alkotmánybírákat, amellet, hogy az alkotmánybírósági döntésekben nem egyszerűen szabad politikai döntések születnek, hanem ezek részben az alkotmány szabályainak és elvi deklarációinak konkretizáló értelmezései is. Ez utóbbi miatt az alkotmánybíróság politikai

³A magyar közjogi nyelvben a *félprezidenciális* jelző terjedt el a Franciaországból ismert majd az utóbbi évtizedekben szélessen elterjedt kormányzati rendszer jelzésére, így én is ezt használom, de jelezni kell, hogy a nagy nyugati világnyelvekben a szemiprezidenciális a használt erre (Semiprésidentielles System, semi-presidential vagy franciául régime semi-présidentiel). Úgy tűnik, hogy az erdélyi magyar közjogász szerzők átvették a szemiprezidenciális jelző használatát is, lásd Veress Emőd: Elnök és kormány viszonya Romániában. Magyar Kisebbség 2006/1-2. sz. 299-311. p.

szereplői jellege nem éri, nem érheti el a kormányformákat meghatározó többi közjogi szereplő – államfő, kormányfő – átpolitizáltságának fokát. Meg kell ezért vizsgálni közelebbről a kifejtés továbbhaladása előtt az alkotmánybírák és a politika összefüggését illetve részleges elkülönültségét.⁴

Az első kérdés e téren az, hogy az alkotmánybírák politikai kötődését illetően milyen fokozatokat lehet elkülöníteni, és az egyes alkotmánybírákat ebből a szempontból milyen típusokba tudjuk besorolni. Az alkotmánybírákat különböző országokban eltérő módokon választják, de abban minden megoldás megegyezik, hogy ezt a kiválasztást az államhatalom csúcsainak politikusai teszik. Nagyobb részük rendszerint a parlamenti többség, vagy ennek egy minősítetten magasabb szintje választásával foglalja el a posztját, de egy részük kiválasztására néhány országban az államfő kap jogosítványt, vagy van, ahol bár a parlamenti többség választja meg őket, de az államfő kinevezési jogához van még kötve a hivatalba kerülésük, aki még felülbíráhatja a többség választását, és nem adja meg a hozzájárulását. A politikai kiválasztás tehát döntő e téren. Az alkotmánybírák kiválasztásának e mechanizmusai révén így az egyes bírák és az alkotmánybíróság egésze közel áll a politikához, és a rendes bíróságokhoz képest közvetlenebbül hatnak döntéseik megformálásában a politikai szempontok. Az alkotmánybíráskodás funkciója és az ezt végző alkotmánybírák politikusok általi kiválasztási procedúrája nyilvánvalóvá teszi, hogy az alkotmánybírák döntési mérlegelésüknél kötődnek a politikához. Az azonban, hogy ez milyen szinten és fokozatban valósul meg, nagy eltérést mutat az egyes alkotmánybíróságokon belül. Az empirikus kutatások a világon sok-sok alkotmánybíróságot és ezeken belül az egyes alkotmánybírói különvéleményeket szisztematikusan elemezve egy skálán elhelyezve nagy szóródást mutattak a politikához kötöttség fokában, de ezeket típusokba osztva azért két nagy típust el lehet különíteni e téren. *A közvetlen pártkötöttség erősebb fokozatát és a pusztán politikai értékek szintjén való lazább kötöttség típusba tartozó alkotmánybírákat lehet fő csoportokként különválasztani.* Hogy egy országban melyik típusba tartozók vannak nagyobb számban az alkotmánybírák között, azt egy sor intézményi mechanizmus és szabály befolyásolja, de szerepet kapnak ebben az egyes alkotmánybírók személyiségjegyei is. Ezek elemzése előtt azonban érdemesnek tűnik egy distinkciót megvilágítani, mely a kontinentális európai bírói szerep és működés, illetve az ezzel szembenálló amerikai bírói szerep és működés eltérését emeli a középpontba. Az európai alkotmánybírák ugyanis az alkotmánybíráskodás eszméjének és intézményének Amerikából átszármazása révén az amerikai bírói szerepjátszáshoz és működéshez esnek közelebb.

1.1. Karrierbírák és elismerési bírák

Az európai bírák *karrierbíráknak* nevezhetők, akik a jogi karok iskolapadjaiból egyből bekerülnek a bíróságokra, és ott a vezetőkhez, az idősebb bírókhoz alkalmazkodva lépegetnek felfelé a bírói szintek karrierlépcsőin, sűrű ellenőrzés és értékelési mechanizmusok által minősítve, az ítéleteik elleni sikeres fellebbezési százalék magas fokát karrier-visszatartással szankcionálva, stb. Ezzel szemben az amerikai bírák fő szabályként *elismerési bírák*, pontosabban az előzetesen a bírói szférán kívüli, más jogi szakmákban nyújtott teljesítményeik elismerésén alapulva kinevezett bírák. Az elismerési bírák már sok éves jogászai gyakorlattal a hátuk mögött kerülnek be a bíróságokra, és főszabály szerint itt már nincs előléptetés, meghatározott bírói szintre kerülnek kinevezésre vagy megválasztásra további mozgás nélkül, és különösen a szövetségi szinten élethossziglan kerülnek kinevezésre. Minden intézményi feltételük törvényben szabályozott, és így mind a bírói karon

⁴ Általános elemzést e kérdéshez lásd: Richard Posner: The Role of the Judge in the Twenty-First Century. Boston University Law Review (Vol. 86.) 2006. 1051. p.

belülről, mind ezen kívülről az egyes bírókra a behatás és befolyásolás minimálisra csökken. Ám míg az európai karrierbíráknál a fiatal korban belépés érdektelenné teszi a politika felől a befolyásolást a bírák kiválasztásánál, addig az elismerési bírák kinevezésénél – különösen a magasabb bírói szintekre és a szövetségi bírói szintekre – a bíró-kiválasztást a legközvetlenebbül a politikai erők végzik, és így az előzetes jogászai teljesítmény elismerése végül a politikusok általi elismerésben csapódik le. Ennek révén az európai karrierbírákból álló bírói karok kevésbé átpolitizáltak, ám belülről sokkal inkább a bürokrácia szervezeti jellemzőit mutatják, és az ehhez idomuló, alávetettségre képes bírói személyiségeket emelik a középpontba, illetve emelik a felsőbb karrierszintekre, míg az amerikai elismerési bírák erősebben átpolitizáltabbak, és döntési jellemzőiket illetve személyiségüket tekintve önállóbbak, mint európai társaik.⁵

Az európai alkotmánybírák kiválasztásuk és intézményi feltételeik révén éppúgy elismerési bírák, mint az amerikai bírák általában is, ezért a „recognition judge” karrierbírákkal szembeállított jellemzői rájuk is vonatkoznak: „*Constitutional judges belong to a recognition judiciary, appointed at senior stages in their careers, while ordinary judges are members of career judiciary, appointed at young ages and spending their whole lives in the job. In many cases, the appointment mechanisms of constitutional courts will be perceived more political than those of the supreme court justices.*”⁶ Ilyen átfogó keretbe illesztett bemutatás és a rendes bírákhoz képest erősebb átpolitizáltság jelzése után nézzük meg közelebbről az alkotmánybírák átpolitizáltságának két fő fokozatát és az eszerinti két típusát.

1.2. A politikai érték-kötött v. pártkötött alkotmánybírák típusai

Az alkotmánybírák és az alkotmánybíráskodás erősebb átpolitizáltsága a rendes bíróságokhoz képest bevett tézis az empirikus elemzések nyomán, és az is, hogy vannak egyes országok és azon belül is egyes korszakok, amikor egy skálán elrendezhetően az átpolitizáltság magasabb fokát lehet kimutatni, mint máshol vagy máskor. Az átpolitizáltság eltéréseinek hangsúlyozását látható a különböző elemzési iskolák keretében is, ám egy módosítással ezekből a reálisan létező átpolitizáltsági különbségek és fokozatok befogásának típusai is kialakíthatók. Az attitudionális (vagy behaviorista) irányzat a bíró politikai preferenciáiból magyarázza teljes mértékben a bíró döntési mérlegelését, míg a stratégiai cselekvés iskolája csak egy csökkentett erőt tulajdonít a politikai preferenciáknak, és ezt

⁵ A két bírói típust elemző szerzőpáros, Tom Ginsburg és Nuno Garoupa így ütközteti a két típus eltéréseit: „The distinction between career and recognition judiciaries is useful to identify general approaches to the balance between independence and accountability. (...) Career judiciaries resemble a bureaucracy, and so raise issues of shirking and sabotage of the agency’s mission that are familiar to organizational theorists. Not surprisingly we observe a formal reliance on codes and significant procedural limitations to constrain the judges, limit their ability to sabotage the law, and decrease the costs of monitoring their performance. As a result, a career judiciary is methodologically conservative and systematically unadventurous, and unwilling to acknowledge its role in lawmaking. (...) Recognition judiciaries are different. They are dominated by lateral entry; and promotion is of little significance to the individual judge. Since ex ante quality is easier to observe, judges are less constrained and tend to apply more flexible standards as opposed to clear rules. There are two possible behavioral consequences for the recognition model. First, the judiciary is more politicized (but not necessarily more democratic since it might not follow the legislator). Second, recognition judiciaries will be more creative in establishing and developing precedents (presumably inducing higher rates of reversal.)” Ginsburg/Garoupa: Hybrid Judicial Career Structures: Reputation v. Legal Tradition. University of Chicago Law School, Coase-Sandor Working Paper Series in Law and Economics. 2011. 6-7.p.

⁶ Nuno Garoupa/Tom Ginsburg: Building Reputation in Constitutional Courts: Political and Judicial Audiences. Arizona Journal of International and Comparative Law (Vol. 28.) 2011 No. 3. 547.p.

keresztbeszelő, más szempontokat is elismer a bírói döntés meghatározásában.⁷ Feltehetően nagy tömeget illetően inkább az utóbbinak van igaza, és annyira nem erős a politikai preferenciák szerepe, mint az előbbi állítja, de főként az átpolitizáltabb funkciót ellátó alkotmánybírák esetében a bírák egy részénél ez is fennállhat, míg másik részénél csak egy csökkentett politikai kötődés figyelhető meg. *Így adódik, hogy ne csak mint iskolák különbségét fogjuk fel e két különböző megközelítés állításait, hanem mint a reálisan tevékenykedő alkotmánybírák politikai kötöttségének két fokozatát.*

Ezzel a módosítással a főként amerikai, rendes bírászkodás megértésére létrejött két iskola a rendes bíróságoktól elkülönített és a politikához közelebb hozott európai alkotmánybírók esetében, mint az átpolitizáltság két típusának leírása fogható fel. Különösen, ahol az intézményi feltételek és szabályozások erősebben kötik a megválasztott alkotmánybírókat egzisztenciális feltételeikben a domináns pártok vezérkaraihoz, ott az erősebb politikai kötöttségben maradás elmehet a pártfüggés fokozatához, és az e szerinti döntési magatartáshoz. Ezzel szemben, ahol az intézményi szabályozások ezeket az egzisztenciális feltételeket a legoptimálisabban alakítják, ott fő szabályként a direkt pártkötődés megszűnik, és a politikához kötődésnek csak egy csökkentett fokozata marad fenn. Ez utóbbinál az alkotmánybírói kinevezést/megválasztást eszközlő párthoz már csak a *politikai értékek szintjén való kötődés* marad fenn, és ez a lazább kötődés lehetővé teszi, hogy az egyes alkotmánybíró az eseti döntések kapcsán az alkotmányt konkretizáló szilárd esetjogi támpontokat dolgozzon ki, illetve társaival ezek létrehozásában segédkezzék, és csak ezek keretei között, ezek primátusához ragaszkodva szavazza meg, vagy veti el a megválasztó pártja kormánypártként hozott törvényeinek alkotmányosságát is. *Ezzel szemben a szoros pártkötöttség fokozatában szerepet játszó alkotmánybírókat hidegen hagyják az alkotmány/alaptörvényt konkretizáló koherens esetjog szempontjai;* az alkotmánybírói döntések nagyobb részét jelentő politikailag neutrálisabb ügyekre nem is figyel, munkatársaira hagyja a mások által készített ilyen tervezetek átnézését, vagy ha ő lesz előadó bíró, akkor a számára politikailag indifferens ügyeket a munkatársaira hagyja, és az azok érvelései alapján hozza be az ülésre, de nem is figyel arra, hogy ezek egy koherens esetjogba illeszkedjenek bele. Csak azokban a politikailag fontos ügyekben aktivizálja magát, ahol az őt megválasztó párt által elfogadott törvény alkotmánybírási kontrollja fontos politikai érdeket érint. Ám épp mert szisztematikusan nem is figyel az alkotmányra/alaptörvényre és ennek koherens esetjogára, mindent félresöpörve csak a pártérdeknek megfelelő döntési verzióra koncentrálnak.

A pártkötött versus politikai érték-kötött alkotmánybíró típusai tehát nagyon is léteznek, és a két típusba könnyen elhelyezhetők az egyes alkotmánybírók, ha hosszabb ideig megfigyeljük döntési magatartásukat, különvéleményeiket, párhuzamos indokolásaikat, és az ezek közötti koherenciát, illetve a szoros pártkötöttségben levő bíró esetében feltehetően koherencia nélküliséget a döntési magatartásában.⁸

Összegezve tehát az alkotmánybírák politikai szereplői státusát érintő elemzéseinket, azzal lehet ezt zárni, hogy az intézményi feltételeik miatt részben szükségszerűen a politikához kötött és döntéseikben a politikai értékek között választó szereplőkről van szó az esetükben, de a főszabály szerint az átpolitizáltságnak azt a fokát, amit a többi közjogi szereplőknél láthatunk, nem éri el. Ez a szükségszerű politikai értékek közötti döntési jellemzőjük azonban indokoltá teszi, hogy a juriszokratikus kormányformába fogjuk be államhatalmi szerepjátszásukat.

⁷ Nuno Garoupa: Empirical Legal Studies and Constitutional Courts. Indian Journal of Constitutional Law, 2011. 26. p.

⁸ E kérdés elemzéséhez is lásd: Nadia Fiorino/Fabio Padovano/Grazia Sgarra: The determinants of judicial independence: Evidence from the Italian Constitutional Court (1956-2002). 2004. 9. p. (internet)

II. A jurisztokratikus kormányforma szerkezeti kérdései

Az egyszerű hatalommegosztási szereplőből a jurisztokratikus kormányformába átnövés kiindulópontja egy államban az, ha az alkotmánybíróság közvetlenül a létrehozásuk után is megsemmisítheti a törvényeket, és ez már nincs beágyazva előzetes bírói eljárások végigvitelébe. Ez a döntő pont e szerv közvetlen beleszólására a közjogi főszeplők küzdelmeibe. A politikai versengésen alapuló demokráciákban ekkor a törvényhozási többséggel szembenálló többi közjogi szereplő – főként a parlamenti ellenzék, de az önkormányzati szervek is, vagy a szövetségi államokban a tagállami/régió kormányok, az itteni parlamentek – az alkotmánybíróság mögé beállva tudják rákényszeríteni akaratukat részben vagy egészben a többségi kormányra és a parlamenti többségre. Ez már nem parlamentarizmus többé, hanem a jurisztokratikus kormányforma megjelenése, és az általa a félparlamentarizmus kereteibe visszazorított kormányzás együttélése az alkotmánybírósággal színre lépett jurisztokratikus kormányformával. Más konkrétummal e kevert kormányforma-szerkezetben ugyanaz jön létre, ami a tiszta prezidencializmus félprezidenciális kormányformává visszazorítása révén figyelhető meg. Ugyanis, ha nem is emeli ki nevében a félprezidenciális kormányforma, de tényleges működésében mindig ott van mellette az általa visszazorított parlamentáris kormányforma mint *félparlamentarizmus*. Vagyis e kettő mindig együtt él – ezért csak félprezidenciális kormányforma –, és a parlamentáris többséghez kötött kormány, élén a kormányfővel együtt gyakorolja a főhatalmat a tőle függetlenül megválasztott, nagyhatalmú államfővel. Ez az együttműködés nem jelent feszültséget, ha többé-kevésbé zárt politikai táborok és ezek pártjai léteznek egy országban, és emellett még a két külön megtartott választáson ugyanannak a pártnak vagy koalíciónak az emberei kerülnek az államfői és a kormányfői posztokra. Ekkor az együttműködés közjogi struktúrái jórészt súrlódásmentesen működnek. Ám, ha a külön tartott választásokon a politikai közvélemény időközben eltolódott, és ellentétes politikai táborokból kerülnek ki e posztok betöltői, akkor folyamatos közjogi küzdelmek indulnak be az államfő és a parlamenti többséghez kötött kormányfő között. Mivel ez először és legtisztábban a franciáknál alakult ki az 1958-ban létrehozott, V. Köztársaságnak nevezett közjogi berendezkedésük óta, a politikai együttműködést a *cohabitation állapotának* nevezik általában is a félprezidenciális államok e közjogi folyamatainak jelölésére.

A jurisztokratikus kormányforma középpontját jelentő, eltérő erősségű alkotmánybíróságok szinten ilyen *cohabitation* állapottal leírható közjogi folyamatokba kerülhetnek. Ez akkor jön létre, ha az alkotmánybírói posztok betöltésének módja által és az ezt eszközöző parlamenti többségek – esetleg államfők – révén stabil politikai preferenciáival rendelkező alkotmánybírói többség jön létre, és ennek hosszabb időn keresztül végzett alkotmányértelmezése (és az ennek menetében leülepedett alkotmánybírói esetjog, mely tulajdonképpen adja a mindenkori törvényt megsemmisítési alapot) után egy korábbi parlamenti többségtől radikálisan eltérő politikai preferenciákkal rendelkező új többség kapja meg a kormányrudat. Míg az azonos politikai értékhangsúlyokat valló parlamenti többség és alkotmánybírói többség esetén csak apróbb-nagyobb ütközések és alkotmányellenessé minősítések mellett folyik a két feles-kormányforma (félparlamentáris kormányforma versus jurisztokratikus kormányforma) együttélése, addig a radikális kormányváltással létrejött erőteljes szembenállás esetén a *cohabitation közjogi állapota* lép fel.

Ekkor a milliók által megválasztott parlamenti többség és kormánya programjának megvalósítása az új és új törvények meghozatala útján szinte a teljes lebénítás elé nézhet azzal a perspektívával, hogy az alkotmánybíróság az ellenzékbe szorult korábbi kormánypártok, mint parlamenti kisebbségek indítványaira sorban megsemmisíti ezeket a törvényeket. E közjogi *cohabitation* feszültségeinek természetes folyamánya a két, szembenálló politikai értékhozó aktor általi kiütkezés, mint ahogy a köztársasági elnök számára

Franciaországban ekkor számba jöhet egy idő után a vele szembenálló parlamenti többség és kormánya megtörésére a parlament feloszlatása és új választások kiírása, bízva abban, hogy valamilyen eltolódás csak végbement az állampolgárok millióinak szintjén, és az új választáson már az ő politikai táborát juttatják ismét parlamenti többséghez. De ugyanez figyelhető meg a kormány oldalán is, és ők pedig igyekeznek úgy elosztani a költségvetési pénzeket, az intézményeket átalakítani stb., hogy az államfőhöz közelálló politikai erőket hátrébb tudják szorítani.

Az alkotmánybíróságok vonatkozásában ez a közjogi cohabitation ilyen erősen – legalábbis eddig – csak ritkán jött létre, és ez abból is fakadt az elmúlt fél évszázadban, mely idő alatt az ilyen erősségű alkotmánybíróságok egyáltalán léteznek, hogy Európa és a tágabb nyugati civilizáció (Amerika, Ausztrália) gazdasági prosperitása és demográfiai stabilitása a történelemben ritka hosszú idők szakaszon nyugalmat adott ezekben az államokban. Ennek révén a sűrűre vont alkotmányos keret és kötelező politikai értékpreferenciák révén a centrum felé kényszerített politikai versengés terminusai jellemezték csak a politikai demokrácia mérvadó pártjainak küzdelmeit. A politikai váltógazdaság kormánypártjai így többé-kevésbé csak ugyanannak a politikai centrumnak a „baloldali” és „jobboldali” alternatívái voltak. Ily módon az e parlamenti pártok általi jelölésével/választásával létrehozott alkotmánybírósági többségek és a mindenkor változó parlamenti kormánytöbbségek között olyan nagy különbség nem volt, mely a közjogi cohabitation állapotát aktiválta volna az alkotmányban szunnyadó állapotban egymásnak feszülő két (kevert) kormányforma közjogi szereplői között. Ez a nyugalmi állapot azonban az utóbbi években eltűnni látszik két okból is.

Egyrészt az egyes társadalmi alrendszerekben egy radikális átalakulás ment végbe az elmúlt évtizedekben, és a banki-pénzügyi szektor gazdaság feletti ellenőrzése véglegessé vált az ipari és más alapú nagytőkés csoportok felett, és ez a globális hatalmi erővé vált tett csoport a piaci szervezés kiterjesztésével fokozatosan az összes társadalmi alrendszer (a tömegkommunikáció, a művészeti-kulturális alrendszerek, a tudományos kutatás, a katonai szféra piacosítása stb.) felett át tudta venni az ellenőrzést. Így végül is az 1990-es évek közepére a teljes nyugati világ pénzügyi-banki ellenőrzés alá került.⁹ Ennek révén azonban olyan torzulások jöttek létre, amelyek egy evolúciós zsákutcába látszanak juttatni az egész nyugati civilizációt a 2008-as pénzügyi-gazdasági válság kitörése óta. Ezt a mély és még beláthatatlan további fejleményekkel fenyegető válságot egy még mélyebb demográfiai válság következményei kezdik fokozni az elmúlt években. Ez utóbbi már évtizedek óta észlelhető volt, de ennek következményei csak a legutóbbi években mutatkoztak meg drámaian. *A csökkenő lakosság miatt a főként iszlám vallású országokból behozott vendégmunkások milliói a nagyobb születési arányaik és a családi egyesítések révén az elmúlt évekre már kb. 23 millióra bővültek Nyugat-Európa nagyvárosaiban, és egész városrészeket elfoglalva párhuzamos társadalmakat építettek ki.* A keresztény kultúrájú európai lakosság és a történelmileg állandó harcokban és versengésben élő muszlim lakosság együttélése az elmúlt évekre már a legfőbb politikai törésvonallá tette ezt az ellentétet a legtöbb nyugat-európai országban. A közelmúltban milliósámra megindult újabb iszlám migránstömegek beözönlése és a centrumot alkotó eddigi váltópártok establishmentjének ezzel szembeni tehetetlensége ugrásszerűen megnövelte a legtöbb nyugat-európai országban az eddig marginalizált politikai pártok parlamenti erejét. Mivel pedig a migráció okozta feszültségek az ezt okozó demográfiai probléma legmélyebb gyökerei miatt az eddigi centrum logikával nem

⁹ Lásd e téma elemzéséhez: Andreas Bieler/A. D. Morton (ed.): *Social Forces in the Making of the New Europe*. Palgrave. Hampshire 2001. 47-69.p.; William C. Carroll/Colin Carson: *Forging a New Hegemony? The Role of Transnational Policy Groups in the Network and Discourses of Global Corporate Governance*. In: *Journal of World-Systems Research*. IX. 1. Winter 2003. 67-102. p.; magyar szerzők közül e témához lásd még: Andor László: *Ultrahang a világrendről*. Fordulat (1. évf.) 2008/3 sz. 34-41.p. ; illetve D. A. Smith/Böröcz József (ed.): *A New World Order? Global Transformation in the Late Twentieth Century*. Greenwood. 1995.

orvosolhatók, csak néhány év kérdése a centрупártokat leváltó pártok parlamenti többséggé válása. Ezzel pedig a „nyugalmi időszak” politikai preferenciáit alkotmánybíróági esetjoggá rögzítő alkotmánybíróságok és az ezzel polárisan szembeálló új parlamenti többségek közötti fellángoló ellentétek robbanása, illetve az eddig az alkotmányok papírjába bezártan szunnyadó *közjogi cohabitation* állapotának aktiválódása rögtön napirendre kerül.

Ez a helyzet jött létre egy sor véletlen ok miatt is az elmúlt hónapokban, Lengyelországban is, ahol a korábbi baloldali és ettől csak árnyalatokban különböző jobbközép kormánytöbbségek váltógazdaságának több ciklusa után a radikálisan nemzeti-keresztény Igazság és Rend Párt kapta meg a parlamenti többséget 2015-ben. Ebben a *cohabitation jellegű közjogi helyzetben* a programjához ragaszkodó új lengyel kormánytöbbség igyekezett a lehető legtöbb ellenállást semlegesíteni vagy legalább csökkenteni a jurisztokratikus kormányforma összetevőiből. Így például kihasználva a korábbi kormánytöbbség formálisan is jogsértő alkotmánybíró-választásainak hibáját és az államfő hozzá közeleső politikai pozícióját öt új alkotmánybíró-t juttatott be a testületbe; a még így is a korábbi kormánytöbbség politikai értékhangsúlyait érvényesítő alkotmánybírói többség blokkolási hatalmát csökkentendő kétharmados többségű döntési rendet hozott létre az alkotmánybíróági törvény módosításával; az új törvényeket fél évig a kihirdetésük után még moratóriummal védte le, és csak ezután kezdték ellenőrizni ezeket az alkotmánybírák. A jurisztokratikus kormányforma és a tömegek választásán nyugvó parlamentáris kormányforma együttélését tematizáló elméleti keret ezeket a változásokat, mint az együttműködés feszültségeit elemezheti izgalmas fejleményekként – legalábbis amíg mindkét fél betartja a közjogi ellentétek feloldásának formális szabályait –, éppúgy, mint a félprezidenciális kormányformában az államfő és kormányfő közötti feszültségek fellángolását szokták az alkotmányjogászok. Míg ha nem különítjük el ezt az új kormányformát, és csak a parlamentáris kormányforma illetve a hatalommegosztás normatív kereteiben szemléljük ezeket, akkor a lényeg elvétve egyszerűen csak, mint hatalmi túlkapásokat konstatálhatja az elemző.

A kiindulópontban a jurisztokratikus kormányformává válást az egyszerű hatalommegosztási szereplőből azzal a döntő ponttal jelöltük, hogy lehet-e egy országban az alkotmánybíráskodást végző szervnek a törvényeket közvetlenül a meghozataluk után megsemmisíteni, mert ezzel már közvetlenül belép a közjogi főszereplők állami akaratképzésébe. Azonban ennek fokozatai, a parlamenti többség erőinek félparlamentáris kormányformába visszaszorítása és másik oldalról pedig a jurisztokratikus kormányforma elemeinek ereje még egy sor további meghatározótól függ.

1) Az alkotmányhoz való *monopolizált hozzáférés foka* az alkotmánybíróóság részére az egyik legfontosabb összetevő a parlamenti többséggel szembeni jurisztokratikus kormánya erejének felmérésénél. Számára a közvetlen hozzáférés az alkotmányhoz az alkotmányértelmezés hatalma révén már a funkciójából származik, ám attól függően, hogy fordítva, a parlamenti többség számára milyen előfeltételek esetén lehetséges felülbírálni az alkotmánybíróóságot e téren, nagy eltérések léteznek. Pedig végső fokon ettől függ, hogy milyen mértékben kerül az alkotmánybíróóság a parlamenti többség fölé, és szorítja vissza végletesen vagy csak enyhébben a félparlamentáris kormányforma erejét. Minél nehezebb a parlamenti többség részéről az alkotmány módosítás és az alkotmánybíróági törvény átalakítása – vagy esetleg magát az alkotmányt is csak több grémium közös eljárásában lehet nehéz feltételek mellett módosítani –, annál nagyobb az alkotmánybíróóság alkotmányhoz való monopolizált hozzáférése a foka, és ezzel jórészt megközelíti a jogállása magát az alkotmányozó hatalomét. Ezzel szemben minél könnyebb az alkotmány módosítás vagy legalább az alkotmánybíróági törvény átírásának az eljárása a parlamenti többség pozíciójának javítására, annál inkább csak részleges a jurisztokratikus kormányforma ereje és másik oldalról a

félparlamentáris pozícióba viaszorítás foka. A könnyű alkotmánymódosításra a példa lehet az osztrák alkotmány esete, melynek módosításához elegendő az összes képviselő többségi szavazata, és többször előfordult a múltban, hogy a többségnek nem tetsző alkotmánybíróági döntést az alkotmány ennek megfelelő módosításával védték ki Ausztriában. A magyar megoldás az összes képviselő kétharmadához köti az alkotmánymódosítást, és amikor ilyen többsége volt 2010-2015 között az itteni kormányzó politikai erőnek, akkor szintén alkotmánymódosítással semlegesítették alkalmanként a jurisztokrácia erejét. A lengyeleknél a magyarhoz hasonló nehézségű ugyan az alkotmány módosítása, ám az alkotmánybírák választása illetve az alkotmánybíróági törvény módosítása csak egyszerű parlamenti többséghez van kötve. Így amikor itt az alkotmánybíróági többség politikai értékeivel és az addigi alkotmányértelmezéssel polárisan szembenálló parlamenti kormánytöbbség jött létre a 2015-ös választások eredményeként, és ennek révén a közjogi *cohabitation* helyzete alakult ki, akkor a parlamenti többség ennek révén nem volt eszköztelen. Egy sor országban azonban nehezebb előfeltételek léteznek az alkotmány módosításához vagy legalább az alkotmánybíróági törvény átírásához, és így a jurisztokratikus kormányforma még erősebb helyzetbe kerülhet a félparlamentáris pozícióba viaszorított kormánytöbbséggel szemben.

2) A monopolizált hozzáférés magas foka az alkotmányhoz növeli a jurisztokratikus kormányforma privilegizáltjának, az alkotmánybíróáságnak a hatalmát. Ám ezt továbbnövelheti az, ha az alkotmány szövegezése folytán ennek szövege több általános jellegű elvi deklaráción nyugszik, és az alkotmányi intézmények pontos szabályozásai mellett egy sor ilyen formula adja meg az alkotmányi normatív útmutatásokat. Hogy érthető legyen ez a dimenzió, össze kell vetni az Egyesült Államok alkotmányát – amely viszonylag pontosan rögzített szabadságjogokat és szervezeti-hatásköri szabályokat tartalmaz – a német vagy az ennek mintájára létrejött újabb alkotmányokkal, melyek olyan általános – normatív tartalmat alig hordozó – formulákat tartalmaznak, mint a „személyiség mindenoldalú kiterjesztéséhez való jog”, vagy az „emberi méltóság sérthetetlen”. Ez utóbbi esetben az alkotmánybírák lényegében maguk döntenek el a normatív meghatározottság hiányában, hogy mi is az alkotmány tulajdonképpen, míg ha a pontos szabályok jelentik az alkotmány szövegét, akkor bár van értelmező hatalma az alkotmánybírói grémiumnak, de ezt az alkotmány pontosabb értelme korlátok közé szorítja. Ha kettőt együtt nézzük, és azt látjuk, hogy egy országban az alkotmánybíróásá magas fokú monopolizált hozzáféréssel rendelkezik az alkotmány felett, és e mellett az alkotmány szövege eleve általános-üres normatív útmutatásokkal adja meg az alkotmánybíróáságnak az alkotmányértelmezés hatalmát, akkor lényegében ez a szerv tekinthető az alkotmányozó hatalomnak, és csak egészen kivételes helyzetben tudja egy demokratikus társadalmi többség felülbírálni a jurisztokrácia hatalmát. Ugyanez fordított előfeltételek esetén – a parlamenti többség számára könnyű alkotmánymódosítási lehetőség létezik, és eleve feszes-pontos alkotmányi szabályok rögzítik az alkotmány értelmét – viaszorítja a jurisztokratikus kormányforma erejét, és a vele keverten együtt élő félparlamentáris kormányforma a közjogi *cohabitation* létrejötte esetén komoly hatalommal rendelkezik a szembenálló alkotmánybíróásá ellensúlyozására.

Külön alkérdés ennél, hogy tudja-e ellenőrizni az alkotmánybíróásá az alkotmánymódosításokat, és ezeket esetleg szintén megsemmisítheti-e alkotmányellenesség címén. E lehetőség felvetése a németeknél jött létre, ahol a második világháború után először jött létre nagyhatalmú alkotmánybíróásá Európában, és mivel a háborúban vesztes Németországban a megszálló amerikai katonai kormányzat a tömeges választásokból kinövő parlamenti kormánytöbbséggel szemben inkább bízott a zömmel Amerikából hazatérő, bizalmi jogászokkal feltöltött alkotmánybíróásában, ez a szerv bármit megtehetett az amúgy is széles jogkörének bővítésénél. Ennek légkörében mondták ki a német alkotmánybírák az 1950-as években, hogy az alaptörvényük teljes alapjogi fejezetét érinthetetlennek nyilvánítják

az módosítással szemben, és ennek esetén megsemmisítik azokat. Ez a minta aztán több országban is ösztönzést adott ahhoz, hogy – szemben az alkotmánybíráskodás eredeti amerikai eszméjével – néhány országban az alkotmánymódosításokat is bevonja ellenőrzése alá az alkotmánybíráskodást végző szerv. Ez a lépés már az alkotmányozó hatalom nyílt átvételét jelenti, hisz ebben az esetben az alkotmányhoz való monopolizált hozzáférés szinte teljessé válik, és még a minősített parlamenti többségek sem tudják felülbírálni a jurisztokrácia erejét. Ezt a lépést azonban csak kivételesen tette meg eddig néhány alkotmánybíróság, illetve épp a magyar esetében volt erre egy kísérlet a 2011-es új Alaptörvény teljes megsemmisítésének indítványánál, és mivel akkor ez csak egy enyhe többség révén került elvetésre, az alkotmányozó hatalom a következő ilyen kísérletet megelőzendő kifejezetten szabályozta – lényegében korlátozta – ezt.¹⁰ Ezen az alkérdésen belül még egy további kérdés, hogy egy ország alkotmánya – szintén a német minta nyomán – az alkotmánybíráskodásra bízta-e a törvények alkotmányhoz mérése mellett ezek nemzetközi jogba ütközésének ellenőrzését is. Ugyanis ha ezt tette, és az adott állam által vállalt nemzetközi szerződésen túl a nemzetközi jog általános elvei és általánosan elfogadott szabályaiba ütközés esetén is megsemmisítheti az alkotmánybíróság a törvényeket, akkor felmerül, hogy ez alapján az alkotmánymódosításokat is megsemmisítheti, sőt, akár egy teljes új alkotmányt is, ha ennek a nemzetközi jog általános szabályaiba ütközését állapítja meg. Mivel pedig nemzetközi jog általánosan elfogadott szabályai nincsenek sehol autentikusan meghatározva, így azt tesz ez alapján egy alkotmánybíróság, amit a többségét alkotó bírák politikai értékei diktálnak.

3) A jurisztokratikus kormányforma szerkezeti kérdései közül fontossági sorrendben a harmadik az alkotmánybírósági törvénymegsemmisítési jogkör aktiválásának terjedelmére vonatkozik. Az alkotmányhoz való monopolizált hozzáférés magas foka és az alkotmány általános-üres formulákra építése következtében kiterjedt széles alkotmányértelmezési jogkör akkor tudja igazán a csúcsra juttatni a jurisztokratikus kormányforma erejét, ha a mozgásba hozására könnyű lehetőségek vannak biztosítva a parlamenti többség félparlamentáris erejével szemben. Ez lehetséges a parlamenti pártok kisebbsége számára biztosított széleskörű indítványozási joggal, vagy egyszerűen egy teljes körű populáris akció biztosításával minden állampolgár számára bármely törvény megtámadására, mely révén az alkotmánybíróság a kihirdetésük után lényegében bármely törvényt rögtön ellenőrzése alá tud vonni, és közvetlenül a létrehozásuk után már meg tudja semmisíteni a parlamenti kormánytöbbség állami akaratképzését. További alkérdés itt, hogy milyen mértékben van kötve az alkotmánybíróság az indítványok kereteihez, vagy ezek csak egy formális kezdőrúgást jelentenek számára, melynek megtörténte után már tetszőlegesen további törvényeket és ezek rendelkezéseit is bevonhatja ellenőrzés és megsemmisítés alá, pusztán azzal, hogy egyszerűen összefüggést deklarál ezek között. Még az itteni széles lehetőségeket továbbfokozhatja, ha az alkotmánybíróság az indítványozásra utaltságon túl széleskörű hivatalból való eljárás indítási joggal is rendelkezik, mely révén tetszés szerint aktiválhatja magát, és semmisítheti meg a politikai értékeivel szembenálló parlamenti többség törvényeit. Mindezekre az aspektusokra a legkülönbözőbb megoldások léteznek, és van ahol e dimenziók szabályozása a jurisztokrácia erejét növelik, van ahol a félparlamentáris kormányforma erejét tartja meg egy szint felett az alkotmánybírósággal szemben. Például az 1989-es magyar alkotmányi szabályozás és az ez alapján kiadott alkotmánybírósági törvény a legnagyobb szabadságot adta meg az alkotmánybírákhoz fordulás terén a legszélesebb populáris akcióval, és az indítványhoz kötöttségről sem mondott a szabályozás semmit, és így bármit és bármikor mindent

¹⁰ „Az Alkotmánybíróság az Alaptörvényt és az Alaptörvény módosítását csak a megalkotására és kihirdetésére vonatkozó, az Alaptörvényben foglalt eljárások tekintetében vizsgálhatja felül.” Alaptörvény 24. cikk (5) bek. első mondata.

megsemmisíthetett az akkori alkotmánybírósági többség, csak az önmérséklet foghatta vissza ennél. Ezzel szemben a 2012 januárjában hatályba lépett új magyar alkotmány – részben már tanulva a korábbi problémákból – sok mindent visszavett az alkotmánybíráktól e téren. Mindezeket tehát részletesen meg kell vizsgálni összehasonlító módon, ha arra akarunk választ kapni, hogy egy országban a jurisztokratikus kormányforma milyen erőt képvisel a félparlamentáris kormányzásra visszaszorított parlamenti kormánytöbbséggel szemben.

4) Az alkotmánybírói megbízási ciklus hosszúsága vagy ennek relatív rövidege a következő befolyásoló tényező a jurisztokratikus kormányforma félparlamentáris erővel szembeni pozíciójának elemzésében. Hiába a legmagasabb a monopolizáltságuk foka az alkotmányhoz hozzáférésben, a legszélesebb az alkotmányértelmezési hatalmuk az alkotmány általános-üres formulákra építésével, illetve a legtágabb a mozgásba hozataluk lehetősége az akár tetszőleges populáris akciók révén, ha csak rövid ideig tart az alkotmánybírák megbízása, és ez mindig visszazár a parlamenti többség illetve államfő általi új alkotmánybírói megbízásra. Főként, ha a rövid ciklus mellett még az újraválasztásuk is lehetséges, akkor az alkotmánybírák az éppen kormányzó parlamenti többséghez idomulása az esetek nagyobb részében elkerülhetetlen. Mindez pedig egy küszöbérték alatt tarthatja a jurisztokratikus kormányforma erőinek súlyát a félparlamentáris kormányforma parlamenti kormánytöbbségével szemben. Ezzel szemben, ha az alkotmánybírák megbízási ciklusa hosszú, akár élethossziglan szól, (különösen, ha nincs felső korhatár a kötelező visszavonulásra, ahogy pl. az USA-ban), akkor mindez tendenciaszerűen a jurisztokrácia erejét növeli. Ekkor még ha a fenti paraméterekben szűkebb is a jurisztokrácia mozgástere, akkor is megnöveli ez a hatalmi súlyukat, mint ahogy USA-ban is látható, ahol minden szempontból szűkebb az alkotmánybíráskodást végző legfőbb szerv, a szövetségi Supreme Court hatalma, mint a világ újabb alkotmánybíróságai Európában, Dél-Amerikában és Ázsiában. De az itteni bírák az általában 35-40 éven keresztül tartó pozícióban létük miatt egész generációk számára biztos pontként jelentik az államhatalom változatlan csúcsait a néhány éves periódusonként változó elnöki adminisztrációkkal és kongresszusi politikusokkal szemben.

E téren nagy különbségek vannak a világ alkotmánybíróságai között, a leggyakoribb a kilenc-tizenkét éves megbízási ciklus az újraválasztás tilalma mellett, de néhány esetben a hat éves megbízás is látható, vagy éppen ellenkezően az élethossziglani megbízás létezik, igaz ez rendszerint egy felső korhatár (pl. 70 év) beiktatásával a kötelező kiszállásra.

Ha tehát össze akarjuk állítani a jurisztokratikus kormányforma erőinek a félparlamentáris kormányforma parlamenti többségével szembeni fölényének ország-ranglistáját a világ egészében, akkor a fenti paraméterek alapján kell elindulni. Meg kell nézni, hogy milyen az alkotmányhoz való monopolizált hozzáférés foka egy-egy alkotmánybíróság esetében; milyen széles az alkotmányértelmező hatalmuk az adott alkotmány általános-üres formulákra építése révén. Vagy éppen fordítva, ez szűk a pontos alkotmányi szabályokból és precíz alapjogi formulákból áll alkotmányszöveg miatt; milyen könnyű mozgásba lendülésük a tetszőleges populáris akciók révén, vagy éppen fordítva ez nehéz, és ez csak több előfeltétel esetén lehetséges; végül milyen hosszú a megbízási ciklusuk, alig rövid hat év ez, vagy éppen fordítva, akár tizenkét év vagy még hosszabb ez, és az egyszer hivatalba került alkotmánybírák élethosszig maradnak a posztjukon.

III. Epilógus

Ezek a szerkezeti jellemzők csak absztrakt módon adják meg a jurisztokratikus kormányforma erőinek helyzetét és a velük együtt élő félparlamentáris kormányforma összetevőiehez való viszonyukat. Teljes konkrétságban azonban csak akkor érthetjük meg a két félhatalmi rész együttélését, ha egy sor szociológiai összefüggést is bevonunk a vizsgálódásba. Itt fontos lehet az, hogy milyen formális előfeltételek állnak egy országban az alkotmánybírói törvényben az egyes alkotmánybírók kiválasztásához, mennyire jöhet itt be bármelyik jogász néhány éves gyakorlat mellett a képbe, vagy ez csak a legfőbb bíróságok bírái közül, illetve az egyetemi jogászprofesszori körökből lehetséges. *Ugyanis minél kevesebb az előfeltétel ehhez, annál inkább lehetőség nyílik az egyes politikai táborok pártjogászainak bejuttatására,* és ha ez csak a mindenkor parlamenti ellenzékkel együtt lehetséges a minősített többséghez kötés miatt, akkor részben a két oldal pártjogászai kerülnek be paritásos alapon, részben teljesen ismeretlen jogászok, akik mivel soha nem szólaltak meg az alkotmánybíráskodás ügyében észrevétlenül maradtak, ám épp ezért minden hozzáértés nélkül kezdenek neki az alkotmánybírói poszt betöltéséhez, és veszik át mechanikusan az addig felhalmozott alkotmánybírói esetjogot, minden végiggondolás nélkül, illetve válnak kiszolgáltatottá a korábbi alkotmánybíráktól átvett, tapasztalt törzskari munkatársaknak. De ugyanígy fontos az alkotmánybírói döntési folyamat tényleges helyzete egy-egy országban, például az alkotmánybírói elnök nagy döntési hatalma, vagy ezzel szemben éppen ennek hiánya az ügyek előadó bírákhoz szignálása terén, a napirend összeállításánál, egy-egy politikailag nagy súlyú ügy leállítása és késleltetési lehetősége általa, vagy ennek csak szűk lehetőségei.¹¹ De ha a részletek szempontjából fontosak is ezek, megítélésem szerint csak színezi a megértést a jurisztokratikus kormányforma erőinek súlyát és az együttélésük feszültségeinek feloldási mechanizmusait illetően a félparlamentáris kormányforma kormánytöbbségével szemben. Így a döntő aspektusokat fel lehet tární a jelzett négy fő dimenzió részletes elemzésével is egy-egy országban.

Ki kell még térni a zárógondolatok között a jurisztokratikus kormányforma szükségszerű kevert formaként létezésére a mai kor – legalábbis a nyugati civilizációs körben – demokráciára alapozott államaiban. Amíg nem történik tudatos szakítás az államhatalom néptől eredésének demokratikus legitimációjával, addig az alkotmánybírók állami főhatalma csak a közvetlen nép általi választáson nyugvó más közjogi szereplők főhatalmával együtt lehet formálisan is intézményesítve. Ez pedig lehetséges a parlamenti főhatalom visszaszorítása melletti félparlamentáris többségi kormányával együttélésként, vagy a már félprezidencializmussal eleve visszaszorított parlamenti kormányhatalommal és az államfői hatalommal együttműködésként. A fenti elemzésekben mindvégig ezt tartottam szem előtt. Persze nem formális alkotmányszerkezeti intézményesítéssel, hanem csak a realitás szociológiai összefüggéseinek nyomására elképzelhető egy ilyen állapot létrejötte, amikor már inkább a jurisztokrácia teljes uralmáról lehetne beszélni, miközben formálisan azért működne a nép általi választással létrehozott közjogi intézmények – körülbelül, ahogy még emlékezhetünk az egypártrendszerű szovjet rendszerekben. Ha például a fenti paraméterek szerint leginkább monopolizált alkotmányhoz hozzáféréssel, legtágabb alkotmányértelmezési hatalommal és a legkönnyebb mozgásba lendülési lehetőséggel rendelkező valamelyik európai, vagy ázsiai alkotmánybírói bírái olyan élethossziglani kinevezést kapnának egy alkotmánymódosítással vagy az alkotmánybírói törvény módosításával, mint az USA átlagban 35-40 évig hivatalban levő legfelsőbb bírái, akkor létrejöhetne egy olyan állapot, hogy a demokrácia és ennek intézményei már csak pusztán

¹¹ Mindezen kérdések részletes elemzéséhez lásd: Pokol Béla: Az alkotmánybíráskodás szociológiai megfigyelése. Jogelméleti Szemle 2014/3. 159-189.p.

paravánok lennének a jurisztokrácia teljes hatalmának álcázására. Ahogy Ran Hirschl jelezte kiváló könyvében, bizonyos hatalmi konstellációk néha meglehetősen és első látásra irracionális húzásokra készítetik a domináns politikai köröket.¹²

Mivel így a jurisztokratikus kormányformát egy-egy államban csak kevert formában találhatjuk meg – más kormányforma elemeivel együttműködésként –, és ennek konkrét megvalósulásai a legnagyobb szóródást mutatnak a négy szerkezeti dimenzió szerint, így érdemesnek tűnik majd belső tipológiát is kialakítani ennél. Ugyanis, ha a jurisztokratikus kormányformát ott látjuk megjelenni, és kinőni az egyszerű hatalommegosztási konstrukcióból, ha az adott országban az alkotmánybíróknak lehetősége van a törvényeket rögtön létrehozataluk után megsemmisíteni – minden előzetes bírósági peres eljárás közbeiktatása nélkül –, akkor a legtöbb európai, ázsiai, és dél-amerikai alkotmánybíró már ebbe a kormányformába tartozik. A négy szerkezeti dimenzióban azonban nagy eltérések lehetnek a parlamenti többség félpármentáris állapotba való visszazorításának fokában, ugyanígy a félprezidencialis államfői hatalmának korlátozásában. Az itteni belső tipológia kialakításában segíthetnek, ha a félprezidenciális kormányforma egyes megvalósulásának fokozatait hívjuk segítségül. Ugyanis ennek megvalósulásainál is látható, hogy az eredeti francia félprezidenciális rendszer után a portugálok és a finnek fokozatosan ebbe az irányba átnövő rendszere az államfő jogosítványainak és jogállásnak felerősítése révén már nem teljesen ezt a félprezidencialisizmust valósították meg, majd a szovjet birodalom felbomlása után az új orosz és ukrán félprezidencialisizmus szintén más árnyalatokat vitt be ebbe, ahogy Erdogan elnök jogállása Törökországban is a félprezidencialisizmus sajátos verzióját jelenti. A portugálok, a csehek és a lengyelek államfői azonban, bár a tiszta parlamenti rendszerek államfőinek pusztán szimbolikus hatalmához és jogállásához képest nagyobb hatáskörrel és részben valódi hatalommal is rendelkeznek, de ezt a jogállást inkább nevezhetjük *kisprezidencialisizmusnak*, mintsem félprezidenciális rendszereknek.¹³ Valami hasonló névbeli elválasztást célszerű lehet majd találni a jurisztokratikus kormányformát különböző erősséggel megvalósító országok tipológiájára is. Bár majd részletes elemzés kell ehhez, de már itt fel lehet vetni, hogy a jurisztokrácia elemeit csekélyebb fokban megjelenítő osztrák, francia vagy belga alkotmánybírók jogállását inkább a „kisjurisztokratikus” rendszernek lehetne nevezni, a jurisztokratikus kormányformát teljes mértékben intézményesítő német, spanyol, litván és magyar modell mellett.¹⁴

¹² Lásd ehhez: Ran Hirschl: *Toward Juristocracy. Origin and Consequences of the New Constitutionalism*. Harvard University Press 2004; magyar nyelvű elemzéséhez lásd: Pokol Béla: *A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán*. Jogelméleti Szemle 2015/3. sz. 5-9. p.

¹³ Még az új közép-európai kisprezidenciális rendszerek kialakulása előtt írt és magyar nyelven is megjelent anyagokban Alfred Stepan és Cindy Skach állították össze részletesen az akkortájt létező demokratikus államok kormányformák szerinti tipológiáját, igaz, teljesen eltekintve az alkotmánybírók ezt keresztező hatalmáról, lásd: Alfred Stepan/Cindy Skach: *Alkotmányos keretek és a demokrácia megszilárdulása*. Politikatudományi Szemle 1993/4. sz. 51-71. p.

¹⁴ Az alkotmánybírók mindenek fölé növekedésére – a német minta átvételével – Európában különösen Spanyolország, Litvánia és Magyarország adja a példát – bár ez a mi esetünkben különösen a Sólyom-féle alkotmánybíróra állt – míg a szlovének, a horvátok, a románok és a csehek alkotmánybírói esetében inkább az alkotmányhoz tapadó ítélkezési stílus a megfigyelhető, és ez csak csökkentettebb hatalmú jurisztokráciát mutatott ezekben az országokban. Lásd ezt részletesebben: Pokol Béla: *Alkotmánybírói döntési stílusok Európában*. Jogelméleti Szemle 2015/3. sz. 107-130.p.

A légtér jogi státusza és használata

I. Bevezetés

A légitözlekedés az emberi közlekedés minden elképzelést felülmúló legfiatalabb generációja. Olyan szenvedéllyel és izgalommal teli világ, amelyben az emberiség valóra váltotta az egyik legnagyobb álmát és meghódította a harmadik dimenziót, a magasságot. A repülés rendkívül nagy erőfeszítések és áldozatok árán lett tömegközlekedés, mindenki számára elérhető valóság. Bár a repülés korántsem rendelkezik olyan hagyományokkal, mint a hajózás vagy a vasúti közlekedés, mégis a közlekedési alágazatok közül a repülés hivatott leginkább a világ bármely pontjára utasokat, árut valamint postát gyorsan és biztonságosan szállítani, nagy távolságokat áthidalni, ezzel számottevő hatást gyakorolni a kontinensek, régiók és egyes országok gazdasági, társadalmi, kulturális és környezeti fejlődésére. Szerte a világon évente több, mint három milliárd ember választja a repülést és szeli át a felettünk elterülő légtérrel, a „Légi Óceánt”. Ez a hatalmas légtér – még ha nem is látjuk – valójában különböző tartományokra osztott, felszabdalt, tematikailag behatárolt, zárt világ.

II. A légtér jogi jelentősége

Ahogy a levegőben közlekedés első nagy etapjának² színhelye Franciaország, úgy a levegő jogának első tervezője a Párizsban élő francia professzor; Paul Fauchille (1858–1926) volt, aki a Nemzetközi Jogi Intézet kongresszusán terjesztette elő az 1901-ben megjelent „A légtér és a léghajók jogi helyzete” című légijogi tanulmányát. A tanulmány a *tengerek szabadságának* elvére³ alapozott, amelyet Hugo Grotius, a modern nemzetközi jog tudományának atyja dolgozott ki.

Hugo Grotius a jogtudomány csillogó „fegyverzetével”⁴ vívott harcban megdöntötte annak a lehetőségét, hogy a tengereket egyes nemzetek maguk között felosszák és a világtenger egyes részeit anyaországuk részének tekintsék. A nyílt tengerek szabadsága

¹ A szerző az Államigazgatási Főiskola és az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar elvégzése után 2002-ben a Leideni Jogtudományi Egyetem légi- és világűrjogi tanszékén szerzett mesterfokozatot. 2008 óta az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Nemzetközi Jogi Tanszékén oktat nemzetközi légi- és világűrjogot, 2011-től az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tiszteletbeli tanára. 2015 decemberében jelent meg a Nemzetközi légijog – Szabályok három dimenzióban című könyve a Wolters Kluwer kiadó gondozásában, Kardos Gábor egyetemi tanár lektorálásában.

² Az első légi utazásra 1783. november 21-én Franciaországban (a Bois de Boulogne-ban) került sor. A Montgolfier testvérek által gyártott „Globe Aérostatique” elnevezésű hőlégballonnal Pilatre de Rozier (1754–1785) és Francois Laurent d’Arlandes márki (1742–1809) szállt fel. 25 perces útjuk során „tekintélyes magasságban ellibegtek Párizs felett”.

Wissmann, Gerhard: A repülés története – Ikarosztól napjainkig. Táncsics, Budapest, 1964. 77., 79. o.

³ A tengerek szabadságának az elvét Hugo Grotius (1583–1645) holland jogász a *Mare Liberum (De iure belli ac pacis)* híres vitairatában 1609-ben fogalmazta meg. Grotius elméletét kezdetben visszautasították, sőt megmosolyogták, később egyre több állam fogadta el nézeteit, mert valóban nem lehetett a világhajózás egyes útjait a hajós nemzeteknek monopolizálni. A tengerek és a szorosok szabad átjárhatósága lett a világkereskedelem továbbfejlődésének záloga.

Sándorfi Kamill: A légitözlekedés joga. A szerző kiadása, Budapest, 1924. 6–8., 16. o.

⁴ A valamirevaló jogász „ért a jogtudomány ballisztikájához, előkeresi az arsenálból a fegyvereket, amiket a tudomány ellentmondásai adnak a kezébe, de az ügyet illetően megőrzi a meggyőződését és minden erejéből iparkodik azt diadalra vinni”. Balzac, de Honoré: *Elvesztett illúziók*. Magyar Helikon, Budapest, 1973. 494. o.

Grotius ragyogó elméleti munkája révén nemzetközi jogi elismerésben részesült, és ma is a nemzetközi jog fennálló nagy tantétele. Jelentősége azért felbecsülhetetlen, mert a tengeri kereskedelem útjából elhárította az egyes nemzetek tulajdonszerzésének a jogi lehetőségét, és ezzel az óceánok és a tengerek jogi értelemben is a nemzetek és kontinensek békés összekötő útjává váltak. Paul Fauchille a tengerek szabadságának elvét analóg módon a Légi Óceánra alkalmazta, s ezzel a *levegő szabadságának* jogi elvét dolgozta ki, amelyben a légtér valamennyi állam légi járművei számára nyitva áll a megkötéssel, hogy az államok saját területük biztonsága érdekében korlátozó intézkedéseket tehetnek. Ez az elmélet rendkívül nagy szerepet játszott a légi jogi szabályok alapjainak kialakításában.

A korabeli tudós társadalom legnagyobb meglepetésére 1903. december 17-én, a világon elsőként, Orville Wright (1871–1948) fivére segítségével a levegőnél nehezebb, ember vezette benzinmotoros repülőgéppel a levegőbe emelkedett, s ezzel elkezdődött a motoros repülés egyetemes története. Néhány év múlva, 1909. július 25-én Louis Blériot (1872–1936) neves francia pilóta és mérnök az európai kontinensről indulva átrepült Angliába. A La Manche csatorna átrepülése a jelentős történelmi tetteknél túl légi jogi kérdéseket vetett fel, mert a repülőgép pilótája egy másik állam területén engedélyek és okmányok nélkül⁵ szállt le. Ezeket az élethelyzeteket a nemzetközi légi jog szabályozási körében kellett rendezni. Ennek érdekében a nemzetközi jogászok a légiközlekedés speciális karakterét figyelembe véve, megfelelő módosításokkal átültették tengerjogban évszázadokon át használt kereskedelmi szabályokat, engedélyezési és igazgatási követelményeket. A nemzetközi légi jog alakításában kiemelkedő jelentőséggel bír a Franciaország által 1910-ben rendezett Nemzetközi Repülési Konferencia, amelynek 55 cikkből álló egyezménytervezete végül nem került elfogadásra.⁶ Ekkortájt már a német léghajók rendszeresen berepültek francia területek felé, így a konferencia alapvető kihívása a más országok területei és felségvizei feletti átrepülés jogának rendezése volt. A levegő szabadságának elve egyre inkább tarthatatlanná vált, a katonai repülés gyors fejlődése következtében pedig az országok légtere és így területük védelme kiemelt jelentőséget kapott. A háborús összeomlás küszöbén – 1918. január 28–30. között – a Budapesten tartott Egyesületközi Légi jogi Értekezlet történelmet már nem tudott írni, pedig itt mondták ki először, a mai napig a nemzetközi polgári repülést alapjaiban meghatározó, majd a párizsi (1919) és a chicagói (1944) egyezményekben deklarált elvet; miszerint az állam felségjoga kiterjed a területe feletti légtérre.

A repülés nemzetközi szintű szabályozása elengedhetlenné vált, miközben a nemzeti érdekek védelme érthetően megerősödött. A I. világháború után a szövetségesek részvételével Párizsban megalakították a Békekonferencia Légiközlekedési Bizottságát. A Bizottság által a versailles-i békeszerződés részeként megalkotott nemzetközi szerződést a szerződő államok 1919. október 13-án írták alá. A Párizsi Egyezmény volt a világ első nemzetközi légi jogi egyezménye. A Repülés Szabályozásáról szóló Párizsi Egyezmény⁷ első cikke kiköti, hogy minden „hatalom teljes és kizárólagos szuverenitással bír a területe feletti atmoszferikus térségben”, (az állam területéhez tartozó légtérben) és csupán a nyílt tengerek feletti repülésre vonatkozóan maradt érvényben a levegő szabadságának elve. Az állam területe feletti légtérben ezzel az állam főhatalma, szuverenitása érvényesült. A győztes antant hatalmak célja az volt, hogy megfelelő monopóliumot biztosítsanak a csatlakozó államoknak a nemzetközi polgári repülésben rejlő lehetőségek kiaknázására. A világháborúból vesztesként kikerült államok repülését a Párizsi Egyezményben oly módon szabályozták, hogy a katonai repülést érthetően teljes mértékben betiltották, míg a polgári repülés szabad mozgását és teljesítményét korlátozták. A Franciaországból üzemelő légi járatok Németország légtérének kikerülésével ugyanakkor nagy kerülőutat tettek meg, amely a repülést nagymértékben

⁵ Milde, Michael: International Air Law and ICAO. Eleven International Publishing, Utrecht, 2008. p. 7.

⁶ Kende Tamás (szerk.): Nemzetközi jogi szemelvények és dokumentumok. Osiris, Budapest, 2000. 359. o.

⁷ www.spacelaw.olemiss.edu/library/aviation/IntAgr/multilateral/1919_Paris_convention.pdf

korlátozta, és ez az állapot idővel tarthatatlan helyzetet eredményezett. Ennek következtében Németország kedvező külpolitikai alku-pozícióba került. Az antant hatalmak a német légtér használatáért cserébe (a versailles-i békeszerződés első lényeges revíziójaként) az 1926-os Párizsi Légi Egyezményben engedményeket tettek. Ennek értelmében a polgári repülőgépek gyártása terén a legyőzött államok teljes szabadságot kaptak.

A két világháború között – főleg az átalakított katonai repülőgépekkel – világszerte megindult a légiforgalom, és a repülés egyre inkább nemzetközivé vált. Az újabb háborús készülődés mindenki számára nyilvánvalóvá tette, hogy a levegő uralmának megszerzése kulcsfontosságú jelentőséggel bír majd a végső győzelem kivívásában. A II. világháborúban a harcászati repülőgépek fejlesztése óriási ütemben haladt, a történelem során először a németek sikeresen tesztelték a gázturbinás sugárhajtóművet, és a világon elsőként megépítették a Messerschmitt Me-262 típusú, már sorozatban gyártott sugárhajtású vadászrepülőgépet. A sugárhajtómű a katonai repülésből később átkerült a polgári repülésbe, és így kezdetét vette a mai napig tartó sugárhajtású (jet) korszak, a modern polgári repülés. Az átfogó nemzetközi szabályozás és az állandó intézményi képviselet megléte kulcsfontosságúvá vált, ezért a nemzetközi közösség még a II. világháború befejezése előtt – a nagyhatalmak céljainak és érdekeinek megfelelően 1944 végén elfogadta a Chicagói Egyezményt.

III. A Chicagói Egyezmény⁸

A Chicagói Konferencián a meghívott államok célja az volt, hogy a háború utáni időszak polgári repülésének technikai és gazdasági kérdéseit megvitassák, a szabályozásban átfogó egységet teremtsenek, továbbá az új nemzetközi repülésügyi szervezet céljait és rendeltetését meghatározzák. A Szerződő Államok 1944. december 7-én elfogadták és aláírták a Chicagói Egyezmény végleges szövegét és ezzel megalakult a Nemzetközi Polgári Repülési Szervezet (ICAO).⁹ A Chicagói Egyezmény nem véletlenül lett a légiközlekedési iparág alapszerződése, egy „igazi Magna Charta”.¹⁰ A Chicagói Egyezmény (a továbbiakban: Egyezmény) a nemzetközi jogalkotás mestermunkája, amelynek preambulumban a Szerződő Államok deklarálták, hogy a nemzetközi polgári repülés jövőbeni fejlődése nagymértékben hozzájárulhat a világ nemzetei és népei között a barátság és megértés megteremtéséhez és fenntartásához. A barátságon és megértésen túl kívánatos a súrlódások elkerülése, valamint a nemzetek és népek közötti együttműködés elősegítése, mert ettől a világ békéje függ. A második világháború végén mindenki a békére vágyott és félelem nélküli világot akart, miután az emberiség megismerte a repülőgépek közreműködésével végrehajtott szőnyegbombázásokat, majd az atomcsapások felfoghatatlan borzalmait.

Az Egyezmény a nemzetközi jog legfontosabb alapelveit tartalmazza. Az alapelvek *jus cogens* szabályok, azaz imperatív jellegűek, feltétlen érvényesülést követelnek. A legfőbb alapelvek – többek között az állami szuverenitás tiszteletben tartása, az államok egyenlősége, a népek és nemzetek egyenjogúsága, továbbá az erőszak általános tilalma – az Egyezmény

⁸ A nemzetközi polgári repülésről Chicagóban, az 1944. évi december hó 7. napján aláírt Egyezményt a 1971. évi 25. törvényerejű rendelet hirdette ki. Az Egyezmény Függelékeinek kihirdetésére a 2007. évi XLVI. törvénnyel, valamint a 2009. évi LXXXVIII. törvénnyel került sor.

⁹ 1944. december 7-én a Szerződő Államok a Chicagói Egyezményt és más egyezmények mellett aláírták a Nemzetközi Polgári Repülésről szóló Ideiglenes Megállapodást is, amely 1945. június 6-án lépett hatályba. Ezzel megalakult az Ideiglenes Nemzetközi Polgári Repülési Szervezet (PICAO), amely korlátozott, lényegében tanácsadói jogokkal bírt, és az Ideiglenes Közgyűlés és az Átmeneti Tanács vezetésével az Egyezmény hatályba lépéséig (1947. április 4.) funkcionált.

¹⁰ Kotaite, Assad: My Memoirs: 50 years of International Diplomacy and Conciliation in Aviation. ICAO, Montreal, 2013. p. 43.

teljes normaszövegének a szellemiségét meghatározzák. A repülés adta eszközökkel a világ békéjét megőrizni nyilvánvalóan túlzott elvárás, de egyben különleges kihívás, amelynek során a tagállamok a nemzetközi légiközlekedést a lehetőségek egyenlőségének biztosítása útján alakítják, a viszonyosság elvének maradéktalan érvényre juttatásával együttműködnek, és minden körülmények között jóhiszeműen, egyenlő félként járnak el.

III.1. A nemzeti légtér szuverenitása

Az Egyezmény legelső és egyben legfontosabb cikkében a Szerződő Államok elismerik, hogy *minden Államot a területe feletti légtérben teljes és kizárólagos szuverenitás* illet meg. (1. cikk) Mivel a légtér mindig osztozik az alatta fekvő terület jogi sorsában, ezért különbséget tehetünk

- az állam területe felett található, az állam teljes és kizárólagos szuverenitásának tárgyát képező *nemzeti légtér*; és
- nem az állam területe felett található, az állami szuverenitás határain kívül eső *nemzetközi légtér* között.

Az Egyezmény legfontosabb alapelvében a jogalkotó minden Állam¹¹ számára – azaz nemcsak a Szerződő Államokra nézve – elismeri a nemzeti légtérben a *teljes és kizárólagos* szuverenitást. A teljesség és kizárólagosság azt jelenti, hogy a szuverén állam légtere jogi értelemben (*de jure*) zárt területnek számít, oda más állam légi járművei önkényesen nem repülhetnek be. A szuverén államot kívülről nem lehet korlátozni és területét sem lehet elfoglalni. A nemzetközi kapcsolatokban önállóan és független jogalanyként fellépő szuverén állam¹² szuverenitása azonban nem tekinthető abszolútnak, mert az államok nemzetközi kötelezettségek vállalásával korlátozhatják az ebből fakadó jogosítványukat. Így lehetőség van arra, hogy az Államok a nemzetközi szerződésekben foglalt feltételek és kötelezettségek teljesítése esetén a területük felett elterülő nemzeti légtérüket *megnyissák*, és más államok légi járműveinek a berepülését – a kölcsönösség (*reciprocitás*) alapvének az érvényre juttatásával – engedélyezzék.

III.2. Az állam területe és légtere

Az Egyezmény szempontjából az állam területe a szuverenitása, fennhatósága, vagy megbízáson alapuló igazgatása alatt álló *földterület* és az ehhez tartozó *területi vizek*. (2. cikk) Az állam területén az állam szuverén főhatalma érvényesül. Az állam területének minősül:

- a szárazföldi terület;
- a területi vizek (nemzeti folyók és tavak, a nemzetközi folyók, tenger esetén pedig a parti tenger, továbbá a szigetközi tenger, illetve egyes tengersizorok);
- a szárazföld és a területi vizek felett található légi terület (légtér); és
- a kvázi államterület (joghatósági szempontból a hajó és a légi jármű fedélzete).

¹¹ Az „Állam” és a „Szerződő Állam” közötti különbség mára már elmosódott, hiszen szinte minden állam tagja az ICAO-nak. A kezdetekkor viszont komoly jelentősége volt a megkülönböztetésnek (1947-ben például csak 26 tagállama volt), így amikor a jogalkotó az Államok jogairól és kötelezettségeiről beszél, akkor ebben az esetben a minden szuverén államra gondol.

¹² Island of Palmas case – Reports of International Arbitral Awards RSA, vol. II. 4 April, 1928. p. 838.

A Föld felszínének 71 százalékát óceánok és tengerek vize, a legnagyobb részben nyílt tenger borítja. Légijogi szempontból a parti tenger és a nyílt tenger elhatárolására szükséges, mert

- a *parti tenger* felett a légtér nemzetinek minősül, így a parti államot teljes és kizárólagos szuverenitás illeti meg;¹³ míg
- a *nyílt tenger* felett a légtér nemzetközinek minősül, így egyik állam területi felségjoga sem érvényesül.

A Föld felszínének a 29 százalékát kitevő szárazföldi terület állami szuverenitás alatt áll.

A szuverén állam az államterülete feletti nemzeti légtérben – a világűr határáig – teljes és kizárólagos hatalommal bír.

III.3. A nemzeti légtér vízszintes (horizontális) határa

Az állam területe felett található légtér jogi helyzetét az alatta fekvő terület jogi sorsa határozza meg, így az állam szárazföldje és tengerparttal rendelkező országok esetében a parthoz „tartozó területi vizek” feletti légtér az állam területét képezi. A szuverenitás vízszintes határa a szárazföld és az ahhoz tartozó parti tenger.

- Az államterület részét képező tenger: a *beltenger* vagy *parti tenger* (nemzeti vizek).

Ezen tengerek vize, mélysége (tengerfenék), valamint légtere az állam szuverenitása alatt áll, azaz államterületnek minősül. A parti tenger az ENSZ Tengerjogi Egyezménye¹⁴ (1982) alapján a parttól számítva legfeljebb 12 tengeri mérföldig¹⁵ tart. A parti tenger feletti nemzeti légtérben a légi járműveket nem illeti meg a békés áthaladás joga,¹⁶ azaz külön engedély nélkül ebben a légtérben szabadon nem repülhetnek. A 12 tengeri mérföldet ezért nagyon komolyan kell venni, mert ez a rész van legközelebb a szárazföldhöz, így repülőesemény, váratlan incidens könnyen kialakulhat.¹⁷

- Az államterület részét nem képező tenger: a *nyílt tenger* (nemzetközi vizek).

A nyílt tenger jogállása azonos a világűrével, azaz *mindenki által szabadon felhasználható dolog*. A nyílt tenger birtokba nem vehető, nem okkupálható, ezért egyik állam sem

¹³ 1986. június 27-én a Nemzetközi Bíróság (ICJ) Nicaragua kontra Egyesült Államok perben elmarasztalta az Egyesült Államokat, mert nemzetközi egyezményeket sértett meg, továbbá elaknásította a nicaraguai kikötőket és a kormányellenes erőket támogatta. A perben jelentőséggel bírt, hogy a bíróság kimondta: mind a szokásjog és mind a szerződéses nemzetközi jogszabályok alapján az állam szuverenitása kiterjed a belvizekre, a parti tengerre és az állam területe feletti légtérre. Nicaragua v. United States of America – ICJ Summary of the judgement, 5. State sovereignty, 1986 (paras. 212–214).

¹⁴ 91/2001. (XII. 21.) OGY határozat az Egyesült Nemzetek Montego Bayben, 1982. december 10-én aláírásra megnyitott Tengerjogi Egyezménye (UNCLOS) megerősítéséről, valamint XI. Részének végrehajtásával kapcsolatos, New Yorkban, 1994. július 24-én aláírásra megnyitott Megállapodáshoz történő csatlakozásról.

¹⁵ 1 nemzetközi tengeri mérföld pontosan 1852,216 méter hosszúnak felel meg. (12 tengeri mérföld = 22,22 kilométer)

¹⁶ A „nem ártó szándékú áthaladás joga” tengerjogi intézmény, amely a parti tengeren a kereskedelmi és hadihajókat illeti meg. A parti állam szuverenitásának ilyen jellegű korlátozásának a célja, hogy az államoknak a hajózáshoz fűződő érdekei maradéktalanul érvényesüljenek. Az áthaladás mindaddig békés, míg az a parti állam biztonságát, rendjét nem zavarja, a nemzetközi jog alapelveivel összeegyeztethető (például nem békés az áthaladás akkor, ha a repülőgép-anyahajóról az áthaladás során fel- és leszállást hajtanak végre).

UN Convention on the Law of the Sea, Part II, Territorial sea and Contiguous zone, Section 3, Article 17–19.

¹⁷ 1960. július 1-jén például a szovjetek MIG 19 típusú vadászgéppel jogellenesen lelőtték a nemzetközi vizek felett, nemzetközi légtérben, a szovjet partoktól 50 mérföldre – megítélésük szerint „közel tartózkodó” – rutin repülést végrehajtó Boeing RB-47H Stratojet típusú amerikai katonai felderítőgépet.

National Museum of US Air Force – RB-47H Shot Down, posted 2006; United States Army – Arlington National Cemetery, Arlington, Virginia 22211.

terjesztheti ki rá a területi felségjogát. A nyílt tengeren minden államot megillet a hajózás (még akkor is, ha az ország tengerparttal egyáltalán nem rendelkezik), az átrepülés, a halászat, a tenger alatti kábelek és csövek lerakásának, a mesterséges szigetek és egyéb berendezések létesítésének és a tudományos kutatás szabadságának a joga.¹⁸

Mivel a nyílt tenger nem áll egyetlen állam területi felségjoga alatt sem, kérdésként merül fel, hogy ki tart rendet a világ legnagyobb, mindenki által szabadon használható légtérben. A nyílt tengeren a közlekedési, biztonsági, kutatás-mentési szabályokat az államok által kötött nemzetközi szerződések szabályozzák. A nyílt tenger feletti nemzetközi légtérben az ICAO által hozott repülési szabályokat kell betartani, mert a *nyílt tenger fölött az Egyezmény értelmében kiadott rendelkezések az irányadóak*. (12. cikk) Az ICAO-nak azonban nincsenek végrehajtási jogosítványai, ezért a nyílt tenger felett repülő légi járművek ICAO által előírt repülési szabályainak a betartását azok az államok követelik meg, ahol a légi járműveket lajstromozták. A légiforgalmi irányítási és tájékoztató szolgáltatásokat, valamint a kutatás-mentést – az ICAO Tanácstól kapott mandátum alapján – az egyes tengerparttal rendelkező államok látják el, de ez nem jelenti azt, hogy a nyílt tenger felett kijelölt légiforgalmi körzetekben ezen államok szuverenitása érvényesülne.

III.4. A nemzeti légtér függőleges (vertikális) határa

Az első mesterséges holdak felbocsátásakor logikusan vetődött fel a kérdés, hogy hol végződik a légtér és hol kezdődik a világűr. A szovjet műholdak olyan magasságban keringtek a Föld körül, amelyek messze meghaladták a hagyományos repülőgépek repülési csúcsmagasságát, ugyanakkor vitatható módon, de pályájuk földközeli pontjának elérésekor (215 km) az érintett államok szuverén légterein belül tartózkodhattak.¹⁹ A hidegháborús viszonyok között az Egyesült Államok ezért megpróbálkozott a szovjet Szputnyik műholdak lelövésével. Tettét azzal indokolta, hogy az űreszközök keringésük során többször használták az Egyesült Államok és más országok légtérét, és ezzel – a szuverenitás mind elméleti és mind gyakorlati függőleges elhatárolódása hiányában – megsértették az érintett államok területi integritását. (Egyébként a Szputnyik felbocsátásának a ténye az Egyesült Államokat alapjaiban rázta meg.)²⁰

A légtér és a világűr közötti földrajzi határ „elméleti” meghúzása tehát jelentőséggel bír. Jogi értelemben ez a határ ad választ arra, hogy a nemzeti légtérben meddig terjed ki függőlegesen egy ország szuverén hatalma. A légtér tehát nem végtelen, mert ahol befejeződik, ott kezdődik a világűr. A kettő jogi sorsa azonban különbözik egymástól. Míg a nemzeti légtér az állam fennhatósága alatt áll, addig a világűr „mindenki által szabadon használható terület” (*res communis omnium*), és így ott már nem érvényesül az állami szuverenitás, ennek következtében a nemzetközi közösség minden tagja békés célokra egyformán használhatja, és egyetlen állam sem léphet fel az ilyen terület vagy térség

¹⁸ UN Convention on the Law of the Sea, 1982. Part VII, High seas, Section 1, Article 87.

¹⁹ Hajdu Gyula (szerk.): Diplomáciai és Nemzetközi jogi lexikon – Légtér és a világűr elhatárolódása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 490. o.

²⁰ Az Egyesült Államok elnökének sajtófőnöke Reedy, George E. szerint: „egyszerű tény, hogy nem hihetjük többé, hogy a szovjetek mögöttünk járnak a technikai fejlettségben. Négy év kellett nekik, hogy utánunk legyártsák a saját atombombájukat, majd csak kilenc hónap, hogy utánunk saját hidrogénbombával rendelkezzenek. Most rajtunk a sor, hogy mikor lesz utánunk saját műholdunk”.

Launius, Roger D.: Sputnik and the Origins of the Space Age. Background History, NASA History, article, 2005.

foglalásának az igényével.²¹ Jogi szempontból ezért fontos, hogy valójában hol húzódik a nemzeti légtér és a világűr *joghatósági határa*?

Fontossága ellenére a kérdés a mai napig megválaszolatlan, pedig az ENSZ Világűr Békés Felhasználása Bizottság (The United Nations Committee on the Peaceful Uses of Outer Space – UNCOPUOS) napirendjén ez a téma 1967 óta szerepel, lényegében eredmény nélkül. A római jogi alaptételt – akié a föld (a telek), azé egészen az égig²² – a probléma megoldására nem lehet alkalmazni, mert az a magassági határok nélküli végtelent tartja függőleges irányban tulajdonjogilag elfogadottnak. Ez azt jelentené, hogy a Föld forgása és egyben a Nap körüli keringése miatt a világűr különböző szektorai állandóan változó tulajdon alá tartoznának, és arról nem is beszélve, hogy a távoli égitesteken a tulajdonból eredő jogok gyakorlása az utópiák világában nyerne csak értelmet.²³ Az elhatárolást természettudományi ismérvekkel sem lehet megoldani. Mindezek ellenére sokféle elmélet született,²⁴ amelyekben a felek nem tudtak vagy éppen nem akartak megegyezni.

Az elhatárolásnak könyvtárnyi irodalma van. Gál Gyula (1926–2012) nemzetközileg elismert világűrjogász 1969-ben megjelent könyvében²⁵ már 49 javaslattal élt, amelyből néhány példa említést érdemel: a *vonzási elmélet* szerint ott húzódik az állami főhatalom felső határa, ahonnan a Földről felbocsátott tárgyak visszahullnak. Az *atmoszférai elmélet* szerint, ahol a Földet körülvevő levegőtömeg véget ér, míg az *aerodinamikai felfogás* szerint, ahol a repülőgépek felhajtóereje már nem elégséges ahhoz, hogy a légi jármű a levegőben maradjon. A *biológia elmélet* szerint, ameddig az ember képes technikai eszközök nélkül a magasban tartózkodni, a *rotációs elmélet* szerint pedig, ahol a gravitációs és a centrifugális erők kiegyenlítik egymást.

A *funkcionalista elméletnek* van talán a legtöbb híve, amely szerint a határ kritériuma nem a magasságban számítandó, hanem a tevékenység jellegéből fakad. Ebbe a világűr-tevékenységbe beletartozik minden olyan vállalkozás, amelynek célja egy objektum Föld körüli vagy azon túli pályára juttatása, ottani mozgása vagy onnan visszatérése. [Föld körüli keringésnek azt tekintjük, amelynek során az objektum (mesterséges hold) legalább egyszer megkerüli a Földet.]

A joghatósági határ meghúzásának a jogi vetületen túl más okai is vannak. A jövő utasai valóban az űrben történő tartózkodásért kívánnak a szuborbitális repüléskor fizetni és nem elégszenek meg egy magasabb légtérben eltöltött utazással. A szuborbitális repülést, azaz

²¹ Ilyen térségnek minősül: a nyílt tenger és a világűr. A nyílt tengeren, vagy annak nemzetközi légtérben tartózkodva hangsúlyozottan csak a területi jogállás tekintetében kvázi a „világűrben vagyunk”, mert jogi sorsuk, státuszuk ebből a szempontból megegyezik.

²² Accursius (1182-1263), a híres bolognai glosszátor volt az első, aki a klasszikus római jogi alapokból merítve glosszájában (törvény magyarázatában) az alábbi – légijogi szempontból használható – következtetésre jutott: „Akié a föld (a telek), azé egészen az égig és a föld mélyéig” (*Cuius est solum, eius est usque ad coelum et ad inferos*). A jogi alaptétel (*axióma*) jól szimbolizálja a tulajdonos teljes és kizárólagos hatalmát a tulajdon tárgya felett.

²³ A Nap csillag után a Földhöz legközelebbi csillag a tőlünk 4,2 fényévnire (1 fényév = 9 460 500 000 000 km) található Proxima Centauri. Ha a mai technológia felhasználásával megpróbálna az emberiség eljutni ehhez a legközelebbi csillaghoz, akkor kb. 50 000 év lenne a csillagközi utazás időtartama, de ha a modern űrrepülőgépek hajtóművében alkalmazott technikát használnánk, az egész Világmindenség tömegénél több üzemanyag elégetésével, úgy 900 év alatt érhetnénk el ehhez a csillaghoz.

Almár Iván – Galántai Zoltán: Ha jövő, akkor világűr. Typotex, Budapest, 2007. 263., 271. o.

²⁴ Goedhart, Robert F. A.: The never-ending dispute: Delimitation of air space and outer space. Frontiers Editions, Forum ASL, 1995. Pp. 35, 43.; Gál Gyula: A világűrjog néhány alapkérdése az ezredfordulón. JURA, 2001/2. sz., 30–42. o.

²⁵ Gál Gyula: Space law. Leiden, N.Y. Ocan Publications, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. Pp. 59–116.

az űrgrást a Föld megkerülésére alkalmatlan űreszköz²⁶ végzi, amely nem űrhajó, és nem űrrepülőgép, mégis saját hajtóműjével képes 100–110 kilométer magasságig a világűrbe emelkedni.

A légtér és a világűr vertikális elhatárolására leginkább elterjedt elmélet Andrew G. Haley amerikai ügyvéd, világűrjogász tevékenységéhez fűződik, aki 83 kilométer (275 000 láb) magasan húzta meg a *joghatósági határvonalat* és amelyet „Kármán-féle felséghatárnak” nevezett el. Kármán Tódor²⁷ magyar tudós számította ki ugyanis azt a magasságot, ahol egy légi járműnek a kozmikus sebességnél gyorsabban kellene repülnie ahhoz, hogy az adott magasságon az aerodinamikai felhajtóerő fenntartsa.²⁸ Szerinte az aerodinamika és az asztronautika határvonala – a változó természeti és légköri viszonyok függvényében – 80 és 100 kilométer között található, de bölcsen hozzátette: „biztos vagyok benne, hogy ez a fogós jogi kérdés az én életemben nem oldódik meg”. A mai napig nyitva hagyott elhatárolási problémára azonban a technikai fejlettség egyre magasabb fokán az emberiségnek előbb vagy utóbb, de egyértelmű választ kell adnia.

Ma a világűrhatalmak általánosságban és egyoldalúan a határt 100 és 110 kilométer közé teszik,²⁹ ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a légtér és a világűr vertikális elhatárolására a nemzetközi szerződések továbbra sem tartalmaznak a nemzetközi közösség által elfogadott szabályokat.

III.5. A nemzeti légtér korlátozása

A Szerződő Államok *katonai szükségből*, illetve a *közbiztonság érdekében korlátozhatják* vagy *egységesen eltilthatják* más Államok légi járművét területük bizonyos övezetei fölötti repüléstől. [9. cikk a)]

Az állam feladata a légtér légiközlekedés céljára történő kijelölése. A nemzeti légtér az államhatár által körbezárt terület feletti, légiközlekedési célra kijelölt légtér, amely

²⁶ Az űreszköz első szerkezete a SpaceShipOne (2004) volt, amelyet tovább fejlesztettek SpaceShipTwo (2010) néven. A London és Sydney között a közeli jövőben 6 utassal közlekedő űreszköz a két és félórás út során a hangsebesség háromszorosát meghaladva száguld majd és a világűrben 10 percet tartózkodik. Az utasok ekkor, mint az igazi űrhajósok 8–10 perces súlytalanságot élnek át.

Pleasance, Chris: London to Sydney in TWO hours. Dailymail, published on 19 October, 2013.

²⁷ Kármán Tódor (1881–1963) gépészmérnök, fizikus, alkalmazott matematikus. Kármán Tódort az amerikai légierő (USAF) „védőszentjének” nevezték. A szuperszonikus repülés atyja, a rakéatechnológia és a hiperszonikus űrhajózás egyik úttörője. Légcsatornák építésével feltalálta az áramvonalat és kiemelte annak jelentőségét, feltárta azoknak a különös erőknél, örvényeknek és áramlásoknak a törvényszerűségeit, amelyek a repülőgépekre és más levegőben mozgó tárgyakra hatnak. A repülés történetében, annak minden győzelmében és ösztönző hatásában fontos, gyakorlati és tudományos szerepet játszott.

Edson, Lee: Örvények és repülők – Kármán Tódor élete és munkássága. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

²⁸ Daniel Bernoulli (1700–1782) tétele szerint a sebesség és a nyomás közötti összefüggésen alapul a felhajtóerő. Ebből indult ki Kármán Tódor, aki szerint „ezt a határt tulajdonképpen az űrjármű sebességének és a Föld felszíne feletti magasságának ismeretében lehet megállapítani. Gondoljunk például Ivan Kincheloe (1928–1958) kapitány rekordrepülésére, amelyet 1956. szeptember 7-én ért el a Bell X-2 rakéta meghajtású tesztrepülőgép fedélzetén. Kincheloe közel 39 kilométer magasságon 3200 km/h sebességgel repült (elsőként lépte át a 100 000 láb feletti magasságot). Ezen a magasságon és ezzel a sebességgel még az aerodinamikai felhajtóerő hordozza a repülőgép tömegének 98%-át, a maradék 2%-ot a centrifugális erő, vagy ahogyan az űrhajósok nevezik, a Kepler féle erő egyenlíti ki. Körülbelül 92 kilométeres magasságon azonban ez az arány már megfordul, mert ott már nincs levegő, amelyben felhajtóerő ébredne. Ott már csak a centrifugális erő létezik. Ez a fizikai határ, ahol az aerodinamika véget ér és ahol az űrhajózás elkezdődik. Miért ne lehetne egyúttal ez a jogi határ?

Edson, Lee: Örvények és repülők – Kármán Tódor élete és munkássága. Akadémia, Budapest, 1994. 300–301. o.

²⁹ A Szovjetunió 1983. április 14-én az ENSZ-hez intézett jegyzékében javasolta: „A légtér és világűr közti határt az államok közti egyezséggel a tengerszint feletti 110 km-t meg nem haladó magasságban vonják meg.”

Gál Gyula: A világűrjog néhány alapkérdése az ezredfordulón. JURA, 2001/2. sz. 32. o.;

Almár Iván – Both Előd – Horváth András: Űrtan – SH Atlasz. Springer, Budapest, 1996. 13. o.

meghatározott kiterjedésű légiforgalmi légtérre, így korlátozott, (időszakosan korlátozott), veszélyes és tiltott légterekre oszlik.

- *Korlátozott légtérben* történő repülés csak a légügyi hatóság engedélyével végezhető és szigorúbb szabályok betartásához kötött (a földi létesítmények védelme vagy más földi-légi tevékenység végzése miatt lehet korlátozott a légtér).
- A *veszélyes légtérben* történő repülés nagyobb kockázatot jelent, ezért a közzétett üzemidő alatt az illetékes szolgálatok engedélyével lehet csak a légtérbe berepülni (a katonai, műveleti, veszélyes üzemi tevékenységek jelentik a veszélyt).
- *Tiltott légtérben* légiközlekedési tevékenységet végezni tilos (általában atomerőművek, titkos katonai objektumok, ipari létesítmények, kutatóközpontok felett kerül kijelölésre).

A repülés korlátozása vagy megtiltása a nemzeti légtérben minden Állam légi járművére vonatkozik. A repülések korlátozása nem irányulhat a másik állam légi járművének hátrányos megkülönböztetésére, ezért a felek nem tehetnek különbséget a nemzetközi járatokat lebonyolító saját légi járműveik és a többi Szerződő Állam hasonló járatokat lebonyolító légi járműveik között. (Például nem zárhatnak le egy légteret pusztán abból a célból, hogy a légteret kikerülni kényszerülő repülőgépek hosszabb időt töltsenek az adott ország légtérben, valamivel több útvonal-használati díjat fizetve, avagy a valóban jogosan lezárt légtérben a baráti tagállam légi járműve előjogokat kapjon, ezzel jogosulatlanul, bár engedély birtokában a zárt légtérben repülhessen, így más állam légi járműveivel szemben rövidebb útvonalon, gyorsabban és gazdaságosabban haladjon.)

A Szerződő Államok fenntartják maguknak azt a jogot, hogy kivételes körülmények között vagy *szüükségállapot idején*, illetve a *közbiztonság érdekében* azonnali hatállyal *ideiglenesen korlátozzák*, vagy *megtiltsák a repülést* területük vagy annak bármely része fölött. [9. cikk b)]

Az Eyjafjallajökull izlandi vulkán aktív működése 2010. április 10-én teremtett kivételes körülményt a polgári légiközlekedésben. A kitörés következtében Európa nagy részét elérő vulkáni hamu miatt az európai országok nagy része a nemzeti légtérükben történő közlekedést a közbiztonság megtartása érdekében azonnali hatállyal megtiltották. A hat napig tartó zárlat során legalább tízmillió ember lett akadályoztatva az utazásában és több mint 100 000 légijáratot töröltek.³⁰

Az időszakosan korlátozott, azaz csak bizonyos magassági tartományban lezárt légtérben (például amikor katonai kiképzési repülés biztosításának a céljából egy meghatározott magasságig zárják le a légteret, a zárt légtér felett a polgári légi járművek továbbra is repülhetnek) vannak olyan légitársaságok, amelyek belső üzemeltetési szabályaik alapján nem repülnek, ezért inkább hosszabb útvonalat választanak, mert nem teszik ki utasaikat az egy fokkal magasabb kockázatnak.

A Malaysian Airlines (MH) 17-es járatszámú, 9M-RMD lajstromozású repülőgépe úton Amszterdamból (EHAM) – Kuala Lumpurba (WMKK) 2014. július 17-én Ukrajna felett, az orosz határtól mintegy 10 kilométerre, rakétatalálat következtében lezuhant. A repülőgép fedélzetén tartózkodó 298 személy életét veszítette. A polgári repülőgéppel szemben légvédelmi föld-levegő rakétát használó elkövetők a nemzetközi jog legfontosabb alapnormáit sértették meg. A repülőgép 10 km magasan korlátozott légtér felett repült. Az ICAO (a

³⁰ Bisignani, Giovanni: The eruption of Eyjafjallajökull was a wake-up call for change, Airlines International IATA magazine, June 2010.

tagállamoknak kiküldött állami levélben), az Európai Unió és az Amerikai Légügyi Hatóság (Federal Aviation Administration – FAA) 2014 tavaszán arra figyelmeztettek, hogy az ukrán légtér egy specifikus része a kialakult harcok következtében nem biztonságos.³¹ Ennek következtében több ország légitársasága biztonsági okokból a térséget elkerülte. A merénylet után az ominózus légtér rögtön kiürült, és azóta sem használják a légitársaságok.

A Szerződő Államok szabályaikban – belátásuk szerint – *megkövetelhetik* a tiltott vagy korlátozott övezetekbe *belépő légi járművektől*, hogy a területükön levő meghatározott repülőtéren, amint lehetséges, *azonnal szálljanak le*. [9. cikk c)]

Az ország feletti nemzeti légtérben a közrend, a közbiztonság és a nemzet biztonságának a védelme érdekében azonosítás céljából bármely légi jármű feltartóztatható és meghatározott esetekben leszállásra szólítható fel. Alapszabály, hogy a polgári légi járművek elfogását csak végső esetben szabad alkalmazni. A feltartóztatott légi járműnek a leszállásra való felszólítást, illetve jelzést haladéktalanul követnie kell. A felszólításnak nem engedelmeskedő, repülésben lévő polgári légi jármű ellen a fegyver használatától, de még a figyelemfelkeltés céljából történő nyomjelzős lövedékek alkalmazásától is tartózkodni kell, amelyek a légi jármű fedélzetén lévő személyek és a légi jármű biztonságát veszélyeztethetik. Az elfogott polgári légi jármű parancsnoka köteles az eljáró katonai szervezetnek és az állami légi jármű vezetőjének az azonosításra, feltartóztatásra, illetve a leszállásra vonatkozó utasításait végrehajtani. Ezeket az utasításokat a polgári légi jármű parancsnoka rádiótávbeszélőn az elfogásra, a figyelmeztetésre, vagy repülőesemény bejelentésére fenntartott vész- és kényszerhelyzeti vészfrekvencián kapja.

Amennyiben az elfogott polgári légi járművet le kell szállítani, a számára kijelölt repülőtérnek alkalmasnak kell lennie az adott típusú légi jármű biztonságos leszállásához. Az elfogásban rejlő veszélyek kiküszöbölése vagy csökkentése érdekében minden eszközzel biztosítani kell a légijármű-vezetők és a földi irányító egységek közötti koordinált cselekvést, továbbá a légtér jogosulatlanul igénybe vevő légi járművel szembeni eljárás során a polgári légiforgalmi és a katonai szolgálatok együttműködését.

1961-ben végéhez közeledett az algériai háború, amelyet Algéria függetlenségének kivívásáért Franciaország ellen vívott. A franciák az algériai partoktól számítva 60 kilométeres azonosítási és védelmi zónát hoztak létre és egyoldalúan kinyilatkoztatták, hogy a kijelölt légtérben a repülés tilos. 1961. február 9-én a Szovjetunió elnöke (államfője) Leonid Iljics Brezsnyev (1906–1982) IL 18-as típusú polgári gépe úton Marokkó felé berepült a franciák által egyoldalúan tiltott légtérbe. Három francia gyártmányú Vautour vadászgép rögtön rárepült az elfogott repülőgépre és a 121.500 MHz kényszerhelyzeti frekvencián a pilótával kétszeri rádiójeladásban felvették a kapcsolatot, miközben az egyik vadászgép nyomjelző lövedékekkel sorozatlövéseket adott le a polgári repülőgép orra előtt, arra kényszerítve azt, hogy haladéktalanul hagyja el a tiltott zónát.

A szovjet repülőgép nyílt tenger felett repült. A nyílt tengeren minden államot megillet a szabad átrepülés joga. Ezt a jogot az államok nem korlátozhatják. Az Egyezmény kimondja, hogy a tiltott övezet méreteit és elhelyezését olyan ésszerűen kell kialakítani, hogy a repülést fölöslegesen ne nehezítse. [9. cikk a)] A franciák elsősorban nem abban hibáztak, hogy az általuk egyoldalúan a nyílt tenger felett kijelölt tiltott zónából kivezették, ezzel mintegy megvédték a háborús térségben tartózkodó repülőgépet, hanem abban követtek el jogsértést, hogy az elfogás szabályait teljesen sajátosan értelmezték. Ahogy a szovjet vezetés protestáló

³¹ Federal Aviation Administration (FAA), NOTAM – Airspace Special Notice Ukraine, FDC 4/7667 (A0012/14), 23 April, 2014.

levelében a francia kormánynak írta: mióta lett szokásjog, hogy a légi jármű azonosítása nyitó sortűzzel együtt történik?³²

III.6. A nemzeti légtér egyoldalú kiterjesztése (ADIZ)

Jogos probléma, hogy főként a nyílt tengerek felől érkező támadás ellen a parti államok miként védekezzenek, ha a mai korszerű utasszállító repülőgépek repülési sebessége átlagosan 900 km/óra, így a 12 tengeri mérföldet nem kevesebb, mint 90 másodperc alatt teszi meg. Nyilvánvalóan ilyen esetekben nincs elég idő tényleges és hatékony védekezésre, ezért a nemzeti légtér maximális védelme érdekében a tengerparttal rendelkező államok a nemzetközi légtérben zajló légiközlekedésre sajátos rendészeti jogokat alkalmaznak.

A világon elsőként az Egyesült Államok már a második világháború után – az egyéni vagy a kollektív önvédelem természetes jogára hivatkozva,³³ nemzetbiztonsági célokból vezérelve létrehozta Alaszka partjai közelében (380 tengeri mérföldig kiterjesztve) a Légvédelmi Azonosítási Övezetét (Air Defence Identification Zone – ADIZ). Az ADIZ átmeneti övezet, lényegében az állam által egyoldalúan³⁴ a nemzeti légtér oldalhatárának a parttól számított 200 tengeri mérföldig történő kiterjesztése, amely olyan köztes intézmény a nemzetközi és a nemzeti légtér határán, amelyet a nemzetközi jog nem tilt. Az ADIZ elsősorban olyan területeken kerül kijelölésre, ahol nagy kiterjedésű vízfelület található a szuverén állam partjaihoz közel. Ugyanakkor hangsúlyozni szükséges, hogy az állam nem a szuverenitás igényével lép fel az érintett nyílt tenger feletti légtérben, hanem csak megfigyelési, beazonosítási jogot követel magának.³⁵ A sajátos rendészeti jog gyakorlása az ADIZ zónákban a nemzetvédelmi szempontokon túl növeli a légtér átláthatóságát, ezzel csökkentve a levegőben történő összeütközés lehetőségét, segítséget nyújt a kutatásmentésben és stratégiaileg tervezhetőbbé, kiszámíthatóbbá teszi a nyílt tenger légtérében végzett repülési forgalmat. A légvédelmi azonosítási zónákra nemzetközi egyezmény nem született, így a vonatkozó szabályokat – a vonatkozó belső és nemzetközi normák tiszteletben tartásával – az államok egyoldalúan állapítják meg.

Ugyanakkor jogi kérdésként merül fel, hogy mennyire tekinthető egyoldalú nemzeti aktussal létesített nemzetvédelmi légi zóna a nemzetközi joggal összeegyeztethetőnek és jogszerűnek a nyílt tengerek feletti szabad átrepülésben. A kiterjesztésnek a nemzetközi jogi alapja az, hogy az államnak repülésbiztonsági és önvédelmi alapon joga van egyoldalúan kötelezettségeket előírni a nemzeti légtérbe belépő légi járművel szemben. Ez a kötelezettség arra irányul, hogy a légi jármű vezetője köteles az ADIZ-övezetbe lépéskor magát azonosítani. A kiterjesztésnek ugyanakkor nincs jogi alapja abból a szempontból, hogy a légi jármű vezetője arra legyen kötelezve, hogy az ADIZ-követelményeket akkor is betartsa, ha

³² Plane Attack Shocks Moscow, Miami News, February 10, 1961. p. 1.; French Try To Soothe Red Anger, Miami News, February 11, 1961. p. 1.

³³ Az Egyesült Nemzetek Alapokmánya 51. cikk, (1956. évi I. törvény).

³⁴ Az egyoldalú (unilaterális) állami jogi aktus általános jelleggel az állam által alkotott akaratnyilatkozat, amelynek a célja, hogy nemzetközi síkon joghatást idézzen elő. Az egyoldalú aktus jogi kötőereje a jóhiszeműség elvén, valamint az azt létrehozó állam ez irányú szándékán nyugszik, amennyiben az világos és közérthető módon lát napvilágot.

Csatlós Erzsébet: Az egyoldalú állami aktusok nemzetközi jogi helyzete. Miskolci Jogi Szemle, 2010/1. sz., 134., 144. o.

³⁵ Butler, Richard J.: Sovereignty and Protective Zones in Space and Appropriate Command and Control of Assets, Research Report AU/ACSC/034/04, 2001. p. 15.

nem akar a nemzeti légtérbe berepülni. Ebben az esetben nem köteles a szabályokat követni, mert azt csak azoknak kell betartania, akik a nemzeti légtérbe kívánnak berepülni.³⁶

Az ADIZ azonosítási zónák létjogosultságát leginkább az Egyesült Államokat ért polgári repülőgépekkel végrehajtott tragikus terrortámadás bizonyította, amely ugyan belföldi fuvarozásnak minősült, és nem a nyílt tenger felől érkezett, mégis az elkövetési módja miatt közvetlen hatással volt az ADIZ-övezetek világszintű kialakításának folyamatára. A békeidőben elkövetett háromezer ártatlan ember halálát okozó terrortámadás következtében az Egyesült Államok az ADIZ-övezetébe történő belépéshez és az ott végrehajtott repüléshez minden légi jármű számára sokkal szigorúbb azonosítási szabályokat ír elő. Az Egyesült Államok partjaitól számított 200 mérföldes körzetben (Kalifornia partjainál az Egyesült Államok ADIZ zónája 400 mérföldre kiterjesztett) csak az a polgári légi jármű repülhet, amelyik azonosította magát, függetlenül attól, hogy az utazás célállomása (rendeltetési helye) az Egyesült Államok területén van vagy más országban található.

Minden ország eleme érdeke, hogy nyílt tengeren a nemzetközi összeköttetés biztosított legyen. A nyílt tenger felett közlekedő légi járművek üzemelésük során azonban még véletlenül sem sérthetik más államok területi felségjogát, mert a parti tengerrel rendelkező országok védelmi fegyvereiktől nincsenek megfosztva, azok használatára jogosultak.

2001. április elsején az amerikai haditengerészet Lockheed EP-3E ARIES II típusú elektronikai felderítő repülőgépe egy kínai gyártmányú Shenyang J-8II típusú elfogó vadászrepülőgéppel összeütközött, amelynek következtében a kínai pilóta a gépével a tengerbe zuhant és életét veszítette. A súlyos incidens azért következhetett be, mert a kínai vadászpilóta a felderítő repülőgépet sajátosan értelmezett „elzavarással” veszélyesen, ún. Top Gun stílusban (3 méteren belül még az e-mail címét is megmutatva) megközelítette. A nehezen manőverezhető, fegyver nélküli felderítőgép összeakadt a kínai pilóta vadászgépével, amely lezuhant, míg a négy hajtóműves amerikai katonai gép a kínai Hajnan-sziget repülőterén sikeres kényszerleszállást hajtott végre. Az eset Hajnan szigetétől délre, a partvonalától számított 70 tengeri mérföldre, azaz nemzetközi légtérben történt.³⁷

A kínai kormány diplomáciai jegyzékében rögtön a kínai légtérbe engedély nélkül történő behatolásra hivatkozott és két jogalapot talált arra, hogy az amerikai repülőgép megsértette Kína területi szuverenitását.

- Kína kormánya egyrészt kijelentette, hogy a Dél-kínai-tengerben található Spratly- és Paracel-szigeteket magáénak tekinti, így ezektől a szigetektől kell mérni a 12 tengeri mérföldes határt, azaz az amerikai katonai repülőgép nemzeti légtérben haladt.

Az említett szigetek jogi sorsa azonban kétséges, mert a többnyire lakatlan, de kiaknázható ásványkincsekkel és gazdag halállománnyal rendelkező szigetek feletti ellenőrzés jogáról hosszú idő óta több térségbeli állam (Tajvan, Vietnam, Fülöp-szigetek és Malajzia) vitában áll, így Kína hivatalosan nem tudta érvényesíteni a területi felségjogát.³⁸

³⁶ Gill, Terry D. – Fleck, Dieter: The Handbook on the International Law of Military Operations – Air Law and Military Operations. Oxford University Press, 2010. p. 307.

³⁷ CRS Report for Congress – China-US Aircraft Collision Incident of April 2001: Assessments and Policy Implications, Order Code RL30946, Pp. 1–21.

³⁸ 2015. május 26-án az kínai kormány nyilvánosságra hozta stratégiai Fehér Könyvét, amelyben kijelentette, hogy a parti tenger helyett a nyílt tengeri oltalmazást helyezi előtérbe. Az anyagban Kína nyomatékosította, hogy a „szuverenitás szemszögéből Kína fejlesztései és építkezései a szigetein semmiben sem különböznek azoktól az építkezésektől, melyek az ország belső területein zajlanak”, továbbá hangsúlyozta, hogy a „dél-tengeri ügyekbe a külső felek beavatkozása provokatív” jellegűnek minősül. A szigetek sorsa komoly feszültség a térségben, ráadásul a vitatott Spratly szigeteken Kína nagyszabású építkezésbe és új repülőter létrehozásába kezdett. Az

- Kína kormánya másrészt kijelentette, hogy a légtér feletti ellenőrzés jogát beleszámítja a tengerjogi egyezmény által, az állam tengeri területének számító, a szárazföldről számított 200 tengeri mérföldes körzetben található kizárólagos gazdasági övezetbe.

A speciális identifikációs zóna egyoldalú kialakításáról a kínai kormány kinyilatkoztatást az incidens megtörténte előtt nem tett, erre egészen 2013-ig kellett várni. Így a kínai ADIZ hiányában maradt a Tengerjogi Egyezmény (1982) értelmezése, amely szerint a kizárólagos gazdasági övezetben az altalaj természeti kincseinek a kiaknázása és a halászat joga illeti meg a parti államot, de a légtér feletti uralom nem. Érdeemes itt megjegyezni, hogy az Egyesült Államok – bár az egyik legnagyobb tengeri hatalom – nem részese a Tengerjogi Egyezménynek, csak annyi kötelezettséget vállalt, hogy annak előírásait a nemzetközi szokásjoghoz alkalmazkodva betartja.³⁹

A repülőgépet George W. Bush elnök szavaival élve a kínaiak „megbabrálták”.⁴⁰ Tették ezt a kínaiak annak ellenére, hogy nem léphettek volna be az amerikai katonai légi járműbe, mert béke idején annak fedélzete kvázi repülő államterületnek számít, azaz amerikai joghatóság alatt áll. A nemzetközi jog ezen alapvető szabálya azonban nem mindig talál követőkre, ezért – valószínűleg az általános tapasztalatból kiindulva – még a kényszerleszállás közben a 23 fős amerikai személyzet tagjai a repülőgép fedélzetén „törtékeztek”, és megpróbálták a legfontosabb szoftvereket, berendezéseket megsemmisíteni, hogy azok idegen kézbe ne kerüljenek. A repülőgépet a kínaiak csavarról csavarra átvizsgálták és a katonai gépet később hiányos állapotban – nemzetközi jogot sértve – darabjaiban visszaadták, miközben a letartóztatott személyzetet a nemzetközi jog előírásának megfelelően szabadon engedték.

IV. Repülés a Szerződő Államok légterében

A repülés határokat átívelő természetéből adódik nemzetközi jellege. Az Egyezmény címéből (Egyezmény a Nemzetközi Polgári Repülésről) lényegében a vörösről a feketére⁴¹ lehet következtetni. A cím ugyanis egyértelműen jelzi a jogalkalmazónak, még ha az Egyezmény szövegében ez a tény külön nincs is kiemelve, hogy az Egyezmény szabályai a nemzetközi polgári repülésekre alkalmazandóak, a belföldi polgári repülésekre nem. Az elhatárolásnak a repülések végrehajtása szempontból nincs jelentősége, mert az ICAO-tagállamokra nézve a tagságból eredő kötelezettség, hogy a nemzetközi szabványokat a saját nemzeti szabályaikba foglalják. Ilyen értelemben a tagállamok iparági szereplői a nemzetközi szabványokat alkalmazzák a belföldi polgári repülések végrehajtásakor is. Az elhatárolás lényege, hogy a belföldi polgári repülések eseteiben bekövetkezett események, viták, vizsgálatok tekintetében az Egyezménynek nincs kötelező jogi ereje, arra hivatkozni nem lehet.

Az Egyezmény szempontjából akkor *nemzetközi* a légijárat, ha a légijárat egynél több szuverén állam területe feletti légtéren halad át. [96. cikk b)] A nemzetközi légijárat menetrendszerű, rendszeres forgalom lebonyolításával *kereskedelmi* céllal akkor üzemel, ha a

építkezés felett az amerikai haditengerészet járőrgépe, fedélzetén a CNN tévéstábjával 2015 májusában átrepült, miközben a kínaiak számtalanszor távozásra szólították fel a szerintük légtérrel sértő repülőgépet.

Zord Gábor László: A nyílt tengeren is tényező lett Kína. Magyar Nemzet, 2015/122. sz., 16. o.

³⁹ Malone, James L.: The United States and the Law of the Sea after UNCLOS III., Law and Contemporary Problems (Vol: 46. No. 2), 1983. Pp. 29–36.

⁴⁰ Kukis, Mark – Arms, Katherine: Bush to China: Return Plane, Crew, United Press International, 2 April, 2001.

⁴¹ A *rubro ad nigrum* – vörösről a feketére (következtetni), azaz valamely törvény szövegének értelmét a törvény címéből megvilágítani, magyarázni. (A középkorban a glosszátorok idején szokás volt a jogszabály egyes fejezeteinek címét vörössel, a szövegét pedig fekete betűvel írni.)

Bánk József (szerk.): 3500 latin bölcsesség. Szent Gellért, Budapest, 1993. 10. o.

légifuvarozó a légijáratot ellenszolgáltatás fejében, utasok, poggyász, posta vagy áru szállítása céljából teljesíti. [96. cikk a)]

A nemzeti légtérbe történő berepüléshez azonban a másik állam légi járműve minden körülmények között köteles:

- *nem menetrendszerű repülés* esetében az Egyezményben vállalt feltételeket megtartania;
- *menetrendszerű repülés* esetében pedig az Egyezményben vállalt feltételek megtartásán túl a kereskedelmi tevékenység végzése céljából a külföldi állam hozzájárulását vagy engedélyét megszereznie.

IV.1. A nem menetrendszerű repülés joga és feltételrendszere

A tagállamok egyetértenek abban, hogy a többi Szerződő Állam *nem menetrendszerű* légijáratot lebonyolító légi járművének *joga van az Egyezmény feltételeinek megtartásával a Szerződő Államok*

- területére berepülni, vagy felette leszállás nélkül átrepülni; és
- azon nem kereskedelmi célból leszállni.

E jog gyakorlásához *előzetes engedély szerzésére nincs szükség*, az az Állam azonban, amelynek területe fölött átrepülnek, *megkövetelheti a leszállást.* (5. cikk)

Az Egyezményhez történő csatlakozás tényénél fogva ezeket a repülési jogokat minden nem menetrendszerű légijáratot lebonyolító légi jármű gyakorolhatja. Az Egyezményben a légi jármű nem kereskedelmi célból történő leszállásának jogát a jogalkotó azokra az esetekre érti, amikor a légi jármű berepül vagy átrepül egy másik Szerződő Állam légtere felett úton a célállomás felé, de a repülés során meteorológiai, műszaki vagy más repülésbiztonsági okok (rosszullét, renitens utas) miatt leszállni kényszerül. Az ilyen jellegű leszállási manőver végzéséhez előzetes engedélyre nincs szükség, mert a tagállamok kötelesek ezekben a kiélezett helyzetekben rugalmasságot tanúsítani, a leszálló légi járműnek segítséget nyújtani és leszállását engedélyezni. Ha a kereskedelmi tevékenységet végző (turistákat szállító) nem menetrendszerű légijárat útja során az országok nemzeti légtérét szabadon használja, de a repülésbiztonságot veszélyeztető problémák miatt leszállni kényszerül, ott kereskedelmi tevékenységet – máshol, mint a célállomás – nem folytathat.

Az ICAO Tanácsa a nem menetrendszerű repülés fogalmát nem definiálta, meghatározását a nemzeti (belső) jogra hagyta. A nem rendszeresen közlekedő légi járművek a gyakorlatban általában kereskedelmi céllal (turistajáratok) vagy egyéb célokkal (például segélyszállítmány) üzemelnek. A nem menetrendszerű repülések leginkább ismert formája a bérelt különjárat, más néven *charter* járat. A charter járat üzemeltetője nem előre publikált menetrend alapján, nem államközi szerződések égisze alatt közlekedik, szolgáltatásának árait szabadon állapítja meg, így nincs kitéve tarifaegyeztetési mechanizmusnak. A légi jármű csak akkor jogosult utasokat, árut, poggyászt vagy postát díjért, illetve bérlet keretében nem menetrendszerű nemzetközi légijáraton szállítani, ha az a felvétel vagy kirakás helye szerinti Állam jogát nem sérti. Amennyiben sérti, az Állam jogosult az ilyen jellegű repüléseket az általa szükségesnek tartott rendelkezésnek, feltételnek vagy korlátozásnak alávetni. (5. cikk)

A nem menetrendszerű üzemeléshez (szükséghelyzetben lévők megsegítésére szolgáló repülések, alkalmi jellegű, megrendelésre végzett repülések) tehát előzetes engedély szerzésére nincs szükség. Ezzel szemben a menetrendszerű üzemelők kötelesek megszerezni a két tagállam között folytatandó kereskedelmi tevékenység végzéséhez az érintett felek között létrejött kétoldalú légügyi megállapodásokban biztosított *külön engedélyeket*. Ebből az következik, hogy a rugalmasan kezelt nem menetrendszerű (például charter járat) légi fuvarozó könnyen előnyhöz juthat a menetrendszerűen üzemelők kárára, ezért a jogalkotó a nem menetrendszerű légijáratok mozgásterét leszűkítette. Ennek alapján bármely Szerződő

Állam kérheti a nem menetrendszerű járatok leállítását, ha úgy értékeli, hogy ezek hátrányosan befolyásolják azon menetrendszerű légi járatainak érdekeit, amelyeket azokon a területeken üzemeltetnek, ahol az Egyezmény alkalmazandó. Mindegyik Szerződő Állam teljes körű tájékoztatást követelhet a végrehajtott szállítási módok mindegyikének jellegéről és terjedelméről.

Kétségtelen, hogy a nem menetrendszerűen közlekedő légi járművek szabadabban üzemelhetnek, de ez mégsem jelenti szó szerint azt, hogy engedély nélkül repülhetnek egyik vagy másik Állam szuverén légterében:

1. A nem menetrendszerűen közlekedő légi járműveknek ugyan joguk van úton a célállomás felé *előzetes engedély* nélkül a Szerződő Államok területére berepülni, leszállás nélkül átrepülni vagy *nem kereskedelmi célból*⁴² (pl. vészhelyzet, műszaki hiba, időjárási viszonyok miatt) leszállni, azonban ezeket a jogokat csak és kizárólag a repülési szabályok betartásával, az *Egyezmény feltételeinek a megtartásával* gyakorolhatják. (5. cikk)
2. A feltételeket az ICAO nemzetközi szabályaival összhangban a külföldi Állam repülési szabályaiban, engedélyezési eljárásaiban nemzeti szinten szabályozza, és megköveteli a légterét használó részéről e szabályok és eljárások követését. A gyakorlatban a nem menetrendszerűen közlekedő járat vezetője előzetesen közli a repülés tényét, repülési tervet nyújt be és ebben értesíti azokat az Államokat, amelyek területe feletti légterben a repülőgép majd elhalad. Amennyiben a légi jármű nem rendelkezik érvényes repülési tervvel, vagy rendelkezik, de a repülési szabályokat a repülőgép vezetője a szuverén Állam légterében repülve nem tartja be, akkor az az Állam, amelynek területe fölött átrepülnek, *megkövetelheti a leszállást*, és a nem menetrendszerű járat vezetőjével szemben intézkedést foganatosíthat.
3. A Szerződő Államok nemcsak leszállíthatják a repülőgépet, hanem fenntartják maguknak azt a jogot, hogy repülésbiztonsági szempontból *az engedélyezett útvonal megtartását követeljék meg* az olyan légi járműtől, amely megközelítésre nem alkalmas vagy megfelelő repülési berendezésekkel el nem látott területek fölé kíván berepülni, illetve hogy *az ilyen repülést külön engedélyhez kössék*. (5. cikk)

A tagállamok intézkedéseket fogatosítanak annak biztosítására, hogy a területük fölött repülő vagy egyéb repülési műveletet végrehajtó légi járművek valamint a saját nemzetiségi felségjelüket viselő légi járművek bárhol tartózkodjanak, *megtartsák a repülésre és a repülési műveletekre vonatkozó helyi szabályokat és rendelkezéseket*. A rendelkezéseket megszegő személyek *üldözéséről* a Szerződő Államok *gondoskodni kötelesek*. (12. cikk)

IV.1.1. Előzetes engedély nélküli repülés

A légtér biztosítása, felderítése és aktív védelmezése elsőrendű feladat minden ország számára, hiszen az esetleges ellenfél csapása leginkább innen várható. A nagy hatótávolságú légtérfelderítő eszközök, a minden eseményt a legapróbb részletekig megfigyelő műholdak összefogott rendszerben dolgoznak, és a központ számára olyan adatokkal szolgálnak, melyek alapján a légtér változása pontosan lekövethető, a szükséges intézkedések végrehajtásra azonnal kiadhatók. Az államok légterüket a nap huszonnégy órájában védik. A légtér jogosulatlan igénybevétele esetén a légvédelem azonosítás céljából bármely légi járművet

⁴² Az Egyezmény szempontjából „nem kereskedelmi célból történő leszállás” az olyan leszállás, amelynek nem célja az utasok, poggyász, áru vagy posta felvétele illetőleg kirakása. Chicagói Egyezmény, XXII. fejezet, Meghatározások. [96. cikk d)]

feltartóztathat (elfoghat) és meghatározott esetekben leszállásra felszólíthat. A felszólításnak nem engedelmeskedő légi járművel szemben kényszerítő eszközöket lehet alkalmazni.

Különös eset történt 1987. május 28-án a kora reggeli órákban. A 19 éves nyugatnémet Mathias Rustnak sikerült magánrepülőgéppel mélyen berepülnie a világon az egyik legjobban védett szovjet légtérbe és leszállnia a moszkvai Vörös téren. Bár két ízben riasztották a légvédelmet, sőt elfogó vadászgépek emelkedtek a jól látható célpontra, mégis a szovjet légvédelem a vizsgálóbizottság beszámolója szerint megengedhetetlen gondatlanságból és határozatlanságból nem alkalmazott harci eszközöket.

Miért repül be egy amatőr kezdő pilóta jogellenesen és szándékosan katonák által védett idegen légtérbe? A Cessna repülőgépgyártó cég vezetősége szerint reklám céljából találták ki az akciót, [Fanz Josef Strauss (1915–1988) bajor miniszterelnök– ezt a teóriát erősítve – a maga vezette Cessna típusú repülőgéppel érkezett Moszkvába tárgyalni], Mathias Rust állítása szerint ilyen látványos cselekedettel szeretett volna a béke harcosaként híres ember lenni. Ugyanakkor az is lehet, hogy egy jól megszervezett és időzített politikai akcióról volt szó, amelyet nem lehetett egyedül kivitelezni. A feszült nemzetközi helyzetben az események egybeestek az európai nukleáris töltetű közép-hatótávú rakéták leszerelését szolgáló szovjet-amerikai megállapodás tervezett szövegezésével és a körülötte zajló NATO-vitával. Ha a gépet lelövik – és erre nagyon nagy esély volt –, akkor a Szovjetunió iránt akkoriban megnőtt bizalom gyengítése céljából az enyhülést ellenzők provokációra hivatkozva felléphetek volna annak érdekében, hogy a szovjeteket elszigeteljék és a genfi leszerelési tárgyalásokat hátráltassák. Egy biztos és tény, hogy Mathias Rust a mesék varázssipkás törpikéje, az atomkorszak nagy huszárvágását végző Köpenick kapitánya,⁴³ ahogy a korabeli újságírók nevezték, engedély nélkül berepült egy másik állam szuverén légtérébe és szándékosan, szisztematikusan megsértette a nemzetközi légügyi és repülésbiztonsági előírásokat.⁴⁴

Mi van a jogon túl? A történelem, a társadalmi és a hétköznapi emberi viszonyok, amelyekben ott van e két befolyásos európai ország és népének emlékeiben hordozott erősen

⁴³A német Köpenick történelmi város, amely világhírét a nagy csalónak Wilhelm Voigtnak (1849–1922) köszönheti, aki szinte egész életét, közel 40 évet töltött börtönben különböző vagyon elleni bűncselekmények elkövetéséért. 1906-ban 56 évesen, röviddel szabadulása után, boltokból kapitányi egyenruhákat szerzett és azokat magára öltve sikeresen tesztelte hatásukat. Ennek eredményeképpen egy őrmestert és négy gránátos katonát arra szólított fel, hogy kövessék Köpenick városába. Ott katonáival elfoglalta a városházát, majd a pénztárkönyvek meghamisításának vádjával letartóztatta a polgármestert és a kincstárnokot. A kasszából 4002 márkát és 37 pfenninget vett ki, amelyről egykori börtönigazgatója nevének aláírásával átvételi tanúsítványt állított ki. A városházáról a vasútállomásra hajtott és civil ruháját felöltve a tömegben eltűnt. 10 nappal később letartóztatták. Négy év börtönbüntetést kapott lopásért, okirat-hamisításért, hivatalos közeg személyazonosságával történő visszaélésért, valamint személyi szabadság jogtalan korlátozásáért. Az „arcpirító pofátlanság” mosolyt fakasztott az emberek arcára és II. Vilmos (1859–1941) császár 1908-ban a közben hőssé vált „köpenicki kapitányt” kegyelemben részesítette.

Földes György: A köpenicki kapitány. <http://www.168ora.hu/arte/a-kopenicki-kapitany-58660.html>.

⁴⁴A Cessna-172P típusú D-ECJB lajstromjelű, egymotoros, eredetileg négyülékes gép, motorja mindössze 160 lóerős, legnagyobb sebessége 220 kilométer óránként. Az üzemanyag tartályába hat és fél óras repüléshez elegendő üzemanyag fért. Rustnak öt órai repülés és 750 kilométer kellett ahhoz, hogy a Helsinki/Malmi (EFHF) katonai célokat szolgáló, de kisebb repülőgépeket fogadó repülőtérről – rendkívül alacsonyan repülve, néhány hetes repülési engedéllyel és alig 50 óras repülési gyakorlattal a birtokában – Moszkva város szívéét a folyó felől megközelítve elérje célját és helyi idő szerint délután 7 óra körül simán landoljon. A téren autogramot osztogatott és az emberekkel beszélgetett. A rendőrök azt hitték, hogy egy filmszínész forgatás után „sztárolja” magát. Csak két óra elteltével tartóztatják le. A vád: határsértés, jogellenes berepülés, nemzetközi repülési szabályok megsértése, továbbá rosszindulatú huliganizmus, rosszhiszemű garázdaság, a közrend durva megsértése. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának Büntető Tanácsa Mathias Rustot 4 év szabadságvesztésre ítélte.

Sipos Attila: Mathias Rust esete. Madách Imre Gimnázium – Madách Kupa verseny, kézirat, 1987. november.

determinált múlt. A politikai provokációra azonban a diplomácia és a nemzetközi jog segítségével megfelelő választ adtak a felek, amely a hidegháború (1947–1991) végéhez közeledtével még szorosabbra fonta a két ország kapcsolatait. Volt azonban a hihetetlen akciónak egy nem várt, de rendkívüli hozadéka: a szovjet légvédelem hírnevén ejtett kiköszörülhetetlen csorba és szégyen lehetőséget adott Mihail Gorbacsov SZKP főtitkárnak arra, hogy a legfelsőbb, a változásellenes katonai vezérkart eltávolítsa, így biztosítva az utat a híressé vált peresztrojka (átstrukturálás) és glasznoszty (nyíltság) néven ismertté vált átfogó reformok elfogadásához.

Mathias Rustnak a másik állam területére csak akkor lett volna joga berepülni, ha az Egyezmény feltételeit megtartja. E feltételeket azonban nem tartotta be, mert repülési terve az ellenőrzött légtérre nem volt, a felszállás után rádióját kikapcsolta, miközben minden lehetséges hullámhosszon próbálták a finn légiforgalmi irányítók figyelmeztetni, hogy navigációs hibát követett el és rossz irányba repül, leszállási helynek Stockholm Bromma repülőterét adta meg, miközben nem oda tartott. Minden lehetséges szabályt kijátszott, sőt amikor a szovjet vadászgépek felfedezték, körözni kezdett, rosszhiszeműen annak látszatát keltve, hogy eltévedt.

A Chicagói Egyezmény világosan fogalmaz: a Szerződő Államok a polgári repülést nem használhatják fel az Egyezmény célkitűzéseivel ellentétes célra. (4. cikk) Az állami szuverenitás mindenkor tiszteletben tartása mellett a felek együttműködésre kötelezettek. A *repülésre vonatkozó szabályokat* állami hovatartozás szempontjából történő megkülönböztetés nélkül, a nemzetközi légiforgalomban részt vevő minden Szerződő Állam légi járművére alkalmazni kell, és e szabályokat a légi járművek a másik Államba történő *belépés*, az onnan *távozás* és a *területén tartózkodás* során *kötelesek megtartani*. (11. cikk)

A keretszabályokon túl az Egyezmény 2. Függelékében a Repülési szabályokban (lényegében, mint a közúti közlekedés KRESZ-szabályaiban) az ICAO kötelező eljárásként, szabványban határozza meg a nemzetközi polgári repülés szabályos menetét. A 2. Függelék tartalmazza az általános, a látvarepülés (Visual Flight Rules – VFR) és a műszeres repülés (Instrument Flight Rules – IFR) szabályait, amelyek egytől egyig szabványok, így betartásuk a tagállamokra nézve kötelező. Ennek alapján az államhatár átlépéséhez a pilótának a felszállás előtt repülési tervet kell benyújtania, és magához a tényleges felszálláshoz előzetes engedélyt kell kérnie. A repülés teljes időtartama alatt az illetékes légiforgalmi szolgálattal rádió-összeköttetésben kell állnia, és főszabályként az általa kért és kijelölt repülőtéren kell fel- és leszállnia. A repülés biztonságos végrehajtása céljából meteorológia adatok és információk birtokában kell lennie. A repülési szabályok szerint történő üzemelésért mindig a légi jármű parancsnoka felel, akinek joga van a parancsnokságának ideje alatt a légi jármű üzemeltetésével kapcsolatos minden kérdés végső eldöntésére.

Az ellenőrzött légtérben (a légiforgalmi irányítás felügyelete alá tartozó) történő repüléshez tehát két alapvető követelmény teljesítése szükséges:

- A repülésbiztonság és az államhatár átlépése miatt a légiforgalom szervezés szempontjából kiemelt jelentőséggel bír, hogy legkésőbb 30 perccel a repülés előtt *repülési tervet* (Flight Plan – FPL) nyújtson be a légi jármű üzemeltetője a légiforgalmi szolgáltatóhoz. A légtér légiközlekedési célú igénybevétele a légiforgalmi szolgáltató részére benyújtott és elfogadott érvényes repülési terv alapján történik, nélküle repülni nem lehet.
- A másik alapkövetelmény, hogy a légi járművek fedélzetén válasz-jeladó (transzponder) legyen elhelyezve, amely automatikus válaszokat küld a földön levő állandóan kérdező impulzusokat kisugárzó másodlagos (szekunder) radarnak. Ebben a rendszerben a földi radarállomásról sugárzott rádiójel kezdeményezi a légi jármű fedélzetén levő másik állomás rádiójelének a kisugárzását, majd a beérkező válaszokat érzékeli és azokat a feldolgozóegységhez továbbítja. Használatával a radarképernyőn

az adott légi jármű jellemző adatai kerülnek megjelenítésre, így a légiforgalmi irányító látja a légi jármű hívójelét, pontos helyzetét, sebességét, magasságát, sőt mozgásának tendenciáit is.

Lényegében e két szofisztikált adattartalomról rendelkezésre álló információk alapján a légiforgalmi irányítók engedélyekkel és konkrét utasításokkal biztonságosan tudják irányítani a saját illetékességi területükön belül a légiforgalom áramlását.

IV.2. A menetrendszerű repülés joga és feltételrendszere

A Chicagói Egyezmény létrejöttkor a nagyhatalmak érdekei repülési kérdésekben annak függvényében különböztek, hogy ki milyen helyzetben volt és mekkora veszteséget szenvedett el a II. világháborúban. *Tekintettel arra, hogy Amerika területén nem zajlott fizikai értelemben vett harcászati tevékenység, ennek következtében az Egyesült Államok a légiközlekedés szabadságát és teljes liberalizációját javasolta.* Ezzel szemben a hatalmas veszteségeket szenvedő, kevés használható és főleg bombázó repülőgéppel rendelkező Nagy-Britannia olyan rendszer létrehozását szorgalmazta, amelyben erősen korlátozott a verseny, és kereskedelmi kérdésekben maguk a tagállamok döntenének.

A tárgyalások eredményeként az államok döntési szabadságát hirdető brit elv kerekedett felül, meghatározva ezzel a mai napig érvényesülő, a menetrendszerű légi járatok üzemeléséhez szükséges engedélyek és hozzájárulások két- vagy többoldalú légügyi megállapodásokban rögzített rendszerét. Ebben a rendszerben a Szerződő Államok területe feletti vagy területére irányuló *menetrendszerű nemzetközi légi járat az illető Állam külön engedélyével vagy egyéb hozzájárulásával*, valamint az engedély, illetve a hozzájárulás feltételeinek megfelelően *tartható fenn.* (6. cikk) Más szóval a tagállamok nemzeti légtérben más országok menetrendszerűen közlekedő légitársaságai csak és kizárólag az állami szinten kötött két- vagy többoldalú megállapodások alapján, a légi szabadságjogok által biztosított feltételek betartása mellett végezhetnek kereskedelmi tevékenységet. Ezzel szemben a nemzetközi légtérben ilyen jellegű külön engedélyekre, hozzájárulásokra nincs szükség, mert a nyílt tengerek felett húzódó nemzetközi légtérben a repülés teljes szabadsága áll fenn.

A légügyi megállapodások rendszere egy történelmi helyzet és kompromisszum eredménye,⁴⁵ amely a mai napig alapjaiban határozza meg az országok között létrejött légiszállítási tevékenységet, a nemzetközi polgári repülést.

IV.2.1. Légi szabadságjogok

A Chicagói Egyezmény nem szól a *menetrendszerű nemzetközi légi járatok szabadságjogairól.* Ezeket a szabadságjogokat – a chicagói rendszer jogforrásaihoz tartozó – két kiegészítő egyezmény tartalmazza: a Nemzetközi Légi járatok Átmenő Forgalmáról szóló Egyezmény és a Nemzetközi Légitfuvarozási Egyezmény (1944).⁴⁶

⁴⁵ Cheng, Bin: The Law of International Air Transport. Stevens and Sons, 1962, Pp. 7–9.; Wissmann, Gerhard: A repülés története – Ikarosztól napjainkig, Táncsics, Budapest, 1964. 487.o.

⁴⁶ Az ICAO a „két” és az „öt” szabadságjog egyezményekben meghatározott feladatokat – az azokban foglalt feltételeknek és rendelkezéseknek megfelelően – látja el. [66. cikk a)] Magyarország 1973. január 15-én csatlakozott a Nemzetközi Légi járatok Átmenő Forgalmáról szóló (International Air Services Transit Agreement – IASTA), az ún. két szabadságjog tranzitegyezményhez (ICAO Doc 750; 1973. évi 15. törvényerejű rendelet), amelyet eddig 130 ország ratifikált. A Nemzetközi Légitfuvarozási Egyezménynek (International Air Transport Agreement), az ún. öt szabadságjog megállapodásnak a legtöbb ország, köztük hazánk sem vált részesévé. Az egyezményt 2015 végéig csak 11 ország ratifikálta.

A repülésre vonatkozó nemzetközi jogi szabályok egységes rendszerként kezelendők, amelyek keretjellegű szabályozást biztosítanak. A Chicagói Egyezmény oly módon szabályozza a polgári légiközlekedés nemzetközi vetületét, hogy repülésbiztonsági, repülésvédelmi és műszaki minimum követelményeket állít fel az államok egymás közötti viszonyaiban, de a további, főleg kereskedelmi kérdéseket a kétoldalú légügyi megállapodásokra bízta. Az államközi légügyi megállapodások megkötése az előfeltétele annak, hogy két állam között a felek országaiban bejegyzett és kijelölésre kerülő légifuvarozók által kereskedelmi célú menetrend szerinti légiforgalom indulhasson meg. Kereskedelmi céllal tevékenységet akkor végez a légifuvarozó, ha utast, poggyászt, postát vagy árut szállít meghatározott díjért vagy bérlet keretében meghatározott útvonalon, kereskedelmi jogok birtokában. (5. és 7. cikk)

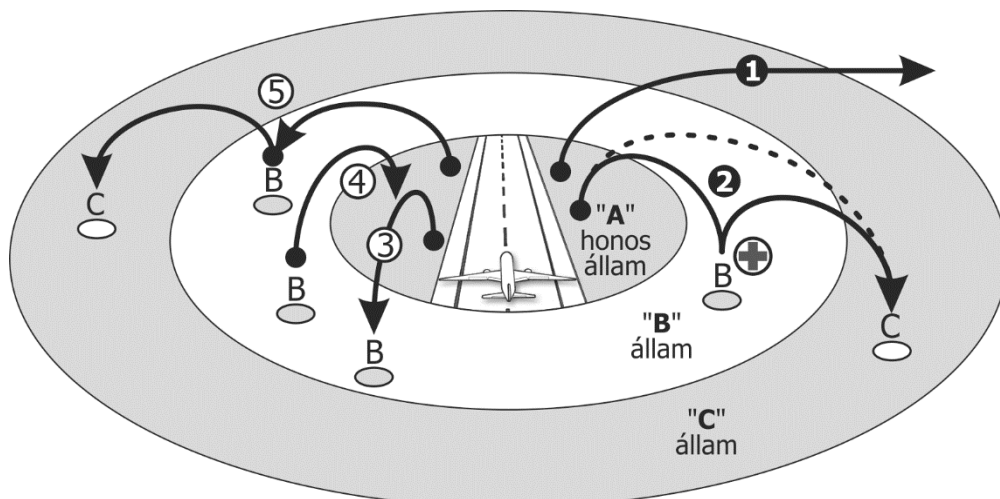
A légügyi megállapodásokban a felek a kölcsönösség (*reciprocitás*) nemzetközi jogi alapelv érvényre juttatásával kijelölik az üzemelő légitársaságokat és meghatározzák a célállomásokat, a kapacitást valamint a járatok sűrűségét, továbbá itt biztosítják egymás számára a legfontosabb piaci hozzáférési jogokat: a kereskedelmi jogokat. A kereskedelmi jogok azok a privilégiumok, amelyeket a menetrendszerű nemzetközi légiközlekedésben alkalmaznak, nem feledve, hogy a tagállamok *teljes és kizárólagos joggal* rendelkeznek a területük feletti légtérben, azaz a saját szuverén döntéseiktől függ az, hogy mely légitársaságokat, milyen útvonaljogokkal és milyen *légi szabadságjoggal* engednek kereskedelmi tevékenység végzése céljából a légterükbe berepülni, repülőtereiken kereskedelmi tevékenységet végezni. A *légi szabadságjog* (traffic rights) piaci hozzáférési jog. A nemzetközi polgári repülés kereskedelmi és jogi gyakorlatában két állam között fennálló viszonyt jelöl, amelyben a felek meghatározzák légitársaságaiknak illetve lajstromozott légi járműveiknek az egymás területén és területe felett a menetrendszerű repülés közben gyakorolható kereskedelmi jogokat.

A Nemzetközi Légijáratok Átmenő Forgalmáról (IASTA) szóló Egyezmény értelmében a részes államok biztosítják a többi tagállam számára a *menetrendszerű nemzetközi légijáratok* tekintetében technikai jogként is emlegetett két tranzit szabadságjogot:

Tranzitjogok (1–2)

1. Jogosultság (A) ország légitársaságának másik (B) ország, vagy (C) ország légtere felett, leszállás nélküli átrepülésre.

2. Jogosultság (A) ország légitársaságának egy másik ország légtérében repülve technikai okok (például vészhelyzet, műszaki hiba, rossz időjárási viszonyok, üzemanyag-felvétel) miatt – nem kereskedelmi forgalom céljából – leszállni.

A Nemzetközi Légifuvarozási Egyezmény értelmében az egyezmény részes államai biztosítják a többi tagállam számára a *menetrendszerű nemzetközi légi járatok* tekintetében az 1. és a 2. tranzit szabadságjogokon túl a 3. 4. és az 5. kereskedelmi szabadságjogokat.

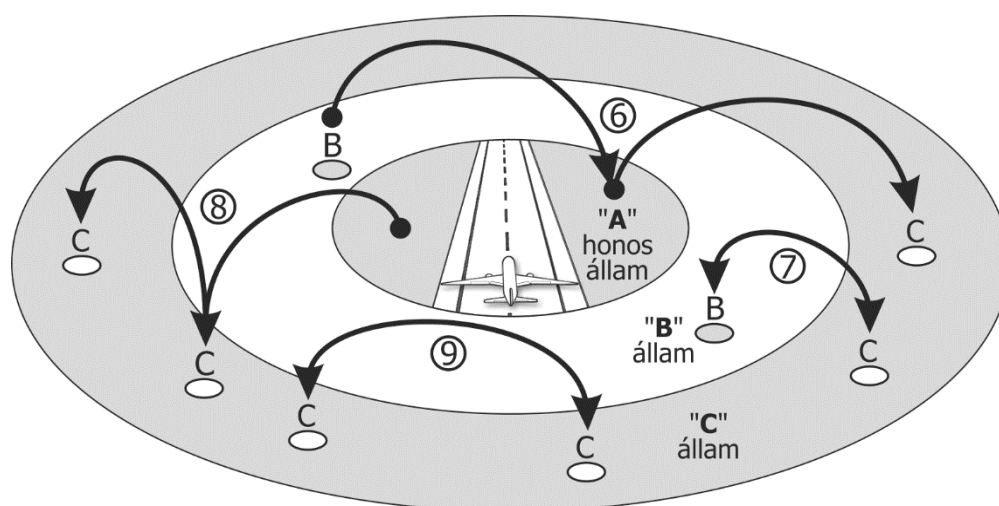
Kereskedelmi jogok (3–9)

3. Jogosultság (A) ország légitársaságának, hogy kereskedelmi célból a szerződéses partner (B) országába üzemeljen.

4. Jogosultság (A) ország légitársaságának, hogy kereskedelmi célból a szerződéses partner (B) országból vissza az anyaországba (A) üzemeljen.

5. Jogosultság (A) ország légitársaságának kereskedelmi célú üzemelésre (B) ország és harmadik (C) ország közötti útvonalon úgy, hogy az üzemelés kezdő- vagy végállomása az (A) anyaországban van.

[Ez a szabadságjog (akár az alábbi 6. és a 7.) csak (C) ország beleegyezésével gyakorolható.]

A légügyi megállapodásokban a szerződő felek a fentiekben bemutatott szabadságjogok további kombinációival éltek és a *menetrendszerű nemzetközi légi járatok* tekintetében újabb 6. és 7. kereskedelmi szabadságjogokat alkottak.

A 8. és a 9. kabotázs kereskedelmi szabadságjogok a tengerjogból erednek.

6. Jogosultság (A) ország légitársaságának két másik, (B) és (C) országok között – két szakaszban – kereskedelmi célú üzemelésre úgy, hogy az üzemelő légitársaság, átszállópontként az anyaország (A) repülőterét használja.

7. Jogosultság (A) ország légitársaságának, hogy kereskedelmi célból két másik, (B) és (C) ország között az (A) anyaország légitársasága által, az anyaországon kívül, annak érintése nélkül üzemeljen.

8. Jogosultság (A) ország légitársaságának (C) vagy akár (B) ország két belső pontja között kereskedelmi célú üzemelésre úgy, hogy az útvonal kezdő- vagy végállomása az (A) anyaországban van (nagy kabotázs).

9. Jogosultság (A) ország légitársaságának, hogy (C) vagy akár (B) ország két belső pontja között kereskedelmi célból üzemeljen az (A) anyaországon kívül, annak érintése nélkül, tisztán belföldi forgalmi tevékenységet végezve (kabetázs).

A kabotázs jog főleg a nagy területtel és nagy légtérrel rendelkező országok esetében bír jelentőséggel, mert a belföldi forgalom itt jelentősebb, gazdaságossági szempontból itt

vonzóbb ilyen jellegű kereskedelmi tevékenység végzése. Az Egyezmény főszabályként kimondja, hogy bármely tagállamnak jogában áll a kabotázs jog használatát *megtagadni* más Szerződő Állam légi járművétől, és ezzel megakadályozni, hogy saját területén utasokat, árut, poggyászt és postát vegyen fel, és ezeket díjazás vagy bérlet keretében belső területének más pontjára szállítsa. (7. cikk)

Az Egyezmény határozottan tiltja a *kifejezetten kizárólagossági alapon* nyújtott kabotázs előjogok biztosítását a másik félnek vagy éppen a kabotázs jognak a másik féltől történő elfogadását. (7. cikk) A hangsúly a „kifejezetten kizárólagossági alapon” van. Ebből az következik, hogy kabotázs jog az államok által nem kizárólagossági alapon adható. Az EU tagországain belül például teljesen megengedett a kabotázs jog használata, amellyel gyakran élnek az unió tagállamaiban bejegyzett közösségi légitársaságok [példaként akár Magyarországon bejegyzett légitársaság bármikor repülhet Párizs (LFPG) és Lyon (LFLL) között, ha gazdaságilag megéri], ugyanakkor harmadik országok légitársaságai nem élhetnek az EU-n belül a kabotázs jogokkal.

V. Összegzés

A Chicagói Egyezményben az állami légtér teljes és kizárólagos szuverenitásának az elismerése, a menetrendszerű járatok kereskedelmi tevékenységét külön engedélyhez vagy egyéb hozzájáruláshoz történő kötése a kormányzatokat igen jelentős szerephez juttatta. Az államok többsége érthetően, piacaik védelmében a kétoldalú (*pactum bilaterale*) világot részesítette előnyben. A kereskedelmi szempontból létfontosságú légi szabadságjogok tényleges kiosztása az országok között zajló diplomáciai, kereskedelmi és állami szintű légügyi tárgyalások eredményeként született meg. A légtereiket, így a szerződő államok a két- vagy többoldalú légügyi megállapodásokban csak annyiban nyitották meg, amennyiben az az érdekeiket szolgálta.

Az államok között létrejött több mint 3500 légügyi megállapodás a légiközlekedési iparág szereplői számára idővel egyre inkább akadállyá vált, ezért főként a fejlett országok részéről folyamatos lett a törekvés a változtatásra. Ez a változás a liberalizált, piaci alapon szerveződő és működő, a versenyjog szabályai által felügyelt az ún. Nyitott Égbolt típusú megállapodások elterjedésében nyilvánult meg. A Nyitott Égbolt megállapodásokban a szerződő felek kölcsönösen megnyitják egymás felé piacaikat, amelynek következtében légitársaságaik a repülési jogok nagy részét szabadon gyakorolhatják. A liberalizált rendszerben a részes államok véglegesen kivonulnak az egymás közötti légiforgalom olyan gazdasági döntéshozó rendszeréből, mint a kapacitások, a tarifák, a menetrendek és a légi járatok engedélyezése, ezzel rábízák magukat az egységesen szabályozott piac törvényeire.

A liberalizációs törekvés megalapozta az iparág konszolidációját, az egységes égbolt kialakulását és a verseny fejlődését, miközben teret engedett a radikális változások átfogó érvényesülésének, az új iparági és kereskedelmi megoldások megvalósulásának. A többoldalú berendezkedésre történő áttérés évtizedek óta tart, és egy napon végbe fog menni. Az emberiség ezzel megvalósíthatja egy újabb álmát, és a polgári repülés adta eszközökkel a népek és nemzetek közötti összefogással egy békésebb világot fog teremteni, mert a békében és csakis a békében „a Légi Óceán egyesíti az embereket!”⁴⁷

⁴⁷ Albert Plesman (1889-1953) a világ első kereskedelmi céllal alapított légitársaságának (1919) a KLM Királyi Légitársaság alapítójának híres, szállóigévé vált mondata.

A Systems Approach to Society and Law

Niklas Luhmann as a sociologist made big claims about the importance of law stating that 'all collective human life is directly or indirectly shaped by law'.² His special interest in law is not surprising regarding that he studied law however this professional career was not unusual in the history of sociology.³ Born in 1927 in Lüneburg, Germany, he obtained law degree from the University of Freiburg/Breisgau in 1949. Working in public service, he spent his free time reading Descartes, Kant, Husserl, and the functionalist theories of Malinkowski and Radcliff-Brown. In 1960, he won scholarship to Harvard and was instructed by Talcott Parsons. Returning to Germany Luhmann started his sociological research at the Academy for Administrative Sciences in Speyer, than at the Institute for Social Research in Dortmund later at the University of Münster. He was invited by the German sociologist Helmut Schelsky to join the University of Bielefeld, and from 1968 until his retirement in 1993 Luhmann held a chair in Sociology at Bielefeld University. Monitoring the results of modern science, Luhmann intended to map the boundaries of sociology by linking social theory to recent theoretical developments in scientific disciplines as diverse as modern physics, information theory, general systems theory, neurophysiology, cognitive science and so on. At the beginning of the 20th century the well-ordered, machinelike Newtonian view of universe definitely became superseded. Supremacy of the linear paradigm characterised by utter certainty and predictability was replaced by a recursive universe, in which disorder, unpredictability and non-linear complexity are the rules.⁴

While mechanistic linear systems change gradually and orderly, the change of nonlinear systems is more random and less predictable involving discontinuities. Nonlinear entities are defined by complexity. Complex or complexity do not mean difficult or complicated, but serves as a distinction between the more familiar mechanistic systems and nonlinear systems. Regarding that the theory of non-linear systems emphasizes continuity, and focuses not on the 'beginning' or on the 'end', it has not ontology moreover has not an idealised end-state to which the system progresses. The purpose of the complex systems is the long-term survival including particular evolution. Evolution of complex systems are characterised by variety, and flexibility. The results in research of complex systems had big impact on Luhmann's societal theory. Through his thirty years theoretical project for reconceptualising sociology Luhmann developed a highly original form of non-linear systems theory which offers a comprehensive description of modern society. Developing his complex theory of society, Luhmann applied the results of cybernetics of Heinz Von Foerster⁵ the

¹ Doctoranda, ELTE Faculty of Law Doctoral School Center for Theory of Law and Society, Doctoral advisor: Dr. Zoltán Fleck, Professor, Head of Center for Theory of Law and Society. E-mail: kuman1@vipmail.hu

² Luhmann, N. (1985): *A Sociological Theory of Law*, p. 1. Routledge and Kegan Paul

³ Max Weber one of the most significant sociologist was also trained as lawyer. He earned his law doctorate in 1889 by writing a dissertation on legal history titled *Development of the Principle of Joint Liability and the Separate Fund in the Public Trading Company out of Household and Trade Communities in Italian Cities*. In 1891 Weber completed his habilitation thesis titled *Roman agrarian history and his significance for public and private law*, which is essential to the study of Roman law even today.

⁴ Inter alia: Einstein (1879-1955), Bohr (1885-1962), Schrödinger (1887-1961), Heisenberg (1901-1976) and Dirac (1902-1984) played a decisive role in pushing conventional wisdom within the natural sciences beyond the Newtonian limits.

⁵ Heinz Von Foerster was instrumental in creating an interdisciplinary center for cybernetic research at the Biological Computer Laboratory at the University of Illinois at Urbana.

evolutionary biology of Humberto R. Maturana and Francisco Varela⁶ and mathematics of George Spencer Brown.⁷ Luhmann presents a general theory of social systems⁸ more precisely he elaborates the general conceptual framework for such theory which can be applied for description of modern society. 'He wanted to avoid above all else the idea that one could capture 'the truth' or essence of modern society in one theoretical account. No theory, not even closed systems theory or autopoiesis, can have the last word or give an exclusive or true account of what society, in its totality, is and how it operates.'⁹ According to Luhmann modern society is differentiated into a network of equal social subsystems. Each of subsystem has self-organising, self-reproducing character and uses system-specific operations. The subsystems observe themselves and their environment, and are capable to make a difference between their own system and their own environment. In Luhmann's world 'there are systems' and it means only that there are objects of research to abstract facts in order to compare with each other and with other kinds of facts within the perspective of same/different.¹⁰ If we say 'there are systems', we say 'there are environment' at the same time, because systems cannot exist without environment. Environment is an open horizon, without self-reflection, or capacity to act. Systems constitute and maintain themselves by creating and maintaining difference from their environment. Systems use their boundaries to regulate the difference between themselves and their environment. 'General systems theory, as well as cybernetics, replaced the classical conceptual model of a whole that consists of parts and relations between parts, by a model that focused on the difference between system and environment.'¹¹ Being observer of observations we can observe both territories: system as a marked state or actuality and environment as an unmarked state or potentiality. Difference therefore is the functional premise of self-referential operation. The thesis, namely, that there are systems, can now be narrowed down to: there are self-referential systems.¹² Functional differentiation is the form that dominates modern society. Modern society 'is differentiated into the political subsystem and *its environment*, the economic subsystem *and its environment*, the scientific system *and its environment*, the education system *and its environment* and so on'.¹³

The only way to define modern society its primary mode of internal differentiation, the way in which system builds subsystems Each of society's subsystems represents a closed entity existing in an environment constructed from the system own operations. 'For highly differentiated societies the world can be meaningful only as an indeterminate horizon for further explorations and not as a finite set of things and events (in the classical sense of *universitas rerum* or *aggregation corporum*).'¹⁴ In Luhmannian world society is a kind of social system based on communication, which continuously creates social structures. Social systems distinguish and evolve as they communicate in three separate dimensions: in social, in temporal, and in functional dimension. Social systems make sense of their environments through their communications, moreover, states Luhmann, society consists of the totality of

⁶ In collaboration with Varela, Maturana developed a theory to account for the self-reproductive operations of organisms introducing the term 'autopoiesis' to describe these operations.

⁷ G. S. Brown, student of Bertrand Russell, developed a mathematical calculus that has been instrumental for Luhmann's formulation of second-order logic of observation.

⁸ Luhmann, N. (1995): *Social Systems*, Stanford University Press

⁹ King, M., Thornhill, C. (2003): Niklas Luhmann's Theory of Politics and Law, p.1. Palgrave Macmillan NY

¹⁰ Luhmann, N. (1995): *Social Systems*, p.2. Stanford University Press

¹¹ Luhmann, N: 'Differentiation of Society' in *Canadian Journal of Sociology* Vol. 2. No. 1. Pp. 29-53
Published by: Canadian Journal of Sociology

¹² The recursive self-reproduction/self-referentiation is referred by the systems theory as autopoiesis

¹³ Luhmann, N. (1982): 'The World Society as a Social System' in: *International Journal of General Systems* Vol. 8 (8) p. 132.

¹⁴ Luhmann N. (1977): Differentiation of Society in: *Canadian Journal of Sociology* Vol. 2. (1) p. 32.

all meaningful communications. The process of communication in this theory is not the transmission of messages, information, or understanding expectations. In the systems-theoretic approach it is the very emergence of communication that is emphasized. 'Just like life and consciousness, communication is an emergent reality, a state of affairs *sui generis*. It arises through a synthesis of three different selections, namely, selection of information, selection of the utterance of this information, and a selective understanding or misunderstanding of this utterance and its information.'¹⁵

Luhmann was concerned principally with the pivot of our time. To uncover the basic and essential structure of modernity he outlined a broad evolutionary trajectory investigating system differentiation. 'The evolution of society has often been described as leading to increased system differentiation. This statement is true but needs clarification. It would be difficult to compare all kinds of societies as to their degree of differentiation, assuming a common measure they are too heterogeneous because they use different forms of differentiation.'¹⁶ However, referring to Goldenweiser *principle of limited possibilities*¹⁷ Luhmann states that the society operating under such a premise would have to use and combine only a very few forms of differentiation namely: segmentation, stratification, and functional differentiation. Evolution expands with the constantly changing flow of actual communication. With greater differentiation, there is more communication. Modern society is characterized by its functional differentiation into autopoietic subsystems such as law, politics, economics, science etc. Subsystems operate self-referentially according to their own codes. According to Luhmann, coding and programming are closely linked operations of any social system. Systems distinguish themselves and make sense of their environments through their own particular binary code, which are the symbolically generalized media of communication. According to this model, each subsystem interprets the world in its own terms. Economy, for instance, uses the medium of money, law the medium of legality, politics the medium of power, science the medium of truth, religion the medium of faith.

While these media exist as ways of understanding events throughout society, they are specifically developed within individual subsystems as binary codes.¹⁸ It is important to note that Luhmann does not use the word *development* describing the process of differentiation. He consequently speaks about *evolution* towards higher complexity. Modernity in his theory is not only a quantitative increase in differentiation (of subsystems, division of labour, rationality, etc.) but a qualitative change in social communication. Without hierarchy, without centre, systems¹⁹ have higher possible degree of freedom to organise themselves according to their self-referential logic.

Luhmann considers legal system as a social system²⁰ within the societal system, as a differentiated subsystem of society. In pre-modern societies the legal system was not differentiated from other systems of society, from personal-hierarchical traditions of rule. The validity of law was demonstrated *inter alia* by reference to divine law, by Reason, than, with the emerging reality of the 'State' the validity of law was granted by the State itself. It is only in modern societies, however, where the legal system stands independently as an autonomous and fluctuating system of communication, where the specific reference to validity is required for the continued operations of the system itself. Luhmann's system theory specifies law as an

¹⁵ Luhmann, N. (1992): 'What is Communication?' in: *Communication Theory* vol.2-3 pp 252

¹⁶ Luhmann N. (1977): *Differentiation of Society* in: *Canadian Journal of Sociology* Vol. 2. (1) p. 32

¹⁷ Goldenweiser, A. (1937): *Anthropology*, Crofts NY

¹⁸ Binary codes used by subsystems for example: Law: legal/illegal, Science: true/false Politics: government/opposition, or to be in power/not to be in power, Religion: immanent/transcendent, Economics profitable/not profitable, Morality: good/bad esteem/diseesteem, etc.

¹⁹ Luhmann identifies three types of autopoietic systems: living systems, psychic systems, and social systems

²⁰ Devoting special volume to the issue see: Luhmann, N. (2004): *Law as a Social System*, Oxford University Press

autopoietic subsystem. 'When legal system become differentiated as special functional system of society, this occurs on the basis of a special *binary code*, by which the operations of this system are oriented.'²¹ This code, in which legal communications are expressed, is the binary code of legal/illegal, namely 'this is the line which the discursive practice of law draws between itself and its environment. If we are interested in a theory of law as a self-organising social practice, then it is not up to the arbitrary research interests to define the boundaries of law. Boundaries of law are one among many structures that law itself produces under the pressure of its social environment. And only a clear delineation of the self-produced boundaries of law can help to clarify the interrelations of law and other social practices.'²² Therefore the legal system operates with the code of legal/illegal and has a program: the existing legislation or the applicable law. Only the legal system operates with this code, meaning that no other system is able to state what is legal and what is illegal. The legal subsystem can be observed as the positivation of the law, meaning that the law is determined by the law itself and not by political, economical, moral, etc. actions. For the question: what is law? Systems theory gives a paradox answer: the law and only the law can define what is, and what can be law. In this sense law is a tautology: Law is what the law says it is. Although Luhmann uses the term 'positivation of law' and 'legal positivism' he cannot be labelled simply as a 'legal positivist'. He does not follow the traditional path characterised by the schism of *IS* and *OUGHT* or of fact and norm. There is a basic difference between Luhmann and the representatives of legal positivists, namely he examines law in a general theoretical concept of society, in the context of system theory. In this concept law is not a privileged realm of validity and has not a central role in society. According to Luhmann, law is one of the autopoietic subsystems of society, where only law can generate law. And this law – by the nature of the operational process – is positive law, positive products of legal process. In this sense Luhmann can be labelled as a legal positivist indeed. The study of legal paradoxes have distinct role in Luhmann's research, namely: how can one ever be sure that the true is not untrue and the right is not wrong? How can we – rightly or wrongly – differentiate the right and wrong, the just and unjust, the contradictions of property, the tension between general and special, legislation and adjudication and so on. The paradoxes are trapping because they seem to be obstacles to the continuation of communication or thinking. Observing paradoxes we have to differentiate observations, namely self-observation and external observation, 'because for the self-observer things may appear as natural and necessary whereas when seen from outside, they may appear artificial and contingent.'²³ Creative use of paradoxes can be fruitful to observe the differentiation of legal system. In antiquity the paradox of right/wrong, just/unjust first had to be generated, then had to be institutionalized. According to the era's view, all multiplicity came out from Unity, so natural law copied divine law, the eternal law of order. The rigidity of the legal order derived from eternal law, was released in different ways. Religiously, referring to the Gods for instance: 'Athena intervenes, establishes the Areopagite Council and retains for herself the right to decide *hard cases* (as Americans would say in their inimitable fashion)'²⁴. Or morally, with *epikeia*, proposed by Aristotle, emphasizing that: 'epikeia is the correction of law where it is defective owing to its universality'²⁵ Therefore *epikeia* is a better justice, a virtue with the aim of ethically optimising human activity regardless of generally-defined standards. Another paradox was 'the urgent necessity', cases *excessum iuris communis propter bonum commune*, namely decisions against the valid law.

²¹ Luhmann, N. (1992): 'The Coding of the Legal System' *European Yearbook in the Sociology of Law* p. 145

²² Teubner, G. (1992) 'The Two Faces of Janus: Rethinking Legal Pluralism' *Cardozo Law Review* 13 p. 1443

²³ Luhmann, N. (2002): *Theories of Distinction: Redescribing the Descriptions of Modernity*, Stanford University Press p.79.

²⁴ Luhmann, N. (2008): Are There Still Indispensable Norms in Our Society? *in: Soziale Systeme* 14. p. 18-37

²⁵ Aristotle: *Nicomachean Ethics* V. 10.

To justify the neglect of the valid law – copied by divine law – derogation was invented. 'This distinction of cruelty and leniency (*crudelitas/clementia*) served to reject the legal code of right and wrong and to re-incorporate the law into the human society... The distinction which first articulated the paradox of rejectable law is finally transformed into a device for creative social learning within the legal system.'²⁶

Over time new paradoxes had occurred. The 16th -17th centuries were the centuries of Reason. Reason was the centre and the very essence of human existence. Law started to release from theological supervision, and divine law was replaced by natural law of reason. Reason could appeal only to Reason as the last court, so the reasonable reason became the new paradox. According to Thomas Hobbes, law must be made by man to protect man from his own natural brutality. The hard case of the time was the question of *property*. All men were born free and equal²⁷ but the right of the property was sacred and inviolable. Those, who took seriously the truths of philosophy and wanted to restore the natural equality of men – for instance the True Levellers, or The Diggers²⁸ – violated the law of property therefore were arrested and imprisoned even executed.

'And again, the paradox reappears, being more sophisticated than reason itself. In practical affairs of acquisition and use of property, reason argues with equal voice for equality and inequality. The desire for property and its accumulation is clearly wrong, violating the natural (and the created!) equality of human beings. And the demand for equality is clearly wrong, violating the law of property. How, then, to drive the paradox back into its invisible retreat?'²⁹

In the 19th century new attempts were made to solve the paradoxes of the law. The new solution was the constitutional state. According to John Austin the purpose of law and government is the greatest advancement of human happiness, or as Jeremy Bentham stated the purpose of law and government is to provide the greatest happiness for the greatest number of people on the base of the constitutional state. But the paradox of just/unjust, right/wrong had occurred over again. It was the tension between legislation and adjudication, between the general and special, between the statue and concrete case.

Can we unfold the paradoxes of the law at all? Luhmann's suggestion for 'de-paradoxication' is *time*. 'Paradox does not prevent the operation of a system. On the contrary, it is the condition of its possibility because its autopoiesis requires continuing actuality with different operations actualizing different possibilities.'³⁰ Legal system operates by hypercorrection, by being constantly in repair. The paradoxes – promoting the differentiation of the system – remain invisible and law as a sub-system emerged in the course of the evolution of society's internal differentiation, as an answer to the problem of legality.

²⁶ N. Luhmann (1988): The Third Question: The creative use of paradoxes in law and legal history, *Journal of Law and Society* Vol. 15. N. 2. Pp. 156

²⁷ The 'immortal declaration' of the Enlightenment was incorporated into the United States Declaration of Independence, 1776

²⁸ See for example: G. Winstanley, (1649): *The New Law Of Righteousness*

²⁹ N. Luhmann (1988): The Third Question: The creative use of paradoxes in law and legal history, *Journal of Law and Society* Vol. 15. N. 2. Pp. 157

³⁰ N. Luhmann (2002): *Theories of Distinction: Redescribing the Descriptions of Modernity*, Stanford University Press p.84

References:

- King, M., Thornhill, C. (2003): Niklas Luhmann's Theory of Politics and Law, Palgrave Macmillan NY
- Luhmann, N. (1985): A Sociological Theory of Law, Routledge and Kegan Paul
- Luhmann, N. (1988): The Third Question: The creative use of paradoxes in law and legal history, in *Journal of Law and Society* Vol. 15. N. 2. Pp. 153-165
- Luhmann, N (1992): 'The Coding of the Legal System' in *European Yearbook in the Sociology of Law* Pp. 145-185
- Luhmann, N. (2002): Theories of Distinction: Redescribing the Descriptions of Modernity, Stanford University Press
- Luhmann, N. (2004): Law as a Social System, Oxford University Press
- Luhmann, N. (2008): Are There Still Indispensable Norms in Our Society? in: *Soziale Systeme* 14. p. 18-37
- Teubner, G. (1992) 'The Two Faces of Janus: Rethinking Legal Pluralism' in *Cardozo Law Review* 13 p. 1443-1462

Változások a magyar alapjogi bíraskodásban: Normatív és jogszociológiai elemzés²

I. Az alapjogvédelem eszközei – áttekintés

Az alkotmánybírósági alapjogvédelem kétféle lehet: kollektív és egyéni. A *kollektív alapjogvédelem* eszköze a *normakontroll*,³ vagyis a jogszabályok alkotmányosságának (ezen belül is – ha *alapjogvédelemről* van szó – konkrétan az Alaptörvényben biztosított jogokkal való összhangjának) az ellenőrzése. Ha e jogkörében az Alkotmánybíróság bármely jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés alkotmány- (alaptörvény-) ellenességét megállapítja, a jogszabályt megsemmisíti, így ahhoz – a megsemmisítés hatályának beállta után – joghatások nem fűződhetnek.⁴

A normakontrollnak alapvetően két típusa létezik: az absztrakt és a konkrét normakontroll. I.) Az *absztrakt normakontroll* azt jelenti, hogy – az arra jogosult indítványára – az Alkotmánybíróság konkrét ügytől és eljárástól függetlenül, általános jelleggel vizsgálja egy norma Alaptörvénnyel való összhangját, míg II.) a *konkrét normakontroll* esetében létezik egy alapügy (alapeljárás), amelyben egy adott jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés

¹ Tszv. egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem ÁJK Jogtörténeti, Jogelméleti és Egyházjogi Tanszék; főtanácsadó, Alkotmánybíróság. (Email: toth.zoltan@kre.hu)

² Jelen tanulmány a Szilágyi Péter professzor 70. születésnapja alkalmából az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán 2015. október 16-án rendezett, „Szilágyi Péter 70” c. ünnepi konferencián elhangzott előadás bővített, írásos változata. Szerző ezen tanulmánnyal is tisztelni kíván az Ünnepelet szakmai életútja és a tudomány iránti alázata előtt.

³ Természetesen a normakontrollnak nemcsak alapjogvédelmi, hanem általános alkotmányvédelmi funkciója is van, sőt adott esetben ez utóbbi jelentősebb is lehet az előbbinél; amennyiben azonban a normakontrollt valamely alkotmányos jog (a hatályos Alaptörvény szóhasználatában: „Alaptörvényben biztosított jog”) védelme érdekében alkalmazzák, úgy az az alapjogvédelem (ezen belül is a kollektív alapjogvédelem) eszközének tekinthető.

⁴ A megsemmisítés – hatályát tekintve – történhet fő szabályként *ex nunc*, vagyis az alkotmánybírósági határozat kihirdetését követő naptól kezdve; *ex tunc*, azaz a jogszabály kihirdetésére visszaható hatállyal – ekkor a jogszabály nemcsak hatályát veszti, hanem egyben érvénytelennek is minősül, így ahhoz semmilyen joghatás nem fűződhet, sem a jövőben, sem a múltban; továbbá *pro futuro*, azaz valamilyen későbbi, jövőbeli időponttól kezdve (ekkor a jogszabályt ezen jövőbeli időpontig még alkalmazni kell). A *jogkövetkezmény* azonban nemcsak 1) a *megsemmisítés* [vagy éppen – megalapozatlanság esetén – 2) az indítvány *elutasítása*] lehet, hanem lehetséges 3) *alkotmányos mulasztás* (tehát a jogalkotó általi mulasztással előidézett alaptörvény-ellenesség fennállásának *megállapítása* (ekkor az AB a mulasztást elkövető szervet – határidő megjelölésével – felhívja feladatának teljesítésére); 4) önmagában *alkalmazási tilalom kimondása*, ha a jogszabály korábbi megsemmisítése nem a jogszabály megalkotására visszaható hatállyal (hanem a kihirdetés másnapjával vagy a jövőre vonatkozóan) történt, és ezért konkrét ügyben (a jogszabály megsemmisítése előtt indult eljárásokban) azt még alkalmazni kellene; továbbá 5) *alkotmányos követelmény megállapítása*, amellyel az Alkotmánybíróság meghatározhatja a bíróságok és mindenki más számára egy jogszabály Alaptörvénynek megfelelő, azaz alkotmányos értelmét, illetve azokat a követelményeket, amelyeknek az adott jogszabály bírósági vagy egyéb szervek által történő alkalmazása meg kell, hogy feleljen. Emellett lehetséges még 6) az alaptörvény-ellenes jogszabály alapján jogerős határozattal lezárt *büntetőeljárás felülvizsgálatának elrendelése*, ha a terhelt még nem mentesült a büntetett előléthez fűződő hátrányos következmények alól, vagy a kiszabott büntetés, illetőleg az alkalmazott intézkedés végrehajtása még nem fejeződött be, vagy a végrehajthatósága még nem szűnt meg [Be. 416. § (1) bek. e) pont]; illetve 7) az alaptörvény-ellenes jogszabály alapján jogerős határozattal befejezett *szabálysértési eljárás felülvizsgálatának elrendelése*, ha a felülvizsgálni rendelt szabálysértési ügyben kiszabott büntetés vagy intézkedés végrehajtása folyamatban van, illetve az elkövető a felülvizsgálni rendelt ügy miatt a szabálysértési nyilvántartásban szerepel [2012. évi II. tv. 133 § (1) bek. és (2) bek. d) pont] – ez utóbbi esetben az ügyész hivatalból köteles perújítási kérelmet előterjeszteni.

alkotmányellenessége felmerül.⁵ Az absztrakt normakontroll ismét csak kétféle lehet: előzetes és utólagos. I/1.) Az *előzetes absztrakt normakontrollra* még az adott jogszabály kihirdetése előtt kerül sor, amelyet jelenleg egyrészt az Országgyűlés, ha pedig az nem élt e jogával, akkor a köztársasági elnök indítványozhat; I/2.) az *utólagos absztrakt normakontrollra*⁶ pedig a jogszabály kihirdetése után van lehetőség. Mivel 2012. január 1-jével a jogi érdek nélküli indítványozási lehetőség (az ún. *actio popularis*) megszűnt,⁷ ezért azok a személyek, akik valamely jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés alkotmányellenességét saját jogi érdekeltységük igazolása nélkül állítják, most már nem fordulhatnak maguk az Alkotmánybírósághoz, csak jelezhetik az ombudsmannak az alaptörvény-ellenesség gyanúját, aki – ha egyetért azzal – saját nevében indítványozza az adott jogszabály(hely) megsemmisítését az Alkotmánybíróságnak.

Akinek viszont jogi érdeke fűződik az alkotmányellenesség megállapításához, annak továbbra is közvetlen indítványozási joga van: ennek eszköze a konkrét normakontroll.⁸ A konkrét normakontrollnak három fajtája van. II/1.) Az első a „rég”, *normakontrollal egybekötött alkotmányjogi panasz* [Abtv.⁹ 26. § (1) bek.], melynek alapján bárki, akinek az ügyében folytatott bírósági eljárásban véleménye szerint a bíróság alaptörvény-ellenes *jogszabályt* alkalmazott, és ennek folytán valamely, Alaptörvényben biztosított joga sérült, indítványozhatja a bírói ítélet vagy eljárás alapjául szolgáló jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés alaptörvény-ellenességének megállapítását és megsemmisítését, feltéve, hogy egyéb rendes jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, avagy jogorvoslati lehetőség nincs (nem volt) számára biztosítva. II/2.) A második a *közvetlen vagy kivételes alkotmányjogi panasz* [Abtv. 26. § (2) bek.], amelyet akkor lehet igénybe venni, ha az alaptörvény-ellenes *jogszabály* rendelkezésének alkalmazása vagy hatályosulása folytán közvetlenül, bírói döntés nélkül következett be a(z) alapjogi jogsérelem (továbbá az alaptörvényben biztosított egyéb, alapvető jognak nem minősülő alanyi jogok sérelme). II/3. A harmadik pedig a *bírói kezdeményezés egyedi normakontroll eljárás iránt* (bírói konkrét normakontroll – Abtv. 25. §), melyet az érintett személy nem, csak az ügyben eljáró bíróság kezdeményezhet.

Magyarországon azonban 2012. január 1-je óta nemcsak kollektív, hanem *egyéni alapjogvédelem* is létezik. Ennek eszköze az ún. *valódi alkotmányjogi panasz* (Abtv. 27. §),¹⁰

⁵ Mivel a konkrét normakontroll eseteiben mindig van egy (vagy több) közvetlenül érintett, akinek jogaira és kötelezettségeire a normakontroll eredménye kihatással lehet, ezért az már nem kizárólag a kollektív alapjogvédelem eszköze, hanem az egyénié is. Mivel azonban hatásában fontosabb a kollektív jelleg, ezért a fentiekben a kollektív alapjogvédelem eszközeihez soroltuk, elismerve, hogy ez – az absztrakt normakontrollal ellentétben – nem érvényesül tisztán.

⁶ Jogszabály (beleértve az önkormányzati rendeletet is), közjogi szervezetszabályozó eszköz és jogegységi határozat Alaptörvénnyel való összhangjának vizsgálatát [Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés e) pont, Abtv. 24. és 37. §§], jogszabály (beleértve szintén az önkormányzati rendeletet is), közjogi szervezetszabályozó eszköz és jogegységi határozat nemzetközi szerződésbe ütközésének vizsgálatát [Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés f) pont, Abtv. 32. § (1) bek. és 37. §], valamint az Alaptörvény és az Alaptörvény módosítása utólagos vizsgálatát [Alaptörvény 24. cikk (5) bek., Abtv. 24/A. § (1) bek.] kizárólag a Kormány, az országgyűlési képviselők egynegyede, a Kúria elnöke, a legfőbb ügyész és az alapvető jogok biztosa indítványozhatja absztrakt, azaz konkrét ügytől független jelleggel.

⁷ Erről, valamint annak hatásairól részletesen lásd: Tóth J. Zoltán: Az egyéni (alap)jogvédelem az Alkotmányban és az Alaptörvényben (I-II. rész). *Közjogi Szemle*, 2012/3. szám, 11-19. o. és 2012/4. szám, 29-37. o.

⁸ Ez alól – ahogyan arról a későbbiekben bővebben szó lesz – természetesen kivétel a bírói kezdeményezés egyedi normakontroll eljárás iránt, ahol – ahogy az a jogintézmény elnevezéséből is kitűnik – az eljáró bíró(i) tanács) kezdeményezheti az alkotmánybírósági felülvizsgálatot; az eljárásban érintett személy legfeljebb javasolhatja a bírónak, hogy függesse fel az eljárást, és forduljon az Alkotmánybírósághoz.

⁹ Az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLII. törvény.

¹⁰ Ismét hangsúlyozzuk: valójában a konkrét normakontroll és a valódi alkotmányjogi panasz közötti, az alapjogvédelem elsődlegesen egyéni vagy kollektív jellegére alapozott megközelítés mindig csak viszonylagos lehet; a konkrét normakontroll fajtái, ezek közül is különösen az érintett által kezdeményezhető „rég” és „közvetlen” panasz értelemszerűen az érintett személy (szervezet) jogait is védi.

melynek lényege, hogy a bírósági eljárásban érintett bármely személy vagy szervezet az Alkotmánybírósághoz fordulhat akkor is, ha nem a bíróság által alkalmazott jogszabályt tartja alaptörvény-ellenesnek, hanem (a jogszabály alkotmányosságának elismerése mellett) *magát a bírósági döntést vagy a bírósági döntéshez vezető bírósági eljárást.*

II. Az absztrakt normakontrollon kívüli alapjogvédelmi hatáskörök 2012. január 1-je előtt és azt követően

2011. december 31-ig az „alkotmányjogi panasz” névvel illetett jogintézmény mindössze azt a jogot biztosította, hogy az egyedi ügyben érintett fél az ügyében alkalmazott *jogszabály* alkotmányellenességének megállapítását kérhesse. E jogintézményt az akkori Abtv., vagyis az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény 48. §-a szabályozta, melynek (1) és (2) bekezdése rendezte ezen panasz benyújtásának a feltételeit. Eszerint: „Az Alkotmányban biztosított jogainak megsértése miatt alkotmányjogi panasszal fordulhat az Alkotmánybírósághoz az, akinek a jogséremlme az alkotmányellenes jogszabály alkalmazása miatt következett be, és egyéb jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, illetőleg más jogorvoslati lehetőség nincs számára biztosítva. Az alkotmányjogi panaszt a jogerős határozat kézbesítésétől számított hatvan napon belül lehet írásban benyújtani.” Ez a fajta panasz azonban – kettős jellege ellenére – nagyobb részben pusztán normakontroll volt, az ekkor még bárki által indítványozható utólagos absztrakt normakontrolltól csak annyiban tért el, hogy indítványozása személyes érintettséghez és konkrét eljáráshoz, illetve abban született konkrét jogerős határozathoz volt kötve. A „régii” alkotmányjogi panaszt az Alkotmánybíróság a kezdetekben ugyan még elsősorban egyéni jogorvoslatnak tekintette, erről árulkodik az 57/1991. (XI. 8.) Abh.¹¹ indokolása; később azonban az egyéni jogvédelem egyre inkább háttérbe szorult, és a 442/D/2000. AB végzésben¹² a testület már e jogintézmény kettős jellegét hangsúlyozta, de úgy, hogy az egyéni jogvédelem a normakontroll lehetőségének megengedettségéhez volt kötve, annak feltételei hiányában az egyéni jogvédelem (a konkrét esetben való alkalmazási tilalom kimondása /lásd később/) sem volt lehetséges. Ezért mondható az, hogy a panasz kettős jellege ellenére leginkább konkrét *normakontrollként* funkcionált.¹³

Ez a „régii” vagy „nem valódi”, normakontrollal egybekötött panasz tehát csak nevében volt „alkotmányjogi panasz”,¹⁴ mivel az a külföldi szabályozás alapján jellemző panasz-funkciót, nevezetesen a bírói döntésnek magának az alkotmányossági alapú megtámadását még nem tette lehetővé; tulajdonképpen olyan normakontrollként funkcionált, melyet csak az érintettek és csak a jogerős döntést követően indítványozhattak. Emiatt a legtöbbször nem védte jobban az indítványozó érdekeit, mintha eleve normakontroll-indítványt nyújtott volna

¹¹ 57/1991. (XI. 8.) AB határozat [ABH 1991, 272.]

¹² 442/D/2000. AB végzésben [ABH 2003, 1843.]

¹³ Az alkotmánybíróságok ezen (és egyéb) funkcióinak, valamint hatásköreinek egymástól való megkülönböztetéséhez lásd pl.: Kukorelli István: Alkotmánytan I. Osiris Kiadó, Budapest, 2007, 452-467. o.; Legény Krisztián: Az alkotmánybíráskodás modelljei, 236-273. o. In: Tóth Judit – Legény Krisztián: Összehasonlító alkotmányjog. CompLex Kiadó, Budapest, 2006, 211-280. o.; Téglási András: Az alkotmánybíráskodás modelljei, 135-141. o. In: Bende Zsófia – Halász Iván: Összehasonlító alkotmányjog. Nemzeti Közszoigalati Egyetem Közigazgatás-tudományi Kar, Budapest, 2014, 135-148. o.

¹⁴ A 2012. január 1. előtti magyar alkotmányjogi panaszról, annak AB általi alkalmazási gyakorlatáról és e gyakorlat dilemmáiról lásd pl.: Köblös Adél: Milyen jogvédelmet nyújt az alkotmányjogi panasz? In: Alkotmánybírósági Szemle, 2010/1. szám, 130-134. o.; Uitz Renáta: Egyéni jogséremlmek és az Alkotmánybíróság. In: Fundamentum, 1999/2. szám, 39-52. o. A „régii” panasz továbbélésének és 2012 utáni alkalmazhatóságának elemzését lásd: Köblös Adél: A „régii típusú” alkotmányjogi panasz az új Abtv.-ben. Alkotmánybírósági Szemle, 2012/1. szám, 80-88. o.

be,¹⁵ sőt szigorúbb feltételeket támasztott, így aztán igénybe vételének gyakorisága jelentősen elmaradt a normakontrollétól. Egyetlen valódi előnye volt: a panaszban támadott jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés alkotmányellenességének megállapítására és megsemmisítésére irányuló kérelmen felül a panasztevő kérhette a konkrét ügyében született bírói (és ha a bírói út nem állt nyitva, akkor a közigazgatási) határozat vele szemben való alkalmazásának kizárását, ám ez a kizárás csak az adott jogszabályi rendelkezést először támadó panaszos esetében működött (természetesen ha az Alkotmánybíróság a panasznak helyt adott). Mindenki, aki hasonló jogi alapon nyújtott be ugyanazon jogszabállyal szemben alkotmányjogi panaszt, az az Alkotmánybíróság határozatát követően már nem tudta elérni az adott jogszabálynak vagy jogszabályi rendelkezésnek az ügyében történő, visszamenőleges hatályú kizárását, mert azt csak azok a panaszosok érhatték el, akik indítványukat még az adott kérdést rendező alkotmánybírói határozatot megelőzően benyújtották az Alkotmánybírósághoz, és azt egyesítették a döntésre váró üggyel. A többiek beadványát (vagyis akik az alkotmánybírói határozatot követően szerették volna ugyanezen, addigra már megsemmisített jogszabálynak a saját ügyükben történő visszamenőleges hatályú kizárását) az Alkotmánybíróság *res iudicata* miatt már nem vizsgálta, nem vizsgálhatta. Ezt nevezték „az első indítványozó jutalmának” („*Ergreiferprämie*”).¹⁶

Emellett létezett a bírói konkrét normakontroll intézménye is, melynek során az a bíró(ság), amely úgy látta, hogy az előtte folyamatban lévő ügyben alkotmányellenes jogszabályt kellene alkalmaznia, az eljárás felfüggesztése mellett az Alkotmánybírósághoz fordulhatott, és kezdeményezhette az adott jogszabály vagy jogszabályhely alkotmányossági vizsgálatát;¹⁷ ennek kezdeményezését pedig az ügyben érdekelt bármely fél is kérhette az eljáró bíróságtól. Minderről a régi Abtv. 38. §-a rendelkezett, melynek (1) bekezdése szerint „a bíró – a bírósági eljárás felfüggesztése mellett – az Alkotmánybíróság eljárását kezdeményezi, ha az előtte folyamatban levő ügy elbírálása során olyan jogszabályt vagy közjogi szervezetszabályozó eszközt [korábban: állami irányítás egyéb jogi eszközét – T.J.Z.] kell alkalmazni, amelynek alkotmányellenességét észleli”; a (2) bekezdés szerint pedig „kérelemben a bíró (1) bekezdés szerinti eljárását kezdeményezheti az, aki szerint a folyamatban lévő ügyében alkalmazandó jogszabály alkotmányellenes”. Ez esetben tehát nem kellett a jogerős döntést megvárni, viszont erre (a jogerős döntés előtt az Alkotmánybírósághoz fordulásra) nem volt az ügyben érintett személynek alanyi joga, azt ő csak kezdeményezhette az ügyében eljáró bíróságnál, amely szabad belátása szerint döntött a

¹⁵ 1999-ig az eljárási törvények, a Be.-t kivéve, nem biztosították az alkotmányjogi panaszbeadvány ügyében született alkotmánybírói határozatban foglaltak rendes bírósági érvényesítésének eljárási szabályait, emiatt az alkotmánybírói egyéni alapjogi jogvédelem csonka volt; csak a jogalkotó ez irányú mulasztását megállapító 23/1998. (VI. 9.) AB határozat [ABH 1998, 182.] nyomán születtek meg azok a törvényi rendelkezések, melyek a Polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III., illetve az Államigazgatási eljárás általános szabályairól szóló 1957. évi IV. törvénybe, azaz a Pp. -be és az Áe.-be (a mai Ket. elődjébe) beillesztették e szabályokat (vö.: Köblös: i. m. 132. o.).

¹⁶ Vö. pl.: Sulyok Tamás: Az osztrák *Verfassungsgerichtshof* és a magyar Alkotmánybíróság utólagos normakontrollt érintő hatáskörei, 115. o. In: Alkotmánybírói Szemle, 2011/1. szám, 110-116. o.; Köblös: i. m. 131-132. o.

¹⁷ Ez a „kezdeményezés” tartalmilag ugyanolyan indítvány volt, mint például egy („rég”) alkotmányjogi panasz, vagyis a bíróra mint a konkrét normakontroll indítványozójára ugyanazok a tartalmi és formai előírások vonatkoztak, mint egy panaszosra vagy éppen egy absztrakt normakontrollt kezdeményezőre. Így az alkotmányossági problémát sem csak „felvetnie” kellett a bírónak, azaz nem csupán kérdést kellett intéznie az Alkotmánybírósághoz, amelyben azt tudakolta volna, hogy egy norma összhangban áll-e az Alkotmánnyal, hanem – amennyiben úgy vélte, hogy alkotmányellenes normát kellene alkalmaznia – kifejezetten indítványoznia kellett azt, hogy az AB nyilvánítsa alkotmányellenesnek és semmisítse meg a hivatkozott jogszabályt vagy jogszabályi rendelkezést. (Vö.: Trócsányi László: Az alkotmánybíráskodás és az igazságszolgáltatás kapcsolatának egyes kérdései, 125. o. In: Alkotmánybírói Szemle, 2010/1. szám, 120-126. o.) E „rég”) alkotmányjogi panasz továbbélése miatt a normakontrollhoz kötött panasz esetében ma is ez a helyzet.

fél ezen kérelméről, és csak akkor fordult az Alkotmánybírósághoz, ha a fél ez irányú kérelmében foglaltakkal maga is egyetértett. További fogyatékosága volt ennek a konkrét normakontrollnak, hogy csak olyan ügyekben lehetett már a jogerős döntés előtt igénybe venni, amelyekben lehetőség volt bírói eljárásra; így azokban az ügyekben, amikor a közigazgatási határozattal szemben a bírói felülvizsgálat törvénynél fogva kizárt volt, meg kellett várni ezt a jogerős döntést (és utána alkotmányjogi panasszal az AB-hoz fordulni), hiszen ezt a konkrét normakontrollt csak bíró („a” bíró) kezdeményezhette, közigazgatási szerv nem.¹⁸

2012. január 1-jétől az alkotmányjogi panasszal kapcsolatos szabályozás megváltozott, kibővült. A korábbi, normakontrollal egybekötött, előfeltételként jogerős bírósági döntést megkívánó, immáron az új Abtv. (az Alkotmánybíróságról szóló 2011. évi CLI. törvény) 26. § (1) bekezdésében szabályozott panasz (a továbbiakban: „rég” alkotmányjogi panasz) mellé belépett az új Abtv. 26. § (2) bekezdése szerinti, szintén normakontrollal egybekötött „kivételes” vagy (helyesebben) „közvetlen” alkotmányjogi panasz, továbbá az új Abtv. 27. §-a szerinti, magával a bírói döntéssel szemben igénybe vehető, ún. „valódi” alkotmányjogi panasz. És természetesen a régi, a kivételes és a valódi panaszok mellett továbbra is rendelkezésre áll a fél számára az, hogy bármely, bíróság előtt folyamatban levő ügyben kérje a bíróságtól a bírói konkrét (az új jogszabályi terminológia szerint „egyedi”) normakontroll-eljárás kezdeményezését, aminek azonban a tényleges kezdeményezése továbbra is a bíróságon múlik.

Az alkotmányjogi panaszokról általános szinten az Alaptörvény rendelkezik, melynek 24. cikk (2) bekezdés c) pontja teremt meg a normakontrollra irányuló „rég” és „kivételes” panaszok, ugyane bekezdés d) pontja pedig a „valódi” alkotmányjogi panaszok benyújtásának

¹⁸ A régi Alkotmány (1949. évi XX. törvény) úgy rendelkezett, hogy „a bíróság ellenőrzi a közigazgatási határozatok törvényességét” [50. § (2) bek.]. Ugyanezt mondja ki az Alaptörvény 25. cikk (2) bekezdés a) pontja is („a bíróság dönt a közigazgatási határozatok törvényességéről”). A közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény (Ket.) 71. § (1) bekezdése szerint „a hatóság ... az ügy érdemében határozatot hoz, az eljárás során felmerült minden más kérdésben végzést bocsát ki”. A Ket. szerint tehát érdemi hatósági döntés csak határozat formájában hozható, amellyel szemben mind a régi Alkotmány, mind az új Alaptörvény értelmében igénybe vehető a bírói jogorvoslat (a polgári perrendtartásról szóló 1952. évi III. törvény /Pp. / XX. fejezete szerinti közigazgatási per, azaz „a közigazgatási határozat felülvizsgálata iránti” [Pp. 324. § (1) bek.] per. Elvileg ez a Ket. szerinti végzésekkel szemben nem lenne igénybe vehető; ugyanakkor ágazati szakigazgatási törvények rendelkezhetnek olyan, végzés formájában meghozott közigazgatási döntésekről, amelyek az ügy érdemében születnek. Ebből első pillantásra olyan következtetés is levonható lenne, hogy nincs (és 2012. január 1-je előtt sem létezett) olyan közigazgatási határozat, amely esetében nincs (nem volt) bírói felülvizsgálat, tehát az a fenti kitétel, miszerint „azokban az ügyekben, amikor a közigazgatási határozattal szemben a bírói felülvizsgálat törvénynél fogva kizárt volt, meg kellett várni ezt a jogerős [ti. közigazgatási] döntést”, valójában üres halmazt jelöl. Ez azonban csak első pillantásra van így, mivel, mint írtuk, léteznek olyan ágazati szakigazgatási törvények, melyek végzés formájában rendelik el olyan döntések meghozatalát, melyek az ügy érdemében születnek (az ügyfél jogairól, kötelezettségeiről rendelkeznek), de amelyekkel szemben a bírói felülvizsgálat lehetőségét a jogalkotó kizárta. Mivel a „határozat” fogalmát (amelyről az Alkotmány is rendelkezett és amelyről az Alaptörvény is szól) nem lehet a Ket., tehát a közigazgatási jog szerinti értelemben felfogni, mivel annak alkotmányjogi fogalma – a *lex superior derogat legi inferiori* elve alapján – erősebb (kell, hogy legyen), hiszen a jogforrási hierarchia értelmében egy fogalom alkotmányi szintű értelme (kiváltképpen egy alkotmányjogi tárgyú jogértelmezési probléma feloldása során) szükségképpen megelőzi a szakjogági szintű értelmet, ezért az ilyen végzésekkel szemben is helye van bírói felülvizsgálatnak. Mivel pedig ilyen érdemi, közigazgatási jogilag „végzés” formájában meghozandó, de alkotmányjogilag közigazgatási „határozatnak” minősülő döntések léteznek, ezért a bírói úton rendes jogorvoslattal, közigazgatási per útján meg nem támadható jogerős közigazgatási határozatok halmaza (amelyek alapjául szolgáló jogszabályokkal szemben a „rég” alkotmányjogi panasz volt csak igénybe vehető, bírói eljárás hiányában a csak a bíró által kezdeményezhető bírói konkrét normakontroll nem) nem volt üres halmaz, és jelenleg sem az. (Így például az adózás rendjéről szóló 2003. évi XCII. törvény /Art./ 124/D. §, 115. § (4) bekezdés és 143. § (1) bekezdés szerinti NAV (korábban APEH) elnöki végzésekkel szemben – noha az ügy érdemében született – bírói felülvizsgálat nem /volt/ igénybe vehető.)

lehetőségét. Az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés *c)* pontja szerint „az Alkotmánybíróság alkotmányjogi panasz alapján felülvizsgálja az egyedi ügyben alkalmazott jogszabálynak az Alaptörvénnyel való összhangját”; *d)* pontja szerint pedig „az Alkotmánybíróság alkotmányjogi panasz alapján felülvizsgálja a bírói döntésnek az Alaptörvénnyel való összhangját”.

Ennek alapján az új Abtv. (2011. évi CLI. törvény) a következőképpen rendelkezik:

„Abtv. 26. §

(1) Az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés *c)* pontja alapján alkotmányjogi panasszal az Alkotmánybírósághoz fordulhat az egyedi ügyben érintett személy vagy szervezet, ha az ügyben folytatott bírósági eljárásban alaptörvény-ellenes jogszabály alkalmazása folytán

a) az Alaptörvényben biztosított jogának sérelme következett be, és

b) jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, vagy jogorvoslati lehetőség nincs számára biztosítva.

(2) Az (1) bekezdéstől eltérően, az Alkotmánybíróság eljárása kivételesen akkor is kezdeményezhető, ha

a) az alaptörvény-ellenes jogszabály rendelkezésének alkalmazása vagy hatályosulása folytán közvetlenül, bírói döntés nélkül következett be a jogsérelem, és

b) nincs a jogsérelem orvoslására szolgáló jogorvoslati eljárás, vagy a jogorvoslati lehetőségeit az indítványozó már kimerítette.

(3) A legfőbb ügyész az Alkotmánybírósághoz fordulhat az ügyész részvételével lefolytatott egyedi ügyben alkalmazott jogszabály Alaptörvényben biztosított jogok sérelmét okozó alaptörvény-ellenességének vizsgálata érdekében, ha a jogosult maga nem képes jogainak védelmére, vagy a jogsérelem a személyek nagyobb csoportját érinti.”

„Abtv. 27. §

Az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés *d)* pontja alapján alaptörvény-ellenes bírói döntéssel szemben az egyedi ügyben érintett személy vagy szervezet alkotmányjogi panasszal fordulhat az Alkotmánybírósághoz, ha az ügy érdemében hozott döntés vagy a bírósági eljárást befejező egyéb döntés

a) az indítványozó Alaptörvényben biztosított jogát sérti, és

b) az indítványozó a jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, vagy jogorvoslati lehetőség nincs számára biztosítva.”

Mindehhez jön az a lehetőség, hogy a bírói konkrét („egyedi”) normakontroll kezdeményezését a bíróság előtti eljárásban érdekelt személy kérheti az eljáró bíróságtól.

Ez azt jelenti, hogy az a személy vagy szervezet, akinek Alaptörvényben biztosított joga véleménye szerint sérült, 2012. január 1-jét követően a következő lehetőségekkel élhet. Ha az ügyében bírósági eljárás van folyamatban, és a bíróság által alkalmazott norma nincs összhangban az Alaptörvénnyel, akkor meg kell várnia a jogerős határozatot (hiszen előfordulhat, hogy például a másodfokú bíróság másképp értelmezi az adott törvényhelyet, mint az elsőfokú bíróság, márpedig a törvény autentikus értelmének a jogerős döntés szerinti jelentést kell tekinteni), és csak ezt követően, a határozat jogerőre emelkedését követő 60 napos szubjektív határidőn belül [Abtv. 30. § (1) bek.], ha pedig az indítványozó az ügydöntő határozatról később szerzett tudomást, akkor a 60 nap eltelte után is (az igazolási kérelem előterjesztésével együtt) a tudomásszerzéstől számított 15 napon belül, de legkésőbb a határozat jogerőre emelkedésétől számított 180 napos objektív határidőn belül belül [Abtv. 30. § (3) bek.] kell az indítványt benyújtania.

Ha a bíróság által alkalmazott norma felhasználásával meghozott bírósági döntés jogerőssé válását az érintett személy vagy szervezet nem szeretné megvárni, akkor kérnie kell az eljáró (másod- vagy /egy- büntetőügyekben/ harmadfokú bíróságtól, hogy kezdeményezze (bírói egyedi normakontroll keretében) e jogszabály alaptörvény-ellenességének megállapítását az Alkotmánybíróságnál. Ugyanez a helyzet akkor is, ha (nem jogerős) döntés

még nincs, de az alkalmazandó normát az érintett alaptörvény-ellenesnek véli; ekkor természetesen már az elsőfokú eljárásban kérheti a bíróságtól az alkotmánybírói normakontroll kezdeményezését (és persze mindezekre az eljáró bíróságnak az érintett/ek/ akaratától függetlenül lehetősége van). Természetesen ezekben az esetekben már erős érveknek kell amellet szólniuk, hogy az alkalmazandó norma alaptörvény-ellenes, hiszen a bíróságok csak indokolt esetben függesztik fel az eljárásukat és fordulnak az Alkotmánybíróshoz.

A „régí”, „nem valódi” alkotmányjogi panasz és a bírói egyedi normakontroll közötti fontos különbség, hogy utóbbi esetében a bíró nemcsak az alaptörvény-ellenesség megállapítását, hanem az Alkotmánybíróshoz által korábban alaptörvény-ellenesnek nyilvánított jogszabály alkalmazásának a kizárását is kezdeményezheti. Ennek olyan esetekben van relevanciája, ha az AB *ex nunc* vagy *pro futuro* hatállyal semmisít meg valamely jogszabályt vagy jogszabályi rendelkezést, vagyis az újabb ügyben beadott bírói normakontroll-indítvány időpontjában a már (*ex nunc* vagy *pro futuro*) alaptörvény-ellenesnek nyilvánított jogszabály még érvényes és így elvileg alkalmazandó lenne. Ehhez képest a „nem valódi”, „régí” alkotmányjogi panasz esetében az *ex nunc* vagy *pro futuro* megsemmisítés¹⁹ esetében az alkalmazási tilalom csak magára az indítványozóra (egyesített ügyek esetében az indítványoknak helyt adó alkotmánybíróshoz határozat meghozataláig beérkezett indítványok előterjesztőire)²⁰ hat ki, a később előterjesztett ügyekre már nem. Ez abból következik, hogy az új Abtv. 31. § (1) bekezdése szerint „ha alkotmányjogi panasz vagy bírói kezdeményezés alapján az alkalmazott jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés Alaptörvénnyel való összhangjáról az Alkotmánybíróshoz már döntött, ugyanazon jogszabályra, illetve jogszabályi rendelkezésre és ugyanazon Alaptörvényben biztosított jogra, valamint azonos alkotmányjogi összefüggésre hivatkozással – ha a körülmények alapvetően nem változtak meg – nincs helye az alaptörvény-ellenesség megállapítására irányuló alkotmányjogi panaszhoz, valamint bírói kezdeményezés alaptörvény-ellenesség megállapítására irányuló vizsgálatának”. Vagyis a „régí” alkotmányjogi panasznál (ahogyan 2012. január 1-je előtt is) a *res iudicata* kizárja az újabb potenciális panaszos által azonos jogi normának azonos alkotmányos jogra és e kettő közötti azonos alkotmányjogi összefüggésre alapított panaszát, így az egyedi ügyben való alkalmazási tilalom kimondását is, hiszen a „régí” alkotmányjogi panasz esetében nem lehetséges önmagában az alkalmazási tilalom kimondását kérni. Ugyanez ellenben a bírói konkrét („egyedi”) normakontrollnál már lehetséges; ezt az Abtv. 25. §-a teszi lehetővé.^{21 22} Ez tehát azt jelenti, hogy „az első

¹⁹ *Ex nunc* megsemmisítés esetében a megsemmisített jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés a kihirdetést követő napon veszíti hatályát, azonban azt az ezen időpontot megelőzően indult ügyekben még alkalmazni kell. Ilyenkor az érvényes, de már nem hatályos jogszabályhoz joghatások fűződhetnek, vagyis ha a megsemmisítés nem a jogszabály alkotására visszaható hatállyal történt, azt – az adott ügyre vonatkozó alkalmazási tilalom hiányában – a folyamatban levő eljárásokban alkalmazni kell.

²⁰ Vö.: Köblös: i. m. 132. o.

²¹ „Abtv. 25. § Ha a bírónak az előtte folyamatban levő egyedi ügy elbírálása során olyan jogszabályt kell alkalmazni, amelynek alaptörvény-ellenességét észleli, vagy alaptörvény-ellenességét az Alkotmánybíróshoz már megállapította, – a bírósági eljárás felfüggesztése mellett – az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés b) pontja alapján az Alkotmánybíróshoz kezdeményezi a jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés alaptörvény-ellenességének megállapítását, illetve az alaptörvény-ellenes jogszabály alkalmazásának kizárását.” Ez utóbbi, kurzívval szedett fordulat a „régí”, normakontrollal egybekötött alkotmányjogi panasznál hiányzik.

²² A régi Alkotmány és a régi Abtv. ezt még nem mondta ki *expressis verbis*, ugyanakkor az Alkotmány és a régi Abtv. alapján nyelvtani, kontextuális és teleologikus interpretációval ezt ki lehetett értelmezni. Persze ki lehet(ett) értelmezni ennek az ellenkezőjét is, emiatt a korábbi alkotmánybíróshoz gyakorlat nem volt egységes. Az első években a fő szabály az volt, hogy az alkalmazási tilalmat csak a határozat meghozataláig beérkezett ügyekben mondta ki az Alkotmánybíróshoz, és csak egyedi jelleggel, ugyanakkor kivételképpen az AB több esetben általános alkalmazási tilalmat rendelt el. 1995-ben a divergáló gyakorlat egységesedett, eszerint a bírói konkrét normakontroll és a régi alkotmányjogi panasz esetében az alkalmazási tilalom csak az AB határozatának meghozataláig beérkezett ügyekre terjedhetett ki, általános jelleggel azt nem lehetett kimondani, továbbá a (nem

indítványozó jutalmának” („*Ergreiferprämie*”) nevezett helyzet a „nem valódi” alkotmányjogi panasz esetében továbbra is létezik, és korlátozza az egyedi ügyekben résztvevő érintettek jogérvényesítési lehetőségeit. Erre pedig sem a „kivételes” alkotmányjogi panasz intézménye (amely csak olyan ügyekben vehető igénybe, amelyekben nincs és nem is lehetséges bírói eljárás), sem a „valódi” alkotmányjogi panasz (amely nem normakontroll-eljárás) nem szolgál gyógyírként, még akkor sem, ha az AB az Abtv. 28. §-a alapján az egyik panaszeljárásról

ex tunc hatályú) megsemmisítés időpontját követően csak alkalmazási tilalom végett nem lehetett az AB-hoz fordulni [68/1995. (XII. 7.) AB végzés, ABH 1995, 431.]. Ennek az volt az oka, hogy az AB szerint a jogszabály alkotmányosságának vizsgálata az elsődleges jelentőségű (a konkrét normakontroll-indítványok alapkérdése az alkalmazandó jog alkotmányossága), ehhez képest az alkalmazási tilalom csak másodlagos és járulékos jellegű, vagyis az alkotmányossági vizsgálat alapkérdéséhez kötött (az alkalmazási tilalom tehát a jogi norma alkotmányossági vizsgálatának nem érdemi következménye). Mivel a jogszabály AB általi megsemmisítése *res iudicatát* eredményez, ezért azt többé nem lehet vitássá tenni, e nélkül viszont önmagában az alkalmazási tilalom sem terjeszthető az Alkotmánybíróság elé. Ha pedig valaki a jogszabályt megsemmisítő alkotmánybírói határozat meghozatalát követően mégis azzal fordult az AB-hoz, hogy az adott jogszabálynak az ügyében történő alkalmazási tilalma kimondásával együtt a jogszabály alkotmányellenességének a megállapítását is kérje, akkor – mivel az AB a beadványban megállapítani kért alkotmányellenességet az alkalmazási tilalommal egységes jogkövetkezményként kezelte – az Alkotmánybíróság az eljárást *res iudicata* miatt az alkotmányellenesség megállapítására vonatkozó részében megszüntette, az önmagában maradó alkalmazási tilalom kimondására irányuló indítványt pedig hatáskör hiánya miatt visszautasította [vö.: 442/D/2000. AB végzés, ABH 2003, 1843.]. (E döntés abszurd következményeinek konkrét bírói eljárásokban való bemutatását és e gyakorlatnak egy polgári jogi ügyekben ítélkező bíró által adott kritikáját lásd: Kemenes István: Alkotmány, bíróság, 136-137. o. In: Alkotmánybírói Szemle, 2010/1. szám, 135-137. o. E kritika megalapozottságának elismerését pedig, mely már az AB gyakorlatának revízióját is előrevetítette, lásd: Paczolay Péter: Az Alkotmánybíróság hatásköre és a bíróságok, 325-326. o. In: Magyar Jog, 2010/6. szám, 322-327. o.) 2011-ben azután az AB korábbi alkotmányos álláspontját kifejezetten revideálva egy rendkívül nagy elvi jelentőségű döntést hozott. A 35/2011. (V. 6.) AB határozatban – egyebek mellett – két fontos tételt is leszögezett az AB. Egyrészt kimondta azt, hogy „az azonos ténybeli alapú, azonos jog alapján megítélendő polgári peres ügyekben az Alkotmánybíróság megállapíthatja az általa alkotmányellenesnek nyilvánított jogszabály általános alkalmazási tilalmát” [ABK 2011. május, 396, 396.], másrészt azt is leszögezte, hogy „ha az Alkotmánybíróság nem általános, hanem csak konkrét alkalmazási tilalmat rendel el, akkor – újabb bírói kezdeményezés esetén – lefolytatja a kizárólag alkalmazási tilalom iránti bírói indítvánnyal kapcsolatos eljárást” [uo.]. Vagyis az Alaptörvény és az új Abtv. hatályba lépéséig elvi jelleggel elismerésre került, hogy – a jogbiztonság és a felek törvényes bíróhoz való jogának érvényesülése, valamint annak érdekében, hogy a bírói kezdeményezés betölthesse a célját – az ún. sorozatperekben (mint amilyenek a parkolási bírságokkal kapcsolatos perek voltak), amikor tehát azonos ténybeli alaphoz származó azonos jogok érvényesítése iránt különböző bíróságokon több érdekelt ügyben is eljárás folyik, lehetőség legyen mind az alkotmányellenes jogszabály alkalmazásának minden érdekeltra kiható, minden, az AB határozataig jogerősen le nem zárt perben történő, generális jellegű kizárására (függetlenül attól, hogy a peres felek ügyében eljáró bíró az Alkotmánybírósághoz fordult-e konkrét normakontroll-indítvánnyal, vagy sem), mind pedig arra, hogy az egyedi ügyben kimondott *erga omnes* hatályú alkotmányellenességhez kapcsolódó, nem *erga omnes* hatályú pusztán alkalmazási tilalom iránt az AB határozatának meghozatalát követően is az Alkotmánybírósághoz fordulhassanak azok a bíróságok, amelyek előtt olyan személyek részvételével folyik eljárás, akiknek az ügyben szintén alkalmazni kellene a már alkotmányellenesnek talált jogszabályt. A 35/2011. ABh. indokolása szerint „az alkotmányossági eljárásnak csak akkor képezheti formai akadályát az >>ítélt dologra<< hivatkozás, amennyiben ugyanabban a perben ugyanazon alkotmányossági indítványt kellene a testületnek ismételt elbírálnia. Az alkalmazási tilalom kimondására irányuló indítvány ezért nem tekinthető >>járulékos<<, érdemi döntést nem igénylő kérdésnek.” [35/2011. (V. 6.) AB határozat, ABK 2011. május, 396, 404.] (Ugyanerre utalt vissza a 2011. október 25-én meghozott 1813/B/2010. AB végzés is, mely szerint „az általános jelleggel kimondott alkalmazási tilalom értelmében az alkotmányellenesnek minősített norma nem képezheti folyamatban lévő eljárásokban jogviták bírói eldöntésének alapját”). Az alkotmányellenességnek és az alkalmazási tilalomnak az egyedi ügyre irányadó következményeit azonban mindig a konkrét ügyben eljáró bírónak kell levonnia. Továbbá, ugyancsak a 35/2011. ABh. indokolása szerint „az alkotmánybírói eljárás alapjául szolgáló ügygel azonos ténybeli és jogi alaphoz származó peres eljárással párhuzamosan folyamatban lévő perek esetében utólag is biztosítani kell az alkalmazás kizárásának lehetőségét. Mivel a bírói alkotmányos felhatalmazása az alkotmányellenes jog mellőzésére nem terjed ki, ezért lehetőséget kell biztosítani arra is, hogy csak alkalmazási tilalom kimondására irányuló bírói kezdeményezést is érdemben vizsgálhasson az Alkotmánybíróság.” [35/2011. (V. 6.) AB határozat, ABK 2011. május, 396, 405.]

saját döntése eredményeképpen áttérhet a másokra (már csak azért sem, mert ez utóbbi jogával az Alkotmánybíróság rendkívül ritkán él).

További lényeges különbség a „rég” panasz és az egyedi bírói normakontroll között, hogy az érintett a saját ügyében született jogerős bírósági döntés alapjául szolgáló jogszabály alaptörvény-ellenességének megállapítását csak akkor kezdeményezheti az Alkotmánybíróságnál, ha ezen jogszabály valamely, Alaptörvényben biztosított jogát sértette, míg a bíró normakontroll-indítványa nincs az alapjog-sérelemre korlátozva, ő más Alaptörvény-beli rendelkezések vélt sérelme miatt is az Alkotmánybírósághoz fordulhat. Ez azt is jelenti, hogy ha az ügyben érintett személy vagy szervezet véleménye szerint az alkalmazott (illetve alkalmazandó) jogszabály nem alkotmányos jogot, hanem például alkotmányos értéket vagy elvet (esetleg – ami nem túl valószínű – szervezeti rendelkezést) sértett meg, akkor arra közvetlenül nem hivatkozhatnak, pusztán az eljáró bírónál indítványozhatják a bírói egyedi normakontroll kezdeményezését. Ez utóbbi esetben viszont a jogerős bírói döntést nem várhatják be, mert az egyedi bírói normakontrollra csak folyamatban levő ügyben kerülhet sor. Végül az is fontos eltérés a két jogintézmény között, hogy az Abtv. 29. §-a alapján „az Alkotmánybíróság az alkotmányjogi panaszt a bírói döntést érdemben befolyásoló alaptörvény-ellenesség, vagy alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés esetén fogadja be”, míg a bíró normakontroll-indítványához az Abtv. ilyen szűkítést nem ír elő, a bíró tehát olyan alaptörvény-ellenesség megállapítása végett is felfüggesztheti az előtte folyamatban levő eljárást és az Alkotmánybíróság döntését kérheti, amely a bírói döntést sem érdemben nem befolyásolja, sem „alapvető alkotmányjogi jelentőségűnek” nem tekinthető.

Amennyiben az érintettel szemben *közigazgatási eljárásban* hoztak (közigazgatásilag) jogerős döntést, akkor az érintett jogai attól függően változnak, hogy van-e lehetősége bírói felülvizsgálatra. Ha van, akkor azt mint rendes jogorvoslatot igénybe kell vennie, és ha az elsőfokú bírói döntés ellen további rendes (bírói) jogorvoslatnak is helye van, akkor ezt is ki kell mérítenie (azonban a rendkívüli jogorvoslatok, például a jogerős bírói döntés felülvizsgálatának a kezdeményezését a Kúrián már nem).²³ Ha viszont ilyen rendes, bírói jogorvoslati út nem áll rendelkezésre,²⁴ akkor a „rég”, normakontrollt jelentő alkotmányjogi panasz (a 2012. január 1-je előtti szabályozással ellentétben) nem vehető igénybe. „Cserébe” viszont ilyenkor igénybe vehető az ún. „kivételes” alkotmányjogi panasz, melynek az Abtv. 26. § (2) bekezdés *b*) pontjában írt feltétele, hogy a rendelkezésre álló közigazgatási jogorvoslati lehetőségeket a potenciális indítványozónak ekkor is ki kell mérítenie.

A „kivételes” alkotmányjogi panasz igazi alkalmazási köre viszont nem a bírói jogorvoslattal nem támadható közigazgatási határozatok alapjául szolgáló jogszabályok vagy jogi rendelkezések alaptörvény-ellenességének vizsgálata, hanem az az esetkör, amikor „nincs a jogsérelem orvoslására szolgáló jogorvoslati eljárás” [tehát azt sem közigazgatási, sem bírói úton nem lehet megtámadni – Abtv. 26. § (1) bekezdés *b*) pont], és a jogsérelem „az alaptörvény-ellenes jogszabály rendelkezésének alkalmazása vagy hatályosulása folytán közvetlenül, bírói döntés nélkül következett be” [Abtv. 26. § (1) bekezdés *a*) pont]. (A leghíresebb ilyen, közvetlen panasz alapján meghozott Abh. a bírók (és mások) nyugdíjkorhatárának egy lépcsőben történő, átmeneti idő nélküli csökkentését előíró

²³A felülvizsgálat során hozott bírói döntés alapjául szolgáló jogszabállyal vagy jogszabályi rendelkezéssel szemben akkor lehetett és lehet jelenleg is alkotmányjogi panasszal az Alkotmánybírósághoz fordulni, ha maga a Kúria alkalmazott ezen eljárása során olyan anyagi vagy eljárási jogi normát, amelyet korábban, a jogerős döntés meghozatala során a bíróság még nem alkalmazott.

²⁴Vö.: 16. lábj.

jogszabály²⁵ alaptörvény-ellenességét a bírói függetlenség sérelme miatt megállapító /példátlanul szoros szavazati aránnyal meghozott/²⁶ határozat volt.²⁷

Az új Alaptörvény továbbá lehetővé tette, hogy a valódi érdekeltek ne csak az azon eljárás alapjául szolgáló *jogszabály* alaptörvény-ellenességére hivatkozhatnak, amely eljárásban valamilyen módon érdekeltek (pl. amelyben félként vagy más pozícióban vesznek részt, vagy amelyben született döntés kihat a jogaikra vagy kötelezettségeikre), és ne is csak akkor hivatkozhatnak jogaikra, amikor egy jogszabály(hely) velük szemben közvetlenül hatályosul, hanem akkor is élhessenek az egyéni (alap)jogvédelem eszközével, ha maga a *bírói döntés* sérti valamely, Alaptörvényben biztosított jogukat. Erre szolgál az Alaptörvény 24. cikk (2) bekezdés *d*) pontja, valamint az Abtv. 27. §-a szerinti ún. „valódi” alkotmányjogi panasz.^{28 29} Ezzel a hangsúlyeltolódással az alkotmányozó azt deklarálta, hogy az alapjogok

²⁵ A bírák jogállásáról és javadalmazásáról szóló 2011. évi CLXII. törvény (Bjt.) 90. § *ha*) pontja, valamint 230. §-a.

²⁶ A határozatot 7:7 arányban, elnöki szavazattal fogadták el.

²⁷ 33/2012. (VII. 17.) AB határozat.

²⁸ Mindez – bizonyos eltérésekkel – alapvetően német mintára történt meg. A német gyakorlat kialakulásához, jellegzetességeihez és problémáihoz magyarul lásd pl.: Csehi Zoltán: Kérdések és felvetések a német típusú alkotmányjogi panasz magyarországi bevezetése kapcsán. In: Alkotmánybírószági Szemle, 2011/1. szám, 100-109. o.; Mohácsi Barbara – Zakariás Kinga: A „valódi” alkotmányjogi panasz. Kézirat; Zakariás Kinga: A rendes bíróságok határozatainak alkotmányossági felülvizsgálata a német Szövetségi Alkotmánybíróság gyakorlatában. In: Jogtudományi Közlöny, 2010/2. szám, 98-104. o.; Téglási András: Az új Alaptörvény a XXI. századi Európában, 225-228. o. In: Kubovicsné Borbély Anett – Téglási András – Virányi András (szerk.): Az új Alaptörvényről – elfogadás előtt. Az Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottsága, Budapest, 2011, 172-231. o.; Tóth Judit – Legény Krisztián (szerk.): i. m. 274-275. o. Átfogóbb, részletes bemutatására pedig lásd: Hartmann, Bernd J.: Verfassungsbeschwerden, Rechtsweg, Landesverfassung. In: Pieroth, Bodo – Silberkuhl, Peter (Hrsg.): Die Verfassungsbeschwerde. Wolters Kluwer, 2008, 59-166. o.; Zuck, Rüdiger: Das Recht der Verfassungsbeschwerde. Verlag C.H. Beck, München, 2006. Az eredeti, német „alkotmányjogi panasz” („*Verfassungsbeschwerde*”) egyébként az alkotmányos alapjogokkal szembenálló bírói és közigazgatási hatósági döntésekkel szemben nyújt rendkívüli, egyéni (alap)jogvédelmet jelentő jogorvoslati lehetőséget, mégpedig fő szabály szerint a jogerős, kivételes esetben már a nem jogerős döntésekkel szemben is (vö.: *Bundesverfassungsgerichtsgesetz /BVerfGG/* 90. §). (Ettől meg kell különböztetni az osztrák *Beschwerde* jogintézményét (vö.: Favoreu, Louis: Az alkotmánybíróságok, 71-72. o. In: Paczolay Péter /szerk./: Alkotmánybíráskodás, alkotmányértelmezés. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2003, 52-113. o.), mely kizárólag a közigazgatási úton rendes jogorvoslattal már nem támadható közigazgatási határozatokkal szemben vehető igénybe /tehát bírói döntésekkel szemben nem/ – Ausztriában a bírói döntések /feltéve, hogy jogerősek/ egyéni kezdeményezésre csak normakontroll /kvázi „nem valódi” alkotmányjogi panasz/ keretében, illetve /jogerőtől függetlenül/ bíró által az előtte fekvő ügy vonatkozásában kezdeményezhető konkrét normakontroll keretében támadhatók, ott tehát német típusú „valódi” alkotmányjogi panasz nem létezik /vö.: Sulyok: i. m. 115-116. o./). Németországban egyébként az alkotmányjogi panasznak két alapvető fajtája van: egyrészt maga a bírói (kivételesen, ha vele szemben a bírói út törvényenél fogva kizárt, közigazgatási) döntés (a döntés alapjául szolgáló, önmagában egyébként alkotmányos norma alkotmányellenes értelmezése vagy a döntés alapjául szolgáló, alkotmányellenes jogalkalmazást eredményező eljárási hibák) esetén igénybe vehető *Urteilsverfassungsbeschwerde*, másrészt a bírói (kivételesen közigazgatási) döntés alapjául szolgáló, önmagában alkotmányellenes anyagi jogi vagy eljárásjogi normák ellen felhívható *Rechtssatzverfassungsbeschwerde*.

²⁹ Érdekesség, hogy a „valódi”, bírói ítéletekkel szemben igénybe vehető alkotmányjogi panasz bevezetése már a rendszerváltás során felmerült, azonban a Legfelsőbb Bíróság ellenállása, illetve az Ellenzéki Kerekasztal közönye miatt (amely fontosabbnak tartotta az *erga omnes* hatályú, a megsemmisítés lehetőségét tartalmazó és bárki által indítványozható utólagos absztrakt normakontroll, mint az egyéni (alap)jogvédelem eszközéül szolgáló „valódi” alkotmányjogi panasz bevezetését) ez végül akkor lekerült az alkotmányozási kérdések napirendjéről. (Lásd ehhez pl.: Sólyom László előszava, 19. o. In: Halmai Gábor – Tóth Gábor Attila: Emberi jogok. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 13-20. o.) A valódi alkotmányjogi panasz bevezetésének gondolata ezt követően is időről időre felmerült, legutoljára maga az Alkotmánybíróság, illetve annak elnöke fogalmazta meg az alkotmányozás megindulásakor azt az igényt, hogy – az érdekeltséghez nem kötött utólagos absztrakt normakontroll-indítvány lehetőségének megszüntetésével együtt – történjen meg az egyéni jogvédelem alkotmányos mércéje érvényesülésének biztosítására alkalmas intézmény megteremtése, vagyis az alkotmányozó hozza létre a valódi alkotmányjogi panaszt. (Lásd ehhez Paczolay Péternek, az Alkotmánybíróság elnökének az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő eseti bizottsága elnöke, Salamon László részére írt, 2010. szeptember 29-i

egyéni jogvédelmi funkcióját (vagyis az eseti jogszolgáltatás alkotmányossági felülvizsgálatát) a korábbinál lényegesen fontosabbnak, míg az alkotmánybíráskodás normakontroll-funkcióját (azaz a politikai jogalkotás feletti ellenőrzést) kevésbé hangsúlyosnak, illetve kevésbé kívánatosnak tartja.³⁰ „Valódi” alkotmányjogi panasz indítványozására ugyanis akkor kerülhet sor, ha a konkrét bírói eljárásban közvetlenül (félként, beavatkozóként, vádlottként, magánvádlóként, magánfélként, „egyéb érdekeltként” /például szemletárgy birtokosaként/ stb.) érdekelt személy vagy szervezet Alaptörvényben biztosított joga sérült (továbbá csak akkor, ha „az indítványozó a jogorvoslati lehetőségeit már kimerítette, vagy jogorvoslati lehetőség nincs számára biztosítva”, és csak az ügy érdemében hozott döntés, illetve az eljárást befejező egyéb döntés ellen).³¹

Mindez azonban nem akadályozza meg azt, hogy ha az érintett az egyik fajta alkotmányjogi panasz alapján indít eljárást, akkor az Alkotmánybíróság „áttérhessen” a másik fajta alkotmányjogi panaszra, és azt (vagy azt is) vizsgálhassa. Az Abtv. mindkét irányban biztosítja az átjárást, és ezzel tovább erősíti a panaszok általi alapjogvédelem szintjét; 28. §-ának (1) bekezdésében ugyanis kimondja, hogy „az Alkotmánybíróság a 27. §-ban meghatározott bírói döntés felülvizsgálatára irányuló eljárásban a 26. § szerinti, jogszabály Alaptörvénnyel való összhangját illető vizsgálatot is lefolytathatja”, ugyane § (2) bekezdésében pedig úgy rendelkezik, hogy „[a]z Alkotmánybíróság a 26. § alapján indítványozott eljárásban a bírói döntés alkotmányosságát is vizsgálhatja”. Ezért, bár fő szabályként az AB panasz alapján jár el, és így az indítványban megfogalmazott jogcímhez („alkotmányossági kérelemhez” [Abtv. 52. § (1) bek.]) kötve van, a jogbiztonság és az

keltezésű levelét: <http://www.parlament.hu/biz/aeb/info/ab.pdf>.) E jogintézmény bevezetését továbbá több más alkotmányjogász is szorgalmazta (lásd pl.: Halmi Gábor: Az alkotmányjogi panasz – jelen és jövő? In: *Bírák Lapja* 1994/3–4. szám, 45-50. o.; Kovács Kriszta: Az alkotmánybíráskodás lényeges tartalma, 98. o. In: *Alkotmánybíráskodási Szemle*, 2011/1. szám. 93-99. o.; Bihari Mihály: Alkotmánybíróság és alkotmánybíráskodás, 212. o. In: *Magyar Jog*, 1999/4. szám, 200-214. o.); mások ugyanakkor szkeptikusak voltak annak a magyar jogrendszerbe való bevezetésével szemben (lásd pl.: Csehi: i. m. 109. o.).

³⁰ Ezzel a magyar AB is közelebb került az eseti igazságszolgáltatáshoz (vö. pl.: Csink Lóránt: Az alkotmányos szervek együttműködése az új Alaptörvényben, 71. o. In: Kubovicsné *et al.*: i. m., 67-72. o.; ezen eltolódás kritikáját pedig lásd pl.: Pokol Béla: Alkotmánytervezet – elismerés és kritika, 57. o. In: Kubovicsné *et al.*: i. m. 53-57. o.); ugyanakkor túlzás lenne azt állítani, hogy ezzel az Alkotmánybíróság „de facto bírósággá” válna (ezen állítást lásd pl.: Bobek, Michal: Quantity or Quality: Re-Assessing the Role of Supreme Jurisdictions in Central Europe, 18. o. In: *European University Institute, EUI Working Papers, Law*, 2007/36.), vagy hogy az AB „igazságszolgáltatási tevékenységet” látna el (vö. pl.: Varga Zs. András: Igazságszolgáltatás és (köz)igazgatás, 129. o. In: Kubovicsné *et al.*: i. m. 125-132. o.). Valójában az Alkotmánybíróság ezt követően sem lesz ténybíró: csak rendkívül kivételes esetben vesz fel – az alkotmányossági kérdés eldöntése érdekében szükséges – „bizonyítást”, egyébként kizárólag jogkérdésekben, azon belül is alkotmányossági kérdésekben dönt, amihez még a valódi alkotmányjogi panasz esetében is elegendő azon tényállás, amelyet a rendes bíróságok megállapítottak, és amely a kézhez kapott bírói döntésekből és (esetleg) az egyéb iratanyagból kiolvasható. (Balogh Zsolt ezt úgy fogalmazta meg, hogy „az új Alkotmány alapján a normatív-egyedi felosztást egy másik felosztás váltja fel, ... az alkotmányos-törvényes megosztás az Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok között” /Balogh Zsolt: Az alkotmánybíráskodás egyes kérdései az új Alkotmány alapján, 134. o. In: Kubovicsné *et al.*: i. m. 133-139. o./.) A fentiek miatt tehát az AB nem tekinthető „szuper legfelsőbb bíróságnak” vagy „szuper felülvizsgálati bíróságnak”. (A legfelsőbb rendes bíróságok és az alkotmánybírók viszonyának főbb európai modelljeit és a köztük lévő feszültségek okait lásd: Garlicki, Lech: Constitutional courts versus supreme courts. *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 5, Issue 1, 2007, 44-68. o. /különösen az 50-63. oldalak közötti részt/; Holländer, Pavel: The Role of the Constitutional Court for the Application of the Constitution in Case Decisions of Ordinary Courts. In: *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, Vol. 86 Heft 4, 2000, 537-552. o.; Turano, Leslie: Spain: *Quis Custodiet Ipsos Custodes?*: The struggle for jurisdiction between the *Tribunal Constitucional* and the *Tribunal Supremo*, 160. o. In: *International Journal of Constitutional Law*, Vol. 4, Issue 1, 2006, 151-162. o. A lengyel példához lásd továbbá: Téglási András – T. Kovács Júlia: Alkotmánybíráskodás a visegrádi négyek országaiban, 95-97. o. In: *Pro publico bono – Magyar közigazgatás*, 2015/1. szám, 90-104. o.)

³¹ E feltételek mellett azonban „az Alkotmánybíróság a bírói döntés megsemmisítése esetén megsemmisítheti a döntéssel felülvizsgált más bírósági vagy hatósági döntéseket is” [Abtv. 43. § (4) bekezdés].

alkotmányosság érvényesülése érdekében azonban joga van vizsgálni a másik jogcímen („alkotmányossági kérelmen”) alapuló alkotmányjogi panasz szerinti helyzetet és annak alkotmányjogi következményeit is, feltéve mindkét esetben, hogy a befogadás törvényi feltétele, a „lényegesség” is fennáll (ezt a – nem tételes jogi elnevezéssel aposztrófált – kritériumot az Abtv. 29. §-a definiálja, eszerint „az Alkotmánybíróság az alkotmányjogi panaszt a bírói döntést érdemben befolyásoló alaptörvény-ellenesség, vagy alapvető alkotmányjogi jelentőségű kérdés esetén fogadja be”).

III. A valódi alkotmányjogi panasz „ára”: az actio popularison alapuló utólagos absztrakt normakontroll megszűnése

Az *actio popularis*, vagyis az utólagos absztrakt normakontroll jogi érdekelttség nélküli indítványozási lehetősége a magyarországi alkotmánybíráskodás kezdetén hasznos funkciót töltött be: segített abban, hogy az államszocializmus káros jogi örökségéhez tartozó jogszabályokat viszonylag gyorsan, néhány év alatt, és viszonylag fájdalommentesen ki lehessen gyomlálni a jogrendszerből. Ebben az akkori alkotmánybíráknak nélkülözhetetlen segítséget jelentettek az állampolgári beadványok, melyek a legkülönbözőbb, problémásnak vélt jogi szabályozásokat terjesztették az AB elé döntésre. Ez a folyamat azonban a '90-es évek közepére lezajlott, így a jogi érdekelttség nélküli – a világ egészét tekintve egyébként kuriózumnak számító³² – indítványozási lehetőség jórészt feleslegessé vált (hiszen a tényleges érdekeltek a saját ügyüket a „régii”, konkrét normakontrollt jelentő alkotmányjogi panasz révén könnyedén az AB elé vihették volna); az utólagos absztrakt normakontroll-indítványok ezt követően is töretlen népszerűsége pusztán annak volt köszönhető, hogy az bizonyos értelemben jóval egyszerűbb igényérvényesítést jelentett, mint az érdekelttség igazolásához kötött alkotmányjogi panasz. Ám ezzel párhuzamosan megjelentek az *actio popularis* diszfunkciói is, majd egyre inkább ezek váltak meghatározóvá.

E téma kifejtését érdemes az Európa Tanács alkotmányjogi tanácsadó testületének, a Velencei Bizottságnak – a magyar alkotmányozás kapcsán a magyar kormány által feltett három kérdésre adott válaszként – 2011. március 28-án közzétett állásfoglalásával kezdeni,³³ nemcsak azért, mert egy nemzetközi hírű alkotmányjogászokból álló grémiumról van szó, hanem azért is, mert e testület képes a magyar belpolitikai harcoktól független módon egy objektívnek tekinthető álláspont kialakítására, ami a túlzottan átpolitizált magyar alkotmányozás problémáinak értékelése kapcsán megfelelő fogódzót jelenthet. Az állásfoglalás 58. pontjában – idézve egy korábbi állásfoglalását – a Velencei Bizottság a horvát tapasztalatok alapján kijelenti, hogy „ez a fajta széles körű indítványozási lehetőség a Bíróságot teljes mértékben leterheli”. Majd az 59. pontban, immáron kifejezetten a magyar

³² Európában mindössze a bajor tartományi alkotmánybíróság és a macedón alkotmánybíróság előtt kezdeményezhető jogi érdekelttség nélkül jogszabályok utólagos absztrakt normakontrollja (Vö.: Kelemen Katalin: Van még pálya. A magyar Alkotmánybíróság hatásköreiben bekövetkező változásokról, 87. és 94. o. In: Fundamentum, 2011/4. szám, 87-96. o.); Paczolay Péter, az Alkotmánybíróság elnöke pedig úgy fogalmazott, hogy „a minden jogi érdek nélküli indítványozás teljesen egyedülálló a világon. Bár az *actio popularis* hat országban létezik, ezekben az államokban sem ennyire tág a jogkör, mint nálunk.” (Lásd: „Kudarcként életem meg” – az AB elnöke a nyugdíjügyről és a kétharmados törvényekről. In: http://hvg.hu/itthon/20120102_Paczolay_Alkotmanybirosag_interju.)

³³ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission): Opinion on three legal questions arising in the process of drafting the new Constitution of Hungary. [Opinion no. 614/2011, CDL-AD(2011)001] Magyarul lásd: Állásfoglalás a magyarországi alkotmányozási folyamat során felmerült három jogi kérdéstről. (Böszörményi Jenő fordítása.) In: Jakab András: Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei. HVG-ORAC Kiadó, Budapest, 2011, 358-375. o. A továbbiakban az állásfoglalás egyes megállapításait magyarul idézzük, Böszörményi Jenő fordításában. Az eredeti angol nyelvű szöveget lásd: [http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD\(2011\)001-e.pdf](http://www.venice.coe.int/docs/2011/CDL-AD(2011)001-e.pdf).

alkotmányozás kapcsán azt is kimondja, hogy „az Alkotmánybírósághoz az *actio popularis* keretében 1600 beadvány érkezik évente, ami arról tanúskodik, hogy a magyar Alkotmánybíróság túlterhelésének veszélye nagyon is valós.” Az *actio popularis* helyett a Velencei Bizottság szerint „az egyén alapvető jogainak hatékony védelme” sokkal fontosabb (62. pont), ami viszont közvetlen, egyéni érintettséghez kötött indítványozási lehetőséget kell, hogy jelentsen (uo.). „A Velencei Bizottság a teljes körű alkotmányjogi panasz lehetőségét pártolja, nem pusztán azért, mert ez az alkotmányos jogok átfogó védelmét teszi lehetővé, de azért is, mert az Emberi Jogok Európai Bírósága által nyújtott jogorvoslat természete szerint szubszidiárius, továbbá azért is, mert kívánatos, hogy az emberi jogi problémákat nemzeti szinten rendezzék.” (63. pont) „Következésképp, a Velencei Bizottság véleménye szerint a jövőbeli magyar Alkotmánynak az *actio popularis* lehetőségét megszüntető rendelkezései nem tekinthetők az európai alkotmányos örökség megsértésének. [...] a Bizottság úgy véli, hogy a jogszabályok egyének által kezdeményezett alkotmányossági felülvizsgálatának szűkítése annak a jól bevált feltételnek a megkövetelésével, hogy >>az Alkotmányban garantált jogok valós és közvetlen érintettsége<< (konkrét jogi érdek) fennálljon, nem kifogásolható, amennyiben egyúttal bevezetik a teljes körű alkotmányjogi panasz intézményét is. Egy ilyen változtatás nem tekinthető az európai standardok megsértésének.” (64. pont) Végül a Velencei Bizottság kifejti azon véleményét is, miszerint az *actio popularis* helyett célszerű lenne fenntartani egy korlátozott, közvetett indítványozási lehetőséget, vagyis egy olyan mechanizmust, amely révén egy közvetítő intézményen (például az ombudsmanon) keresztül az arra érdemes jogi érdekeltség nélküli állampolgári kezdeményezések mégis csak eljuthatnának az Alkotmánybírósághoz.³⁴ A magyar alkotmányozó ezt az érvet elfogadta, és a megfelelő szakmai szűrőnek tekinthető ombudsman indítványozási jogosultsága (noha az is csak az Európa Tanács tagországainak nagyjából a felében létezik)³⁵ megmaradt.

A Velencei Bizottságnak igaza volt abban, hogy a korlátlan indítványozási jogosultsággal való visszaélés veszélye nagyon is reális,³⁶ és ennek bekövetkeztére a legjobb példa éppen az a helyzet, ami 2012. január 1-je előtt a magyarországi alkotmánybíráskodást jellemezte. Az Ezen időszakban (különösen a 2000-es évek elejétől) ugyanis rendkívül nagy mennyiségben érkeztek olyan beadványok, melyek – első pillantásra is – minden alapot nélkülöztek, de amelyek egyébként a formai feltételeknek megfeleltek (megjelöltek egy jogszabályt, illetve annak valamely rendelkezését, amelyet alkotmányellenesnek tartottak, egy alkotmányi paragrafust, amelybe ütközönek vélték az adott rendelkezést, illetve írtak valamit arról, hogy szerintük miért ütközik az adott jogszabályhely az adott alkotmányos alapjogba vagy más rendelkezésbe, továbbá megírták nevüket és lakcímüket), és ezekkel az indítványokkal ugyanúgy foglalkozni kellett, mint a valóban alkotmányos problémákat jelentő és megvitatásra érdemes beadványokkal.

Az egyik beadvány például arra hivatkozott, hogy az üzletszerű kéjelgés szabálysértéssé nyilvánítása sérti a munkához való jogot. Egy másik beadvány szerint a kitarottság, kerítés, üzletszerű kéjelgés elősegítése Btk.-beli tilalmi azért alkotmányellenesek, mert „csak egy klerikálffasiszta országban lehet ezeket büntetni”. Olyan indítvány is volt, amely a kábítószer-

³⁴ „A magyar alkotmányos hagyományokat és jogi kultúrát figyelembe véve a Bizottság véleménye szerint a teljes körű alkotmányjogi panasz bevezetése mellett tanácsos lenne az *actio popularis* bizonyos korlátozott elemeit megtartani. Megoldást jelenthetne, ha egy olyan közvetett eljárásindítási mechanizmust hoznának létre, amely révén egyedi kérdések egy közvetítő testületen keresztül jutnak az Alkotmánybíróság elé döntéshozatalra (mint pl. az országgyűlési biztoston vagy más releváns testületeken keresztül).” (66. pont)

³⁵ Vö.: Állásfoglalás, 67. pont.

³⁶ Hasonló indokok alapján javasolta már 1991-ben Lábady Tamás akkori alkotmánybíró az *actio popularis* korlátozását. Értelése szerint „a konstrukció nemzetközi összehasonlításban is példátlan”, és az ennek „keretében beadott beadványok mára már valóságosan előzönlötték a bíróságot”. (Lábady Tamás: A populáris akció és az egyéni jogvédelem biztosítása az alkotmánybírói eljárásban, 387. o. In: Magyar Jog, 1991/7. szám, 385-390. o.)

fogyasztást tiltó Btk.-szakaszokat támadta, mivel azok az egészséghez, illetve „az egészség rombolásához való jogot” sértik, és a kábítószer-fogyasztás valójában az agy normális működéséhez tartozik; de született olyan beadvány is, amelyben az illető egyetlen dolgot kért az AB-tól: hogy a vörös csillaggal kapcsolatos döntését 1995. május 9-re időzítse. Ez csak néhány kiragadott, abszurd példa, de hasonló példák százait lehetne itt citálni, köztük rengeteg olyant, amelyben a legmondvacsináltabb, sokszor még egy laikus számára is (egy jogász számra pedig még inkább) egyértelműen fals, hajánál fogva előrángatott „érvek” alapján kérték az Alkotmánybíróságtól a jól láthatóan taláalomra kiválasztott jogszabályi rendelkezés alkotmányellenessé nyilvánítását és megsemmisítését. Bármennyire is nonszensz azonban a józan jogász gondolkodás (és egyáltalán: a hétköznapi józan ész) alapján egy-egy indítvány, azokat épp úgy fel kellett dolgozni, az indokolást épp úgy ki kellett dolgozni, és épp úgy dönteni kellett róluk, mint a többi indítványról, ami rengeteg időt és energiát emésztett fel, amit a „valódi” beadványok megvitatására is lehetett volna fordítani.

A legfőbb probléma nem is az, hogy ilyen beadványok léteztek – alighanem ezeket semmilyen testület nem tudja elkerülni; a baj az, hogy a beadványok egy jelentős része ilyen volt. Mindez annak volt köszönhető, hogy megjelentek és egyre aktívabbá váltak a *hobbyindítványozók*, akik kifejezetten és egyértelműen szórakozásból adogatták be a beadványaikat. Volt olyan, aki 2011 végéig már több mint 450 ügyet vitt az Alkotmánybíróság elé, mindezt (3 kivétellel) 2001-2011 között, az esetek legnagyobb többségében – nem meglepő módon – teljesen megalapozatlanul A 2. helyezett 282 beadványt nyújtott be (2003-2011 között), és tucatjával voltak a tucatjával indítványozók. Ezek az ügyek pedig (ahogyan az az évek alatt felgyülemelő, egyre nagyobb ügyhátralékból is látható volt) elvették az időt a valódi ügyektől, amikkel érdemes lett volna foglalkozni, mert ezekkel, vagy ezek egy részével is foglalkozni kellett. Így viszont arányosan kevesebb idő jutott egy-egy valóban megvitásra érdemes kérdésre, illetve kevesebb ilyen kérdést tudtak az Alkotmánybíróság munkatársai előkészíteni, valamint az alkotmánybírák megtárgyalni.³⁷ (Csak az arányok jobb megvilágítása kedvéért jegyezzük meg, hogy egy előadó alkotmánybíró rendszerint és átlagosan érdemben évi 45-50 ügyet tud feldolgozni; ha a „legszorgalmasabb” beadványozó által benyújtott indítványokat nézzük /egy alig több mint tízéves időszakban beadott nagyjából 450, azaz körülbelül évi 45 ügy/, akkor ebből jól látható, hogy ez az egyetlen személy önnönmaga e tíz év során minden évben, tehát folyamatosan egy teljes előadó alkotmánybírói kapacitást kötött le. És akkor még nem vettük számításba a pusztán egy-két-három tucat indítványt tevő személyek viszonylag nagy számát.)³⁸ Mindezek miatt sajnos ki kell mondani, hogy az *actio popularis az Alkotmánybíróság számára* (és az így feleslegesen megnövekedett és ledolgozhatatlan

³⁷Koen Lemmens belga alkotmányjogász is írt az alkotmányozás kapcsán erről a problémáról: „... az Alkotmánybíróságot nem lehet túlterhelni, nem kell feltétlenül hagyni, hogy elképesztő kérésekkel és előterjesztésekkel forduljanak a testülethez”. (Lemmens, Koen: Néhány megjegyzés Magyarország új Alaptörvényéről nemzetközi összehasonlításban, 17. o. In: Kubovicsné Borbély Anett – Téglási András – Virányi András /szerk./: Az új Alaptörvényről – elfogadás előtt. Az Országgyűlés Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottsága, Budapest, 2011, 11-18. o.)

³⁸E kontextusban felületessé és túlzóvá válik az olyasfajta kritika, mint amit például az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet, a Társaság a Szabadságjogokért és a Magyar Helsinki Bizottság közösen fogalmazott meg, hogy „a jogalkotó azért bünteti a polgárokat, mert – élve a felhatalmazással – túl sokszor jártak el az alkotmányosság védelmében”. (Az Eötvös Károly Közpolitikai Intézet, a Társaság a Szabadságjogokért és a Magyar Helsinki Bizottság elemzése az Alkotmánybíróságról szóló új szabályozásról, 18. o. In: Beszélő, 2011/12. szám, 12-24. o.) Mint láttuk, a probléma valójában egyáltalán nem az alkotmányosság védelmében történő eljárás *jogának gyakorlásával*, hanem az e joggal való rendszeres és módszeres – a korábbi keretek között megakadályozhatatlan – *visszaéléssel* volt. (E három civil szervezetnek az új Abtv.-beli szabályozással kapcsolatos egyes, más irányú kritikái /például – egyebek mellett – a törvényjavaslat előkészítéséről vagy a *res iudicatáról*/ ugyanakkor megalapozottak /vö. pl.: i. m. 13-14., 18. és 20. o./.)

ügyteher miatt az egész jogrendszer számára) egyre inkább teherre, mint az alkotmányosság hajtóerejévé vált.

IV. Az Alkotmánybíróság tevékenysége 2012 előtt és után – számokban

Az Alkotmánybíróságra érkezett ügyek száma 1990 és 2011 között, vagyis az Alkotmány hatálya alatt átlagosan évi 1400 (egészen pontosan 1399) volt.³⁹ Ebből a bármilyen módon befejezett ügyek száma átlagosan évi 1329, a testület által vizsgált (azaz a főtítkári előkészítő eljárást „túlélte” és nem is elnöki intézkedéssel befejezett), vagyis a teljes ülés vagy valamely háromtagú tanács által elbírált ügyek átlagos száma évi 298 volt. Ez az ügyteher a feldolgozandó beadványok tekintetében egyre nagyobb lemaradást eredményezett: míg 1990 végén még csak 449 ügy volt folyamatban, addig ez a szám 2010-ben 2 201, 2011-ben pedig 1543 volt.⁴⁰ Az *actio popularis* megszűnése következtében megszűnő ügyek⁴¹ miatt (amelyeket csak akkor lehetett fenntartani, ha az indítványozó igazolta konkrét érintettségét, amivel az ügy az Abtv. 26. § (1) bekezdése szerinti alkotmányjogi panaszként tovább élhetett) a folyamatban maradt ügyek száma lecsökkent, és mivel kevesebb indítvány érkezik ma az Alkotmánybíróságra, mint 2011 előtt, ezért az ügyhátralék azóta is tartósan alacsony szinten tudott maradni.⁴² 2012 végén 270, 2013 végén 168, 2014 végén 169, 2015 június 30-án 164, 2015 szeptember 30-án pedig (a nyári ítélezési szünet miatt felhalmozódott ügyek miatt) 203 ügy volt folyamatban.⁴³

A 2012. január 1. és 2015. október 6. közötti, valamivel több mint 45 hónapban⁴⁴ összesen 3 795 beérkezett indítvány lett elbírálván, ami évi átlagban (a nem teljes 2015. évvel is korrigálva) ezer körüli nagyságrendet jelent. Ez nagyjából a háromnegyede a korábbi ügytehernek, ami – az öttagú tanácsoknak a korábbi háromtagú tanácsokénál intenzívebb munkáját is figyelembe véve – lehetővé teszi a beérkező indítványok viszonylag gyors (a korábbi több évestől lényegesen rövidebb idő alatt történő) elbírálását is. Ehhez természetesen az is hozzájárul, hogy az indítványok jellege is megváltozott: a korábban jellemző, alaposabb előkészítést igénylő utólagos absztrakt normakontroll-indítványok helyett a tipikus indítvány ma az alkotmányjogi panasz, amelyek nagy többsége a befogadás feltételeit sem teljesíti, így azokat az Alkotmánybíróság (tipikusan tanácsban eljárva) egyszerűsített indokolással visszautasítja.

Ha összehasonlítjuk a 2012 előtti és utáni adatokat, egyértelművé válik a változás jellege. Az Alkotmány hatálya alatti utolsó olyan évben, amely reprezentálja az átlagos éves

³⁹ A statisztikai adatok az Alkotmánybíróság éves adatsorai alapul vételével készültek. Az éves bontáshoz lásd: <http://mkab.hu/dokumentumok/statisztika/2011>.

⁴⁰ A 2010-2011 közötti csökkenést egyetlen dolog magyarázza: az egyesítés következtében véget ért, döntően parkolási ügyek kiemelkedő száma (1990-2011 között nagyságrendileg évi száz és ötszáz között mozgott az egyesítéssel véget ért ügyek száma /2010-ben 229 volt/, 2011-ben viszont 1233 egyesítés történt.)

⁴¹ 2012. január 1-jén 1203 ügy szűnt meg.

⁴² Az AB ügyterhe tehát az *actio popularis*on alapuló absztrakt utólagos normakontroll megszüntetésével és „cserébe” az érdekeltséghez kötött valódi alkotmányjogi panasz bevezetésével lényegesen csökkent, így a testület várhatóan (és remélhetőleg) a jövőben is késedelem nélkül el tudja majd látni minden feladatát. Azt is érdemes azonban szem előtt tartani, hogy – amint azt Darák Péter, a Kúria elnöke írja – „a túl kevés panaszügy sem kedvező: ebben az esetben az Alkotmánybíróságnak nem állnak rendelkezésére a való életben felmerült problémák, így az alapjogok értelmezése is életidegenné, túlzottan elméletivé válhat.” (Darák Péter: Az alkotmányjogi panasz bírói szemmel, 72. o. In: Alkotmánybírósági Szemle, 2012/1. szám, 70-72. o.)

⁴³ Vö.: <http://mkab.hu/dokumentumok/statisztika/2015>.

⁴⁴ A statisztikai adatok az Alkotmánybíróság belső iktató rendszere alapján készültek, nyilvánosan elérhető forrásuk – ebben a bontásban – nincs.

ügyforgalmat, és ezért irányadónak tekinthető, azaz 2009-ben⁴⁵ 1452 új ügy érkezett. Ebből az „egyéb módon” megszűnt ügyek száma 695, az előadó bíróra kiszignált ügyek száma 757 volt. E 757 ügyből 368 volt utólagos absztrakt normakontroll (9 az ombudsmanok valamelyikétől, 359 pedig *actio popularis* keretében érkezett indítvány), 98 bírói konkrét normakontroll, és 51 alkotmányjogi panasz (természetesen normakontroll, mivel akkor még csak ilyen volt). Az utólagos absztrakt normakontroll-indítványoknak az összes kiszignált ügghöz viszonyított aránya 49,8% (ebből az *actio popularis* alapján érkezett ügyeknek az összes kiszignált ügghöz viszonyított aránya 48,6%) volt. A bírói konkrét normakontroll 12,9%-ot, a (normakontroll) alkotmányjogi panasz pedig 6,7%-ot tett ki.⁴⁶

A 2012. január 1. és 2015. október 6. között elbírált 3 795 ügy⁴⁷ közül 49 utólagos absztrakt normakontroll volt (gyakorlatilag ombudsmani⁴⁸ beadványok); ez az összes elbírált ügy 1,3%-át jelenti. Bírói konkrét normakontroll eljárásban 304 döntés született, ami 8,0%-os arálynak felel meg; alkotmányjogipanasz-eljárásban pedig (összesen, azaz mindhárom panaszfajta beleszámítva) a testület 3 399 döntést hozott (89,6 %).⁴⁹

V. Az Alkotmánybíróság alkotmányjogi panaszokkal kapcsolatos gyakorlata – ma

A 2012. január 1. és 2015. október 6. közötti 3 399 befejezett panasz eljárás⁵⁰ közül 2 101 volt a normakontrollal egybekötött [az Abtv. 26. § (1) vagy (2) bekezdése szerinti] alkotmányjogipanasz-ügy, ami az összes eljárás 55,4%-át jelentette; ebből az Abtv. 26. § (1) bekezdése szerinti, „régí” típusú panasz 658 (17,3%), az Abtv. 26. § (2) bekezdése szerinti „közvetlen” panasz pedig 1443 (38,0%) volt. Az Abtv. 27. §-a szerinti „valódi” alkotmányjogi panasz alapján befejezett eljárások száma 1298 volt, ami az összes elbírált ügy 34,2%-át tette ki. Ami ezen ügyek befejezésének módját illeti: a 658 „régí” típusú panasz eljárás közül 29 ért véget határozattal, amelyek közül mindössze 3 volt az indítványnak helyt adó határozat (ezek közül egy megsemmisítette a bírói eljárásban alkalmazott normát, két másik pedig a már hatályon kívül helyezett /így megsemmisíteni nem tudott/ önkormányzati rendelet alaptörvény-ellenességének megállapítása mellett az azt alkalmazó bírói ítéleteket semmisítette meg);⁵¹ az 1443 „közvetlen” panaszból 91 határozat született, amelyek közül kettő volt sikeres (mindössze egyetlen határozat semmisített meg valamely jogszabályi rendelkezést, egy további pedig egy már hatályon kívül helyezett rendelkezést nyilvánított alaptörvény-ellenessé); végül az 1298 „valódi” panasz alapján született döntésből

⁴⁵ 2010-ben és 2011-ben rengeteg olyan ügy érkezett, amely egy specifikus problémával, a parkolási bírságok kiszabásával volt kapcsolatos, ezért ezen évek adataiból releváns általános következtetések már nem vonhatók le.

⁴⁶ A többi indítvány az AB egyéb hatásköreiben folytatandó eljárását kezdeményezte (idetartozott különösen az OVB-határozatok elleni kifogás elbírálása, az előzetes normakontroll, a hatásköri összeütközés feloldása, az alkotmányellenesen működő helyi önkormányzati képviselő-testület feloszlásával összefüggő elvi vélemény adása, az absztrakt alkotmányértelmezés stb.).

⁴⁷ Ezekon kívül volt még 2 157 „egyéb” módon (pl. megszűnés megállapításával, tájékoztatással, áttétellel, intézkedés nélkül stb.) befejeződött ügy.

⁴⁸ Beleértve a korábbi biztosok által benyújtott, és függőben maradt indítványokat is.

⁴⁹ A többi döntés az AB egyéb hatásköreiben eljárva: így 3 előzetes normakontroll, 1 hatásköri összeütközés feloldása, 34 (2012. január 1-je előtt az Alkotmánybíróságra érkezett) OVB-határozat elleni kifogás, 1 Alaptörvény-ellenesen működő képviselő-testület feloszlásával összefüggő elvi vélemény nyilvánítása, 4 pedig absztrakt alkotmányértelmezés tárgyában született.

⁵⁰ E statisztikában – az Alkotmánybíróság honlapján hivatalosan közölt adatsorral ellentétben – szerepel az a mintegy 700 devizahiteles panaszügy is, amely egyesítéssel „ért véget”.

⁵¹ Ha különvesszük a Ve. 233. §-a alapján, választási ügyekben beadott „régí” típusú panaszokat, azt látjuk, hogy a 46 ilyen eljárásban csak egyetlen határozat született, végül azonban ezen eljárás is – az érdemi vizsgálat során történt – visszautasítással ért véget, vagyis a testület az ügy érdemében nem foglalt állást.

53 volt határozat, és ezek közül 27 nyilvánította alaptörvény-ellenessé és semmisítette meg a támadott bírói döntést.⁵²

Mindösszesen a 3 399 panaszeljáráásban 172 határozat született, és ezek közül is csak 32 adott helyt az indítványnak, vagyis a *panaszok sikerességi aránya kevesebb mint 1%* (egészen pontosan 0,94%). Ez az alacsony érdemi elbírálási, és azon belül is a még alacsonyabb „sikerességi” arány azonban nem magyar sajátosság; „a valódi alkotmányjogi panaszt alkalmazó országokban az ilyen jogorvoslatok igénybevételének eredményessége nagyon csekélynek tekinthető”.⁵³

A német *Bundesverfassungsgericht* a 2005-2009 közötti öt év statisztikai adatai szerint sorrendben 4 920, 5 985, 6 175, 6 090, illetve 6 051 (bármilyen típusú) elbírált (pontosabban valamilyen módon befejezett) panaszindítványból 4 667-et, 5 731-et, 5 885-öt, 5 737-et, illetve 5 783-at eleve nem fogadott be, és mindössze 141-et, 145-öt, 152-t, 115-öt, illetve 128-at bíralt el érdemben. Utóbbiak közül viszonylag keveset (8-at, 9-et, 4-et, 4-et, illetve 17-et) utasított csak vissza, míg 133, 136, 148, 111, illetve szintén 111 indítványnak helyt adott. (A többi, évi egy-kétszáz körüli ügy nagyobb részt az indítványozó általi visszavonással, kisebb részt egyéb módokon szűnt meg.) Ez azt jelenti, hogy a 2005-2009 között befejezett 29 221 panaszindítvány (kerekítve) 95,1 %-át, pontosan 27 803-at nem fogadott be a testület; a panaszok 2,5 %-át (737-et) az indítványozók visszavontak vagy a panasz eljárás egyéb módon (megszüntető végzéssel, áthelyezéssel stb.) ért véget; az elbírált indítványok 0,1 %-át (42-t) utasította el a testület (mindig valamelyik nyolctagú Szenátus), míg az elbírált indítványok 2,2 %-ának (639-nek) adott helyt (többségében valamelyik háromtagú kamara, kisebb részben valamelyik Szenátus). A német gyakorlat tehát majdnem kizárólag a befogadásnál szűri az indítványokat, és amelyeket befogad, annak nagy valószínűséggel már helyt is ad; az érdemi elutasítás a német AB-nál kivételes.⁵⁴ Spanyolországban a speciális jogintézményként létező *amparók*⁵⁵ befogadási gyakorlata nagyságrendileg hasonló: a *Tribunal Constitucional* a 2008-2012 között elbíralt 52 735 indítvány legnagyobb részét, 90,5 %-át (47 705 panaszt) formálisan visszautasította, és csak azok 1,3 %-át (699-et) bírálta el érdemben.⁵⁶

VI. Következtetések

2012 előtt, az Alkotmány hatálya alatt a jellegadó hatáskör a döntően *actio popularison* alapuló absztrakt utólagos normakontroll volt (nagyjából az összes ügy felét ez az egyetlen hatáskör tette ki). 2012-t követően a jellegadó hatáskör az alkotmányjogi panasz lett (az utóbbi négy évben az ügyek majdnem 90%-a panaszügy). A 2012 utáni panaszügyekben is felülreprezentáltak a normakontroll [az Abtv. 26. § (1) és (2) bekezdése szerinti] panaszok, ezek aránya az összes ügy között 55,4%, a panaszügyek között pedig 61,8%. Ezzel szemben a bírói konkrét normakontroll aránya csökkent az Alkotmány időszakához képest, mégpedig

⁵² Szintén különvéve a Ve. 233. §-a alapján meghozott döntéseket, a választási ügyekben benyújtott, bírói döntéssel szembeni 64 alkotmányjogi panasz közül 6 ért véget határozattal, amelyek közül 3 adott helyt az indítványnak, és semmisítette meg a támadott bírói döntést. (A választási ügyekben benyújtott alkotmányjogi panaszok tárgyában született alkotmánybírói határozatok elemzését lásd: A véleménynyilvánítási szabadság érvényesülése és érvényesítése a választási eljárásokban: az Alkotmánybírói Szemle, 2011/2. szám, 82-90. o.)

⁵³ Tilk Péter: Az új típusú alkotmányjogi panasz előzményei és az eljárási renddel kapcsolatos egyes szabályozási elvárások, 84. o. In: Alkotmánybírói Szemle, 2011/2. szám, 82-90. o.

⁵⁴ Az adatok forrása: <https://www.bundesverfassungsgericht.de/en/organization/gb2009/A-IV-1.html>.

⁵⁵ Vö. pl.: Pokol Béla: A bírói hatalom. Századvég Kiadó, Budapest, 2003, 26. o.; Cservák Csaba: Az ombudsmantól az Alkotmánybírói Szemle. Lícium–Art Könyvkiadó, Debrecen, 2013, 224. o.)

⁵⁶ Vö.: <http://www.tribunalconstitucional.es/en/tribunal/estadisticas/pages/estadisticas2012.aspx#A16>

annak nagyjából a kétharmadára (12,9%-ról 8%-ra). Végül, bár az érdeemben elbírált, és különösen a sikeres panaszok aránya első pillantásra alacsonynak tűnhet, egyrészt ez megfelel a hasonló jogintézményt régebb óta ismerő külföldi jogrendszerek gyakorlatának, másfelől az adatokból az is látható (bár ennek részletes elemzésére e tanulmány keretében nem került sor), hogy az első két év óvatos idegenkedésével szemben az Alkotmánybíróság 2013 végétől „hozzászokott” a megváltozott hatásköri szabályokhoz (valamint kialakította és megszilárdította befogadási és döntési gyakorlatát), és azóta egyre bátrabban nyúl a megsemmisítés eszközhöz – azaz ha e tendencia folytatódik, a következő években már a panaszindítványok magasabb sikerességi arányával számolhatunk.⁵⁷

⁵⁷ Az Alkotmánybíróság 2012-2013. évi gyakorlatának elemzését – kifejezetten a valódi panaszok vonatkozásában – lásd: Tóth J. Zoltán: A „valódi” alkotmányjogi panasz használatba vétele: az Abtv. 27. §-a szerinti panasz első két éve az Alkotmánybíróság gyakorlatában. Jogtudományi Közlöny, 2014/5. szám, 224-238. o.

Visky Károly és a *Scuola di diritto romano e diritti orientali*²

2015-ben, Hamza Gábor professzor szerkesztésében, a római La Sapienza Egyetem jogi karának kiadványaként, a tekintélyes Jovene kiadó gondozásában, Nápolyban jelent meg egy, a római jog posztgraduális oktatásának, egyben XX. századi tudománytörténetének szempontjából egyaránt hallatlanul izgalmas, olasz nyelvű könyv, melynek esszenciáját a legmagasabb szintű római jogi továbbképzést biztosító *Scuola di diritto romano e diritti orientali* keretében az 1930-as évek elején Vassalli, De Ruggiero és Riccobono olasz romanisták által tartott kurzusok anyaga képezi, Visky Károly jegyzetei alapján.

A könyv bevezetőjét Oliviero Diliberto, a La Sapienza Egyetem római jogász professzora írta; Visky tudományos munkásságát pedig Hamza professzor ismerteti.³ A könyv tartalmazza továbbá Visky Károlynak a kurzuson folytatott tanulmányai lezárásaként készített „diplomamunkáját” is.

A könyv több szempontból is különleges kiadvány.

Egyrészt a *Scuola di diritto romano e diritti orientali* keretében tartott előadások anyaga, még ha kivonatos formában is, most lát először napvilágot, és válhat ezáltal ismertté a szélesebb római jogász közönség számára is.

Másrészt – és ez a hazai vonatkozás a római jogi tudományosságon túlmenően is különös jelentőséget ad számunkra ennek a kötetnek, egyben büszkeséggel tölthet el bennünket – az egyes kurzusok anyaga annak a Visky Károlynak az előadásokon készített jegyzetei alapján tárul az olvasó elé, aki 1930 és 1932 között volt a *Scuola* hallgatója;⁴ aki a XX. század egyik legképzettebb és legtermékenyebb magyar romanistája volt; akinek műveit még a legmodernebb külföldi szakirodalomban is sokat idézik; ill. aki két, német nyelven publikált könyve,⁵ számos idegen nyelven megjelent tanulmánya és nem utolsósorban a SIHDA-kongresszusokon tartott előadásai révén a mai napig a nemzetközileg egyik legelismertebb magyar romanistának tekinthető.

¹ Siklósi Iván, PhD, adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék. E-mail: ivan.siklosi@ajk.elte.hu

² Roberto De Ruggiero-Salvatore Riccobono-Filippo Vassalli: *Lezioni 1930-1932. Scuola di Diritto Romano e Diritti Orientali raccolte da Károly Visky* (a cura di Gábor Hamza; introduzione di Oliviero Diliberto; trascrizione e note al testo di Livia Migliardi Zingale), Pubblicazioni del Dipartimento di Scienze Giuridiche, Università degli Studi di Roma «La Sapienza» 101, Jovene Editore, Napoli, 2015. 161 p.

³ Hamza Gábor korábban már több alkalommal is ismertette Visky Károly munkásságát. Ld. Hamza G.: *In memoriam Károly Visky*, Index 12 (1983-84), 307-316; Uő: *Károly Visky* (1908-1984), RIDA 31 (1984), 17-26; Uő: *Visky Károly* (1908-1984), Jogtudományi Közlöny 39 (1984), 287sk.; Uő: *In memoriam Károly Visky*, Annales Budapest 27 (1985), 307-316; Uő: *Visky Károly* (1908-1984), in: uő (szerk.): *Magyar Jogtudósok*, II, Bp. 2001, 169-176.

⁴ Visky Károly tehát két éven keresztül képezte magát a *Scuola* berkein belül, és önmagában már ez a tény is bizonyítja, hogy a XX. század egyik, ha nem egyenesen a legképzettebb magyar romanistájának tekinthető. — Itt utalunk arra, hogy a budapesti jogi kar későbbi legendás professzora, Brósz Róbert az 1940-1941-es tanévben végezte el az akkor már *Scuola di Perfezionamento in Diritto Romano* elnevezésű kurzust (ld. Földi A.: *Brósz Róbert*, in: Hamza G. [szerk.]: *Magyar Jogtudósok*, I, Bp. 1999., 170), de Brósznak már csupán egy évet volt alkalmá Rómában tölteni, hogy azután Magyarországra hazatérve — Brósz saját szavaival: „kész római jogászként” (ld. Földi A. [szerk.]: *Flosculi professori Roberto Brósz oblati*, Bp. 1990. 59)— bevonulhasson a hadseregbe. Napjaink magyar romanistái közül Péter Orsolya (1989-ben, négy hónapig) és Szabó Béla (1994-ben, négy hónapig) részesültek a La Sapienza Egyetem magas szintű posztgraduális római jogi képzésében.

⁵ Visky K.: *Geistige Arbeit und die „artes liberales“ in den Quellen des römischen Rechts*, Bp. 1977; uő: *Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen*, Bp.-Bonn 1983.

Hiába azonban a római jogásként szerzett nemzetközi hírnév, Visky a hazai egyetemi oktatásból 1949 után politikai okokból évtizedeken át teljesen kiszorult, és gyakorló jogásként működött;⁶ 1973-ban a Legfelsőbb Bíróság bírója, egyben tanácselnöke lett.⁷ Hamza Gábor volt az— és ennek ténye ad újabb jelentőséget, egyben különlegességet ennek a nem véletlenül éppen Hamza Gábor által gondozott kötetnek — aki 1978-ban el tudta érni, hogy Visky az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán római jogi speciális kollégiumokat tarthasson, 1980-ban pedig ugyanott címzetes egyetemi tanári címet kaphasson.⁸

A kötet bevezetőjében Oliviero Diliberto Visky Károly tudományos munkásságának rövid méltatása mellett elsősorban a *Scuola di diritto romano e diritti orientali* történetét és a *Scuolának* a római jogi tudományos továbbképzésben betöltött szerepét mutatja be (1-7). Miként arra Diliberto is rámutat, a *Scuola di diritto romano e diritti orientali* az 1919-1920-as tanévben kezdte meg működését. A kurzus neve később *Scuola* (majd *Corso*) *di Perfezionamento in Diritto Romano e Diritti dell’Oriente Mediterraneo* lett, 2002 óta pedig a *Corso di Alta Formazione in Diritto Romano* nevet viseli.⁹ Azokban az években, amikor Visky a kurzus hallgatója volt, a képzés strukturálisan három részre tagolódott, úgymint I. *Diritto romano*; II. *Diritti orientali*; és III. *Diritto romano e diritti orientali* elnevezésű oktatási-tudományos egységekre. A diploma megszerzéséhez a számos vizsga eredményes letételén túlmenően egy „eredeti kutatásokon alapuló” („fondata su ricerche originali”) értekezés elkészítésére és megvédésére volt szükség, nemkülönben a latin és az ógörög nyelv magától értetődőnek tekintett ismerete mellett, az arab, aszír vagy a héber nyelv közül egynek az ismeretére is. A tárgy kínálat, nemkülönben az egyes kurzusokat tartó professzorok névsora impozáns: a kurzus hallgatóinak a szorosán vett római jogi ismeretek (olyan tárgyaktól, mint: római jogi intézmények; római jog [külső] története; római jogi exegézisek; római közjog) megszerzésén túlmenően többek között a *ius commune*, a jogi epigráfia, a jogi papirologia, a muzulmán jog, sőt, az összehasonlító jog tudományában is megfelelő jártasságot kellett szerezniük; a kurzus hallgatói pedig olyan professzoroktól hallgathattak előadásokat (a jelen recenzió tárgyát képező kötetet szerzőként „jegyző” professzorok mellett), mint pl. Vittorio Scialoja, Pietro De Francisci, Pietro Bonfante, vagy éppen Emilio Albertario (aki később Brósz Róbertet is tanította¹⁰) — kivétel nélkül koruk legnagyobb olasz romanistái, akiknek a műveit igen elismerően hivatkozzák még napjaink („posztmodern”) római jogi szakirodalmában is.

Diliberto akár önálló tanulmánynak is tekinthető bevezető sorait követően Hamza Gábor ismerteti, elemzi és értékeli Visky Károly igen szerteágazó tudományos munkásságát (9-15). Visky, a magyar és a nemzetközi jogi romanisztika eminens tudósa, Marton Géza kiváló tanítványa 1930 és 1932 között, négy szemeszter erejéig képezte magát a *Scuola* berkein belül, és 1932-ben szerezte meg diplomáját. Az *artes liberales* kérdéseivel, valamint a császárkori gazdasági válság jogi tükröződéseivel foglalkozó, fentebb már idézett német nyelvű könyvei mellett önálló, elsősorban az interpolációkritikai irányzat hatását tükröző magyar nyelvű monográfiát jelentetett meg a *vis maior* római jogi kérdéskörét illetően;¹¹ több tanulmányt is publikált, elsősorban Marton hatása alatt a felelősség római jogi

⁶ Ld. Földi A. - Hamza G.: *A római jog története és intézményei*, Bp. 2015²⁰, 147.

⁷ Tévesen írja a jelen recenzió tárgyát képező kötet bevezetőjében, a könyv első oldalán Diliberto, miszerint Visky a Legfelsőbb Bíróság elnöke lett volna.

⁸ Ld. Földi A. - Sándor I.- Siklósi I. (szerk.): *Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam. Studia in honorem Gábor Hamza*, Bp. 2015. 11.

⁹ A magunk részéről az egyszerűség kedvéért jelen írásunkban többnyire a „Scuola” megnevezést használjuk.

¹⁰ Brósz professzor Albertariótól tanulta a később a saját tudományos munkásságában is sikerrel (és mindvégig) alkalmazott interpolációkritikai módszert, ld. Földi: *Brósz Róbert* (id.), 170.

¹¹ Visky K.: *A „vis maior” a római jog forrásaiban*, Bp. 1942.

problémakörében,¹² de számos további téma mellett foglalkozott pl. a kincstalálás római jogi és magyar jogtörténeti kérdéskörével¹³ is. Széles körű nemzetközi ismertségéhez és elismertségéhez, a Visky Károlyt a mai napig is övező osztatlan megbecsüléshez, sőt szeretethez¹⁴ nem „csupán” kitűnő, a forrásokat mesteri módon kezelő, a releváns szakirodalmat mindig tüzetesen meghivatkozó írásai járultak hozzá, hanem – miként arra Hamza professzor is nagy hangsúllyal rámutat–a SIHDA-kongresszusokon és más nemzetközi római jogi konferenciákon tartott előadásai is. Most nem lehet feladatunk – már csak a terjedelmi korlátokra tekintettel sem –, hogy Visky munkásságát részletesebben ismertessük; csupán azt szeretnénk még kiemelni, hogy teljes mértékben egyetérthetünk Hamza professzor értékelésével, aki Visky Károlyról, mint „perfectus consultus iuris Romani”-ról ír az ebben a kötetben közzétett tanulmányában is.

A könyv centrálisnak tekinthető részében három, a maguk korában a legelismertebb olasz romanisták közé tartozó tudós: Filippo Vassalli, Roberto de Ruggiero, valamint Salvatore Riccobono által tartott előadások anyagaival ismerkedhet meg az olvasó, Visky Károly kézzel írott jegyzetei alapján, Hamza Gábor és Livia Migliardi Zingale nagy műgonddal végzett szerkesztésében. A kötet szerkesztése már csak azért is jelentős nehézséget okozott, mert Visky eredeti jegyzeteiben a görög szövegrészek esetében nem diakritikus jeleket használt; ezek átírása, továbbá, ahol lehetett, a releváns források feltüntetése elsősorban Livia Migliardi Zingale odaadó, fáradságos munkáját dicséri.

Vassallinak az 1930-1931-es tanévben tartott kurzusa a *Diritto Greco-Romano (Bizantino)* címet viseli. A könyv Vassalli előadásainak anyagát tartalmazó részei (17-36) kitűnő példáját nyújtják annak, milyen szemléletben és szellemiségben került sor az oktatásra a *Scuola* berkein belül. A külső történeti szemléletű, a legjelentősebb Iustinianus-korabeli és későbbi bizánci jogtudósok munkásságát röviden bemutató, valamint a bizánci jog legfontosabb forrásainak áttekintését nyújtó elemzést követően a kurzus „különös része” (*parte speciale*) „belső történeti szemléletben” a házassági jog néhány alapvető kérdésével foglalkozik eredeti, elsősorban a iustinianusi Novellákból vett szövegek exegézise útján, részben a korszak egyik fontos tudományos kutatási irányának keretében a kereszténység római jogra gyakorolt hatását vizsgálva,¹⁵ az akkoriban legfrissebb szakirodalom kutatási eredményeit a hallgatóság elé tárva.

De Ruggiero az 1931-1932-es tanévben a jogi papirologia témakörében tartott kurzust „Papirologia giuridica” címmel (a könyv 37-73. oldalain olvasható a jogi papirologiai tárgyú előadások anyaga). Az ekkoriban már régóta intenzíven folyó, a mindennapi jogélet feltárását célzó jogi papirologiai kutatások a római jog posztgraduális oktatásában is jelentős szerepet játszottak. De Ruggiero a jogi papirologiai vizsgálatok szükségességének tudományos megalapozása céljából említi Mitteis-t, illetve a Mitteis nevéhez fűződő nevezetes *Reichsrecht-Volksrecht*-distinkciót. Ezt követően pedig az egyes jogügyletek nyernek általános vizsgálatot, premisszaként leszögezve, miszerint az antik egyiptomiak és görögök a szerződésnek azt a

¹² Ld. különösen: Visky K.: *La responsabilité dans le droit romain à la fin de la République*, RIDA 3 (1949), 437s. (erre a tanulmányra még a legmodernebb felelősségi tárgyú római jogi szakirodalomban is hivatkoznak, ld. pl. M. Serrano-Vicente: *‘Custodiam praestare.’ La prestación de ‘custodia’ en el derecho romano*, Madrid 2006). Ld. még pl. uő: *Az antik római felelősségi rendszer Marton Géza tanításában*, Antik Tanulmányok 20 (1973), 65s.

¹³ Visky K.: *Kincs és kincstalálás*, Jogtudományi Közlöny 37 (1982), 125s.

¹⁴ Amelynek jelen sorok írója is tanúja volt, amikor 2007-ben éppen a La Sapienza Egyetemen kutatva volt alkalma beszélgetni az azóta már sajnos elhunyt Giuliano Crifó római professzorral, aki már szinte első szavaiban utalt, őszinte tisztelettel és szeretettel, Visky Károlyra.

¹⁵ Csak röviden utalunk arra, hogy az olasz szakirodalomban több szerző, mindenekelőtt Biondo Biondi hangsúlyozta erőteljesen a keresztény eszmék hatásának a római jog számos intézményére gyakorolt jelentőségét (ld. B. Biondi: *Diritto romano cristiano*, I-III, Milano 1952-1954). — Az újabb magyar szakirodalomban elsősorban Sály Pál foglalkozik beható jelleggel a kereszténységnek a római jog egyes intézményeire gyakorolt hatásával; ld. mindenekelőtt Sály P.: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*, Bp. 2012.

fogalmát, amelyet a rómaiak, a bizánciak és a modern jogászok dolgoztak ki, még nem ismerték. De Ruggiero megállapítása szerint a görögök az ügyleteket „formális nézőpontból” osztályozták: a külsőségek, nem pedig a tartalom szempontjából. De Ruggiero az egyes szerződési konstrukciókat a *documenti privati-documenti pubblici* klasszifikációja alapján mutatja be; az előbbi csoportba sorolja a *kheirographont* mint egyoldalú és a *syngraphét* mint kétoldalú ügyletet, amely elnevezések, miként arra De Ruggiero is rámutat, a bizánci jogban is megtalálhatók; a *hypomnéma* pedig a szerződési ajánlatot jelenti.¹⁶ De Ruggiero ezt követően részletekbe menően elemzi az adásvétel kérdéskörét a papirologiai források tükrében, kitekintéssel a római jog irodalmi forrásaira is. Ezek a fejtegetések a legmodernebb tudományos kutatásokban is kitűnően hasznosíthatók mind a mai napig.

Az egyes fejezetcímeket jegyző romanisták közül az utókor számára minden bizonnyal Riccobono neve a legismertebb, akit ma is a legnagyobb olasz romanisták között tisztelhetünk; széleskörű vizsgálódásának eredményei – hogy csak két (most némiképp önkényesen kiragadott) példát említsünk: a *ius civile* és a *ius praetorium* összeolvadása,¹⁷ valamint a szerződésfogalom problematikája¹⁸ körében – napjaink római jogászái számára is úgyszólván megkerülhetetlenek. Az 1931-1932-es tanévben Riccobono tartotta a minden romanista számára elsődleges jelentőségű forrásexegézis-kurzust. A legendás – Brósz Róbert által is emlegetett¹⁹ – Riccobono-előadások Visky által jegyzetelt anyagát tartalmazó rész a könyv legterjedelmesebb fejezete (75-134). Nincs most lehetőségünk arra, hogy részletekbe menően ismertessük az idevonatkozó fejtegetéseket, így csak röviden foglaljuk össze e fejezet lényegét. A rövid módszertani áttekintést követően a római jog egyes korszakainak átfogó ismertetésére kerül sor; Riccobono a római jog történetét három periódusra osztja, történetesen I. „a város alapításától” a pun háborúig terjedő időszakra („diritto nazionale”); II. a pun háborúktól Diocletianusig terjedő időszakra („jus gentium”); III. a Constantínustól Iustinianusig terjedő, a Riccobono értékelése szerint a hanyatlás és a kodifikációk („decadenza, codificazioni”) által fémjelzett időszakra, melyet a „keresztény római jog” („Diritto romano-cristiano”) megjelöléssel illet. Riccobono elképesztő mennyiségű forráshely exegézisét nyújtja hallgatóságának, a római magánjog legkülönfélébb témaköreiben, az egyes szövegeket általában a Riccobono korában uralkodó interpolációkritikai-szövegkritikai szemzőgből vizsgálva, több olyan forráshelyet is interpolációval gyanúsítva, amelyek a modern értékelések szerint már nem tekinthetők feltétlenül posztklasszikus-iustinianusi módosítások eredményeinek. Riccobono a legrészletesebben a *lex Aquilia* problémakörével foglalkozik, beható jelleggel értekezve pl. az *actio legis Aquiliae* máig vitatott jogi természetéről, e kereset aktív legitimációjának szintén a mai napig sokat elemzett problémaköréről, valamint az *actio legis Aquiliae* és az *actio iniuriarum* konkurenciájának kérdésköréről is, a Riccobono korában legmodernebbnek tekinthető szakirodalomban foglalt nézetek olykor részletekbe menő ismertetésével és értékelésével. Eltekintve persze attól, hogy a ma uralkodó tudományos paradigma szerint az egyes fragmentumok értelmezése során az

¹⁶ A forrásokban a szerződés megjelölésére a fenti kifejezéseken túlmenően még pl. a ‘*synallagma*’, a ‘*symbolé*’, a ‘*symbolon*’, a ‘*symbolaion*’, a ‘*homologia*’, a ‘*synthéké*’ és a ‘*synthema*’ kifejezésekkel is találkozhatunk. Ezek a terminusok – melyek olykor a *synallagma* szinonimájaként funkcionálnak, máskor azonban számos további jelentéssel egészülnek ki – gyakran pontatlanok; a szerződésekre vonatkozó ókori görög jogi terminológia meglehetősen sokrétű. E kérdéskörrel most nem tudunk bővebben foglalkozni.

¹⁷ Ld. S. Riccobono: *La fusione del ‘ius civile’ e del ‘ius praetorium’*, Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie 16 (1923), 503skk.

¹⁸ Ld. pl. S. Riccobono: *La formazione della teoria generale del ‘contractus’ nel periodo della giurisprudenza classica*, in: Studi P. Bonfante, I, Milano 1930, 123skk.; Uő: *La volontà nella prassi giudiziaria guidata dai Pontefici*, in: Festschrift Fritz Schulz, Weimar 1951. 302skk.

¹⁹ Földi (szerk.): *Flosculi professori Roberto Brósz oblati* (id.), 58.

„interpolációmentesség vélelméből” (Földi András szemléletes kifejezése²⁰) kell kiindulni, a forrásszövegek (legalábbis tartalmi értelemben vett) eredetiségének valószínűsítése mellett, a szövegkritikához csak végső eszközként nyúlva,²¹ a Riccobono-előadások metodikája és tematikája, az egyes szövegek lényegre törő, tartalmas, a *status quaestionis* mindenkor szem előtt tartó elemzése egyaránt követendő példaként szolgálhat a mai kor romanistája számára is az eredeti források elemzését középpontba állító útján római jogi oktatás területén.

A könyv függelékében (135-161) Visky Károly Vassalli professzor témavezetése mellett készült értekezése olvasható „Il Cristianesimo e il regolamento de divorzio nel diritto delle Novelle” címmel, amelyben a kereszténység és a iustinianusi Novellának a házasság *divortium* útján történő felbontása szabályainak kapcsolatát vizsgálja. Az értekezés – bibliográfiával és a szerző munkamódszerére későbbi munkásságában is oly jellemző tüzetes jegyzetapparátussal – a *divortium* római jogi történetének áttekintését, valamint a kereszténység és a válás problémakörének vizsgálatát (mint premisszát) követően a témakörben releváns 22., 117. és 134. novella részletes elemzését nyújtja, a vizsgálódás eredményeként leszögezve, miszerint a iustinianusi Novellák a házasság lényegi tartalmát (tehát annak klasszikus római jogi felfogását) nem változtatták meg; a házasság Visky szerint – a szakirodalomban a mai napig sokszor hangsúlyozott nézetet elfogadva – mindig tényállapot („*stato di fatto*”),²² amelynek alapját az *affectio maritalis* képezi; azonban Iustinianusnak a *divortiumra* nézve megállapított új korlátai előkészítették az utat a keresztény eszmék számára, amelyek később a kánonjogban „triumfáltak”.

A könyv elsősorban természetesen az olaszul tudó római jogász szakemberek érdeklődésére tarthat számot, de többek között a jogi papirologia művelői is haszonnal forgathatják. A mű jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy első ízben közvetíti írásban az utókor számára az elsőrangú posztgraduális római jogi kurzus: a *Scuola di diritto romano e diritti orientali* 1930-as évekbeli oktatásának anyagát. Különös jelentőséget ad számunkra az, hogy ez éppen a nagy magyar romanista: Visky Károly kézzel írott jegyzetei alapján valósulhatott meg. Ez a magyar vonatkozás tehetné indokolttá azt, hogy ez a könyv a nem túl távoli jövőben esetleg magyar nyelven is napvilágot lásson.

Jóllehet a könyvben olvasható fejtegetések természetesen az 1930-as évek tudományos klímáját tárják elénk – különösen Riccobono forrásexegézis-előadásai mutatják erőteljesen az ekkoriban csúcspontján járó interpolációkritikai irányzat döntő hatását – , és ekként a könyvben olvasható fejtegetések egy része a ma kor szakemberei számára olykor inkább már csak tudománytörténeti jelentőséggel bír, egyrészt a könyvben idézett források különösen Riccobono által előadott elemzései olykor ma is érdemi megfontolást érdemelhetnek,

²⁰ Földi A.: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*, Bp. 1997. 28, aki e vonatkozásban rámutat arra, miszerint az általában elfogadott nézet szerint abból kell kiindulni, hogy többségükben tartalmilag is klasszikus szövegekről van szó.

²¹ „Textkritik ist heute nicht das erste, sondern das letzte Mittel bei der Textauslegung.” – állapítja meg Kaser nyomán Schermaier (W. Kunkel - M. J. Schermaier: *Römische Rechtsgeschichte*, Köln-Weimar-Wien 2001¹⁴, 309). Ez a tétel a modern szövegkritikai kutatások paradigmája. Az egész problémához ld. mindenekelőtt M. Kaser: *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*, Wien 1972; R. Knütel: *Nicht leichter, aber um so reizvoller. Zum methodologischen Vermächtnis Max Kasers*, SZ 115 (1998), 333skk.; összefoglalóan P. Stein: *A római jog Európa történetében* (ford.: Földi É.), Bp. 2005. 170.

²² Jól ismert, hogy – az olasz szakirodalomban kidolgozott nézet szerint – a római felfogás a házasságban nem annyira jogviszonyt, mint inkább társadalmi tény (ol. *stato di fatto*, ném. *soziale Tatsache*), életközösséget látott. Nyilván a házasság sajátos jellegével és speciális római felfogásával függ össze az is, hogy annak megjelölésére Savigny nem a „*Rechtsinstitut*”, hanem a „*Rechtsinstitution*” műszót használja, vö. ezzel kapcsolatban Hamza G.: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*, Bp. 1998. 189. Itt utalunk arra is, hogy L. MITTEIS: *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians I. Grundbegriffe und Lehre von den juristischen Personen*, Leipzig 1908, 131 a házasságot a „*verwirklichte Lebensgemeinschaft*” megjelöléssel illette. Ehhez a problémához összefoglalóan ld. A. Bürge: *Römisches Privatrecht. Rechtsdenken und gesellschaftliche Verankerung*, Darmstadt 1999. 161.

másrészt pedig kitűnő mintaként szolgálhatnak a XXI. században római jogot oktató szakemberek számára is általában a római jogi oktatás, különösen pedig egy, a jövőben esetleg hazánkban is intézményesíthető posztgraduális római jogi oktatás szempontjából.

Köszönettel tartozunk ezért a kötet összeállításának, kiadásának és a kézirat gondozása fáradságos feladatának terhét magára vállaló Hamza Gábor, Oliviero Diliberto és Livia Migliardi Zingale irányában, mindenekelőtt azonban néhai Visky Károlynak, akinek jegyzetei révén az utókor bepillantást nyerhet abba, milyen elképesztően magas színvonalon és az utókor számára is példamutató jelleggel folyt az 1930-as években a római jog posztgraduális oktatása a római jogi tudományosság centrumának és fellegrájának tekinthető Rómában.

Az „antiaktivizmus” hatáiról

Pokol Béla írásaival az 1990-es évektől kezdve ismerkedem. Szófordulatait egy időben kívülről fűjtam, miután tanársegédként az általa megírt tankönyvek oktatásával voltam megbízva. Voltunk így páran, többek között Gyórfi Tamás, vagy később a fiatalabbak közül Bencze Mátyás, Nagy Tamás, Nagy Zsolt... Személyes beszélgetések alkalmával is volt módom arra, hogy meggyőződéséről képet kapjak. Következetes „antiaktivista”, ezt nem lehet tagadni, bármit jelentsen is ez. 2003-ban váltak el útjaink, amikor a frissen megalakuló Összehasonlító Jogi Intézetbe kerültem. Most 65 éves. Boldog születésnapot kívánok!

Egyúttal szeretném megragadni a lehetőségét annak, hogy egy rövid felvezetést követően feltegyek neki a kibontakozó vita keretében egy kérdést. Még akkor is, ha a kérdés megválaszolatlan marad, kikíváncozik belőlem. Ugyanis nem hagy nyugodni hosszú ideje valami, amit annyi könyve elolvasása, és a személyes beszélgetések alapján sem tudtam kideríteni. Jóllehet én korántsem az antiaktivista-aktivista szembenállásban látom az alkotmánybíráskodás fő problémáját, hanem sokkal inkább abban, ha az ideológiába burkolt pártpolitikai szempontok rendre felülírják a *common law*-ban oly sűrűn használt „józan ész”, és még inkább a hétköznapi elemi igazságérzet szempontjait. Amennyiben kényszerítenének, hogy e fogalmi kereten belül állást foglaljak, akkor hozzám az enyhén aktivista beállítottság állna közel. Ám őszintén szólva ez számomra a változatosan használt szakzsargon ismerete ellenére is csak annyit jelent, hogy nem ítélem el, ha valakit bíróként a jogállamiság, alkotmányosság (vagy a „józan ész”) védelmében időnként a saját jog- és igazságérzete vezérel a „milliók akaratát” a legarányosabb választójogi rendszer mellett is torz módon tükröző törvényhozói akarat kárára. Természetesen akkor, ha a döntés a jogelvekből koherens módon, és a „jogászi professzió” által széles körben elfogadott érvekkel logikusan levezethető.² (Elképzeltető, hogy a megválasztottak „kooptáltjai”, vagy megválasztottjai néha még a törvényhozóknál is torzabban képviselik a választói akaratot, és választóik büntetése később, vagy más módon éri el őket, de az is előfordul, hogy az aktivistának számító „jurisztokrata” döntések a tudományos módszerekkel mért³ társadalmi preferenciákhoz időnként közelebb visznek. Időnként nem. Talán az arány kimutatása egy értelmes kutatási irány lehetne, nem melleleg). Szerény véleményem szerint persze az aktivizmus bármilyen mérsékelt változatát vallja valaki, álláspontja egy bizonyos szemszögből logikailag éppoly védhetetlen, mint a legerőteljesebb aktivistáé, hiszen az alapprobléma („*countermajoritarian difficulty*”) az origón túl a skála minden pontján fennáll. Ennek feloldására csakis az alkotmánybíráskodás (és nem melleleg a törvényhozói akaratot túlmutató teljes jogdogmatika) totális elutasítása, vagy a bírák közvetlen választása az egyetlen lehetőség, amint azt az amerikai tagállami választásokat legitimáló szakirodalmi forrásokból ismerjük.⁴ (Bár izgalmas megoldásnak tartanám, ha a magyar alkotmánybírákat a jogászi hivatásrendek

¹ Intézetvezető egyetemi tanár, SZTE ÁJK Összehasonlító Jogi Intézet.

² Mindennek a Gyórfi Tamás által 15 éve felvázolt döntést megalapozó érvek bármelyike (konszenzus modell, koherencia modell, helyettes törvényhozó modell) tetszés szerint igazolást adhat. (Lásd Gyórfi: Az alkotmánybíráskodás politikai karaktere. Budapest, Indok, 2001, 191. p.

³ Ryan O. Murphy - Kurt A. Ackermann: Theoretical and Measurement Issues in the Study of Social Preferences, *Personality and Social Psychology Review*, February 2014: pp. 13-41.

⁴ Lásd pl.: David E. Pozen: The Irony of Judicial Elections. *Columbia Law Review*, March 2008. No.2

jelölése alapján a nép választaná közvetlenül, ám nem hinném, hogy ez az ötlet valaha is kellő népszerűsége tette szert a magyar törvényhozásban.)

Ugyanakkor a magyar alapjogi „antiaktivista” felfogást vallók esetében kíváncsisággal tölt el, hogy mi számukra a Pokol Béla által sűrűn használt „törvénypozitivizmus” határa? Nem olyan régen, Mezei Péter kollégámmal írtunk egy tanulmányt⁵, melyben a „JESZ”-ben folytatott vitában megjelenő problémákat a vita ismerete nélkül már érintettük. Abban kifejtettem, hogy miért látom szinte lehetetlennek és tudományos szempontból kontraproduktívnak az ilyen jellegű kérdésekben folyó ideológiai vitát, és egyfajta „köztes” álláspontot képviselve a közegyezség megteremtésének egy lehetséges alternatívájára hívtam fel a figyelmet. Elolvastva az ünnepeket, és a „korreferátorok” írásait, ugyanaz az érzés töltött el, mint oly sok jogelméleti vita során az elmúlt évtizedekben. Nevezetesen, hogy a tárgyalt témát illetően nem látszanak azon közmegegyezést élvező alapvetések, amely köré eredményre vezető vita lenne szervezhető. Pontosabban csak felsejlenek ilyenek, és legfeljebb a kulisszatitkok, a személyeskedő kiszólások, a mögöttes konfliktusok ismerete alapján tudható az, hogy valójában ki mit is gondol egy ideális demokráciáról, a képviseleti, részvételi, deliberatív elemek helyes arányáról, és ehhez hasonló „triviális” alapkérdésekről. Pokol Béla állításai olyan hitvitára inspirálják az olvasókat, amit a társasági beszélgetések alapján én „szita-vitának” nevezek, s melynek lényegi eleme annak bizonygatása, hogy ki melyik szitán nem lát át. Az egyik fél (mostanság általában kormánypárti) a globális erők (multinacionális tőke... jurisztokrácia) nemzetrontó szándékaiban hisz, és azt állítja, hogy a vitapartner nem lát át a szitán. A másik fél (jelen konstellációban általában ellenzéki) azt állítja, hogy éppen a globális fékek miatt van még gátja annak, hogy a nemzeti és közösségi mázzal leöntött, a PR szempontok vezérelte (piárokrácia?) nyers kormányzati hatalmi szándékok a szabadság utolsó bástyáit is ledöntsék, és érthetetlen, hogy a szitán a másik fél miért nem lát át. Az érvek az álláspontokat jottányit sem hozzák közelebb, csupán a hangulat lesz egyre rosszabb. Sajnos asztaltársaságom korántsem reprezentatív, így azt a vitapartner, amely mindkét verziót egyszerre hiszi, csak a médiából ismerem.

A beállítódások gyökerei olyan mélyek, és kiismerhetetlenek, hogy kár is lenne azokat firtatni. Bár Pokol Béla leírja, hogy egy nemzetközi „Konvent” delegált tagjaként változott a beállítódása, amit persze ma nyilván ki tudna egészíteni más élményeivel is, ám az ilyen jellegű tapasztalatok is már egy létező beállítódásra épülnek, és erősítik folyamatosan az előfeltevéseinket. A beállítódások kialakulása során, amint azt jól tudjuk, minden hétköznapi tény, vagy akár szakirodalmi adat e beállítódás-kezdeményen megtörve kap sajátos értelmezést, ahogyan azt az előítélet kialakulásával foglalkozó szakirodalomból ismerjük. (Engedtessék meg, hogy itt ne citáljam alapművek tömegét.)

A vitaindító tanulmány ráadásul olyan érvekkel támasztja alá a nemzetközi jurisztokrácia felemelkedésének útját a világ (vagy osztály-) hatalomhoz, amelynek mérlegre tételéhez még inkább szükség lenne a globális folyamatok elemzésénél kevésbé használt szociálpszichológia alapvető tudományos eredményeivel tisztában lenni. Bár érzésem szerint még az is kevés lenne. Annak megítéléséhez, hogy mi vezethet egy politikust, vagy kormányt arra, hogy hatalmáról részben lemondjon, magyarul önkorlátozzon, talán nem elegendő a történelmi, politológiai, alkotmányjogi szakirodalom ismerete, és feltételezéseket megfogalmazó szerzők kihalászása a tudománygyár tengeréből. Még a konkrét politikai környezet precíz ismerete sem. (Vannak megérzéseim például arról, hogy 1997-ben mi vezetett ahhoz, hogy a magyar kormány lemondjon a minisztériumi igazgatásról, és egy bírói többségű testület kezébe tegye az igazságszolgáltatás központi igazgatását. Ugyancsak sejtem, hogy az angol kormányzat a 21. századra miért neutralizálta a bírák kiválasztásának módját, lemondva ezzel a kormányzati és törvényhozói befolyásról. Személyes önkorlátozó

⁵ Badó Attila - Mezei Péter: A magyar Alaptörvény "Raz-ós" kritériumok tükrében. Kézirat. 2016

tapasztalataim és a döntéselméletek szerény ismerete alapján azonban hiszek abban, hogy egy ilyen lépést ezernyi tényező határozhat meg, amelynek pontos belső arányaival még a döntéshozó sem lehet tisztában. Lehet ennek eleme a megfelelési vagy bizonyítási kényszer, a lelkifurdalás, az aktorok „gyerekszobája”, az aktuális érzelmi mozzanatok, az aktuális szakmai, közéleti diskurzus, a döntéshozók olvasmányélményei, a személyes meggyőződés, a túlterheltség, a közvetlen környezet véleménye, az érintett szervezetből érkező nyomás stb. stb. stb., ami miatt egy ilyen önkorlátozó akciót lehetetlen lecsupaszított hatalmi érdekekre, netán közvetlen hatalomföltésre visszavezetni.) Ám nem szeretnék abba a hibába esni, hogy magam is egy társadalomtudományi módszerekkel valójában kiismerhetetlen, instabil terepre vigyem a kialakult vitát, úgyhogy az előjáróban megfogalmazott gondolatok részletes kifejtése helyett csakis egyetlen, a Pokol Béla szűk interpretációjának kereteit firtató kérdéssel szeretnék az ünnepelthez fordulni. Ez ugyanis ideológiai beállítottságtól függetlenül sokakat izgató probléma. Szeretném, ha az ünnepelt kilépne jelenlegi szerepköréből, levetné talárját, és egyszerű, sérelmet átélő állampolgárként viszonyulna egy földhözragadt megélhetési, igazságossági, a demokrácia alapkérdését feszegető problémához. Úgy, ahogyan nagyon sokan teszik ezt várakozással, a sorsukat meghatározó alkotmánybírói döntésre várva, anélkül hogy Dworkinról, Hirschlről, a népszuverenitásról, Platón filozófusairól, és évezredek, tudományosan eldönthetetlen vitákról bármit is tudnának.

A következő kérdésre keresem a választ:

Tételezzük fel, hogy Magyarországon egy olyan politikai erő jut 2/3-os, vagy akár 4/5-ös többség birtokába, mely fejébe veszi, hogy az ingyenélő társadalomtudósokat meg kell fosztani munkájuktól, hiszen társadalmi hasznot nem hajtanak, kocsmai vitatémákat, a saját fantazmagóriáikat, előítéleteiket idegen szakszavak kreálásával, nyelvi leleménnyel burkolják csupán tudományos köntösbe, amihez kedvükre idézgetnek hasonszórú szerzők írásaiból, és ömlesztik mindezt az olvasókra és hallgatóikra. A felszabaduló forrásokat a kétkezi munkások között kívánják szétosztani. Populista párt lévén, ezt választási ígéretként meg is fogalmazzák, de akár úgy is elképzelhető, hogy erről a tervükről a választást megelőzően mélyen hallgatnak. (Ezt nem olyan nehéz elképzelni, hiszen mint tudjuk, sajátos történelmi szituációban, ha nem is alkotmánymódosítás útján, a szociológia időleges elsüllyesztése már megtörtént a Szovjetunióban és a csatlós országokban. Szorokin sokat tudna mesélni erről, ha élne.)

Az Alaptörvényt módosítják. Abban rögzítik, hogy állami támogatást csak a természettudományok élveznek, a társadalomtudományok közül pedig csak azok, amelyekről egy törvényben meghatározott parlamenti bizottság dönt. Az Alaptörvény és a törvény alapján egy kizárólag a kormánypárt tagjaiból felálló bizottság kinyilvánítja, hogy a szociológia, alkotmányjog, jogszociológia, politológia (és egyéb, az ünnepelt által nyilvánvalóan nagyra becsült diszciplína) nem egzakt tudomány, és bár űzheti, aki szabadidejében akarja, ám az ilyen tanszékeket az állami egyetemeken meg kell szüntetni, és ilyen „tudomány” művelésére állást létesíteni nem szabad. A Btk. módosítása *sui generis* bűncselekményt is konstruál arra az esetre, ha közpénzből valaki a Bizottság által nem támogatott „áltudományos” aktivitást finanszírozza. A tömeges elbocsátások a szerzőt és az ünnepeltet is érintik. *Actio popularis* híján hosszas pereskedést követően jutunk el a kormányzó párthoz ideológiai összetétele miatt szorosán kötődő Alkotmánybíróshoz, ahol sérelmezzük, hogy egy élet munkáját tette a törvényhozás tönkre egyik pillanatról a másikra, juttatva ezzel koldusbotra minket. A grémium elvitatkozik azon, hogy mit értünk természettudomány alatt, egzakt tudománynak minősíthető-e a társadalomtudomány körébe sorolt néhány diszciplína, de végül is hivatkozással arra, hogy az Alaptörvény felhatalmazása egyértelmű, a bírák széttárják kezeiket, és alkotmányellenességet nem állapítanak meg.

Bár a kormány plakátkampánnyal fel is hívja a figyelmet az intézkedés szükségességére, a közvélemény-kutatások már e kampány előtt is világosan megmutatták,

hogy a társadalom jelentős többsége egyetért az intézkedéssel, és a reform inkább növeli a kormánypárt népszerűségét, semmint csökkenti.

A nemzetközi tiltakozás, és a szociológus-hallgatók tüntetése ellenére a kormány kitart a reform mellett, és a botrányt a nemzetközi karvalyszociológusok számlájára írja.

Kérdésem az, hogy ezt a nép többségének egyetértésével találkozó, a nép választott képviselőinek 2/3-os, vagy 4/5-ös többségével megszavazott, alkotmánybírói döntéssel legitimált reformot elfogadhatjuk-e úgy, mint a demokrácia győzelmét? Amennyiben egy ilyen világos, a népszuverenitás elvének megfelelő, külföldi hatalom által ki nem kényszerített, semmilyen nemzetközi egyezményt nem sértő, komolyan érzékelhető negatív hatással legfeljebb csak évtizedes távolságban járó döntés okoz hitünk szerint a társadalomnak (és személy szerint nekünk) sérelmet, akkor mi a teendő? Fogadjuk el a többség akaratát, és válasszunk más hivatást? Várjuk meg, amíg a választók emiatt leváltják a kormányt? (Bizonytalán nem élnék meg, mert a kormányzó párt média fölénye birtokában zseniálisan játszik a populizmus húrjain.) Esetleg a „jurisztokrácia” méltányosságára számítsunk valamilyen nemzetközi bírói fórum előtt? Fogadjuk el a „globális alkotmány-oligarchia” nyomása alapján a diszkrimináció kiterjesztő értelmezésére alapozott, a szuverén jogalkotói akaratot alapjogi értelmezéssel felülről döntés alapján megítélt kártérítést? Egyáltalán. Antiaktivistaként el lehet képzelni olyan szituációt, amikor egy komplex nemzetközi rendszer kiegyensúlyozó hatását elfogadjuk?

Tudatosan nem hoztam a valóságtól teljes mértékben elrugaszkodott, ismert, a komoly ellensúly nélküli népképviselői rendszerek alapproblémáira abszurd módon rávilágító példát. Talán „álnaivnak” tűnhet e kérdés, pedig nem az. Őszinte kíváncsisággal várom a választ.

Az alkotmánybíráskodás szerepe parlamentáris kormányformában²

„*A jurisztokratikus kormányforma és szerkezeti kérdései*” című tanulmányában Pokol Béla – a sorok között olvasva – arra a következtetésre jut, hogy az európai parlamentárisnak nevezett államok, így Magyarország is egy másik, új kormányformába léptek: a jurisztokráciába.³ A jurisztokrácia nem ismeretlen fogalom az államelméletben,⁴ a szerző megközelítési módja abban újszerű, hogy ezt egy államszervezeti berendezkedési típusként határozza meg.

Jelen írás a tanulmányra abból a szempontból kíván reflektálni, hogy – a hagyományos államszervezeti értelemben – kormányformának tekinthető-e a jurisztokrácia, illetve, hogy a jelenkorban megfigyelhető sajátosságok indokoltá teszik-e a jogtudomány számára, hogy felülvizsgálják a parlamentarizmus létét. Előre bocsátom, hogy Pokol Béla tanulmányában leírt egyes, a jurisztokráciának tulajdonított jegyekkel aligha lehet vitatkozni, a hipotézisem ugyanakkor az, hogy a jelenlegi magyarországi kormánystruktúra megfelel a parlamentarizmus alkotmányjogban kimunkált fogalmának.

I. A parlamentarizmus kialakulása és a bíráskodás

Kiindulópontnak az tekinthető, hogy Európában a parlamentarizmus igénye az abszolutizmus ellenszereként fejlődött ki.⁵ Az abszolút monarcha önkényével szemben fogalmazódott meg elvárásaként egyrészt a jog kiszámíthatósága, másrészt hogy az általánosan kötelező magatartási szabályokat előzetesen és normatív módon, mindenkire kötelezően határozzák meg. Két olyan igény fogalmazódott meg tehát, amelyet modern terminológiában úgy határozhatunk meg, hogy jogbiztonság és jogegység; ez utóbbi az egyenlőség, a diszkrimináció-mentesség fontos állomása.⁶

E társadalmi-politikai igény folytán alakult ki, hogy az *általánosan kötelező normák megalkotása a parlament kezében van* (azaz: az uralkodó befolyása a törvényhozásra egyre csekélyebb), a törvényhozó hatalmon belül a *népképviseleti elvű alsóház szerepe növekszik*, és a rendi (születési előjogokon alapuló) felsőház érdemi szerepe csökken és hogy a *választójog egyre inkább általános*. Ezek a jelenségek (általános választójog, alsóház-dominanciájú parlament, parlament-dominanciájú törvényhozás) önmagukban nem jelentenek parlamentarizmust, de egy jól kivehető trendet határoztak meg. Ez a trend pedig azt célozta,

¹ Egyetemi docens, PPKE JÁK

² Hasznos tanácsaiért köszönettel tartozom T. Kovács Júliának és Varga Zs. Andrásnak. A tanulmányban leírtak nem szükségszerűen az ő álláspontjaikat közvetítik, a tanulmányért csak a szerző tartozik felelősséggel.

³ Pázmány Law Working Papers 2016/8. http://d18wh0wf8v71m4.cloudfront.net/docs/wp/2016/2016-8_Pokol.pdf

⁴ A nemzetközi irodalmat összefoglalóan lásd Pokol Béla: A jurisztokrácia és a demokrácia határvonalán. Jogelméleti Szemle 2015/4. 4. s köv. Pp. http://jesz.ajk.elte.hu/2015_4.pdf

⁵ A parlamentarizmus történeti kialakulásának ez a leegyszerűsítése alappal vehet fel kritikát. Az angol és a német típusú parlamentarizmus kialakulásának történeti okai, és így a két modell főbb jellegzetességei is eltérőek, ezeknek az eltérések azonban a jelen értékelést nem befolyásolják.

⁶ Ezzel részben ellentétesen Varga Csaba szerint csak demokratikus keretek között jelent a jogegység jogegyenlőséget, a feudalizmusban a kodifikáció az abszolutisztikus kormányzás technikai feltétele. Varga Csaba: A kodifikáció mint társadalmi-történeti jelenség. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 152. p.

hogy ne az (abszolút) monarcha, hanem a parlament hozza meg a törvényeket. Egy olyan kormányzási módszer víziója merült fel, amelyben az uralkodótól függetlenül hozza a törvényeket a népképviselői parlament, és azokat az uralkodó által irányított végrehajtó hatalom alkalmazza az egyedi esetekre.

A történeti áttekintés alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a *parlamentarizmus a végrehajtó hatalommal szemben fogalmazódott meg, nem a bíróságokkal szemben*. A parlamentarizmus megszületésekor nem volt reális veszélye, hogy tartalmilag a bíróságok hozzák a törvényeket, sokkal inkább annak, hogy a végrehajtó hatalom élén álló uralkodó próbálja „visszaszerezni” a törvényhozást.

Sőt, az erős, független *bíróság nélkülözhetetlen kelléke a parlamentarizmusnak*. Ha a bíraskodó funkciót – Montesquieu nyomán – úgy határozzuk meg, mint amelyik dönt a jogszabályok alkalmazásával, érvényességével kapcsolatos jogvitákban, akkor megállapítható: a törvény rendelkezései a gyakorlatban végső soron a bíróságok előtt, azokon keresztül érvényesülnek. Ha a parlamentáris törekvéseket a törvényhozó és a végrehajtó hatalmak „harcaként” jellemezzük, akkor a parlamentarizmusnak (azaz a törvényhozás dominanciájú kormányzás híveinek) elemi érdeke, hogy a bíróságokat is kivonja a végrehajtó hatalom fennhatósága alól. Hiába nyer ugyanis a parlament teljes szabadságot és önállóságot, ha a bíróság a törvényeket nem alkalmazza, akkor a törvényt szöveg holt betű marad.⁷ A végrehajtó hatalomtól független bíróság tudja egyedül garantálni a törvényhozó hatalom érvényesülését.

II. A parlamentarizmus, mint kormányforma

A kormányforma az államszervezet központi kérdésköre, amely az állami berendezkedés jellegét határozza meg. E kérdés szorosan összefügg a hatalommegosztással. A hatalmi ágak elválasztása arra keresi a választ, hogy milyen hatalmi ágak vannak, illetve ezeknek mi a szerepe a közhatalom gyakorlásában. Amíg a hatalommegosztás az államszervezet statikáját határozza meg, addig a kormányforma jelöli az állami berendezkedés dinamikáját: azt, hogy a politikai jellegű hatalmi ágak egymással milyen viszonyban állnak.⁸ E meghatározásból is látható, hogy a hatalmi ágak elválasztása nélkül a jelenleg használt kormányformákról nem beszélhetünk.

Álláspontunk szerint a parlamentarizmus fogalma nem ugyanazt jelenti, mint amit a XIX. század elején jelentett. Akkor ugyanis a parlamentarizmus az abszolút monarchia „ellenpontja” volt, azaz egy olyan államszervezeti berendezkedés, ahol a törvényhozás a parlament kezében van. Ez a jelenség napjainkra minden kormányforma esetében bekövetkezett. Így a parlamentarizmus már nem az abszolút monarchia ellenpontja, hanem a prezidencializmusé, és a megkülönböztető ismérv az, hogy milyen viszony van a törvényhozó és végrehajtó hatalmak között.

A parlamentarizmus nem azt jelenti tehát, hogy a népképviselői szerv olyan „szuperhatalom”, amely a népszuverenitásból eredő összes jogot gyakorolja. Parlamentáris kormányforma esetében a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egyenrangú ugyan, de a két hatalmi ág kapcsolata szükségszerűen intenzív. A parlament erős befolyást gyakorol a

⁷ Az egyszerűség kedvéért álljon elő a következő példa: a parlament megelégedi, hogy az uralkodó igen magas, évi öt arany adót vet ki mindenkire, ezért törvényt hoz arról, hogy három aranynál több senkitől sem hajtható be. Ha a bíraskodás felett még mindig az uralkodó diszponál, és az egyedi ügyekben – a törvényt figyelmen kívül hagyva – nem tartja jogsértőnek, hogy a hatóságok (a végrehajtó hatalom) továbbra is öt aranyat hajtanak be mindenkitől, akkor a törvény (és vele együtt a parlamentáris törekvés) nem ért célt.

⁸ Trócsányi László – Csink Lóránt: Államforma, kormányforma, államszerkezet. In: Trócsányi László – Schanda Balázs (szerk.): Bevezetés az alkotmányjogba. HVG Orac, Budapest, 2015. 89. p.

kormányzatra: a parlament meghatározhatja a kormányzás kereteit és irányát, tehát a kormány politikájára is hatást gyakorol. A másik oldalról pedig – ami a parlamentarizmus központi gondolata – a végrehajtó hatalmat gyakorló kormány politikai felelősséggel tartozik a parlamentnek. Ennek keretében a parlament ellenőrizheti és végső esetben elmozdíthatja a kormányt. Ennek pedig logikus következménye, hogy a kormány – az atipikus eseteket leszámítva – többségben van a törvényhozásban.

III. A parlamentarizmus és a jurisztokrácia

A jurisztokrácia jelenségének elemzését megelőzően szükséges különbséget tenni a jogi és a politikai döntéshozatal között. Politológiai értelemben valamely tevékenységet (ideértve a döntéshozatali mechanizmust) akkor tekintünk politikainak, ha értékek közötti választás eredményeképp meghatározza, hogy milyen irányba haladjon a társadalom. A definíciónak két fontos eleme van: egyrészt az értékek (ideológiák, eszmék) közötti választás lehetősége, másrészt, hogy a döntés kihatással van a társadalom egészére, vagy legalábbis jelentős részére.⁹ A politikai döntés sajátossága tehát, hogy a döntéshozó meghatározott társadalmi, szociális, gazdasági szempontot szem előtt tartva, meghatározott értékek alapján hoz döntést.

Ezzel szemben a jogi döntéshozatal megkülönböztető ismérve, hogy a döntés alapja egy jogi norma. Jogi döntéshozatal esetén a döntéshozó *azért* hoz meg egy meghatározott tartalmú döntést, mert valamilyen jogi autoritásból – kontinentális jogrendszerben: egy jogszabályból – az következik.¹⁰ Kétségtelen: a jogszabályból több lehetséges döntést következhet, így az értékválasztás ilyenkor is szerepet játszik, a *több lehetséges döntés közül* választja ki a döntéshozó azt az egyet, amelyik az értékválasztásának leginkább megfelel. Ez azonban nem rontja le annak az állításnak az érvényességét, hogy a döntés jogi alapja továbbra is egy jogszabály.

Eme elvi alapvetést követően kijelenthetjük: *a bíraskodó szervek jogi, a kormányzati szervek pedig e feladatkörük ellátása során politikai döntést hoznak*. Pokol Béla meggyőzően érvel amellett, hogy a politikai szervek által választott alkotmánybírák elismerési bírák (recognition judges), akik meghatározott politikai (ideológiai) értékekhez kötődnek. Ez a kötődés ugyanakkor nem eredményez politikai döntéshozatalt a szó fent ismertetett értelmében, csupán azt, hogy a jogi normát (az alkotmányt) a *jogi döntéshozatal során* meghatározott értéktartalommal értelmezik. Az adott értéktartalmú értelmezés viszont még nem politikai döntéshozatal.

Kétségtelen, hogy lehet vitatkozni azon, hogy az alkotmánybíróság mennyiben a bíraskodó, illetve mennyiben a törvényhozó hatalom része. Egyetértünk azzal a megállapítással, hogy utólagos normakontroll hatáskörében az alkotmánybíróság „negatív törvényhozást” végez. Ezekben az ügyekben ugyanis az alkotmánybíróság absztrakt módon, egyedi ügytől függetlenül foglal állást jogszabályok alkotmányosságáról, azaz arról, hogy egy normának helye van a jogrendszerben. Ez a tevékenység – az atipikus eseteket leszámítva – jellegét tekintve nem különbözik a norma hatályon kívül helyezésétől; az alkotmánybíróság döntése is – alkotmányossági szempontú – hatályvesztési ok. Sarkosan megfogalmazva: valamely törvény hatályát vesztheti a törvényhozó hatalom *politikai megfontolású* döntése miatt (a jogszabály módosításával, hatályon kívül helyezésével), valamint az Alkotmánybíróság *alkotmányossági alapon meghozott* döntése miatt (megsemmisítés). Mindez azonban nem befolyásolja azt, hogy az alkotmánybíróság az utólagos normakontroll során is az alkotmányra visszavezetett (jogi) döntést hoz, és nem politikait.

⁹ Györfi Tamás: Az alkotmánybíraskodás politikai szerepe. Politikatudományi Szemle 1996/4. 64. p.

¹⁰ Jakab András: Az alkotmányértelmezés módszerei. <http://www.szazadveg.hu/files/kiadoarchivum/47jakab.pdf>

Éppen ez különbözteti meg az alkotmánybíróság és a parlament viszonyát a félprezidenciális államokban található köztársasági elnök – parlament viszonytól. Pokol Béla értékelése szerint a jurisztokratikus kormányforma középpontját jelentő, eltérő erősségű alkotmánybíróságok a francia V. Köztársaságra jellemző *cohabitation* állapottal leírható közjogi folyamatokba kerülhetnek. E megközelítés szerint tehát a parlament és az alkotmánybíróság viszonya a félprezidenciális Franciaországban megfigyelhető, köztársasági elnök és kormány közti politikai társbérlettel jellemezhető.

Félprezidenciális rendszerben a végrehajtó hatalom kétpólusú. Mind a köztársasági elnök, mind a kormány gyakorol kormányzati jogköröket, mindkét intézmény politikai döntéseket hoz. Az alkotmányjog egyszerű válasza szerint az alkotmánybíróság jogi döntéseket hoz, a kormányzásban nem vesz részt, így a parlamenttel való viszonya semmiképp sem minősíthető *cohabitation*-nak.

Pokol Béla szerint az alkotmánybíróság a politikai versengés szereplője. Hivatkozik arra, hogy a politikai versengésen alapuló demokráciákban a törvényhozási többséggel szembenálló közjogi szereplők (parlamentari ellenzék, önkormányzati szervek, szövetségi államokban a tagállami/régió kormányok, parlamentek) az alkotmánybíróság mögé beállva tudják rákényszeríteni akarataikat részben vagy egészben a többségi kormányra és a parlamenti többségre. Ez a megközelítés azt sejteti, hogy az alkotmánybíróság „akaratközvetítő”, amely azonosul valamilyen törekvéssel, és azt érvényesíti a kormányzattal szemben. Ha ez így van az alkotmánybíróságok esetében, akkor az alkotmánybíróságok politikai szereplők.

Meggyőződésünk ugyanakkor, hogy az alkotmánybíróságok nem politikai döntéseket hoznak. Az alkotmánybíróságok nem „felkarolnak” valamilyen kisebbségi érdeket a többség ellenében, hanem – mint bírászkodó fórum – *dönt a kisebbség és a többség közti jogvitában*. E döntés *eredménye* (és nem motivációja) az, hogy az alkotmánybíróság a döntése folytán befolyásolja a kormányzás menetét, és egyes kormányzati törekvéseket ellehetetlenít. Az tehát igaz, hogy a normakontrollra épülő alkotmánybírászkodás elterjedése a parlamenti abszolutizmus végét, korlátok közé szorítását jelenti.¹¹ Ebből viszont mindösszesen az következik, hogy a törvényhozás felett bírói (alkotmányjogi) kontroll van, az nem, hogy az alkotmánybíróság kormányzati szervvé vált volna.

IV. A jurisztokrácia jellemzői és értékelésük

1) Pokol Béla tanulmánya szerint a jurisztokrácia egyik jellemzője, hogy az alkotmánybíróság monopolizált módon fér hozzá az alkotmányhoz.

Amennyiben az alkotmányhoz való hozzáférése az alkotmányértelmezés lehetőségét értjük, akkor úgy véljük, az Alkotmánybíróság alkotmányértelmezési hatásköre nem kizárólagos: az alkotmányos szervek (bíróság, kormány, parlament stb.) a napi működésük során is értelmezik és alkalmazzák az alkotmányt. A kérdés nem az, hogy monopolhelyzetben van-e az alkotmánybíróság, hanem van-e értelmezési hierarchia az alkotmánybíróság és más szervek alkotmányértelmezése között.

Halmai Gábor – az alkotmánybíróság és a bíróság kapcsolatrendszerét elemezve – arra a következtetésre jut, hogy az Alkotmánybíróság alkotmányértelmezése számára csak abban az esetben kötelező, ha az az absztrakt alkotmányértelmezés hatáskörének gyakorlása során született. Álláspontja szerint az utólagos normakontroll során végzett

¹¹ Sári János: A gazdasági, szociális, kulturális jogok alkotmányos alapjai. Acta Humana, 1995/18-19. 189. p.

alkotmányértelmezésnek nem lenne szükséges a bírót kötelező erőt adni.¹² Ezzel az állásponttal annyiban értünk egyet, hogy más szerveknek valóban nincs formális kötelezettsége arra, hogy ugyanazt az értelmet tulajdonítsa az alkotmány valamelyik rendelkezésének, mint egy alkotmánybírói határozat indokolása.¹³ Nem felejtjük el ugyanakkor Charles Evans Hughes híressé vált mondatát: az alkotmány az, amit az (alkotmány)bírók annak mondanak.¹⁴ Értelmezési hierarchia van az alkotmánybírói és más szervek (bírók, parlament) alkotmányértelmezése között, és ezt a hierarchiát az alkotmánybírói parlament esetében az absztrakt normakontroll, bírók esetében az alkotmányjogi panasz hatáskörében érvényesíteni is tud. Erre tekintettel az alkotmányt alkalmazó szerveknek formális kötelezettség hiányában is figyelembe kell venniük az alkotmánybírói gyakorlatot, ha az valamely alkotmányi rendelkezéshez következetes és egyértelmű gyakorlatot kapcsol.

Ha jurisztokratikus kormányformának azt tekintjük, ahol kizárólag az alkotmánybírói értelmezheti az alkotmányt, akkor vélhetően nem találunk jurisztokratikus kormányformát, ez a jellegzetesség egy államszervezeti berendezkedésre sem lehet igaz. Ha viszont azt állítjuk, hogy az a jurisztokratikus kormányforma, ahol az alkotmánybírói alkotmányértelmezése felülírja más szervek alkotmányértelmezését, akkor viszont minden államszervezet jurisztokratikus ebben a vonatkozásban. Ez viszont nem a jurisztokrácia, hanem a hatalmi ágak elválasztásának a következménye.

2) A tanulmány gondolatmenete szerint növeli az alkotmánybírói hatalmát, és ezzel erősíti a jurisztokráciát, ha az alkotmány szövege több általános jellegű elvi deklaráción nyugszik.

Kétségtelen, hogy az értelmezés lehetőségét, a bírósági hatalom mozgásterét kiszélesíti, ha az alkotmány rugalmas, olyan általános jellegű szabályokat tartalmaz, amely többféle tartalommal kitölthető. Szélsőséges esetben ez valóban elvezethet ahhoz, hogy „a jogállamiság nevében az egyének, közösségek, sőt végső soron az államok minden igényét, teljes szabadságát, összes cselekvését a kiszámíthatatlan, ezért önkényes bírói jogértelmezésnek vetjük alá.”¹⁵

Nem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy az alkotmány esetében elengedhetetlen kritérium, hogy kellően rugalmas legyen amiatt, hogy változó korok, eszmék és értékrendek igényeit szintetizálja. Az alkotmányozás során az értékek összehangolása, eltérő értékek megjelenítése nem csupán gesztus a társadalmi, politikai kisebbség felé, még csak nem is a pluralizmus elvének a megjelenítéséhez szükséges, hanem az alkotmány stabilitásának, időállóságának a záloga.¹⁶ Az alkotmány a funkcióját – a közösségek viszonyainak stabil rendezését és a politikai egységet – csak úgy képes biztosítani és legfőképp fenntartani, ha megfelelő nyitottsággal rendelkezik. A túlzottan részletes, rideg alkotmányok problémája, hogy az alkotmányozó csak az adott társadalmi körülményeket láthatja, csak azokra tud szabályt alkotni. A későbbiekben azonban más korok jogalkotói más kihívásokkal szembesülnek. Az értelmezés és az alkalmazás az, amely a jogszabályszoveget új tartalommal

¹² Halmai Gábor: Az Alkotmány, mint norma a bírói jogalkalmazásban. *Fundamentum* 1998/3. 78. p. Fontos megjegyezni, hogy a szerző az állítását közel húsz éve tette, kérdés, hogy azt a jelenlegi alkotmányos helyzetre, az új Alaptörvényre is vonatkoztathatónak tartja-e.

¹³ Különösen, hogy több kérdésben az Alkotmánybírói gyakorlat is szerteágazó.

¹⁴ „We are under a Constitution, but the Constitution is what the judges say it is, and the judiciary is the safeguard of our liberty and of our property under the Constitution.” – Charles Evans Hughes. Speech before the Chamber of Commerce, Elmira, New York (3 May 1907); published in *Addresses and Papers of Charles Evans Hughes, Governor of New York, 1906–1908* (1908). 139. p.

¹⁵ Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Századvég, Budapest, 2015. 26. p.

¹⁶ Csink Lóránt: *Mozaikok a hatalommegosztáshoz*. Pázmány Press, Budapest, 2014. 31. p.

tudja megtölteni, ehhez viszont a jogszabály tartalmi rugalmassága szükséges.¹⁷ A tartalmi rugalmasság pedig úgy érhető el, ha az alkotmány szövegezése absztrakt.

Az alkotmánybíróági aktivizmus ellenzőinek gyakori érve, hogy az alkotmányértelmezés során az alkotmánybíróság olyan mértékben eloldódik az alkotmány szövegétől, hogy az már nem tekinthető az alkotmány alkalmazásának. Témánk szempontjából viszont úgy véljük, mindaddig, amíg az alkotmánybíróság visszavezeti a döntését az alkotmányra (tehát jogi döntést hoz), addig megdönthetetlenül vélelmezett, hogy az alkotmánybíróság az alkotmányt alkalmazza. Éppen úgy, mint ahogy az is megdönthetetlenül vélelmezett, hogy a parlament a nép akaratát fejezi ki.

3) A tanulmány a jurisztokrácia harmadik jellemzőjeként említi az alkotmánybíróági törvénymegsemmisítési jogkör széles terjedelmét.

Ezzel kapcsolatban is vitathatatlan, hogy az absztrakt normakontroll szorosabban kötődik a törvényhozó hatalomhoz, mint az egyedi panaszügyek vizsgálata. Sőt, az absztrakt normakontroll az alkotmánybíráskodás kelsen-i logikája értelmében negatív törvényhozás, ami nem a bírászkodó, hanem a törvényhozó hatalom terrénumába tartozik. Ha pedig az alkotmánybíróság „friss” törvényekről alkot véleményt, akkor közvetlenül a napi politikai színterére téved. Különösen igaz ez az előzetes normakontroll hatáskörének gyakorlására.

Álláspontunk szerint elkerülhetetlen, hogy egy alkotmánybíróság politikailag kényes ügyekben is döntést hozzon. Döntése viszont ebben az esetben is *jogi (az alkotmányra visszavezetett) döntés, és nem politikai*. Mindezzel nem kívánjuk vitatni azt a megállapítást, hogy az indítványozók széles köre és az absztrakt normakontroll keretében gyakorolt hatáskörök az alkotmánybíróság pozícióját erősítik, mindebben azonban nem látjuk a parlamentarizmus elvének a sérelmét. A parlamentarizmus nem sérül azáltal, hogy az alkotmányt alkalmazó alkotmánybíróság keretek közé szorítja a kormányzat mozgásterét. Ettől független kérdés, hogy – amint arra Pokol Béla helyesen rámutat – a mozgásteret ténylegesen befolyásolja, hogy az alkotmánybíróság mennyire aktivista, illetve az alkotmány absztraktsága folytán és a hatásköri szabályokon keresztül milyen lehetőséget biztosít az alkotmánybíróság számára.

4) Végül a jurisztokrácia jeleként tünteti fel a tanulmány az alkotmánybírói mandátum hosszát; Pokol Béla következtetése szerint minél hosszabb a mandátum (különösen, ha határozatlan ideig tart), akkor ez a jurisztokráciát erősíti. Eme állítás igazságtartamával aligha lehet vitatkozni.

Korábban arra a következtetésre jutottunk, hogy független bírászkodás nélkül nincs parlamentarizmus. Ezt továbbgondolva szükséges, hogy az alkotmánybíróság ne függjön az aktuális parlamenti többségtől, hiszen akkor a gyakorlatban a végrehajtó hatalom „kezében lenne” az (alkotmány)bíráskodás. Ez az, amely ellen a parlamentarizmus hívei a kezdetektől fogva küzdöttek.

Az alkotmánybíróság és a parlament mandátumának szétválasztása szükségszerűnek látszik, mint ahogy az is egyértelmű, hogy a relatíve rövid alkotmánybírói mandátum az alkotmánybíróság függetlensége ellen hat. Ezen túlmenően az alkotmányozó, illetve a törvényhozó szabad mozgásterének megállapítása, ez a mérlegelés értékelésünk szerint nem befolyásolja a parlamentarizmust.

V. Összegzés

Pokol Béla tanulmányára reflektálva elsőként arra a következtetésre jutottunk, hogy a parlamentarizmus esszenciális eleme a független bírászkodás. A parlamentáris

¹⁷ Csink Lóránt – Fröhlich Johanna: Egy alkotmány margójára. Gondolat, Budapest, 2012. 30. p.

kormányformában is érvényesül a hatalmi ágak elválasztása, a parlamentarizmus nem azt jelenti, hogy egy központi szerv, a parlament uralkodik az egész államélet felett. Azt jelenti, hogy a kormányzat politikai középpontjában lévő kormány (mint a végrehajtó hatalom általános szerve) politikai felelősséggel tartozik a parlamentnek. Ezáltal a kormányzás a ténylegesen a parlament kezében van, és a kormány is csak a parlament jóváhagyásával, annak folyamatos felügyelete mellett működhet.

A politikai és a jogi döntéshozatal közti különbségek miatt nem értünk egyet azzal, hogy az alkotmánybíróság „társkormányzóvá” lépett volna elő, és ezáltal a parlamentáris kormányformát a jurisztokratikus kormányforma váltotta fel.

A jurisztokrácia ismertető jelei – az alkotmányhoz való monopolizált hozzáférés, az alkotmányi rendelkezések absztrakt megfogalmazása, az absztrakt normakontroll terjedelme és az alkotmánybírói mandátum hossza – valóban megfigyelhetőek parlamentáris berendezkedésű államokban (is). Ezekről azonban azt láttuk, hogy vagy nem befolyásolják azt a tényt, hogy a végrehajtó hatalom a parlamentnek felelős kormány kezében van, vagy éppen hogy szükségszerű velejárói a parlamentarizmusnak.

Erre tekintettel álláspontunk szerint nem jelenthető ki, hogy a jurisztokrácia a parlamentarizmus helyébe lépett volna. Végkövetkeztetésünk sarkosan fogalmazva: a jurisztokrácia maga a parlamentarizmus, vagy legalábbis annak egy formája.

Pokol Béla

Tudóspályám társadalomelméleti vonulata

(Részletek az Oral History számára 2015 januárjában készült életútinterjúból; készítette Babus Endre. A közvetlen és személyes hangnem a közös diákkorunkig visszanyúló kapcsolatunkból eredt, mely révén az interjú egy hosszúra nyúlt, baráti beszélgetésként folyt le. A teljes interjú 2025 januárjától lesz nyilvános, e kivonat megjelentetésére az Oral History engedélyével kerül sor.)

I. Habermas majd Luhmann elméletének bővítésében

Válasz: Például ő [Szegő Andrea] Habermas tanulmányait és könyveit németül olvasta. Erről jut eszembe, hogy közben összejöttem Habermas magyar interpretátorával, Papp Zsolttal is a Társadalomtudományi Intézetben, ahol ő főállásban volt, és akivel rögtön jól megértettük egymást. Papp Zsolt cikkei hatására elkezdtem magam is Habermast olvasni. Úgyhogy ezek voltak akkor nekem az impulzusok a „Társtudban.”

És még egy volt egy impulzus, amikor összejöttem a Kulcsár Kálmánnal személyesen. Ugyanis az „Állig.” Főiskolára került az ő második felesége is, az Erzsike, és mi egy tanszéken voltunk '80-ig. Kulcsár többször bejött oda, eljött a fiatal feleségéért, ő akkor a Szociológiai Intézet igazgatója volt. Akkoriban én a cikkeiről recenziókat írtam, mivel engem Kulcsár jogszociológiai elemzései már '74-től nagyon megragadtak. Ez a jogszociológiai szemléletmód nagyon hatott rám, és utána elkezdtem én is olvasni ilyeneket magyarul, de utána németül is. És akkor ott a főiskolán összejöttünk 1978 körül, és kértem egyszer, hogy hadd menjek be hozzá a Szociológiai Intézetbe. Ő olvasta az Állam és Igazgatás folyóiratban a recenzióimat, amit folyamatosan a tanulmányairól írtam, és én többször kritikusan írtam, hogy „ez és ez milyen fontos, de tulajdonképpen itt téved a Kulcsár”. Akkor csak mosolygott inkább a kritikáimon – jórészt szokatlan volt abban a korban a nyilvános kritika a jogtudományban - de nyilván örült is neki, hogy én szemmel láthatóan komolyan olvasom az anyagait.

Kérdés: Igen, igen.

V.: Tényleg látta, hogy befolyásol engem, és mondom, hogy „hadd keresselek meg! Hogy te, ha ilyen fiatal lennél – mondom –, milyen irányba mennél?” Fölmentem a Szociológiai Intézetbe hozzá, mert mégiscsak ne az Erzsike szobájában beszélhessünk erről, ahol néha összefutottunk. Ott az Intézetben aztán fogadott, és a beszélgetés közben mondta, hogy szerinte Savigny-val kellene kezdenem, majd Jheringet olvasni, és a végén a maiak közül, mondja: „olvasd el Niklas Luhmann Jogszociológiáját!” Fölírtam magamnak, a Habermas-Luhmann-vita nevét már hallottam, de Magyarországon mindenki Habermasszal foglalkozott és nem Luhmannal. És a Kulcsártól hallottam először, hogy neki van egy jogszociológiája is német nyelven. Akkor én már olvastam németül, megvolt a német felsőfokúm.

Na, ez nagyon fontos volt utána az életemben, ugyanis ezután kimentem '80 tavaszán két hónapra Bécsbe ösztöndíjra, és akkor ahogy Kulcsár mondta – mivel itthon nem tudtam megszerezni Luhmann könyvét a könyvtárakból - Bécsben rögtön megvettem ezt a kétszer kétszázoldalas könyvet. Ez egy kiselakú könyv, de az első részében Luhmann

egész elmélete röviden össze van foglalva. És ő az általános elismertség szerint – ahogy már később megtudtam - ekkor már a XX. század egyik legnagyobb szociológusa és társadalomelméletese hírnevét szerezte meg. Na, én becsülettel megvettem ezt a könyvet, és hazahoztam Bécsből, de bele sem olvastam, megmondom őszintén, valami más vitte el az érdeklődésemet. És akkor a következő évben kaptam egy három hónapos ösztöndíjat Frankfurtba. Ott pedig már a...

K.: Ez '90? Vagy '91?

V.: Nem, nem! Mindez '81-ben volt, októbertől mentem ki december végéig.

K.: Ja, '81.

V.: Tehát én '80-ban mentem ki Bécsbe két hónapra.

K.: Igen, igen.

V.: Akkor ott megvettem, ahogy Kulcsár mondta, a Luhmann-könyvet, hazavittem, de nem olvastam. Akkor olvastam egy csomó minden mást, akkor inkább Papp Zsolt nagyon hatott rám, és az ő nyomán Habermas anyagait néztem. És akkor kaptam egy három hónapos ösztöndíjat Frankfurtba, ahol az Institut für Sozialforschung van, ami Habermasnak és tágabban a Frankfurter Iskolának volt korábban az intézete. Ide a Zsolt adott nekem ajánlólevelet, és öt-hat nevet, akiket ismert, írtam is rögtön nekik, és fogadtak. Így 1981 őszén ott voltam a Frankfurter Iskolának a székhelyén, '81 októberétől '82 január 1-jéig. Az időpont nagyon fontos lett, mert Habermasnak épp akkor volt megjelenés alatt a főműve! Ez az ezeroldalas „Kommunikatív cselekvések elmélete” volt, két vastag kötetben, kb. kétszer ötszáz oldal. Hát ugye ott voltam a Habermas-fészekben, beszélgettem a titkárnővel, aki járt ott az egyetemre - ott több titkárnő úgy dolgozik, hogy közben egyetemre jár, és így tartja fenn magát. Általában szociológus, politológus hallgatók voltak ezek a titkárnők, de fiatal anyák is voltak közöttük. És akkor az a lényeg, mondta a titkárnő, hogy megjelenik Habermas nagy műve. Én azért itt úgy jártam a falak között megilletődve, hogy hát a Habermas járt itt előttem egy pár évvel! Mondta a titkárnő, hogy most jelent meg tegnap, a Frankfurter Rundschau mellékletében egy egész oldalas kivonat belőle beharangozásként. Ezt rögtön megvettem, elolvastam, és mentem is az egyetemi könyvesboltba, ahol mondták, hogy „jövő héten jön!” Alig vártam! Megjelent, rögtön megvettem, nem mentem többet be az intézetbe, beültem a szobámba, és egy hónap alatt átolvastam az első kötetet. Átolvastam, kijegyzeteltem. Az a szokásom, hogy jegyzetek a lap aljára, és a sorok mellé is, úgyhogy a könyv már teljesen ki van preparálva, azt a példányt már nem tudja más elolvasni. De tulajdonképpen így a közben beugrott gondolatok nem vesznek el.

Na, most az a lényeg, hogy a könyv utolsó részében a Luhmannal van egy óriási vitája. Tudniillik végigveszi Habermas Max Weber, Parsonst és az eszmetörténetileg számára fontos más nagy szerzőket sok száz oldalon, és utána nekiáll a mai nagy ellenféllel, a Luhmann-nal való vitájának. Végignéztem, és tulajdonképpen én akkor értettem meg a Habermas-Luhmann vita lényegét a Habermas leírás alapján, és hát ugye ott volt már nekem belpájzolva otthon Luhmann Jogszociológiája. Akkor hazajöttem, írtam egy elemzést Habermas új művéről, és elmélete fő téziseiről, a világon talán először! Mert utána a világ szinte minden nyelvére lefordították ezt a könyvet, a „A kommunikatív cselekvés elmélete” c. művet. De tényleg egy átfogó nagy teória volt ez, és egy csomó minden, amit én korábban olvastam - Max Weber és másokat - az nagyon fontos volt ennek megértéséhez. Ez tényleg átfogó, összefoglaló nagy elmélet volt, amire vártam már régen. De főleg Luhmann iránt ez nyitott fel végre! Szóval hazajöttem, megírtam Habermasról az elemzésemet, és akkor nekiálltam Luhmannnak, és a Rechtssoziologie-t, a Jogszociológiát elővettem '82 márciusában.

A kb. négyszázötven oldalas munka első negyven oldalán Luhmann összefoglalta általános elméletének főbb téziseit és fogalmait, amit sok-sok kötetben fejtett ki évtizedek

alatt. Az negyven oldal nagyon érthető, és röviden az egész elméletét át lehet látni belőle. Hát teljesen kiütött! Megírtam „A pozitivitás dicsérete” címmel egy elemző tanulmányt, felvázolva az általános elméletének főbb kategóriáit és ezek összefüggéseit. És emlékszem, akkor a „Társtudban” voltam már állandóan abban az időben, és még mindig emlékszem, amikor lent a könyvtárban összefutottam Papp Zsolttal, és mondtam: „Zsolt! Óriási! Hát képzeld el, a Luhmann lenyűgözően okos dolgokat ír, és a legmélyebb belátásokat adja!” Igen, mert hát ők úgy nézték, hogy Habermas az igazi, és Luhmann csak egy unalmas konzervatív gondolkodó. „Hát – mondom – lenyűgöző!” És utána mondta is Zsolt, hogy „te, látszott, hogy teljesen föl vagy dúlva, egyszerűen elméleti extázisban voltál Luhmanntól! – Hát – mondom – én tényleg úgy éreztem! Szóval ezt a cikkemet megírtam a Rechtssoziologie alapján, és utána elkezdtem végigmenni Luhmann teljes elméletén. Szerencsére a Szabó Ervin Központi Könyvtárban megvolt a Soziologische Aufklärung első két kötete, amiben az egyes társadalmi szférák, vagy az ő elnevezésében alrendszer elemzéseiről szóló tanulmányait adta ki összegyűjtve. Nekiálltam, és reggeltől estig ezt olvastam. A Jogszociológiája alapján már megírtam a kis tanulmányomat, és ezért az elméletét nagyjából már ismertem, és ugye a Luhmannról írtakat Habermastól is már korábban ismertem. Így Habermas nyomán láttam előtte csak, hogy milyen Luhmann, de igazából, hogy Luhmann mit mond magáról, meg Parsonsról meg a többi szociológiaelméletről, azt csak most tudtam megérteni. Annyira mellbe vágott, mint korábban Lukács olvasása. Na, az a lényeg, én ezzel lassanként luhmannitává váltam.

Láttam, hogy Talcott Parsons, amerikai szociológus volt Luhmann igazi mestere, és mivel az angolnak korábban ismét nekivágtam, és '81-re meglett a középfokú nyelvvizsgám is ebből, nekiálltam Parsons angol nyelvű vaskos műveit elolvasni. A sok száz órányi olvasás, és a könyvek, a tanulmányok tucatjai után '84-re én már tulajdonképpen angolul ugyanúgy olvastam, mint németül. De beszélni sajnos nem tudtam. Németül igen, mert kijártam az ösztöndíjakra, és ott belejöttem a beszédbe is, de angolul lényegében azért alig tudtam beszélni. De azért közben Parsonst olvasni tudtam, így nekiugrottam, mivel szerencsére minden könyve megvolt a Szabó Ervin Központi Könyvtárban, vaskos négy-ötszáz oldalas művek. Nagyon-nagyon nehezek voltak, de én Luhmann nyomán már jobban értettem, mert Luhmann továbbvitte Parsons meglátásait, és csak alapszerkezetében volt más az ő elmélete. Például volt Parsons médiumelmélete, tudniillik a pénz mint cseremédium, és ennek az a kiindulópontja, hogyha a gazdaság mint alrendszer létezik, és pénz nélkül nem tudna modern gazdaság működni, akkor az összes alrendszernek kell lennie valamilyen cseremédiumának. Ez volt az alapeszméje Parsons médiumelméletének. Az összes alrendszernek van egy cseremédiuma, csak a többinél ez nem annyira evidens, mint a pénz a gazdaságnál. A „hatalom” a politikai rendszer médiuma, cseremédium ez is, mint a gazdaságnak a pénz, és van még egy pár a többi alrendszer esetében is. Németül volt egy jó munka, Stefan Jensennek hívták a szerzőjét, aki németül nagyon konkretizálva elmondta ezt. Együtt olvasva Parsons eredeti művét a médiumokról, majd utána a Jensent, megírtam egy tanulmányban, hogy mit is jelent a parsonsi médiumelmélet. Emlékszem a Gombár Csabával, aki benn volt a „Társtudban”, mindig összefutottunk, és ő olvasta az anyagomat, és mondta, hogy ő a '70-es években kapott egy éves ösztöndíjat Amerikába, és ő ott lényegében Parsonsnak a hatalomelméletével foglalkozott, és nem tudta megérteni, hogy mit akar Parsons ezzel a „hatalom-médium” elméletével. Beletört a bicskája! És mondta, hogy most az anyagomból tudja megérteni, hogy mit is akart Parsons ezzel. Hát – mondom – nekem a Luhmann segített! Mert ő már konkretizálva tudta ezt bemutatni, és az ő nyomán pedig Jensen.

Na, utána aztán nekiálltam, és földolgoztam az egész Parsons-életművet, és ennek a fejlődését Parsons gondolati előrehaladása menetében, amire aztán Luhmann rákapcsolódott saját elméletével. Parsons nyelvezete nagyon nehéz volt, a szakirodalom szerint legendásan érthetetlen. Fontos segítséget jelentett nekem ekkor, hogy összejöttem Udo Bernbachal, aki politológus professzor volt, és Hamburgból jött ide, és lassanként ő lett a Német Politikatudományi Társaság magyar referense, ahogy utólag kiderült. Ő Szabó Mátéval került először össze, és a Mátéval akkoriban jó barátok voltunk, és az ő szervezésében mindhárman összejöttünk. Már 1981-es német tanulmányutamon, ahol az utolsó hónapot Frankfurtból átmenve Hamburgban töltöttem, meglátogattam többször is az egyetemen és otthon is. Megismerve nagy Luhmann-imádatomat Bernbach elküldte nekem Hamburgból az éppen megjelent új Luhmann-könyveket. Ő mondta is egyszer, hogy „Hogy tudod te Luhmann-t megérteni? Hát mi németek vagyunk, és mi is nehezen értjük Luhmann-t!” És mondja: „Megvan! Te Lukács miatt érted” Mert tudta, hogy mennyire lukácsista voltam, és minden Lukács mű eredetileg megvolt németül is, és ők is ismerték. Szóval mondta: „Megvan! Te az elvont a Lukács-dolgokból tudsz ilyen nehéz dolgokat megérteni, mint Luhmann!” Hát biztos segített benne. De az a lényeg, hogy a Parsons még nehezebb volt. Úgyhogy akkor Parsonson végigmentem, és ez lett a kandidátusim '84-re. Lényegében ez kétszázötven oldal Parsons és Luhmann elméletéről egymás után - ahogy Luhmann továbbvitte Parsons néhány alapkategóriáját, és átalakította ezeket - „A strukturális- funkcionális elmélet kibomlása” címmel. És akkor '85-ben kaptam egy féléves ösztöndíjat. Eleinte az ösztöndíjakat a Friedrich-Ebert-Stiftungtól kaptam, Frankfurtban ez volt a három hónapos ösztöndíjam, tudod, a Friedrich-Ebert a német szociáldemokraták alapítványa.

K.: Igen, igen.

V.: És azon voltam két hónapig Frankfurtban, majd egy hónapot rátettem Hamburgban is Bernbachnál, mert akkor már ismertem őt úgy egy évvel korábbról. És utána '85-ben kaptam ismét egy féléves ösztöndíjat a Stiftungtól, júniustól decemberig, és akkor már luhmannita voltam. Írtam a Luhmannnak a Bielefeldi Egyetemre egy levelet, mert a Bernbach tanácsolta: „Hát miért nem írsz neki? – kérdezte, miután látta, hogy reggeltől estig Luhmannal foglalkozom. Írtam Luhmannnak, ő visszaírt, hogy minden rendben, tud fogadni, úgyhogy én '85-ben fölültem a vonatra a féléves ösztöndíjjal. A Luhmann titkárnője szerzett a kollégiumban egy szobát nekem, vonattal mentem, tizenöt-tizenhét óra volt az út, átszállni többször, Bielefeld Hannover alatt van, 1200 kilométer Pesttől. Megérkeztem, és emlékszem rá, hogy csak azért mentem oda Luhmann szobájához, hogy titkárnője, Frau Fischer ideadja nekem a kollégiumi szobám kulcsát, ahogy leleveleztük. Ott állok egy egész napos utazás után, és mondja Frau Fischer, hogy „hát épp itt van Herr Luhmann!” És én meg fölmegek a szobájába, megilletődve nézem! Én, aki kb. három éve, mint a félistent olvasom reggeltől estig! És ott állt előttem, kedvesen köszönt „Herr Pókol!” Úgyhogy fél évig aztán Luhmann mellett voltam, és ez rengeteget számított a fejlődésemben.

(.....)

V.: Na, ehhez hadd mondjam el a '90 végi, Luhmann-tól hazajövetelem utáni életem alakulását. A lényeg az, hogy akkor én teljesen a szociológián belül voltam, meg a jogelméletben. Még mielőtt hazajöttem volna ott kinn már megírtam két közepes terjedelmű kötetet, egyiket a szociológiaelméletből, a másikat a jogelméletből. Itthon kiegészítettem ezeket az egyetemi előadásaimra készülve, és így két kötetben a szociológiaelmülethez és a jogelmülethez rendszeres anyagom lett. Ezeket tanítottam, csütörtökön mentem mindig Szegedre, jogelmülethez, keddenként pedig Miskolcra

szociológiaelméletre, és akkor két évig csak ezekkel foglalkoztam. Közben lassanként stabilizálódott itthon ez az új parlamentáris politikai rendszer, és '93-ra már három-négy évre gyűlt a tapasztalat róla. Ekkor felmerült bennem, hogy először én írom meg Magyarországon az új rendszernek az első összefoglalását, hisz régi alkotmányjogi olvasottságom engem erre predesztinál. Valahogy összefutottam egy régebbi ismerősömmel, Berényi Gáborral, aki korábban '87-ben a Papp Zsoltékkal közös kötetünket szociológiaelméletből szerkesztette a Gondolatnál, és ő közben létrehozta a Cserépfalvi Kiadót. Nem, megvan, pontosabban úgy történt, hogy elküldtem három kiadóhoz is a könyvtervet, hogy megírnám „Magyar parlamentarizmus” címmel az új rendszer összefoglaló leírását. Alig kellett várnom néhány hetet, és a Cserépfalvitól visszajött, hogy kiadnák a könyvet, ha kész lesz. Ekkor felkerestem Berényit, és megállapodtuk a terjedelemben, példányszámban és a határidőben.

Nekiálltam '92-ben, és ez nagyon fontosnak bizonyult az életemben, ez végül több volt, mint egyszerűen egy új könyv megírása! Egy évig dolgoztam rajta, és '93 nyarára meg is lett, kb. kétszáz oldal. A régi tudásomat és rendszeres olvasmányaimat a parlamentarizmus és más kormányformák szerkezetéről mind használni tudtam ehhez, de időközben az új rendszerben működő alkotmánybíráskodást is részletesen kutattam. Ez a téma középponti volt a jogelméleti anyagaimhoz is, és már kinn Németországban írtam egy rendszeres tanulmányt az alkotmánybíráskodásról, benne az aktivista alkotmánybíráskodás veszélyeiről, de az nekem addig csak egy jó bölcséleti téma volt. Amit a könyv megírása megindított bennem az abban állt, hogy ez ismét a konkrét politikai mechanizmusokhoz vitt le, és ez félretolta bennem a könyv megírása idejére az általános társadalomelméleti szinten maradási problémák megközelítésében. Nekiálltam a magyar parlamentarizmus konkrét helyzetét feldolgozni, és ezt nemcsak megírnom kellett, hanem olvasni hozzá sok-sok anyagot. Nagyjából tizenöt hónap alatt meg is lettem, '93. augusztus 20-án, emlékszem, ez a Bevezetőmnek a dátuma.

Ami ebben nekem nagyon fontos volt, hogy közben elkezdtem újra nézni a politikai rendszer működését, a ténylegesen létező hazai többpártrendszer összefüggéseit és meghatározó erőit. Közben egy olyan dologra bukkantam rá, amit én korábban nem igazán vettem számításba a politika működésében. Ez pedig a média óriási szerepe volt, és annak észlelése, hogy a centralizált fővárosi média révén hiába van többpártrendszer, a tényleges politikai alapfolyamatokat egy szűk médiavezérlő és médiaértelmezési csoport el tudja dönteni. Ehhez akkor épp jó demonstráció volt számomra, hogy a Fidesz, amely korábban a média sztárja volt, és szárnyalt a közvélemény-kutatásokban, amikor azt mondták, hogy ők mostantól nemzeti liberálisok lesznek, akkor - szembekerülve a szűk médiacsoport vezéreivel -, egyszerűen széttépték, és egy év alatt a csúcsról az Országgyűlésből kiesés szélére vitték le őket. Egy befolyásos újságíró - aki azóta már meghalt - mondta ekkor róluk, hogy „mi vettünk ki benneteket a szemétkosárból, és mi is fogunk oda visszadobni!” És vissza is dobták! Tehát tulajdonképpen a centralizált média lényegében el tudja dönteni a politikai folyamatokat. És akkor számomra ez teoretikusan úgy formálódott meg, hogy van egy formalizált, több millió szavazón nyugvó parlamentáris rendszerünk, és van egy centralizált médiarendszeren nyugvó médiahatalom, és a kettős hatalom állapota jött így létre a rendszerváltás után.

Eleinte úgy gondoltam ezt - és ezt '92 augusztusában meg is írtam egy konferenciára készülve a könyv előmunkálatai közben -, hogy tulajdonképpen van egy kormányzati hatalom, és van egy „értelmezési hatalom”. Emlékszem, ezt németül is megírtam, mert a Bozókival kimentünk egy konferenciára Nürnbergbe, és először ott vezettem ezt elő. A mondandóm lényege volt, hogy tulajdonképpen az értelmiség került hatalomra a rendszerváltás után, mert olyan strukturális helyzet van, hogy Budapest és általában Kelet-Európában a főváros-centrikusság egy fővárosi centralizált értelmiséget teremt, és

mivel az új politikai pártok még gyengék, ezért spontán módon egy fővárosi centralizált értelmiség gyakorolja igazán a hatalmat, ők tudják eldönteni, hogy merre menjen az ország. És mondom, hogy a gond csak az vele, hogy mégiscsak több millió ember szavaz a választáson, és ettől függetlenül egy centralizált budapesti értelmiség lényegében a hatalmat gyakorolja. És emlékszem, hogy akkor semmiféle gondolatom nem volt abba az irányba, hogy nem általában az értelmiség gyakorolja ezt a hatalmat, hanem ez csak a balliberális értelmiség. Ehhez nekem még egy év kellett, míg erre rájöttem a konkrétabb kutatások nyomán. Ott Nürnbergben a Bozókival együtt azért elég alaposan azok voltak jelen, akik a balliberális irányba húztak, de mivel ez még hiányzott az akkori prezentációból csak mondták: „Hát ez nagyon érdekes!”, és mondták, hogy ez „Szelényi Ivánra hasonlít!” az értelmiségi hatalom tézisére. Hát - mondom - igen, igen, lehet, hogy a Szelényi ezt már másképpen leírta, de most az van, hogy itt tulajdonképpen van egy többpártrendszer, és az én tézisem szerint csak a főváros-centrikusság hozza létre a fővárosi értelmiség médiáhatalmát, és csak ez a strukturális sajátosság hozza létre, hogy az egész uralni tudja.

K.: Tehát az értelmiség útja az osztályhatalomig, ez a Szelényi, Konrád könyve. Igen.

V.: Igen, és azt mondták, hogy „a Szelényit ismétled meg!” De mondták, hogy nagyon érdekes, amit mondok, és nekik is a tapasztalataik ezt alátámasztották. Voltak ott lengyelek, németek, és más kelet-európaiak is, akik már többször együtt voltak konferenciákon, most jut eszembe, hogy ott volt a Tóka Gábor is a Soros-egyetemről, és a Bozóki így szervezett közénk be. És akkor nagyon érdekesnek találták ezt a „politika és értelmiség”-tézisémet, a Bozóki és a Körösényi később meg is írta ezt angolul, és becsületesen megidéztek az én magyar nyelvű írásomat.

Miután hazajöttem meg is írtam ezt magyarul, mert Nürnbergben németül mondtam el, és írtam meg, ami egy kötetben németül aztán meg is jelent. E mellett a Népszavában volt egy ismerősöm, Szabó Irénnek hívták, és tulajdonképpen én megcsináltam az álintérjút, és az ő neve alatt ott lejtött.

(...)

V.: Mert hát láttam, hogy tényleg a mindennapi politikai harcokban micsoda ereje van a centralizált médiának és egy szűk mediavezérkarnak! A Fidesz tönkretétele, a Tölgyessy lenullázása, szóval ezek a dolgok hatottak rám. És ezzel a szemmel nézve már a napilapokat, hetilapokat – amiket én mindig is olvastam, ha nem is foglaltam állást korábban – így már jól összeálltak a tények, és egyre jobban egy médiáhatalom lett a központi témám. Erről először Miskolcon, egy konferencián tartottam előadást, a Csepeli Gyuri is ott volt, akit levittem Miskolcra az általam szervezett szociológiai szakra egy tucat emberrel együtt.

K.: A Csepeli ott is tanított?

V.: Persze! Azt hiszem, ő ott is maradt miután én eljöttem onnan '97-98-tól. És erre a konferenciára írtam a cikkemet „A francia entellektüel felemelkedése és bukása”. Ez '92 decemberében volt, de már akkor dolgoztam a könyvemen, ami '93 nyarára kész lett. A francia entellektüelek bukása cikkben azt néztem meg, hogy a Dreyfus-per folyamán jött először létre az európai politikai történetben, hogy egy parlamentáris rendszerben, ahol van egy többpártrendszer és van egy politizáló média, az tulajdonképpen a Párizs centrikusság miatt kialakította a francia entellektüelek csoportjait, akik uralni tudták a közvéleményt. Azt csak utólag tudom, hogy ezt a „francia entellektüel” szerepet és a politikában játszott sajátos szerepüket látták a németek és a többi európai elit is, és náluk ez így nem létezett. Ez a Párizs-központúság volt strukturális kiváltó oka, és Budapesten ez ismétlődik most meg, és a strukturális hasonlóság ennek az oka. Na, ezt írtam meg

ebben a cikkben, igaz a balliberális vonása ennek még mindig nem volt világos előttem, és ez meg nem volt benne. Ezt elmondtam ott, emlékszem, mondta is a Csepeli Gyuri: „Hát érdekes, amit mondasz!”

K.: De ezt Miskolcon mondtad el? Vagy hol mondtad el?

V.: Miskolcon volt a konferencia, és még mindig nem volt benne a balliberális szál, de hogy egy pesti értelmiség a médiára támaszkodva dominál, az igen. Tulajdonképpen a könyvem már csak ezt a balliberális szálát azonosította '94-ben. Ezt a konferencia előadást cikként elküldtem a Magyar Nemzethez, ahol ez - akkor még egy teljes oldalas publicisztika is volt - megjelent. Aztán nemsokára volt egy összejövétel, ahol összefutottam Sólyom Lászlóval, és mondta, hogy nagyon tetszett a cikkem! Itt az alkotmánybíráskodásról volt valami megbeszélés, azért volt ott a Sólyom, akivel én csak egyszer vagy kétszer futottam össze '86-87-ben, még az alkotmánybíráskodás előtt. De ekkor már vagy három éve működtek. És ő ismerte a cikkeimet, sőt le is fordították az egyik cikkemet franciára, amikor jött hozzájuk egy francia küldöttség, ami megjelent a Magyar Nemzetben '91 végén „Az Alkotmánybíróság - áldás vagy átok?”- címmel.

K.: Igen, emlékszem. '91-ben.

V.: '91-ben. És az a lényeg, hogy lefordították franciára, és elküldték nekem is, hogy lássam. Sólyom nagyon örült akkor, hogy foglalkozom az alkotmánybírással, mert senki nem foglalkozott akkor velük, és csak később lett feszültebb a viszony közöttünk. De a lényeg, hogy akkor '93 elején egymás mellé kerültünk a szűk körű megbeszélésen. Emlékszem, ott volt a Salamon Laci, mint a parlament alelnöke, és több pártvezér, a Szájer Jóska is ott volt, és még többen, és akkor úgy megtárgyaltuk a dolgokat.

K.: '93-ban.

V.: '93-ban. Az a lényeg, hogy mondja a kezdés előtt, mielőtt beléptünk volna a terembe: „Te, Béla! Tudod ám, hogy a Tamás Pali írt egy cikket az értelmiségi politizálásról a Népszabadságban, és megírta újra a tiedet!” Mondom –, jó hogy mondd! Én is olvastam a Népszabadságban, és úgy gondoltam, hogy ő az enyémet ismételte meg, de örülök, hogy te is megerősítetted ezt!”

K.: Tényleg? A Tamás Pali írta?

V.: Igen, körülbelül néhány hónap múlva utánam írta ezt meg a Pali, és a Sólyom emlékezett az én cikkemre is még. Meglepett, hogy mennyire odafigyel a Sólyom!

K.: Igen.

V.: Ezen a megbeszélésen az volt a téma, hogy legyen egy új Alkotmány, és akkor engem is erre hívtak meg.

K.: Igen, igen. De ha te erre az álláspontra helyezkedtél – ahogy emlékszem, hogy erre helyezkedtél – innen még mindig legalább két irányba vezetett volna az út, feltételezem én.

V.: Igen.

K.: Egyrészt a Fidesz felé, mert ugye hát a Fideszt is érintette ez a fajta médiatúlsúly, azt mondtad.

V.: Igen. A könyvben megírtam, hogy ezért tépték őket szét, és azt is leírtam, hogy milyen módszerekkel tették ezt.

K.: De te mégsem a Fidesznél kötöttél ki, hanem a Kisgazdapártnál.

V.: Na, ezt hadd mondjam el neked, ennek egy konkrét története volt. Tehát az a lényeg, hogy én lassan a könyv megírása közben visszacsúsztam a politika közelébe, és olyan új dolgokat kezdtem meglátni, ami egy szerkezeti alapgond volt Magyarországon. Mikor '94-ben májusban a könyvem „Magyar parlamentarizmus” címmel megjelent, a bemutatóra még eljöttek a Halmai Gabiék, a Majtényi meg ezek.

K.: Ez a puha fedelű zöld könyv. Ugye? Igen.

V.: Igen. Eljöttek. Tehát akkor bár benne volt az, hogy egy nagy balliberális médiahatalom alakult ki, de, de valójában még azért nem volt ismert a nyilvánosság előtt ez a rész. Ugyanis én utána csak egy hónappal jelentettem meg az első cikket erről a Magyar Nemzetben, és ez aztán szinte kiszabadította a sok elemzés közül ezt a kényes részt, és röviden felmutatta a balliberális médiahatalmat. Ez a cikk hozta aztán a nagy törést, meg a balliberálisok ellenem fordulását. És az a lényeg, hogy a „Vén diák” melletti könyvesboltban szervezték meg Berényiék a könyvbemutatót, és ott a Schlett Pista tartott egy bemutatót róla. Ott voltak a Halmai Gabiékon kívül vagy negyvenen, és barátsággal lement a közös együttes ünneplés a megjelenés alkalmából.

Na, most ez a „kiszabadítás” a könyvem egészéből ténylegesen úgy történt, hogy én egyre jobban formálgattam benn a tanszéken a Körösiyivel való egyik beszélgetésemben, hogy tulajdonképpen egy kettős hatalom van. Ez a könyvben is benne van, de nem ilyen tisztán, hogy kettős hatalom van. Van a mindenkori országgyűlési választás, ez adja a kormányhatalmat a parlamenti többséggel, és van egy másik hatalom, ami a centralizáltságon és a média Budapest-központúságán nyugszik, ami egy másik hatalmat teremt. Néha van, amikor a kettő szemben áll, például az első választási ciklusban a jobboldali-konzervatív kormánytöbbség idején, és ha nagyon szemben áll, akkor a média szinte széttépi azt a kormányt. Van ugyan egy kormányhatalom, de valójában szinte le van bénítva. Ezzel szemben most '94-ben, a második ciklusban a két hatalom összefonódott, és az a társadalmi csoport, amely a kormánytöbbséget most megszerezte, egyben médiahatalommal is rendelkezik. Na, ezt az egyik bent vitában Körösiyinek ki is fejttem - és ezzel a magam számára is kiszabadítottam ezt a könyvből - és ezt megírtam egy cikkben '94 júniusában.

K.: Hova?

V.: A Magyar Nemzetbe. Akkor még egy egész oldalon megjelenhetett, így volt hely a kifejtésre.

K.: Igen.

V.: „A kettős hatalom” címmel. És az volt a lényege, hogy az SZDSZ mögé beálló fővárosi baloldali értelmiség és a médiahatalom az egyik hatalom, és van a választás által létrehozott kormányhatalom, és ez a kettő most összeműködik. De az előbbi ciklusban mutatkozott meg, hogy amikor a kettő szemben áll, akkor médiahatalom széttépi a pusztá kormányhatalmat, és az le van bénítva. Ez volt a kettős hatalom-tézisem.

Ez megjelent, és közben éppen kimentem Bielefeldbe négy év után, ahol volt egy szociológiai világkongresszus. És amíg kint voltam, a Magyar Hírlapban - ami akkor tudod, a Demszkyéké volt: „Ne bántsák a Magyar Hírlapot!” címmel szóval megjelent a Magyar Hírlapban egy válaszcikk rögtön, hogy tulajdonképpen én antiszemita vagyok, mert én az SZDSZ-nek a médiahatalma kapcsán igazán azt akarom mondani, hogy a zsidóságé a médiahatalom.

Még hadd menjek egyel vissza időben. Amikor elkezdtem '92-93-ban először erről írni, hogy a média révén „az értelmiségi” került hatalomra, akkor fölhívott lelkesen a Bozóki Andris, és mondta, hogy „olyan jó, hogy ezt leírtad, mert tudod, van nekem egy nagy vitám a Szabó Miklóssal, aki állítja: bárki, aki azt mondja, hogy a sajtó és média az hatalom, az eleve antiszemita. Mert ez burkoltan zsidózást jelent. Most olyan jó, hogy te ezt leírtad - mondja nekem a Bozóki Andris '93-ban - mert hát te ugye nem vagy antiszemita, és most tudok hivatkozni rád is a Szabó Miklóssal való vitámban.” És '94-ben, amikor aztán összekötöttem az SZDSZ-szel a médiahatalmat, rögtön jöttek, hogy antiszemita vagyok. Azt hiszem, Kozák Márton írta ezt a válaszcikket a Magyar Hírlapban, és azt, hogy ez egy burkolt zsidózást is jelent. És utána nekiálltak egyre jobban támadni. Én teljesen meg voltam lepődve, hazajöttem Bielefeldből, és már állt a bál körülöttem.

(....)

II. Luhmanntól Bourdieu és a neogramsciánusok felé

Plusz még hadd mondjam neked, akkor folyt egy nagy társadalomelméleti újragondolásom is 2003-tól, ugyanis én a szociológiától az évek folyamán egyre jobban kezdtem már eltávolodni. Ugye én, aki a nyolcvanas években főleg a szociológiaelméletet műveltem, bár közben mentem kicsit előbbre a joggal is, meg politológiában is, de Luhmannhoz évekre kimenne a fő dimenzió a szociológiaelmélet volt. De aztán a politikába beszállás menetében lassanként kezdtem leállni vele '95-ben. Persze ez idő tájt kimentem én még Párizsba Pierre Bourdieu mellé, és akkor az ő hatására még jobban eltávolodtam Luhmann kiindulópontjaitól.

K.: Mikor?

V.: '95-96, négyszer egy hónapot voltam akkor Párizsban. Kaptam egy OTKA-pályázaton vagy két millió forintot vagy valami hasonlót, és akkor abból az OTKA-ból én tulajdonképpen Párizsba mentem tanulmányútra. Ez számomra azért is volt jó, mert Pierre Bourdieu - Luhmannhoz hasonlóan - világ egyik legelismertebb szociológusának számított már a XX. század utolsó évtizedeiben. Ja, közbevetve hadd mondjam még, hogy franciául rögtön tanulni kezdtem, ahogy Bielefeldből '90 októberében hazajöttem.

K.: Tényleg?

V.: Igen, kint voltan Bielefeldben akkor másfél évig, a családom eljött már onnan egy év után a gyerekek iskolája miatt, és akkor én még ott voltam '90 késő ősziig, és csak a taxisblokáid idején jöttem haza.

K.: Igen.

V.: Már kinn eldöntöttem ezt Luhmann mellett - aki a németen kívül még öt nyelvet tudott -, de ez Kulcsárnak is a hatása volt, mert mondta nekem valamikor, hogy egy tudósnek angolul, németül, franciául tudnia kell. Na, most angolul, németül már tudtam, beszélni különösen németül nagyon jól tudtam már, de angolul is azért elment ez, és olvasni meg jól tudtam angol nyelven is. És akkor eldöntöttem már kinn Bielefeldben, hogy úgy jövök haza, hogy egyből nekiugrok a franciának. Szerencsére alig kellett tanítanom valamit a hazajövetelem után az egyetemen, és én már kintről elkezdem szervezni egy francia nyelvtanár felkutatását. Hazajöttem tehát a taxisblokádra, semmit nem kellett tanítanom egy bő fél évig, és szereztem egy öreg franciatanárnőt a Móricz Zsigmond körtér mellett. Ezt ugyanúgy tanultam, mint korábban a németet, egész délelőtt tanultam, délután elmentem hozzá, majd feladta a következő leckét és így tovább. Kazettára fel volt eredeti franciák által olvasva minden lecke anyaga, vele is átvettük, majd esténként a francia TV5 híradóját néztem, hogy ragadjon a nyelv. Akkor már az angol és a német nyelvten tudása is segített, és én latint tanultam Kisvárdán két évig, és ez ekkor nagyon jót tett. Ja, és még olaszul is tanultam az egyetemen két évig, így most ez is használt.

Úgyhogy kb. félév alatt megtanultam a francia nyelvten alapjait, és szótározva már franciául is tudtam olvasni. A végén azzal zártam le ezt a nyelvi kurzust, hogy éppen megkeresett Svájcban egy svájci francia, akinek a Luhmann mellett tevékenykedő Helmut Willke ajánlotta, hogy ha idejön Budapestre, és akkor beszéljen velem. Mivel ő egy svájci, németül beszéltünk - ugye svájciak sokan három nyelven tudnak - de adott egy könyvet Luhmannról franciául. Épp ekkor zártam le a francia nyelvi kurzusomat, úgyhogy gyakorlásként franciául nekiálltam, és szótárral a kézben alaposan elolvastam. Minden oldalról száz szót is kiírtam, de újra meg újra, míg végül megjegyeztem. Úgyhogy a könyv után vagy ezer-ezeröttszáz szóval gazdagodva, és a fordulatokat begyakorolva '93-ra már egészen jól ment a francia olvasás. Akkor a fő munkám lenn

Miskolcon volt a szociológiai szakon, amelynek én voltam a vezetője, és kellett egy féléves francia szociológiaelméletet tanítani. Fölvettem erre valakit, aki csőbe húzott, bár én két évig fizettem neki a tanítás mentesítése alól, hogy írja meg közben ehhez a tankönyvet, de a végén kiderült, hogy nem csinálta meg. És én ott álltam, hogy nincs tankönyv, de jönnek a diákok a francia szociológiaelméletre. Hát akkor mese nincs, ez nekem jutott! Úgyhogy egy féléves francia szociológiaelméletet kellett megírnom, mert magyarul semmi nem volt. És akkor elkezdtem ismét francia nyelvtanárral tanulni, most már a társalgást, mert a sok olvasás ellenére beszélni szinte semmit nem tudtam. Úgyhogy '94-95-re már messzebb jutottam a francia nyelvben is, amikor beszálltam a politikába, és a francia társalkodónövel egész jól ment a beszéd.

Ekkor megkaptam az OTKA-pénzt, és ez lehetővé tette, hogy négyszer egy hónapra Bourdieu mellé kimenjek Párizsba. Na, most Párizs azért is vonzott, mert épp a médiahatalom volt a politikába bezállásom oka is, és elméletileg is érdekelt ez, és ez a jelenség legtisztábban Párizsban jött létre. Párizsból terjedt szét ez a minta, és jött át közvetve hozzánk is. Luhmann után már tudtam, hogy meg lehet közelíteni a világ első számú nagyjait is, így írtam Pierre Bourdieu-nak levelet, hogy kimennék hozzá tanulmányútra, és rögtön visszajött, hogy „Monsieur Pokol”...”, és akkor fogadott. Négyszer voltam kinn akkor Párizsban, először kimentem egy hónapra, és akkor személyesen is találkoztam Bourdieuval. Angolul beszélünk – németül nem tudott -, de akkor én már ezer oldalakat olvastam franciául. Alaposan kellett szótárzni, de aztán egyre kevesebbet, és kinn közben estéként állandóan a francia tévét néztem, így az szóbeli megértés is fokozatosan javult.

K.: Aha! Igen, igen.

V.: Na és az a lényeg, vele angolul beszélünk, de volt egy másik professzor, akinek szintén küldtem egy levelet a második vagy harmadik kimenetelem előtt, és vele már kissé franciául is próbálkoztam beszélni, néha áttértünk angolról franciára. Ugyanis engem akkor - Bourdieu elmélete és általában a francia szociológiaelmélet mellett - az „értelmiségi” alakja és politikai szerepjátszása érdekelt. Így az első utamon ráakadtam kinn Párizsban Rémy Rieffel háromkötetes munkájára erről a „Les intellectuels sous la V-eme République” (Az értelmiségiek az V. köztársaságban) címmel.

K.: Aha! Aha!

V.: Hát ez egy csodás munka! Bemutatja az elmúlt ötven-hatvan évre a francia entellektüelek szerveződését és a médián keresztüli szerveződésük hatásait. Úgyhogy az újabb kiutazásom előtt neki is küldtem egy levelet, hogy szeretnék találkozni vele. Odakinn találtam már az első utamon egy jó ki hotel, és mind a négy egyhónapos utamon ott laktam. A véletlen folyamán ez a *Place d'Enfer*, a Pokol tér mellett volt. Főképpen a Pompidou Center-ben olvastam egész nap, és csak az elején, egyszer kerestem föl a Bourdieut az intézetben. Az első utam '95 júniusában volt, és utána még háromszor egy hónapra futotta az OTKA-pénz. A másodikra az év november közepén mentem, de akkor történt egy peches eset. Egy óriási közlekedési sztrájk tört ki Párizsban, és akkor Bourdieu, aki addig nem politizált – pedig a francia értelmiségre pont az a jellemző, hogy állandóan politizál – teljes mellszélességgel bezállt a sztrájk nyomán kitört politikai küzdelembe. Ő tulajdonképpen egy neomarxi alapról szemlélte a világ eseményeit, de mindig csak teoretikus szinten, szemben egy sor francia szociológia professzorral, akik mindig is aktívan bezálltak, és a baloldalon is inkább a balliberális irányú politikai csoportosulásokba. Velük szemben azonban ő eddig nem politizáló tudós maradt. Erre akkor fogta magát, és bezállt a politikába, és elkezdett tüntetéseken beszélni! Épp amikor én másodszorra kimentem hozzá. Persze már csak azért sem hibáztathatom, mert én meg épp azelőtt szálltam be a politikai csatározásba, mielőtt először kimentem hozzá '95 nyarán.

K.: Igen.

V.: Szóval kimegyek a Bourdieu mellé november közepe táján, és egy óriási sztrájk tört ki néhány nap múlva a megérkezésem után. Ez egy olyan kiterjedt és hosszú sztrájk volt, hogy utána évekig írtak róla politikai elemzéseket is. Egy egész hónapra leállt az ottani BKV, a teljes fővárosi tömegközlekedés. Ám ott a szűkebb Párizs mellett még ott van – ráfőződve mindennapos bejárásokkal ide - az *Ile de France*. Párizs kétmillió, a teljes Ile de France nyolcmillió.

K.: Az Pest megye.

V.: Igen, Pest megye nagyságú, de nyolcmillió lakossal! És ott olyanok az ottani SNR-ek - az itthoni HÉV-ek -, hogy a nyolcmillió nagy része mindennap bejön velük Párizsba. Na most leállt az egész tömegközlekedési rendszer, és az a nyolcmillió ember így közlekedett. Hihetetlen! Ráadásul kivételesen szokatlan hideg volt, mert ott máskor kissé mindig melegebb van azért télen az óceán közelsége miatt, mint a kontinens belsejében. Még olvastam is erről, úgyhogy könnyebb ruhákat vittem ki magammal.

K.: Igen.

V.: De olyan hideg volt akkor, hogy meg kellett fagyni! És egy hónapig így kellett gyalogolni Párizsban. Még utána meg az volt, hogy jövök vissza december közepén - meg volt váltva előre a repülőjegyem - és jöttek a hírek, hogy a Charles de Gaulle-repülőtér is csatlakozni fog a sztrájkhoz. Ekkor már ez volt a fő gondom az utolsó napokban, hogy nehogy ott ragadjak. A pénzem elfogy, a hotel azért drága volt.

K.: Hogy fogsz hazajönni?

V.: Szóval ez óriási sztrájk volt, és tulajdonképpen a neoliberais politika előretörése ellen irányult. A franciáknál sokkal erősebben kettébomlik a két balos irányzat, van a régi „munkásbal”, a szociáldemokrata politikai oldal, és ott külön szerveződik ettől a balliberális csoportosulás, sok szempontból éppen a munkásbal ellen is, és jobban engedve a neoliberais vonalnak. Nálunk igazán a balliberálisba beleolvadt már lassan az egész baloldal, noha Horn Gyula alatt még Nagy Sándorék szakszervezeti oldala ezt még némileg őrizte, és a balliberálisoknak ellenálltak. De nálunk ez a „kemény bal” inkább a népi ballal fonódott össze, de mára már ennek is vége.

K.: Igen, igen.

V.: Ott tehát kemény munkásbal és a balliberális egymás ellenfele, és Bourdieu úgy szállt be, hogy miközben az összes értelmiségi balliberális érzelmű, ő ezzel szemben beszállt a munkásbal mellé, akik a sztrájkot szervezték. És akkor az a lényeg, hogy amikor már jöttem volna vissza, hívott a titkárnője, hogy a Monsieur Bourdieu kérdezi, hogy mikor tervezem a találkozást vele. „Hát – mondom – egy hónapra jöttem, épp lejár már az időm, és alig lehet közlekedni!” Merthogy így már nyilván ugye gyalog kellett bemenni a Pompidou Centerbe, és azt hiszem az oda-vissza nyolc-tíz kilométer volt! Mínusz 20 fokban nagyon nehéz volt.

Na, így volt ez akkor odakinn '95 nyarán és decemberében, és az a lényeg, hogy megtanultam előtte franciául, és ez Kulcsár hatása volt. Amikor jöttem haza Bielefeldből, mondtam magamban, hogy még épp csak negyven éves vagyok, még a harmadik nyelv belefér. Úgyhogy azóta többször jól jártam a francia nyelvtudással, mert az új és új témáimnál egy pótlólagos irodalmat jelent sokszor a német és az angol nyelvű anyagok mellett. De az a baj, hogy a leállások miatt el-elfelejtem, mert az a helyzet, hogy noha sok-sok ezer oldalt elolvastam franciául már összesen, de közben mindig leálltam, mert főképpen persze angolul olvasok a német mellett. De a francia anyagok olvasásával néha évekre leálltam.

K.: Be kell hozni.

V.: Igen, és akkor mindig a szótárakat elővettem, és utána újra ment. De azt hiszem, hogy a beszédről, arról lemondtam már. Na, így lett. De nem is tudom, honnan indultunk ki, hogy...

K.: Hogy 2002 után...

V.: Igen, akkor elkezdtem ismét szociológiaelméleti anyagokat is írogatni. Ja, megvan! Ugyanis az volt a helyzet, hogy akkor Bourdieu mellett még inkább elkezdtem Luhmanntól eltolódní. Egy mondattal Luhmann elméletének problémás oldaláról: Luhmann csak a társadalom funkcionális alrendszerait és ezek mechanizmusait, intézményeit elemezte, de azt, hogy vannak társadalmi embercsoportok, amelyek a hatalomért harcolnak egymással szemben, és alányomják a másikat. Továbbá, hogy ebben az uralmi dimenzióban van, vagy legalábbis lehet az össtsársadalom felett egy domináló embercsoport - ez a legtisztábban a marxi elméletben van benne -, nos, ez teljesen kimarad a Luhmann elméletéből. Úgy, hogy nem is vitatkozik vele, egyszerűen nem tematizálja ezt. Én pedig egyre jobban azt láttam, hogy ez egy elméleti hiba. Mikor kinn voltam Luhmann mellett, akkor az utolsó találkozásunknál egy hosszú monológban el is mondtam neki, hogy szerintem hol tévedett, és mit. Egy kicsit mosolygott rám, meghökkent, hogy énszerintem az a döntése, amit fiatal tudós korában meghozott, az téves volt, de mivel nem tartotta magát ahhoz, így ez a hiba nem derült ki. De most egyre jobban olyan irányokba megy el, ami az akkori döntéséből következik, így tulajdonképpen láthatóvá válik, hogy féloldalas az elmélete. Mosolygott rajtam, hogy „Ja, Herr Pokol, das ist möglich.” De az a lényeg, hogy utána egyre inkább biztos voltam az igazamban, mikor pedig az itthoni dolgokat elemezve láttam, hogy a társadalmi csoportok elitjei harcolnak mindennap és mindenért, és van, aki a médiát birtokolja és a többi nem, és ezzel uralni tudja a választásokat, illetve a mindennapi politikai akaratképzést. Ez azonban teljesen hiányzik Luhmann elméletéből. Bourdieu elméletével foglalkozva pedig láttam, hogy nála ez a középpontban van. Nemcsak kimentem hozzá, hanem az egész életművét alaposan átnéztem előtte. Már eleve úgy mentem hozzá, hogy franciául minden fontosabb könyvét elolvastam. Mondtam is neki, hogy mi most ugyan angolul beszélünk, de én franciául olvastam el a könyveit. Mert adott nekem a találkozásunk végén három kötetet angolul. Bourdieu ezt az embercsoportok közötti küzdelmi struktúrákat és mechanizmusokat sokkal nívósabban tudta már elemezni, mint előtte Marx száz-százhusz éve, és sokkal differenciáltabb fogalmi rendszert épített fel rá, de mégis egy neomarxi irányzat az övé. Amit én Luhmannból hiányoltam - és egyre jobban hiányoltam -, arra tulajdonképpen a Bourdieu elemzése még jobban ráerősített.

De a Bourdieu-elemzéseim ellenére én azért megmaradtam a régi anyagaim luhmanni fogalmi hálójánál, még ha kritizáltam is ezt. Csak tanítottam az egyetemen a luhmanni elmélet korrekciójával kialakított rendszerelméletemet, de az alapokhoz nem nyúltam hozzá évekig. E mellé csak megírtam a modern francia szociológiaelmélet elemzését egy kis kötetben '96-ban, és egy-két év múlva mindezt összefoglaltam a korábbi luhmanni alapú összegző kötetemmel, és megjelentettem együtt Szociológiaelmélet címmel. Ezt tanítottam Miskolcon saját magam, Szegeden pedig a tanársegédeim az irányításom mellett, és az ELTE politológiai szakán is, mint a modern társadalomelmélet tankönyvét tanítottam. Ám 2003-2004-től egyre jobban nekiugrottam, és újra végiggondoltam a luhmanni rendszerelméleti alapkategóriáimat. Ezután körülbelül két év alatt kialakítottam a luhmanni vonal és a neomarxi vonal szintéziséen alapuló kettős társadalmi szerkezet elméletét. Megmondom őszintén, hogy véletlenül indult az egész, volt egy Carl Schmitt-konferencia 2002 őszén, amire készülve megint elővettem Luhmann alapkategóriáit, és sok évvel elválásunk után egyre jobban rájöttem, hogy a hibája sokkal kiterjedtebb, mint amit előtte láttam. A megoldásban Polányi Károly ismét fontossá vált számomra. Ő már nagyon fontos volt, amikor Luhmannat korrigálni kezdtem 1987-ben. Ekkor ugyanis

rájöttem Polányi segítségével, hogy Luhmann - a legtöbb társadalomtudóssal együtt - tévesen ragadja meg a gazdaságot, mint alrendszer. Polányira támaszkodva, az ő kettős gazdaságelméletét alapul véve mutattam ki, hogy tulajdonképpen hol van a hiba. Ez alapján akkor a luhmanni elméleti rendszert korrigáltam, és úgy mentem ki hozzá másodszor már '89-ben, hogy ezt megírtam németül is, és kinn meg is jelent. Pontosabban németre lefordítottam. Volt itt Pesten egy NDK-s hölgy, és egész olcsón lefordította a magyar anyagomat. Meg is jelentettem ezt Németországban, és a legfontosabb részét még külön egy nagyon neves német szociológiai folyóirat, a Zeitschrift für Soziologie is leközölte. Én már akkor láttam kissé elnagyolt körvonalakban, hogy Luhmannal hol a gond, és akkor már eleve így mentem '89-ben ki hozzá. És ahogy ott voltam másfél évig nála, egyre inkább a problémát láttam az elméletében. Úgyhogy az utolsó fél évben már csak ritkán kerestem fel, míg korábban minden héten mentem hozzá, hétfőnként ott voltam a szobájában, és megbeszéltük az újabb és újabb anyagait. De a vége felé egyre jobban eltávolodtam tőle.

K.: Eltávolodtál.

V.: Alig kerestem már fel. Körülötte volt akkor négy-öt külföldi ösztöndíjas, meg több doktorandusza, akiknek ő volt a Doktorvaterje.

K.: Igen.

V.: Valahogy észrevehette, hogy a „Herr Pókol” egyre jobban kerüli őt. Közben elfogadták a németre fordított Luhmann-könyvem fő részét jelentő tanulmányomat a Zeitschrift für Soziologie-ban. Akkor már ott volt a kezemben a kefelevonat, amikor mentem hozzá búcsúzni a hazautazásom előtt '90 késő őszen. Mondom: „Herr Luhmann! Meg fog jelenni a cikkem az Ön elméletének kritikájáról, amit néhány hónapja kéziratban odaadtam Önnek!” Elolvasta, de igazán csak hümmögött rajta, nem igazán győztem meg. A kritikám lényege volt, hogy már egész fiatalkorában az egyik kiindulópontját tévesen választotta meg, és egy ideig nem voltak gondok ezzel, mert nem volt konzekvens, de egyre jobban láthatóvá válik ez az újabb elméleti elemzéseiben. Hát képzeld el! Egy pályája vége felé közeledő ember, ez halála előtt nyolc évvel volt.

K.: Igen.

V.: Meghalt szegény Luhmann hetvenéves kora után valamivel. A nyíltságomon ő egy kissé mosolyogott, de meghökkent, hogy...

K.: Jön valaki keletről fiatalon! És helyre tesz!

V.: Nem, inkább azért lehetett meghökkentő, mert látta, hogy én az elmúlt hét-nyolc évben eleinte szinte istenítettem őt! És hogy hova jutottam. Még annyit hadd mondjak, hogy ezzel az egyenrangú beállítódással Luhmannhoz, és világhíressége ellenére elfogulatlan kritikusságom az ő ösztöndíjasaként nagy siker aratott Claus Offénél, amint utólag megtudtam. Neki Luhmann-nal közös titkársága volt Bielefeldben, és ő is nemzetközi híró volt, ha nem is tartották akkora szociológusnak, mint Luhmann. Mivel az ő tanulmányait is olvastam, és felhasználtam előtte – ő Habermas közeli társa és elvbarátja volt, és a legitimációt illetően érdekes elméleti adalékokat tett le – örömmel kerestem fel már az első kiutazásomkor őt is, és majd minden második héten hozzá is benéztem egy beszélgetésre. Később Bruszt Laci mondta - aki kinn volt nála a '90-es évek elején Berlinben egy éves ösztöndíjon -, hogy engem említve kiemelte, hogy a sok-sok Luhmann-ösztöndíjas között, akiket a hosszú évek alatt látott Bielefeldben, kivétel voltam, mert nem ajultam el egyből Luhmannról, hanem folyamatosan kritikai nézőpontban foglalkoztam vele. Örültem ennek a késői visszajelzésnek.

K.: Igen.

V.: Na, az a lényeg, hogy erre még 2002-2003-ban jobban ráerősítettem. Akkor már időközben összejőve Bourdieu-nak az elméletével, és egy sor továbbival, egyre jobban láttam Luhmann hibáját. Ekkor egy nagy segítséget jelentett, hogy megtaláltam egy olyan

elméleti vonalat, amely kibillentett a sok éves egyhelyben topogásból. Ez a *neogramsciánus irányzatot* és ezen belül számomra főleg egy társadalomtudós műveit jelentette, hadd mondjam neked. A Gramscinak ez egy olyan mai elméleti irányzata, amiben főként a kanadaiak, angolok, hollandok, németek vannak benne a nemzetközi gazdaságpolitika fejleményeit kutatva. Tehát főleg nemzetközi politikával és a világgazdasággal foglalkoznak neomarxi alapon, de ezen belül neogramscianus alapon. Szóval az, ami az ortodox marxizmushoz képest a neomarxi, az tulajdonképpen 1930 körül, tehát kb. nyolcvan évvel Marx után jött létre Gramscinál, és ez sokkal differenciáltabb elmélet mint az övé volt, és a valóságos hatalmi viszonyokat pontosabban visszaadja, mint amire az ortodox marxi elmélet képes volt. Itt a szellemi hatalom, az organikus értelmiség a tőkés csoportok mellett, mind benne van az elméletben, és ez nem egy gazdaságra és termelési eszközökre redukált társadalomelmélet. Legnagyobb hatást rám a neogramsciánus szerzők közül *Kees van der Pijl* tette. Ő holland, de évtizedekig Angliában tanított és kutatott. Elolvastam egy kisebb tanulmányát 2002-ben a kelet-európai rendszerváltások nemzetközi mozgató eseményeiről és erőiről, és ez egészen mellbevágott. Írtam is neki egy e-mailt, további tanulmányai után kérdezve, és válaszolt, hogy van egy nagyobb könyve fönn az interneten. Na, ekkor én 2003-2004-ben kezdtem átalakulni, és megírtam tulajdonképpen Polányi Károlyra és a neogramsciánus Pijlre támaszkodva, hogy miképpen lehet az egész Luhmann-elméletet átalakítani. Így ekkor még messzebb kerültem tőle, mint ameddig eltávolodtam '89-ben, úgyhogy én gyakorlatilag félig visszamentem neomarxi irányba. ahogy utólag írta egy fiatal politológus, G. Fodor Gábor már évekkel ezután, hogy hát „ez még Pokol Bélának a marxista fordulata előtt volt.” Hát azért ilyen nem volt, de nem vitás, hogy bizonyos marxi kiindulópontokat ismét vállalok. Nem a marxistát, az egy különböző, a leninizmus így jött létre, de tulajdonképpen a marxi elméletet nem lehet elvetni, mert nem értjük meg a valóságot. A marxi elméletet, mint egy lehetséges tudományos kiindulópontot és a marxizmust, mint hatalmi ideológiát így én élesen elválasztom, és az elsőt vállalom, de a másodikat nem.

K.: Igen.

V.: Ezért a kiindulópontokat a marxi neogramscianus vonalból és Polányitól el kell fogadnom, mert Luhmann épp azért volt problémás, mivel elmélete e síkon hiányos. Úgyhogy én tulajdonképpen ebből egy kettős társadalomszerkezeti elméletet hoztam létre. Ezt 2002-ban megkezdtem, és 2004-re meg is írtam több egymásra épülő tanulmányban. Ekkor aztán nekiálltam, és az egész szociológiaelméletemet átdolgoztam. át. Úgyhogy 2003-ban a párhuzamosan készített bírói hatalom könyvem után 2004-re társadalomelméleti szinten akkor ezt a kettős társadalomszerkezetet írtam meg. A politikából kiszállva így tényleg hasznosan teltek ezek az első politizálástól mentes éveim.

(....)

V: Aztán ott maradtam a Századvégnél, mert az jobban megfogott, hogy megjelentetik a nagy trilógiámat, ami másfélezer oldal, majd nem háromszor ötszáz oldal. Ugye szociológiaelmélet, politológia, jogelmélet, és akkor azon még sokat kellett dolgoznom. Írnom is kellett a meglévő anyagokhoz, meg egyes régi anyagaimat alaposan átírtam a megváltozott társadalomelméleti koncepciómnak megfelelően. Új fejezeteket is írnom kellett, amiről nem írtam korábban. Például a politikaelméletemben, hisz az új EU-tagságunk 2004-től behozta a képbe az EU politikai rendszerét, amiről korábban még soha nem írtam. Tehát kellett dolgoznom rajta, és ezért a 2003-2004-2005-2006 főleg erre ment rá, és 2006-ban jelent meg a trilógia utolsó kötete. Szóval ez befogott, tudod, és

közben tanítottam három egyetemen, így ez is abba az irányba nyomott, hogy a politikával teljesen leálljak.

Közben továbbgyűrűzött az én társadalomelméleti fordulatom. Épp a trilógia szociológiai elméleti összegzésemhez korrigálva a korábbi alapvetésemet vált egyre inkább evidenssé vált számomra, hogy bizonyos marxi társadalomelméleti kiindulópontok nélkül - például a pénz, a tőke szerepe, és különösen a pénztőke szerepe, és az ebből eredő társadalmi dominancia stb. – nem tudom teljesen megragadni a társadalom szerkezetét. Így 2002-2003-tól kezdve írtam már két nagyobb tanulmányt, ami tulajdonképpen már teljesen elszakított még a luhmanni korrigált rendszerelmélettől is, amit tizenöt évvel azelőtt fundáltam ki. Ezért megpróbáltam egy kettős társadalomelméletet létrehozni. Egyik fele a funkcionista rendszerelmélet, amit Luhmanntól átvéve sok-sok kötetben dolgoztam ki, noha egyre kritikusabb voltam vele szemben. Akkor Bourdieu-tól megindult nálam a társadalmi dominancia és az alárendeltség, alávetettség beemelése, amit Marx osztályharcnak hív, de Bourdieu-nál tulajdonképpen ez a társadalmi elitek, vagy az elitek küzdelmei. Akkor erre erősített rá 2002-2003 körül, és egyre inkább rendszeresen kezdtem olvasni olyan anyagokat, melyek ezt tárják fel. Ekkor bukkantam rá Kees van der Pijlre, és a neogramsciánusokra. Antonio Gramsci ugye, az Olasz Kommunista Párt főtitkára volt, ellenben a börtönben ráért írni, és egy sor olyan dolgot letett, ami tényleg radikálisan átalakította a marxi gondolatrendszert. Ezt főleg a nyolcvanas évektől angol, német, holland - főleg holland -, és néhány amerikai nemzetközi politikatudós fölkarolta, és egy olyan neogramsciánus irányzatot alakítottak ki, amelyet a leghasználhatóbbnak ítélt meg ahhoz, hogy feltárjam a társadalom uralmi szerkezetét is a Luhmanntól korrigálva átvett funkcionális szerkezet mellett. Ezt kidolgoztam három tanulmányban, melyeket 2004-ben a trilógia első kötetével párhuzamosan a Politikatudományi Szemlében, a Jogelméleti Szemlében és a Szociológiai Szemlében is megjelentettem. És ennek elnevezésére Szociológia Szemlében megjelent cikkben a „társadalom kettős szerkezetének elmélete” címet használtam. Amiben az egyik már egy marxi alapú, a másik pedig egy luhmanni alapú szerkezetet jelöl, és a neogramsciánusok adták a marxi alapot hozzá. Ezért a kettős jelző.

Na és az a lényeg, hogy utána, ahogy megcsináltam a trilógia első kötetét, a szociológiai kötetet, ebbe már belekerült az új elméleti vonalam is, és egy sor régi dolgomat még alaposabban átalakítottam. Én Luhmanntól úgy váltam el '90 őszén, hogy „Ön tévedett szerintem fiatalkorában, csak ezt azért nem lehetett látni, mert ez nem volt konzekvens, de most, hogy az utóbbi időben egyre konzekvensebb, most egyre jobban kijönnek a problémák vele!” Nos, 2003-4-re már totálisan féloldalasnak láttam a Luhmann-elméletet, és a másik felét tizenöt éve alatt tudtam kidolgozni a neogramsciánusok alá-fölé vetettség elemzéseinek bemutatása alapján. Amikor aztán ezt a neogramsciánusok alapján megírtam, és belekerült a trilógia szociológiai kötetébe 2004-ben, akkor támadt egy ötletem, és kiemelve továbbvittem az új neogramsciánus vonalat egy külön kis kötetben, mert ez egyre jobban érdekelt. Ez lett a *Globális uralmi rend* című kis kötetem 2005-ben a Kairosz Kiadónál. A neogramsciánusoknak sok-sok alakja van, de aki legjobban rám hatott, az a Kees van der Pijl volt, aki holland, de Sussexben tanított Angliában. Ahogy már mondtam egy vaskos kötete fönt volt az interneten, és e-mailen kapcsolatba kerülve vele fölhívta a figyelmemet rá, és elolvastam. Az ő központi témája - nemzetközi politikai történészként, és mivel neomarxi beállítottságú ezért ez nemzetközi *gazdaságpolitikai* irányt jelent nála - a globális uralmi átalakulás, és az egész kelet-európai rendszerváltást is ő ebben a globális átalakításban kutatta. Egy kis tanulmánya jelent meg erről, és ennek az a lényege, hogy mi lett a kelet-európai rendszerváltáskor az *európai opcióval*, és ez miért bukott meg?! Ez egy kis húszoldalas cikk volt egy 2001-ben megjelent neogramsciánus kötetben, feltárva a kelet-európai

átalakulások háttérében az ezek irányítását célzó nemzetközi politikai küzdelmeket az USA és a főleg a Németország között. Én, aki eléggé benne voltam ebben '88-89-ben, akkor döbbsentem rá, hogy ténylegesen mi is történt! Tudniillik mi itthon a globális hatalmi és a többi küzdelmet nem ismertük. Voltak hallomások, meg minden, de valójában szisztematikusan nem tudtam utánanézni ezeknek. Tehát mi csináltuk a rendszerváltást, mint a hályogkovácsok, hogy a végén nem is tudtuk, hogy mit is csináltunk. Pijl pedig leírta, hogy mi is történt a kelet-európai átalakulásokban, és hogy a kezdetben még reális eséllyel rendelkező európai opció hogyan bukott meg, és ezt legyőzve az amerikai opció győzött. Ezt írta le egy húszoldalas tanulmányban, és az egész mellbe vágott!

K.: Te akadtál rá? Vagy valaki felhívta rá a figyelmed?

V.: Azt hiszem, hogy ez 2003-ban volt már, amikor Polányi nyomán már a luhmanni elmélet kiegészítését a korrigált marxi elmélettel is elfogadtam, és a globális hatalmi rendhez kerestem anyagokat - már nem ellenségesen a marxi anyagokkal szemben sem -, és így erre a cikkekre ráakadtam. Egy angol nyelvű kötetben volt ez, és a Szabó Ervin központi könyvtárban találtam rá 2003 körül. Egészen mellbe vágott, és utána már úgy csináltam meg akkor a 2004-ben a trilógiai szociológiai kötetemet, hogy a kettős társadalmi szerkezetből az uralmi szerkezetet jórészt erre alapoztam. Utána ez kinyitotta a szememet, hogy ilyen globális hatalmi szerveződések bukkannak elő egyre inkább. Pijl és társai nemzetközi politikai történészek, gazdaságpolitikai történészek, és ők a politikát nemzetközi és globális szinten kutatják, és ő maga több kötetében sok-sok évig ezt kutatta. Az e-mailében a figyelmemet arra az internetre is feltett kötetére hívta fel, amelyben az elmúlt három-négyszáz évben a nagy gazdasági tőkéscsoportok egymás elleni harcait, az angol, holland, francia, német és a többi nagytőkés csoport küzdelmeit és szövetségkötéseit mutatta be, melyeknek a háborúk és a két világháború is csak a felszínen megjelenő csúcsai. De ugyanígy a napóleoni háborúk is. Tehát azt mutatta be a nemzetközi európai és ezen túlnyúló transzatlanti szinten – ugye Amerika is bejött már a képbe 1800-as évek második felétől –, hogy tulajdonképpen milyen óriási tőkéscsoport harcok voltak egy-egy országon belül is, meg országok között, és tulajdonképpen azok a nagy történések, amiket a felszíni tematizálásban ismerünk – az első világháború, a második világháború, vagy a krími háború az oroszok ellen és a többi –, ezek tulajdonképpen mennyire a mögöttes, nagy összefonódások illetve egymás ellen harcoló nagy tőkéscsoportok harcai is voltak. A fő táborok ebben pedig a pénztőke és a termelő tőke közötti nagy harc az utóbbi évtizedekben, de előtte inkább a kereskedő tőke és a termelő tőke között húzódtott a tábornegoszlás. Tehát Pijl és társai ezeknek a nagy kutatói, és azt lehet mondani, hogy én, aki ennek a szisztematikus anyagát soha nem kutattam, és évtizedek kellenek hozzá - sok-sok évtized, sok-sok emberrel -, ezt tulajdonképpen összefoglalva Kees van der Pijlnél megtaláltam.

Az a lényeg, hogy egyre jobban akkor előttem volt, hogy ez tulajdonképpen a társadalomnak az a szerkezete, ami Bourdieu-től nekem már azért jobban képben volt, és láttam, hogy Luhmann ezeket teljesen kihagyta. Így Pijlék és a neogramsciánusok még jobban a szemem elé hoztak egy óriási, összefonódott empíriát. Néhány hét alatt elolvastam Pijlék anyagait, és utána elkezdtem utánanézni a Szabó Ervin központi könyvtárban és az interneten, és rengeteg anyagot találtam. Több dimenzióban feldolgoztam a globális uralmi rendben összegződő változásokat az utóbbi évtizedekben, és akkor kihasítottam a 2004-ben megjelent a szociológiaelméleti kötetemből az ehhez passzoló részeket, és hozzávéve a Pijlék elemzéséből levont következtetéseimet megjelentettem „A globális uralmi rend” című kis kötetemet 2005-ben. Ugyanis láttam, hogy ez annyira eltér a Parsons, Luhmann, Habermas és a többi elméleti anyagtól, hogy egy sor ember, aki ezekre érzékenyebb lenne, az nem fogja elolvasni, ha ez nagyon be

van ágyazva egy nehezen érthető, absztrakt négyszáz oldalas anyagba. Rögtön félredobják, nem olvassák el. Én tudom, hogy milyen nehéz nyelve van Parsonsnak és Luhmann-nak. Így egyrészt az volt a szándékom a kis kötet elkülönített megjelentetésével, hogy kiemelem belőle a globális uralmi részre vonatkozókat, és a már továbbolvasottakkal összekötöm ezeket. A kis kötetrel így még jobban kiszabadítom ezt a gondolati vonalat – döntöttem el –, és ez lett „Globális uralmi rend” a Kairosznál. Ennek vezetője Bede György, aki nekem már a „Média hatalom” című könyvemét is szerkesztette 1995-ben, akkor még a Windsor Kiadónál.

K.: Kicsoda?

V.: Bede György.

K.: Bede György.

V.: Most nyolcvanöt éves a Gyuri bátyánk - ő '30-as születésű -, megkerestem őt 2004 végén, hogy lenne most is egy kötetem, mondja „Hozd el!” Elvittem, és a „Globális uralmi rend” címmel egy ilyen kis kétszáz oldalas kötetet megjelentettem. Mondom, a nagyobb része benne van, beleágyazva a nagy 2004-es szociológiaelméletembe, csak éppen így jobban ki van szabadítva. Na, most ez a kiszabadítás engem is elvitt társadalomelméleti szinten, mert ez a gondolati szál volt számomra is az új impulzus. A kis kötet megjelenése után óriási olvasmányanyag következett számomra. Főleg angol nyelven jelent ez meg, és én tulajdonképpen igazán a tudományos munkát illetően az egyik témaként ebbe mentem bele, és így jött ki aztán 2008-ban egy második kötet „Globális uralmi rend 2.” címmel. Ez volt akkor, de ezek aztán annyira befogtak a tudományos kutatást illetően, hogy...

K.: Ennek a kettős társadalmi szerkezetnek az alaptézise hogyan foglalható össze?

V.: Hát - röviden összefoglalva - a társadalmat úgy is lehet nézni, ahogy Max Weberől kezdve a szociológiaelmélet fő vonala tett, és azt mondták az 1900-as évek elejétől - és a végén legtisztábban Niklas Luhmann -, hogy mi, egyes emberek cselekszünk, akarunk, mozgunk, ellenállunk stb., de tulajdonképpen a nagy intézmények meghatározzák a cselekedeteinket, akaratunkat, ellenállásunkat. A politikai intézmények, a gazdasági intézmények, a jogi intézmények, a média, a vallási intézmények, tehát ezek, amelyek strukturálisan és funkcionálisan szerkezetet adnak a pillanatnyi társadalmi eseményeknek. Például a magyar társadalomban a politikai szerkezet, a jogi szerkezet, a vallási szerkezet stb. adják a magyar társadalmat, és ezekbe a tartós intézményrendszerekbe az egyes emberek milliói beleolvadnak. Mi csináljuk, tesszük a cselekedeteinket, akaratunkat, és ellenállásainkat, de ténylegesen ezeket az intézményeket mozgatják. Ennek a végpontja a luhmanni elmélet, mert ő már a társadalom szerkezetét, ezt a stabil szerkezetet egy intézményes funkcionális rendszerként fogja föl, melyben alrendszerek differenciálódnak, együttműködnek, és egy sor mechanizmus finom összerendeződése a társadalom.

Aztán van a másik szerkezet, amely teljesen kicsúszott ebből a társadalomelméleti vonalból, Weber, Parsons, Luhmann vonalából, és ez pedig a társadalomnak az embercsoport-szerkezete. Tehát az, hogy különböző szempontok szerinti embercsoport-tagoltságok is tartós struktúrákat jelentenek. Például a vallási tagoltságból, a katolikus, református és a többi.

K.: Igen.

V.: Ami gyakorlatilag az utóbbi időben elhomályosult nálunk, de az 1920-as években egy katolikus és egy református összeházasodása a falvakban szinte lehetetlen volt, vagy nagymértékben problémás volt.

K.: Igen, igen.

V.: Na, most ezek egy része megszűnt, vagy legalábbis csökkent a mindent meghatározó erejük, de léteznek. De a tartós vallási tagoltságon túl egy csomó ilyen szerkezeti, strukturális embercsoport-elkülönülés létezik, például zsidó/nem zsidó, a cigány/nem

cigány stb. De ugyanígy a falu – város eltérő szocializációs hatása, és ennek lenyomata az emberek cselekedeteire, értékválasztásaira.

K.: Igen, igen.

V.: A következő a jövedelmi különbségek szerinti tagoltságok. Mert a jövedelem szerinti különbségek pedig az életmódok különbségét hozzák, ez pedig kulturális tagoltságot von maga után. Tehát különböző típusú embercsoport-tagoltságok vannak, és a tagolt csoportok egymással szemben a dominanciára és az alávetésre törekvést hozzák magukkal. A velem egy csoportban levőnek a szimpátia és a szolidaritás jár, a másikkal szemben pedig az idegenség, esetleg egészen a gyűlölködésig elmenően. Tehát tulajdonképpen az embercsoportok küzdelmei a következmény az embercsoport-struktúra tematizálásának, amelynek az egyik tiszta megfogalmazása Marxnál található, aki osztályként ragadta ezeket meg. De vannak elitelméletek, amelyek elitek küzdelmeként írják ezt le.

Nos, ez a társadalom másik szerkezete, melyet Luhmann – egy hosszú elméleti vonal beteljesítőjeként – kihagy az elméletéből, és csak a társadalom funkcionális-intézményi szerkezeteként ragadja meg a társadalom működését. Ezt ő tökélyre vitte, és ebben a dimenzióban rengeteg mély meglátása van. Ez ragadott meg benne, és ezeket át tudtam tőle venni, de ellenben egyre jobban láttam, hogy van a másik szerkezet, az embercsoport szerkezet, és ezt kihagyja. Ezt vettem a szemére '90-es búcsúzásunkkor, hogy ez egy hibás fiatalkori elméleti döntéséből ered, csak a hiba újabban kezd látszani az elméleti megoldásaiban. Bourdieu és a neogramscianusok nyomán ezt rövidítve a társadalom uralmi szerkezetének is nevezhetjük, mert az embercsoportok különböző módon dominálnak a másik fölött, azokat háttérben akarják nyomni, a saját csoport meg inkább a szimpátia, szolidaritás és összetartás terrénuma. És ez (is) állandó struktúrát, szerkezetet jelent a különböző társadalmakban, a magyarban, a németben, a franciában és a többiben. Ezek a struktúrák is állandóan léteznek, az ebből fakadó uralmi dimenziót pedig a marxi elmélet tette a középpontba, noha ez éppúgy féloldalas, mint a luhmanni vonal, mert ez pedig csak ezzel azonosítja a társadalmat, és a funkcionális-intézményi struktúrák önálló dimenzió jellegét nem is észleli. Én ezt a két elkülönült elméleti vonalat igyekeztem szintézisre hozni a társadalom kettős szerkezetének elméletével.

K.: Igen, igen.

V.: Ez nekem a neogramscianusokkal való találkozással egyre jobban letisztult, és ezt két kötetben megjelentettem. A globális uralmi rend két kötete lényegében ezt az uralmi szerkezetet vitte tovább, amely a társadalmi elitek harcát, az embercsoport-harcokat elemezte. Ezekből számomra egyre nyilvánvalóbb volt, hogy az utóbbi hatvan-nyolcvan évben a nemzeti társadalmon belüli embercsoport-küzdelmek egyre inkább globális szintű csoportosulások küzdelmeivé alakulnak át, pontosabban az utóbbiak meghatározzák a nemzeti társadalmon belüli harcokat is, és nem tévedünk, ha a globális dominancia átgyűrűzését látjuk az országon belüli politikai küzdelmekben is. Ez nemzetközi szinten korábban államok közti nemzetközi jogként, nemzetközi szerződésekként létezett. De egyre jobban a kapitalizmusnak egy olyan átalakulása ment végbe Nyugaton 1970-től kezdve, amely a korábbi jóléti nemzetállami kapitalizmusok között egyre jobban lebontotta a határokat, és arra kényszerítette a nemzetállamokat a hetvenes évek közepétől, majd még erősebben a nyolcvanas években, hogy feladják önállóságukat, és lényegében egy globális kapitalizmus jött létre. Ennek menetében a korábban az egyes országokba bezárt tőkés csoportok egyre jobban globális szinten szerveződnek meg egymással szemben. Amelyek persze voltak korábban is kevésbé fontos összefonódások formájában, de most már a nemzetállamok és a nemzeti politikáknak a lehetőségei is egyre jobban leolvadnak, és egyre inkább globális szintű szerveződések határozzák meg a meggyengült nemzetállami politikai rendszerek mozgásterét. E globális összefonódások

és szerveződések közül a legerősebb - a neogramsciánusok leírásai, empirikus elemzései alapján - az összefonódott amerikai-angol-holland nagytőkés konglomerátum. Az utóbbi háromszáz évben - írja le a Kees van der Pijl a *The Making of Atlantic Ruling Class* című kötetében - eleinte az a holland tőke volt a domináns, mely az 1600-as években a tengeri hatalma révén, és pénzközponti Antwerpen, Amszterdam révén uralta Európa nyugati részének ipari és kereskedelmi fejlődését. Tehát tengeri hatalom Hollandia plusz pénzügyi hatalom az 1600-as években, ám lassanként feljött mellé Anglia, és az 1600-as évek végére nagy háborúkkal a tengeri hatalmat átveszi tőle a primátust. De úgy veszi át, hogy ez nem a hollandok leverését jelenti, hanem csak azt, hogy az összefonódott pénzügyi és tengeri hatalom terén Hollandiából lassan a kistestvér válik. Kistestvérré Anglia mellett, és Antwerpen szerepét a London City veszi át. A London City és az angol ipari-tengeri hatalom így egy holland-angol kettőssel, de angol dominanciával viszi tovább a nyugati világ feletti dominanciát. És ez az, ami uralja egyre inkább a kontinentális Európát - a napóleoni háborúk és Napóleon legyőzésével végül a sok évszázados francia akadályt is elhárítva. Az 1800-as évek első felében Anglia a nyugati világ vitathatatlan motorja, pénzügyi központként a London City. Ám lassanként az alávetett Amerikai Egyesült Államok egyre jobban kitör a kistestvér-szerepből, az angol-holland pénzügyi központok alárendeltségéből. New York bankár családjai az 1900-as évek elejétől fokozatosan megtörik a City a domináns szerepét felettük. Így az angol-hollandból lassanként egy Amerika-vezetésű amerikai-angol-holland banki konglomerátum alakul ki a nagy amerikai bankár családok vezetésével, akik addig eleinte még a kistestvérek voltak a London City mellett. Így az elemzés végén azt lehet mondani, hogy mára egy összefonódó amerikai-angol-holland-angol bankárkör vette át a globális uralmat annak menetében, hogy 1970-től a kapitalizmus struktúraváltása megindult, és az 1980-as évek végére lezárulva a korábbi nemzetállami-jóléti kapitalizmus helyére a globális-monetáris kapitalizmust hozta létre. Csak megjegyzem, hogy mi ezt itthon még nyomokban sem dolgoztuk fel szellemileg, amikor '89-ben a rendszerváltásra törekedve csatlakozni kívántunk a nyugati kapitalizmushoz.

(...)

V.: A neogramsciánusok írásaiból tehát ezt rekonstruálni lehet, és azt, hogy az elmúlt háromszáz év végére az 1900-as évek közepére az Amerika-vezetésű, amerikai-angol-holland bankár körök uralják a világot, szemben a francia, belga és a német alávetett tőkés csoportokkal. A világháborúkat tulajdonképpen ezeknek mélyben végbemenő küzdelmeknek a felszíni megjelenéseinek lehet mondani. Az amerikai-angol-holland összefonódásban a 1970-es évektől pedig a régebbi jóléti-nemzetállami kapitalizmus válságba jutott, és egyre jobban az újfajta neoliberais politikába csúszott át. Ez Angliában indult a '70-es évek közepén Thatcherékkal, Friedman elméletére támaszkodva, és tőle ezt az összefonódáson belüli erősebb hatalom, Reagan Amerikája átvette, és akkor lényegében az amerikai-angol vezetéssel meg tudták ezt valósítani a válságok nyomán megroggyant egész Nyugat-Európában. Majd az egész világban is a Világbank és a Valutaalap nyomásait és kényszereit fölhasználva. Ezzel lényegében egyre jobban létrejött egy neoliberális globális kapitalizmus, amely kötelezte az államokat a határlebontásokra a pénzügyi tőke és a többi tőke mozgása előtt. Ennek révén a '90-es évek elejétől egyre jobban ez az amerikai-angol-holland bankár-pénzügyi dominancia alakult ki, amely a globalizációval szétterített termelést is szervezi, és ez egyre több területen uralomra kerül.

Nos, ez a globális uralmi rend lényege, és 2003-2005 között főleg ezen dolgoztam. A második kötet pedig ezt még tovább vitte el. Ezt különösen Kees van der Pijl nyomán

írtam, akinek megjelent 2006-ban egy csodás könyve, amit már előtte reklámoztak, és alig vártam már, hogy a kezembe vegyem. Ennek a címe „Global Rivalries” – Globális rivalizálások, és a reklámja nyomán már a megjelenés előtt meg is rendeltettem a szegedi tanszékekkel, majd lefénymásoltattam. Ez egy kb. négyszáz oldalas kötet, aminek megírását Pijl csak 2005-ben fejezte be, így még a 2003-as az iraki háború is benne volt már, és tulajdonképpen 1950-től indul. A korábbi kötete ugyanis az 1600-as évektől indult és 1970-ig vitte a nyugati tőkés csoportok küzdelmeinek a bemutatását 1984-ben megjelenve. Ez pedig már csak az utóbbi ötvenöt évet fogja át a nyugati világ fejlődésében, de így sokkal részletesebben tudja elemezni a történéseket és a mozgatórugókat. Így azt, amikor 1948-tól a két világhatalom kialakul, a szovjet, meg az Amerika vezette nyugati világ, és a könyv tulajdonképpen a belső történéseket az egész nyugati világon belül elemzi: az alávetett, megszállt németek, az olaszok időnkénti lázongását az amerikai dominancia ellen, de különösen a franciák ellenállását de Gaulle hatalomra kerülése után 1958-tól, és a többi. Micsoda harcok voltak ott is belül! És a másik oldalon az orosz, a szovjet birodalom orosz vezetéssel, mely felé a közeledést az USA erős kézzel kontrollálta, de ez ellen milyen kitéréseket próbáltak meg a németek és az olaszok! Tulajdonképpen Pijlnek ez a könyve az elmúlt hatvan évnek a nagy nemzetközi politikai történéseit elemzi, és ebben ismét kitér a kelet-európai rendszerváltásokra, amiről én először olvastam tőle, hogy miképpen is történt a rendszerváltás globális szinten. Ám ebben a könyvben már több kelet-európai levéltári anyaghoz is hozzá tudott jutni, és Szentpéterváron és néhány más nagy levéltárban is anyagot tudott találni ehhez. E mellett ebben a 2006-os könyvében már az elmúlt húsz év is benne volt, hogy például miképpen került sor ’99-ben Szerbia bombázására! És akkor hogyan jöttek a nyugati koalíciós partnerek között ennek kapcsán új törések, különösen az USA-val nyíltan szembekerülő német-francia páros a 2003-os iraki háború folyamán. Tehát azt lehet mondani, hogy az elmúlt hatvan évnek egy alapos, feltáró jellegű globális politikatörténete ez a könyv.

Na most erről írtam egy kb. hetvenoldalas anyagot, mert tudtam, hogy ezt a négyszáz oldal nem fogják lefordítani egy ideig magyarra. Fontosnak gondoltam, hogy amit mi már öregebbek tudunk egy kicsit a régebbi napilapi hírekből, most a könyv leírásai kapcsán tényleges folyamatában is lássák minél többen, hogy miként történtek ezek ténylegesen a mögöttes globális rivalizálások révén. Írtam tehát egy terjedelmes összefoglalót a könyv elemzéseiről, meg is jelent a Jogelméleti Szemlében „Európa amerikai ellenőrzése” címmel. És akkor utána eldöntöttem, kiadok egy második kötetet „Globális uralmi rend 2” címmel, aminek ez volt a legfontosabb része. Valóban jól tett a kötetként kiadása, mert többen csak így olvasták el, így jutottak hozzá. Emlékszem, Andor László írta - akiből uniós biztos lett éppen ezután - „Ultrahang a világhatalomról” címmel, hogy áttörést jelent Kees van der Pijl magyar recepciójában a könyvem. Ő ugye elég balos, de hát Pijl - túl a számomra fontos marxista tudományos kiindulópontjain - valóban marxista is.

K.: Igen.

V.: Andor és társai abszolút balos teoretikusok. Van egy csapatuk, akik az utóbbi időben egyre erősebbek. Ilyen balos teoretikus egyetemi kör ez, és közéjük tartozik Andor László is. Úgyhogy Andornak tetszett ez a könyvem, vagy legalábbis érdekesnek találta. Ezt onnan is tudom, mert akkoriban egyszer összefutottam véletlenül Deutsch Tamással egy presszóban, és kérdezem „Hogyhogy nem Brüsszelben vagy?” Erre mondja: „Épp onnan jövök! De – mondja – hadd mondjam már, épp meghallgattuk az Andor Lászlót, és rólad beszélt.” Ugyanis biztos-jelölti meghallgatása volt, és Deutschék fanyalagva kritizálták az olvasottságát, mondván, hogy ő csupa baloldali szerzőt olvasott csak, és erre mondta, hogy »dehogyan! A Pokol Béla „globális uralmi rend” című könyvét épp most fejeztem

be.”« Szóval Deutsch egy kicsit neheztelően mondta, hogy milyen baloldali ember dicsért engem, de én mondom: „Akkor már rossz ember nem lehet, ha engem olvas!” Na mindegy, de ebből gondolom, hogy tényleg olvasta Andor ezt, így a baloldal felé is lett hatása.

Aztán utána írt rólam egy kemény balos, de olvasott alak, Sebők Miklósnak hívják. Ő máskülönben a szemináriumomra járt, a PhD-szemináriumomra az ELTE-n 2008 körül, ahol én ezt a könyvet egy példányban lemásoltattam, és mindig odaadtam a diákoknak, a PhD-seknek, akik ugye tudósjelöltek, továbbmásolásra, és azokat mindig megbeszéltük a szemináriumon. Nekik el kellett olvasni ezt, kb. hetven-nyolcvan oldalnyi anyagot egy-egy alkalomra. Ott volt ez a Sebők Miklós, aki később az egyik legkeményebb baloldali teoretikus lett. Például épp most láttam egy hónapja talán, hogy valamilyen nagy baloldali összejövetelen, ahol Heller Ágnes és a TGM mellett ez a Sebők volt a harmadik vezérszónok. Úgyhogy ő időközben egy nagy teoretikus lett. Nos, írt egy cikket rólam, azt hiszem, „A beágyazottság hiánya Pokol Béla Kees van der Pijl feldolgozásában” címmel. A problémája az volt a cikkemmel, hogy az jó, hogy én azt feldolgozom, mivel Pijl egy nagy baloldali teoretikus, de mivel én nem vagyok beágyazva a baloldali eszmevilágba, sőt kifejezetten ellenséges vagyok velük szembe, ezért ez lehetetlenné teszi, hogy igazán feltárjam a mű lényegét.

K.: Igen.

V.: És ezért külön cikket ír rólam. Na de az a lényeg, hogy az Andor László meg nagy elismeréssel írta, hogy áttörés következett be a cikkemmel. Ezt a nagy baloldali gondolkodót én hoztam be Magyarországra.

K.: Akkor végül is az az értékelés, hogy a Pokol Béla neomarxista fordulata, ez...

V.: Hát azt azért Andor sem mondta, de nem csinált ügyet abból, hogy én a politikai arénában jobboldaliként vagyok regisztrálva.

K.: Ezt a gondolatsort nem vitte tovább.

V.: De én csak teoretikusan használom fel Pijlét, nem veszem át az ideológiai nézeteiket. Nem tudjuk megérteni a társadalmi működést, hogyha a társadalomnak erre a szeletére azt mondjuk, hogy nem létezik!

K.: Világos!

V.: És ezt pedig a legjobban a neogramsciánusok tárták fel empirikusan. Például ez a négyszáz oldalas munka, ez a Global Rivalries - hát ezen sokat kellett dolgoznia Pijlnek. Sok tízezer, százezer oldalt kellett elolvasnia, aztán négyszáz oldalban lerakni az egészet. Ez nekem két hetembe került, amíg elolvastam, nekem nincs időm elolvasni a sok-sok tízezer oldalt! Fontos, hogy egy megbízható ember, aki tudom, hogy tényleg szisztematikusan átnézi a könyveket, és bemegy a levéltárakba az események ellenőrzésére, ahová én nem tudok utánanézni! Én mindig igyekszem a legjobbakat megfogni, és nem érdekel, hogy baloldali vagy jobboldali! Máskülönben Pijlnek tényleg marxista hite van, mint általában a legtöbb neogramsciánusnak. Tudniillik egy dolog, hogy valaki a marxi elméleti alapot is vallja, és más dolog, hogy mennyire a marxista ideológiai következmény mozgatja a politikai álláspontját. Tehát ő marxista is egyben, de a műveit használva az ember azért megmaradhat semleges tudósként, és csak Marxnak néhány kiindulópontját veszi át.

Nos, én csak a marxi elméleti alapokat veszem át, integrálva ezt a másik szerkezetbe. Volt nálam néhány napja például egy PhD-hallgatóm az ELTE-n, a Megadja Gábor, aki nagyon tehetséges, de kifejezetten konzervatív. Ő ezt a Molnár Attilától vette át, aki szintén kifejezetten konzervatív, és Gábor szociológiát tanult nála, a szociológiát végezte el, és úgy jött a politológiai PhD-re, ahol hozzám is járt. És akkor az a lényeg, hogy mondtam neki, hogy teljesen olyan, mint a Molnár Attila, aki egy konzervatív politikai filozófiában nevelődött, noha szociológiát végzett ő is. Szóval, aki eleve már

konzervatívként fogja föl magát, és az a beállítódása hogy „Hát ezeket a mocskos kommunistákat én nem olvasom el!”. Ám akkor a világ működésének egy sor aspektusát levágja a megismerés elől. Mondom: „ugyanúgy, ahogy a Max Weber száz évvel ezelőtt mondta, »az értékmentes társadalomtudomány« után törekedni kell!”. Na most ez egy problémát jelent ma is, és én is azon gondolkodom, hogyan lehetséges ez?! Ugyanis amit én a társadalomról mondok, ha értékeim vannak, akkor ez a mondandó elfogultsággal terhelt. És Max Weber is ezen szenvedett, tudniillik az értékmentes társadalomtudomány lehetőségén. Mondom a Gábornak: „Én tulajdonképpen száz év után ugyanezt teszem, de én úgy oldom meg, hogy két lépésben fogok neki. Az a baj a Molnár Attiláékkal, hogy ők előre konzervatívak. Na most ezért az ilyen „mocskos kommunistákat” nem fogja elolvasni. Ám ha abból indulok ki, hogy én tulajdonképpen elsősorban tudós vagyok, akkor mindent elolvasok, ahol úgy látom, hogy jó meglátások és információk vannak. Az utána aztán egy másik oldal, hogy én a bárkitől nyert információt hogyan dolgozom fel. Van egy tudásanyagom, és megnézem, hogy itt és most Magyarországon, vagy egész Európában milyen politikai értékszemlélet a helyes, melyik az, ami segít? *Mert nem vitás, hogy vannak politikai értékeim és értékválasztásaim, és nincsenek mozdulatlan politikai értékeim. Tehát amennyiben például látom az utóbbi tizenöt-húsz évben a társadalom osztályharcait, elitküzdelmeit, akkor ez a tudásanyagom meghatározza, hogy a politikai harcokban én melyik oldalon fogok állni. Például a tudásanyagom nyomán úgy gondolom, hogy egy fölolvadó nemzeti társadalom óriási problémákat fog okozni Európában. És még majd hadd mondjam ennek kapcsán a demográfiai problémát, aminek komolyságára csak az utóbbi hat-hét évben figyeltem fel.*

K.: Igen, arról majd külön is rá akarok kérdezni.

V.: Tehát az a lényeg, hogy nekem a tudás mindig azt jelenti, hogy teljesen elfogulatlanul igyekszem szétválasztani benne a feldolgozás folyamán a hasznos információt és a politikai értékeimmel esetleg szembenálló politikai álláspontokat, és ez utóbbi nem akadályoz meg abban, hogy felhasználjam a jó információkat. Úgy, ahogy az Andor László is. Azt, hogy én jobboldalinak vagyok kategorizálva ő tudja, és hogy én tulajdonképpen az ő politikai táborában nem vagyok elfogadható. Igaz, hogy akkor a G. Fodor a jobboldalon meg úgy tekint rám, hogy volt egy marxista fordulatom. A Sebők Miklós pedig „A beágyazottság hiánya okán...” nem vesz komolyan nem baloldali szerzőt. Én mindkét utóbbit önsorsrontónak vélem, félreértik a társadalmi valóságot, akik így közelednek a társadalomtudományhoz.

K.: Az Andor tulajdonképpen abba a vonulatba tartozik, ahova a Szigeti Péter is. Nem? Körülbelül.

V.: Igen, de ő nem doktriner. A Szigeti Péternél föl se merülhet, hogy valamit ma már átvegyem tőlem. Tehát látod, ebben van a különbség, a doktrinerség! Úgy, ahogy a G. Fodornak nyilván föl sem merül, hogy valamit átvenne egy marxista gondolkodótól, és engem épp a marxista fordulattal jellemez. De ugyanez Szigeti a másik oldalon. Na most ehhez képest Andor László úgy gondolom nem ilyen - személyesen nem ismerjük egymást, nem is találkoztunk soha, feltehetően nem is fogunk. Szigeti Péter teljes mértékben bigott, hogy úgy mondjam, és ő már ugye ilyen, hát ugye az ő apja, az a Lukácsot is balról támadta.

K.: Hát igen, az egész családi háttere is.

V.: Valamikor én egész jól megvoltam vele, mert ő egyel alattam járt a Jogi Karra, tudod, és valahogy úgy alakult, hogy mikor én nagy lukácsista voltam, akkoriban egy rövid ideig, akkor összejöttünk egy-két elméleti megbeszélésre.

K.: Bár én nem tudom, hogy ő volt-e lukácsista.

V.: Abban az időben mindenki lukácsista volt! De ő inkább keményebb marxista volt, mivel az ő apja pont Lukácsal összerúgta a patkót, és ezért lett kegyvesztett az Aczéléknál.

K.: Igen.

V.: Lehet, hogy ő akkor is még balosabban állt, mint maga Lukács, de nem vitás, hogy akkor mi egész jól megvoltunk egymással. Megkeresett, egyyel alattam járt, és konzultáltunk. És ha utána barátok nem is lettünk, de többször együtt is söröztünk úgy '77-78 körül. De aztán amikor bekerültünk oktatónak egyetemre - ő is ott maradt, ő a „Tudszoc” Tanszéken maradt, én meg aztán az Államjogra kerültem vissza -, akkor lényegében már nem volt közelebbi baráti viszony közöttünk. Bár együtt fociztunk, nagyon jó focista a Péter, a „Szicsó”. Én egyre jobban Luhmann nyomán haladtam, és akkor is volt már egy vitánk. Ő nagyon figyelte akkoriban az anyagaimat, de tulajdonképpen úgy tekintett, mint egy burzsoá elhajlót. De eleinte nem volt baj nála, hogy ez egy antimarxista elmélet. Ekkor a társadalom modernizációját dolgoztam fel Luhmann nyomán, a funkcionális alrendszerű differenciálódást a modernizáció menetében, és ez érdekelte őt is, de inkább csak mellékágként, amit bedolgozhat a marxista elméletbe. De amikor beszálltam a politikába '95-től, akkor még inkább úgy tekintett engem, mint jobboldalit. Tehát ami megvan az Andorban, aki nyitottabb, és számára mindegy volt, hogy ő engem jobboldalinak regisztrált, de azért elolvasta a munkámat, és áttörésnek minősítette a baloldal számára is. A Tamás Gazsi írta ennek kapcsán 2003 körül, hogy „a Pokol Béla a kommunista Polányi Károlyt elemzi, és úgy látszik, hogy ott a jobboldalon nincs olyan fegyelmezés, mint nálunk a baloldalon!” És úgy értékelte, hogy ez jó dolog. „Hát nálunk merne valaki elolvasni a másik oldalról valakit!” - kesergett.

Na most, az a lényeg, hogy egy Szigetinél az föl sem merül hogy nem baloldali társadalomelméleti szerzőt is olvasson. És az a Sebők, aki azért sokkal mélyebb gondolkodónak tűnik, mint a Szigeti, de teljesen nyilvánvaló, hogy azért, ha a jobboldal felől jött valaki politikailag, akkor ő azt mondja a tudományos munkájára is, hogy „A beágyazottság hiánya...” Én persze leírtam a tanulmányomban, hogy azért a Kees van der Pijl egyes elemzéseit vigyázva kell kezelni, mert például a Szovjetuniót oly mértékben dicsőíti néha a 2006-os könyvében, hogy azért a tanulmányom bevezető soraiban figyelmeztetek erre a hibájára. Én, aki belülről végigéltem ezt, én tudom, hogy óvatosan kell a szovjet birodalom valóságát kezelni. Ugyanis ezeknél a baloldali nyugati marxistáknál azért tudni kell – még, ha jó tudósok is –, hogy kissé elfogultak. Szóval én, aki belül éltem, bár hál' Istennek a Kádár-rendszer nem volt olyan rossz már, mint az echte szovjet rendszerek voltak, köztük a mi Rákosi rendszerünk.

K.: Igen.

V.: Ezért én sokkal szkeptikusabb vagyok, mint Pijl. Na most ez a „beágyazottság hiánya” annak, aki teljes mértékben elfogadja ezeket a szovjet rendszert dicsőítő sorokat. És ezért teljesen nyilvánvaló, hogy ők az egész szovjet rendszerről sokkal pozitívabban gondolkodnak. A Szigetinél ez evidens, hogy gyakorlatilag sokkal elnézőbben néz vissza az elmúlt hetven évre és a szovjet rendszerre, mint én.

K.: Igen. Na most ezt a témát lezárva, ha ezt a korszakot nézzük - tehát a 2000-2010-es korszakot -, akkor volt neked egy kalandozásod tulajdonképpen a társadalmi reputáció irányába is. Tehát amikor arról írtál, hogy Magyarországon az akadémiai rendszer és az akadémiai állomány hogyan épül ki, és hogy itt milyen következetlenségek vannak.

V.: Igen.

K.: És írtál lobbiharcokról, írtál klikkekről.

V.: Igen, igen.

K.: És arról, hogy a mérhető kritériumoknak mennyire nincs tekintélye.

V.: Igen.

K.: És ebben az időszakban talán még az is felmerült, hogy hát kellene, hogy esélyed legyen arra, hogy az Akadémiára bekerülj. Végül is most hol tartasz az idézettségi mutatóidat tekintve? Emlékszem, akkor valami 1100-1200 volt.

V.: Igen, igen. Hadd mondjam, hogy maga ez a gondolkör nekem úgy jött elő, hogy '85-86-ban rábukkantam a tudományszociológiára, míg korábban a szociológiaelmélet mellett az ágazati szociológiák közül csak a jogszociológia és politikai szociológia érdekelt. Szociológiaelméletben ugyanis az alapom az volt, hogy különböző alrendszerek vannak, a tudomány, a politika, a jog, a vallás, a művészet stb., és minden alrendszernek egy belső logikája van. A luhmanni elméleti rendszerrel nekem ott kezdett gondom lenni, hogy a tudomány a leginkább bezáródott alrendszer, ugyanis itt nincsenek laikus szerepek, hanem csak a tudósok egymás közötti kommunikációja zajlik. Ezért az egész alrendszer-problematikának az a módja, ahogy Luhmann megoldotta az hibásnak tűnt. Ezért beleugrottam ebbe a kutatásba, és elkezdtem egyetemtörténeti és tudományszociológiai műveket elemezni. Hogy működik a gyakorlatban a tudomány logikájának a biztosítása - ez érdekelt. Akkor főleg az USA-ban volt egy nagyon jó tudományszociológiai iskola, melynek fő tézise és lényege, hogy a tudománynak van egy belső értékelési rendszere, és ez óvja, és biztosítja a tudomány logikájának az érvényre jutását. És ez a reputáció, illetve az ebből folyamatosan létrejövő és változó reputáció-rangsorok. A tudományos reputáció - ugyanúgy, mint a termelésben létrehozott termékek az árucseré révén - kap egy értéket, a tudományos piac leméri objektív módon a versengés révén. A tudományokban a versengő tudósoknak originális állításokat kell letenni, ezeket a tudósok egymás közötti vitáiban lemérik – igazolják vagy megcáfolják – és ennek nyomán a tudományon belüli versengő „tudományos piac” létrehozza a reputáció egy fokát. A tudósok nem árut tesznek le, hanem originális állítást, amelyet a tudósközösség megvitát, és egy reputációt szerez ezzel a tudós. Valakiről például egy csillagot neveznek el, ha ezt kutatta, van ahol a felfedezett törvényszerűség viseli a nevét, és van, aki nulla marad, ugye. *Ezeket az elemzéseket végigolvastam, és láttam, hogy tulajdonképpen a tudománynak is van egy „pénze”, mint ahogy a gazdasági piac a pénz körüli piacot jelenti. A tudományon belül a reputáció a „pénz”, és a reputáció hierarchiáját itt is feszes értékelési mechanizmusok biztosítják. Akkor feszes ez, ha egy-egy tudományos állítás tudósközösség általi elfogadásán nyugszik a reputációs rangsor, és nem csak ügyes belső lobbizás hozza létre azt, hogy kinek mekkora a reputációja. Vagyis hogy milyen nagyságú „tudományos pénz” van a tudósnak, azt az ő reputációs foka mutatja mindíg.*

K.: Igen.

V.: *Ez a tudós reputációs fok pedig az idézettségi mutatóban jelenik meg. Amikor a tudós közösség egyes tagjai megidéznek egy munkámat, akkor a tudósközösség egy „pénzt ad” nekem. Nem azért, mert egyetértenek, sőt lehet, hogy nagyon is kritikusak. Ám csak azt idézik meg, ami releváns. Csak a tudósközösségben rezonáló dolgot, csak relevánsat idéznek, és ez dönti el, hogy lényeges dolgot érintettél-e. Az hogy ez igaz, vagy hamis, az egy külön dolog. Egy jó működő, versengő tudományban banalításokat nem idéznek. Az idézettségi mutatók fontosságának ellenzői néha mondják, hogy „Mert olyan nagy hülyeségeket mond, azért is megidéznek!” Ez egyszerűen nem igaz. A piaci kofáknak van idejük egymás hülyeségeit megvitatni, de nem a versengő tudósoknak.*

K.: Igen.

V.: Egyszerűen van ugye a tudósközösségen belül a reputáció, amelynek a megjelenési módja az idézettségi mutató. Na most, ennek a tudományszociológiai elemzéseit végignéztem, és nagyon fontos, hogy ne legyen semmi más, ami meghatározza a tudós értékét az idézettségi mutatóján kívül. *Mert ugye lehet például, hogy egy-egy helyen van tudományos akadémia, ennek van elnöke és más főemberei, de vannak a tanszékvezetők,*

intézetigazgatók, vagy a doktori iskolák vezetői, akiknek hatalma van. De ne ők adják az értékelést, hanem a teljes tudósközösségek az idézettségi mutatókon keresztül.

Ennek ellentéte az, amit a francia tudománytörténészek úgy hívnak, hogy „patrónusrendszer”. Ugyanis a Párizsban centralizált francia tudományos rendszernek az a lényege, hogy ott nincs, vagy alig van versengés. Mert aki nem párizsi, és nem a doktori iskola vezetője, vagy e vezetőknek a jó famulusa, annak esélye sincs! De ezzel szemben Amerikában, ahol több száz egyetem van szétszórva, vagy Németországban, ahol kb. nyolcvan egyetem volt sok-sok városban szétszóródva már több száz éve, itt hiába trónol egy-egy tanszék élén valaki, és csak famulusokkal veszi körbe magát, mert akkor gyengék maradnak, és a másik hetvenkilenc egyetemen a versengés minőséget hoz, és a patrónust és a famulusait a tudományág egyszerűen leírja mint salakot. Legyőzik! Nulla! Nem idézik meg! Na és az USA-ban meg négyszáz egyetem, ötszáz egyetem, főiskola van már az utóbbi hetven évben, és ott ez még jobban működik.

Vagyis ennek hatására minél decentralizáltabb a tudomány szerkezete, annál inkább leépülnek a belső hatalmi erők - a tudomány bárói, és az akadémiai bárók -, és a tényleges tudományos teljesítmény adja a reputációt. Ezzel szemben meg Franciaországban pedig a centralizált Párizs patrónusrendszere visszavetette az 1800-as évektől a francia tudományos élet teljesítményeit. És ezt a nagy tudománytörténeti, egyetemtörténeti, meg főleg a tudományszociológiai művek csodásan bemutatják. Amikor ezt végigolvastam, csak azt tudtam mondani, - hisz már majd tíz éve akkor benne voltam a tudományban -, hogy hát *Magyarországon is ez a patrónusrendszer van. A Budapest-központúság természetes centralizáltságot ad. Aki nem kerül be az tudomány bárói mellé az eltűnik, és csak nagyon óvatosan lehet – ha egyáltalán lehet - tudományosan kritizálni a szűk és centralizált tudományszakok néhány főtudósát.* Így kezdtem én '86-87-ben a tudományértékelési mechanizmusokkal foglalkozni. Az amerikai tudományszociológusok empirikus felméréseire alapozva Luhmannak is volt erre egy '67-es munkája „A tudomány önvezérlése” címmel, ami lényegében leírta ezt a reputációs mechanizmust.

Ezek alapján írtam négy-öt cikket, majd összefűztem egy kis kötetet is „Az egyetemi-tudományos szféra” címmel 1988-ban, és a Felsőoktatási Kutatóintézet adta ki. Ilyen kutatások után természetes, hogy a hazai tudományos értékelés és a karriermechanizmusok fő ellenfele lettem. *Ugyanis itthon az Akadémia maga is tulajdonképpen a kooptáláson nyugszik, és a kooptálást pedig belső klikkek és lobbik alakítják. Aki jól viselkedik, az kapja meg a bejutást az akadémikusok közé, mert közülük kell ajánlást szerezni, és ők szavaznak a beengedésről is. Ennek anomáliáit többször megtapasztaltam.* Hadd mondjam neked, egyszer ott ülök '94 körül az Andorka Rudinál – a Kolosi Tamás is ott volt –, valamiért összejöttünk nála öten-hatan, én akkor még inkább a szociológiában voltam benne és ebben a grémiumban is, Mondja nekünk Rudi, hogy „hívott tegnap a Ferge Zsuzsa, hogy ezt kell majd jelölni, csatlakozzam hozzá”. Majd mondja: „A Huszár Tibor is föl hívott, és akkor rám pirított, hogy »na, akkor légy szíves, támogasd majd a jelöltemet!« És én összevágtam a bokám, mondom: Igenis, Tiborkám!” Mondta az Andorka Rudi önironikusán. És az a lényeg, hogy hát így ment, és megy ez. Akinek jó lobbijereje van, tehát összefog az osztályon belül egy Ferge, egy Huszár Tibor, és az Andorka pedig bohóckodva egy kicsit, hogy összevágta a bokáját, és melléjük áll. Tehát ez így megy. És annak van esélye, aki abba beletartozik, és lobbizik. Az lesz akadémikus. De hát ez csak egy példa volt, de aztán többször tudományszociológiai anyagokban is végignézttem ezt. Tehát gyakorlatilag ez egy belső lobbis rendszer, aminek nem sok köze van a tényleges teljesítményhez.

K.: De hát bizonyos fokig ez történt - legalábbis én úgy éreztem - a Sárközi esetében is.

V.: Hát valóban, igen, igen.

K.: Akik az akadémiai tudósok azok főleg az ELTE polgári jogászai...

V.: Kiutálták.

K.: Tulajdonképpen kiutálták !

V.: Sárköziről jut eszembe, hadd meséljem el! Egyszer együtt söröztünk Hamburgban '81-ben. Akkor három hónapig voltam kint Németországban, és ebből egy hónapot Hamburgban, két hónapot Frankfurtban. Ja, nem fordítva, először kettőt Frankfurtban, és utána mentem át a harmadik hónapban Hamburgba. Na, és összefutottam vele, mert éppen ott volt a Max Planck Institute összehasonlító jogi részlegén, egy tanulmányúton. Magyarországon előtte csak egyszer-kétszer találkoztam vele személyesen, de azért amikor megtudtam, hogy ott van, fölhívtam, és utána beültünk egy sörözőbe. Jó alaposra sikerült, mert emlékszem este hét körül találkoztunk, és majdnem tizenegyig söröztünk. Ugye idegenben, ha két magyar összefut, így alaposan elengedjük magunkat. És ő mesélte nekem akkor, hogy hát „Tudod...” - a Schmidt Péterről volt szó – „Úgy mint a Schmidt Péter esete! Ő beállt a Lakos alá, és a Lakos egy nagyhatalmú ember. Ezt kell tenni! Hát én meg beálltam Eörsi alá!” És erre mondja: „Nézz oda! Most jövőre jelölnek engem akadémikusnak...” Szegény Eörsi Gyula, a Tamás ekkor még nem tudta, hogy három-négy év múlva Eörsinek komoly egészségügyi problémái lesznek. „Először nem engem választanak be, mert így szokás – mondja –, de utána akadémikus leszek!” Így mondta nekem, és szerintem, ha Eörsi nem dől ki, így is lett volna.

K.: Mekkora tévedett! Igen.

V.: Igen, igen. De hát ahhoz kellett, hogy az Eörsi megbetegedett, kiesett, és akkor anyi.

K.: Igen.

V.: De az a lényeg, hogy mondta ott: „Ugye, hogy nem lehet Magyarországon ezt másképp?!” Mondta a Tamás nekem a kellemes sörözés mellett! Szóval érdekes volt ez a beszélgetés számomra, mert '81-ben már négy-öt éve én is benn voltam a tudományban, az egyetemen is tanítottam, és érdekes volt, hogy egy ember, aki tíz évvel hamarabb kezdte - Tamás '40-es, én meg '50-es vagyok -, miképpen látja a hazai tudományos világot. Így utána meg is figyeltem a szegény vergődését az akadémikusi tagság után, de az már elment neki. De ha nincs az az egészségi malőr, akkor akadémikus lett volna, tudod, az Eörsi kihajtotta volna!

K.: Igen.

V.: Úgy, ahogy az előbb mondtam, ahogy a Huszár a szociológiában szervezte az akadémikusi jelölést, úgy az Eörsi ő is nyilván megszervezte volna, és akkor a Tamás már '84-ben akadémikus. Ahogy mondta is „Tudod, most jelölnek, meg forog a nevem, és utána jövök, és két év múlva benn leszek!” De Tamás azóta se lett benn, merthogy eleve sokkal nyíltabb volt, sokkal jobban pezseg, jár az esze, de az is tény, hogy egy csomó mindennel foglalkozik, és az a zárt akadémikusi kör féltékenyen figyelte őt! Ezek sokszor nagyon alapos emberek, mint a Harmathy Attila, de ahogy ő sem, nem kedvelik az élénk eszű gondolkodókat. Na, úgyhogy a Tamásból soha nem lett akadémikus.

Na most, visszatérve rám, én aztán tényleg olyan vagyok ugye, hogy hát én mindennel foglalkozok. A szociológia, politológia, jogelmélet, jogtörténet, a jogtudomány különböző ágai, és teljesen nyilvánvaló, hogy beszállva a politikába '95-ben, és utána főleg az alkotmánybíróági kritikáim, szóval mindez nem tett jót az akadémikusok között a kedveltségemnek. Hadd mondjam, hogy az idézettségem most 2100 körül jár, benne több száz külföldi idézettség. Erre eddig egyáltalán nem is figyeltek a társadalomtudományokban Magyarországon, csak a műszaki- és a természettudományokban. Most azonban az egyetemek hierarchiájában kezd fontossá válni a tudományos teljesítmény is - egy kicsit az Unió ösztökélésére is - és egyre fontosabb, hogy az ELTE ne csak az oktatásban, hanem a tudományos kapacitás szintjén is élen legyen. Így, noha eddig soha nem volt itt a tudományos tevékenység mérése, most

az ELTE-n is elkezdődött ez egy fél éve. Épp a napokban jelent meg az egy-két hónapja megindult mérések eredménye, hogy a különböző szisztémában kik vannak az élen. Én tudtam, hogy ebben a dimenzióban jól állok, de engem is meglepett, hogy az egyik legjobb én lettem. A természettudományt különválasztották, és csak az összes társadalomtudományi jellegű kart – a pedagógiát, az alkalmazott társadalomtudományokat, a Bölcsészkart, a Jogi Kart és a többi – fogták össze. És abban az egyik dimenzióban én vagyok az első az összes társadalomtudományos kart illetően. Most a múlt héten tették fel az internetre az eredményeket.

K.: Na! Megnézem!

V.: Készítettek ennek alkalmából egy kis interjút is velem!

K.: Igen?

V.: Megmérték a szakmonográfiák összességét egy-egy ELTE professzornál, és én jelentettem meg a legtöbbet, utánam jön a Csepeli Gyuri eggyel kevesebbel. És a másik az idézettségi mutató. Ott pedig úgy néz ki az idézettségi rangsor, hogy egy művészettörténész van csak előttem egy kicsivel, és én vagyok a második. A Hamza Gabi, aki hát óriási buzgó tudós tényleg, ő a monográfiák terén a hatodik, az idézettségben pedig a tizedik.

K.: Pedig ő már egy ideje akadémikus.

V.: Persze, ő akadémikus is.

K.: Igen.

V.: A mostani hivatalos rangsor szerint nekem egyedül akkora idézettségi mutatóm van, mint körülbelül öt jogász akadémikusnak együtt.

K.: Hogyan lehet, hogy téged azt hiszem, hivatalosan nem jelöltek?

V.: Na várjál! Hadd mondjam, egyszer úgy alakult, hogy...

K.: Jó!

V.: A Király Tibort ismertem már a Jogi Karon persze, de mivel a Károlin is tanított, és valahogy ott összefutottam vele többször is, és akkor utána az ő lobijára aztán be is választottak 2005 körül az MTA Jogtudományok Bizottságába. Korábban voltam én a Szociológiai Bizottságban, a Politológiai Bizottságban, és akkor most a Jogtudományi Bizottságba is beválasztottak. Szóval akkor összefutottam vele, és mondja, hogy „te, Béla! Tavaly fölvettem a nevedet – ezt 2006 körül mondta –, az akadémikus-jelölésnél.” Tudod mindig a jogász akadémikusok is megvitatják, hogy ki legyen a jelölt. „Fölvettem - mondja -, de nem támogattak. – Mondom – a politikai pályára lépésem miatt? – Á, nem is a politikai kirándulásod, hanem az Alkotmánybíróság-kritikáid miatt!” Azt mondja, hogy „tulajdonképpen ott a Sólyom, Harmathy, a Szabó András és még vagy egy-két volt alkotmánybíró. Az alkotmánybíróági kritikáid miatt teljesen zártak!”

K.: Igen.

V.: Így ezek rögtön elvetették a nevedet.

K.: A Vékás is?

V.: Nem, nem, várjál! A Vékás nemcsak, hogy támogatott, hanem hogy aktívan is segítsen ebben meg is hívatott egyszer az osztályülésre. Ugyanis minden évben van egy külsős előadó az osztályülésen, egy potenciális akadémikus-jelölt előadása, amikor a plenáris ülés van. Így ő engem javasolt a 9. osztálynak, talán hogy egy kicsit azért helyzetbe hozzon! Na, az is megtalált! Ott is az alkotmánybíróági kritikámat mondtam el, mert ez 2010-ben volt, és éppen folyt az alkotmányozási vita. Jéghidegen ültek ott az akadémikusok. Tudod a 9. osztályban a közgazdászok dominálnak, van politológus, épp a Bayer Jóska, akivel nekem nagyon kemény vitáim voltak. Ő a legkeményebb balos, ahogy a Szigeti Péter is, tudod. Hát azt úgy lehet mondani, hogy a közgazdászok ott hideg szemmel néztek, mert ők eléggé bal felé orientálódó társaság, és ők engem csak úgy ismertek, mint politológust, meg mint politikai szereplőt.

K.: Igen. Szereplőt.

V.: Na most, senki nem jött a jogászok közül, még a Vékás sem. Nem szoktak eljárni, és ezt megértem, én sem szoktam ilyenekre eljárni. Tartottam ott azt az előadást, de hát semmi esélyem nem volt! Pedig nagyon kevés a nagydoktor, hadd mondjam neked. Gyakorlatilag az a probléma, hogy nem tudnak lassanként akademikust választani a jogászok közül, mert nincs jogász nagydoktor. És akkor a kevés nagydoktor között ott vagyok én a legnagyobb idézettséggel. De hát nem ez dönt.

(...)

K.: Igen. Szóval hogy mi lehet annak az oka, hogy azt az intellektuális kalandozást, ami nyilván azért örömet is, meg kihívást is jelent egy kutató számára, hogy ennek ellenére Magyarországon ez a fajta mentalitás, ez nagyon-nagyon ritka! Ez a nyelvtudás hiánya? Vagy mi lehet ennek az oka?

V.: Nem, nem! Azt hiszem, hogy ez nemcsak magyar sajátosság, hanem a modern tudomány az utóbbi száz évben fokozottan abba az irányba megy, hogy egyre specializáltabb maga a kutatás, és az intézmények is úgy épülnek föl, hogy a tanszékek, meg az intézetek egyre jobban szeparáltak. Ha az ember bekerül, akkor már eleve egy szűkebb területre kerül be. És mivel a kutatás specializálódik a természettudomány, vagy mi, a társadalomtudományok is egyre specializáltabbak. Teszem azt, hogy a jogszociológiára bekerülsz, a Jogszociológiai Tanszékre, akkor azon belül már csak a bírói szociológiára szakosodsz, mint a Fleck Zoli is.

Na, tehát ez a főszabály, és utána nem is engedik, hogy váltogasd szabadon a szűk kis területedet. És amikor te pályázati pénzt kérsz, akkor csak egész szűk területre kérhetsz. Tehát egy-egy egyetemi kar is már ilyen tudásra specializálódott szervezet, a tanszékei is e szerint továbbspecializálódtak, utána még a kutatás ezen belül is föl van osztva, és ha téged odavettek, és utána nincs lehetőség intézményesen, hogy kitorjél onnan. Tudniillik az annyira befog, hogy egyszerűen deviancia, ha te mást kutatsz! Deviancia! Nem is díjazzák, és akkor nem tudod azt kutatni. Nem is engedik, és ha nagyon szabadon erre mégis vállalkozol, akkor ki fognak dobni, vagy valami.

Na most ez az, és ez mindenhol így van a világon! De inkább az a lényeg, hogy miként lehetséges, hogy a szabad kutatás mégis fönmarad, és hogy néhányan mégis ezt teszik? Na most, hadd mondjam, hogy ez az én esetemben egy véletlen dologból is adódott. Tudniillik az, hogy én az Alkotmányjogi Tanszéken '80-tól '84-ig megírtam olyan anyagokat is, amivel nem volt gond, mert az összehasonlító alkotmány, meg a törvény-előkészítés anyagom kétszer százhusz oldal volt, és nem írt az egész tanszék annyit, mint én. De utána elkezdtem '82-ben Luhmannt és a többit olvasni, és írni rólok, kinn is voltam '81-ben ugye, és akkor Habermasról írtam, és egyre nagyobb tömegű anyagom volt, ami a Szociológiai Szemlében, itt-ott, amott jelent meg. Akkor egy idő után ez kissé disszonáns lett. Hagytak, mert annyira nem volt kutatás, és egyáltalán Magyarországon annyira nem volt alkotmányjogi kutatás, hogy nem bánták, hogy a tanítás közben én írogatok szociológiai jellegű dolgokat is. Inkább bennem okozott ez feszültséget. Tudod? Na most, ellenben eltűrték. Mert ugye, ha komolyabb alkotmányjogi kutatások lettek volna a tanszéken, a választási rendszert összehasonlítják stb. „Hohó! Miért nem haladsz vele? Miért csinálsz te mást?” Tehát arra kényszerítene, hogy a specializálódásnak ebbe a csatornájába belemenjél. Na most, énnekem az alkotmányjogból is voltak nagyobb anyagaim, de tanszéken amúgy is csak oktatás folyt, azt meg leoktattam, nem volt bajom vele. Ellenben egy idő után csak disszonáns lett volna, hogy az én legtöbb publikációm szociológiaelméleti.

Ezért utána nekem nagyon fontos volt, hogy '84-ben átkerültem a politológiára. Azért mondom, nekem olyan véletlen szerencsém volt, hogy '84-ben átkerültem a Bihari által létrehozott politológiai csoportba, ahol semmiféle oktatást nem csináltunk, hanem tudod, a Bihari Misi pénzt hozott oda, ő létrehozta ezt a részleget, és alig kellett tanítanunk. Alternatív tárgyakat tanítottunk. Bihari Misi, Schlett Pista, a Gombár Csaba volt ott, meg a Széll Jancsi – , tehát mi országosan ismertek voltunk értelmiségi körökben. De alig tanítottunk, és ugye így én tudtam kutatni. Itt már nyugodtan tudtam szociológiát, jogelméletet és mindent kutatni, merthogy ott semmiféle korlát nem volt.

Varga Csaba¹

beszélgetése Samu Mihállal, az ELTE ÁJK emeritus professzorával 2003. január 17-én

- Tisztelettel kérném professzor úrtól,² hogy emlékezzünk vissza közösen szakmai életének különböző szakaszaira.³ Ezek közül esetleg történelmileg már az is érdekes idő, amikor hallgató volt. Például arra, hogy miként érzékelte a bennünket itt és most érdeklő nagy jogbölcseleti, jogelméleti, saját korában marxista világot; hogyan látta azokat a szakembereket, akikkel esetleg már tanulmányai során hallgatóként találkozott, esetleg más intézményeket, azokban szerepet játszó későbbi kollegákat, az egész világot, egy majdani jogelméletes szemével? A legjobb lenne talán, ha az életedben jelentős korszakokonként haladhatnánk előre, így örökítve meg emlékeidet.

- Induljunk hát ki abból, hogy népi kollégista voltam, és a politikától kezdtek elfordítani bennünket. Mint mondták, a szakma felé kell orientálódni, s a szakmai orientáció úgy alakult,

¹ Professor emeritus, PPKE JÁK Jogbölcseleti Intézete / Kutató professor emeritus, MTA TK Jogtudományi Intézete

² Samu Mihály (1929–2015) budapesti jogfilozófus professzor, tanszékvezető (1964–2000); vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Samu_Mihály (2016. február 15.).

³ Varga Csaba témavezetésével »Elméleti jogi gondolkodás a II. világháború után: Magyarországi tapasztalatok – közép- és kelet-európai összefüggésben« munkacímrel 2000–2003-ban T032156. számú projektum gyanánt OTKA-kutatás zajlott, melynek eredménye számos feldolgozáson és forrásközlésen túl A szocializmus marxizmusának jogelmélete (OTKA-munkaértekezlet [T032156]) szerk. Varga Csaba, társszerk. Jakab András [különszámi függelék] In: Jogelméleti Szemle, 2003/4. szám http://jesz.ajk.elte.hu/2003_4.html (2016. február 15.) és Varga Csaba (szerk.): Marxizmus és jogelmélet. In: Világosság, 2004/4. szám, 116 o. {& <http://www.vilagosság.hu/new/index.html> / Archívum / Kiadvány: (2016. február 15.)} tanulmánygyűjteményében öltött testet.

Már a pályázat 1999-ben célként tűzte maga elé, hogy „Kortárs résztvevőkkel kölcsönös felkészülés nyomán célbeszélgetések folytatása, magnófelvétele, leírása, kölcsönös ellenőrzése– mindenekelőtt Magyarországon, részben azonban az emigrációban, s lehetőleg a hajdani szocialista táborban is” valósuljon meg. A 2002. évi közbenső beszámoló nemcsak azt rögzíti, hogy a közéletiség sajtóságos felfogásához híven „Peschka Vilmos akadémikus elvileg elutasít minden nem teoretikus megnyilatkozást”, de azt is, hogy „Szegvári Katalin »Szakmai pályakezdésem jogelméleti emlékei«” már rögzítésre került, a 2003. évi közbenső beszámoló pedig már arról emlékezik meg, hogy „A magnetofonos beszélgetések mint majdan kötetbe szerkesztendő emlékidézések köre sajnos szűkült a kiváló, úgyszólván élete végéig mellőzött Solt Kornél halálával. Korábbi reményekkel ellentétben sikerült Kulcsár Kálmán akadémikussal, a még élők sorában e kor talán leginkább kimagasló képviselőjével megállapodnom ilyen beszélgetések kimerítő sorozatában [...]. A már foganatosított beszélgetések leírása igen erőteljesen előrehaladt, s ez majd szerkesztett, sajtó alá rendezett formában hamarosan publikálásra kész digitalizáláshoz is vezet.” A Zárójelentés 2004-ben már valóban rögzíti „életrajzi mélyinterjú a korszak képviselőivel: Szegvári Katalin (120 perc), Kulcsár Kálmán (360 perc), Péteri Zoltán (120 perc) és Samu Mihály (120 perc)” elkészültét. Mint Nagyné Szegvári Katalin kéziratban maradt saját fiatalkori komoly és releváns opuszának sajtó alá rendezésekor már megjegyeztetett, „Az ezen időszakot felölelő jogelméleti tárgyú emlékezéseit Varga Csabával az elmúlt évtized második felében folytatott beszélgetésében idézte fel, amelynek sajtó alá rendezett közlésére a Jogelméleti Szemle egy későbbi számában kerül majd sor.”

Ezen előzményekre lásd Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten: Nagyné Szegvári Katalin emlékezése. In: Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám, 15 o. <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2016. február 15.) ill. Varga Csaba: Egy jogtudós útkeresése. Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. In: Jogelméleti Szemle, 2013/3. szám, 167-204. o. http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf (2016. február 15.).

hogy én, mint kollégista az állam- és jogelméleti tanszékre kerültem. No azért, hogy a kollégisták is jobban elmerüljenek szakmai kérdésekben.

- Ez olyan véletlenszerű volt, hogy mindez akár kolhozjogra vagy a törvénykezési szervezetre szakosodást is jelenthette volna?

- Nem, hiszen válogathattam volna. Ott bárki eldönthette, hogy egyikük a polgárjogi tanszékre megy, másikuk az államjogi tanszékre, harmadikuk pedig az államigazgatási jogi tanszékre.

- Kicsit olyan volt ez a beosztás, mint a mai demonstrátorság?

- Nem, mert demonstrátor csak ezután lettem. A választás azon múlt, hogy nekem szimpatikus volt-e akkor az állam- és jogelmélet. Mivel gimnazista koromban is vonzott a filozófia, ezért választottam ezt, miután megismerkedtem Szabó Imrével⁴ az itteni diákkörben.

- Hadd kérdezzek közbe: mikor volt ez? melyik évben?

- 1949-ben. Én 1948-ban kezdtem az egyetemet, és 1949-ben orientáltak bennünket a tanszékekre, így én ettől kezdve kezdtem részt venni a tanszéki munkában. Több fiatal kolléga volt már itt, talán a legemlékezetesebb Sztodolnik László,⁵ aki már korábban is részt vett a tanszék munkájában; aztán bekapcsolódott Földesi Tamás, meg még olyan kollégisták is, akik később viszont eloldalogtak, mert nem tetszett nekik annyira ez a tanszéki munka. Én itt demonstrátor lettem hát, s rövidesen szemináriumok vezetésébe is bevontak úgy, hogy negyedévesként már mint demonstrátor szemináriumokat vezethettem. Ekkor és ezzel nyílt lehetőség arra, hogy egyszermind gyakornoknak kinevezzenek. Tehát negyedéves koromban már fizetést is kaptam, mint gyakornok. Az egyetem elvégzése után természetesen itt maradtam. Szabó Imrével konzultáltam, mindenekelőtt a disszertációról. Disszertációs témám végül a jogrendszer tagozódása lett; vagyis ekkor sem valami elvont filozófiai vagy jogfilozófiai kérdés, hanem inkább dogmatikai probléma foglalkoztatott.

Disszertációt is ebből a témából készítettem, és a későbbiekben orientálódtam jobban inkább forszírozott jogelméleti kérdések felé. Például az első tanulmányom, ami a *Jogtudományi Közönyben* 1953-ban jelent meg, a tudomány törvényéről és a jogi törvényekről szólt, hiszen ebben az időben volt divatos a sztálini munkáknak jogelméleti magyarázata, és Szabó Imrének is jelent meg hasonló tanulmánya: az volt akkor a hivatalos várakozás, hogy ilyen témákkal foglalkozunk. Később merültem el csupán egyéb jogelméleti problematikákban. Úgy tűnt, hogy először jogelméleti kérdésekkel kell foglalkoznom, s ezért akkor, amikor lehetőség nyílt arra, hogy aspiráns legyek, akkor is a jogelméleti témákat illető úgymond összefüggéseket próbáltam kiemelni, és amikor el kellett döntenem, hogy miről is írjam a disszertációt.

⁴ Szabó Imre (1912–1991) igazságügyminisztériumi kodifikátor, jogászprofesszor, akadémiai vezető; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_\(jogász,_1912–1991\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szabó_Imre_(jogász,_1912–1991)) és <http://nevpont.hu/view/7254> (2016. február 15.).

⁵ Csak a hasonló nevű apára található adat (miközben szégyenszemre sem nemzeti gyűjteményünk, az Országos Széchényi Könyvtár, sem az alma mater, az Egyetemi Könyvtár, csupán az Országgyűlési Könyvtár különbözteti meg apát és fiát): Sztodolnik László (1898–1967) munkásmozgalmi aktivista, 1923-tól polgári ügyszakos bíró, 1955-től a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese; vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC14240/15309.htm> (2016. február 15.). Ma politológus professzor pályatárs ifjúkori emlékként meséli, hogy halála után, lakásának lelketlen kiürítésekor óriási halomban dobálták ki a bérházi udvarba több ezres, főként német nyelvű marxizmusokban s jogi szakmunkákban bővelkedő könyvtárát.

- Akkor, ugye, már a kandidátusit?

- Igen, a kandidátusi disszertációt, akkor is a jogrendszer tagozódása témájára bukkantam, és szovjetunióbeli tanulmányutamon is ezt a témát kutattam elsősorban. Ez 1962-ben el is készült, megvédtem, 1964-ben jelent meg monográfiaként *A szocialista jogrendszer tagozódása* címen. Nos, már itt beleütköztem a gazdasági jog problémájába, mert ekkoriban nagyon határozottan elutasították, és én voltam az, aki Világhy Miklóssal, Eörsi Gyulával vitatkoztam erről, mert ők a hagyományos polgári jogi tagolást fogadták el, elutasítván a gazdasági jogot.

A disszertációmban egyébként feldolgoztam azokat a vitákat, amik a Szovjetunióban az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején zajlottak a gazdasági jog kapcsán, mert Eörsi és Világhy mindent határozottan elutasítottak, amikor megismerkedtek a szovjet megoldással. Közismert ugyanis, hogy egy ideig Világhy volt a gazdasági jog professzora, és amikor megismerték a szovjet döntést, ők is átálltak a polgári jogra. Nos, ez ma már egyfajta történeti érdekesség, hogy amikor én azt vallottam, hogy szükség lenne gazdasági vállalati jogra, akkor ők nagyon hevesen tiltakoztak ellene; nyilván nem akarták még egyszer ezt a koncepciót elfogadni.

Periódusokat nemigen tudnék megvonni az életutamban, mert még sohasem mértem fel így azt, mindenesetre a Nagy Imre általi kormányváltás nagyon megrázott. Szakmailag teljesen azonosultam ezzel, ezért annak idején egy a kormányprogramhoz kötődő tanulmányt is írtam, megpróbálva annak igazát bizonyítani. Merthogy roppant szükségesek voltak azok a demokratikus nézetek, amik megfogalmazódtak abba a kormányprogramban. Nos, ez vezetett el aztán ahhoz...

- Mi is volt ez igazán, vajon ismét cikk a *Jogtudományi Közlöny* hasábjain?

- Nem, egy tanulmánykötetben jelent meg annak idején.⁶ Dehát nagyon sok ilyen jellegű tanulmány jelent meg abban az időben a kormányprogram jogtudományi kommentálásával kapcsolatban. Volt akadémiai vita, ott is hozzászóltam, épp a kormányprogramhoz kötődve hangsúlyozva bizonyos demokratikus összefüggéseket; és ez vezetett el utóbb ahhoz, hogy a jogelméletben keressem ezt a demokratikus tendenciát, amiben egyébként is megerősített az 1956-os szereplésem.

Az 1956-os ún. népfölkelés idején ugyanis engem beválasztottak a forradalmi bizottságba⁷ és ez olyan elkötelezettséget jelentett számomra, hogy eltávolodhattam ettől a dogmatikus marxista jogelméleti gondolkodástól. Így egyre többször kerültem ellentétbe Szabó Imre következtetéseivel. Itt pedig lassan kialakult egy kör Szabó Imre körül, Kulcsár Kálmánnal és Peschka Vilivel, akik úgymond diplomatikusan kerültek szembe a Szabó Imre-féle következtetésekkel. A leghatározottabban abban érződött ez, hogy én a jogelmélet tárgyának és rendszerének témáival foglalkozva kerültem szembe a Szabó Imre-féle gondolatmenettel és a visinszkiji magyarázattal. Érdekes vita volt erről Kari Tanácson, 1956 tavaszán, merthogy a Kari Tanács megoszlott, Eckhart Ferenc és Világhy Miklós mellettem foglalt állást, Szabó Imre és a többi dogmatikus pedig ellenem, miután megpróbáltam fölvezetni a jogelmélet olyan fogalmait, amiket nem lehetett az ő koncepciójuk szerint besorolni. Ezek közt volt a

⁶ Talán e dolgozatára gondolt: Samu Mihály: A szocialista törvényesség és a munkás–paraszt szövetség. In Móra Mihály (szerk.): Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának kiadványai 1, Jogi Kiadó, Budapest, 1953. 5-22. o.

⁷ Vö. Argejő Éva: Budapesttől Bernig. Révész László útja a forradalomból az emigrációba állambiztonsági források tükrében. In: Betekintő, 2009/3. szám http://www.betekinto.hu/2009_3_argejo (2016. február 15.) ill. Argejő Éva: Az 1956-os forradalom és megtorlás az ELTE Jog- és Államtudományi Karán. In Múltunk, 2010/2. szám, 122-149. o. <http://epa.oszk.hu/00900/00995/00022/pdf/argejoe10-2.pdf> (2016. február 15.).

jogtudat kérdése, a jog elkülönült fogalmának meghatározása, ami immár nem állami akaratnak vagy állami parancsnak tekintette a jogot, hiszen a jog önállóságát kezdtem már akkor erőltetni, ez az, amiből később kialakult az a meggyőződésem, hogy a jog önállóságát elméletileg is kell biztosítani, a jog viszonylagos önállóságán keresztül érvelve (miközben abban az időben az alap és a felépítmény kettőssége szerepelt majdnem vallási tételként); nos, én azzal próbáltam előrelépni, hogy először a jog viszonylagos önállóságát, majd önállóságát, vagyis éppen nem a politikától való függését hangsúlyoztam.

Amikor először írtam jog és politika témájáról, sokan megrökönyödve fogadták azt a tételt, miszerint a jog nem a politika eszköze. Ezt még az 1960-as évek elején fogalmaztam meg, így hát a későbbiekben ezt a vonalat követve a jogpolitika felé kezdtem orientálódni, amikor is hangsúlyoztam, hogy az a felfogás, mely jogpolitikát csak a jogalkalmazásban kívánna érvényesíteni, elfogadhatatlan, merthogy a jogpolitikának a jogalkotást befolyásoló szerepét szintúgy érvényre kell juttatni. Ezzel a politika bizonyos szakmai,– jog által közvetített szakmai– kööttségeit próbáltam hangsúlyozni. S ez alakította ki bennem azt a következtetést, hogy szükséges a jogpolitika önálló művelése. Ezért aztán kollégáimmal szerveztünk erre egy külön kutatást az Igazságügyi Minisztérium támogatásával, sőt szerveztünk egy nemzetközi konferenciát is, aminek fő lényege az lehetett abban az időben, hogy megnyitotta az érdeklődést a jogelvek, majd később általam megfogalmazottan a jogi értékek felé.

Eljutottam végül 1989-ben ahhoz, hogy könyvet jelentessek meg *Jogpolitika és jogelmélet* címmel, amelyben már éppen a jogpozitivizmus bírálatát adtam azzal, hogy a jogi értékek jelentőségét hangsúlyoztam. Később egyenesen a jogpozitivizmus határozott kritikájához érkeztem el, mai jogpolitikai könyveimben immár ezeket hangsúlyozom érték-orientált célokként azért, hogy a jogpolitika ilyen közvetítő szerepe – és ezzel a politikai követelmények szakszerű érvényesítése egyszersmind a jog szakmai követelménye legyen.

Emellett másik vonulatként az államelmélet áll. Úgy adódott ez, hogy az 1960-as évek elején rám esett a készülő egyetemi jegyzetben az államelmélet kategóriáinak megfogalmazása, és ezek közül én az állam viszonylagos önállóságát és elidegenülését dolgoztam ki. Jellemzően jegyzetben írtam mindezt meg, de e két témát a szerkesztő nem merte fő címként feltüntetni, s ezért eltüntette a többi kérdések között. Vagyis ki nem hagyták ugyan, de annak látható hangsúlyát, hogy az állam viszonylagosan önálló és/vagy elidegenülő képződmény, határozottan elrejtették. Nos, az 1970-es években már én lettem a tankönyv szerkesztője, úgy hogy lehetőségem nyílt a szocialista állam elidegenülésének hangsúlyozására, amire a gyakorlati politikában elmarasztalóan reagáltak, sőt az elméleti gondolkodásban sem emelték ki, hogy az állam,– így maga a szocialista állam úgyszintén– elidegenültté válhat.

Ezen az úton jutottam el odáig, hogy az állam témáival foglalkozva a hatalom kérdését állítsam előtérbe, és akadémiai doktori disszertációm már a hatalom problémájával, pontosabban a hatalom és állam kérdésével foglalkozzon. Publikálása során így már a címe is *Hatalom és állam* lett. Nos, a hatalom ködös valaminek tetszik. Ezért szerettem volna eleve hangsúlyozni, hogy a hatalom külön kategória; a hatalom és a politikai hatalom nem azonos; az állam pedig a hatalmi rendszeren belül egy különálló objektíváció. Miután pedig máig sem jutottunk el a tudományos gondolkodásban ahhoz, hogy ezt a kategóriát kiemeljük, hát hangsúlyoznom kellett a politikai hatalom és elkülönült vizsgálata szükségességét, sőt ebből adódóan a politológiának (vagy politikatudománynak) is a külön művelését. Ám ezt mindig csak a politikai hatalomra értették. Amikor kialakult már a politológia elismertsége, akkor is csupán a politikai hatalomra utaltak anélkül, hogy a hatalom külön kategóriáját kiemelték volna. Ezt azért is kell hangsúlyoznom itt, mert rendszertani következtetésem szerint külön hatalomelméletre van szükség, olyanra, amely átfogó kategóriaként fogalmazza ezt meg a társadalmon belül — tehát nem csupán a politikára, az államra vonatkozóan, hanem önálló

külön jelenségként. Én tehát külön alapkategória voltára fektettem a hangsúlyt, mondván, hogy ugyanúgy, ahogyan a társadalomnak alapvető kategóriája a gazdaság és alapvető kategóriája a kultúra, ugyanúgy alapvető kategóriája a hatalom is. Ennek keretében helyezkedik el a politika, az állam és a jog egyaránt. Na, már most a joggal kapcsolatban persze egyidejűleg azt is hangsúlyoztam, hogy a jog önálló hatalmat jelent a hatalmi rendszeren belül.

Ez megint olyan következtetés, amit nem nagyon fogadnak el az irodalomban. Azt elmondják ugyan, hogy külön objektiváció, de azt, hogy külön hatalmi jelenség lenne, nem nagyon fogadják el. Ezért próbálom változatlanul hangsúlyozni ezt az összefüggést, hogy a közgondolkodásba is bekerülhessen ez — olyan témaként, mint aminek különálló, önálló elemzése és részletelemzése egyaránt szükséges akadémiai szintű kutatásként, és ebben az esetben előbbre tudnánk jutni olyan összefüggések taglalása terén is, amik nem csupán a jogi hatalmat, az állami hatalmat, a politikai hatalmat hangsúlyozzák, hanem a hatalom olyan vonatkozásait úgyszintén, amelyek akár a gazdaságra, akár a kultúrára, sőt akár a közösségekre s egyes személyekre vonatkoztatottan egyaránt feltárhatók lennének.

Különösen érdekes lehet a hatalom pszichológiai vonatkozásainak elemzése közéleti szempontból, tehát közösségi és egyéni lélektani nézőpontból is. Ez olyan kérdés, ami változatlanul izgat, és jó lenne, ha a magyar tudományos gondolkodás elfogadná és nagyobb, átfogóbb kutatások indulhatnának ennek kapcsán. Már pedig ha a hatalmat említettem, úgy nagyon fontosként hadd tegyem hozzá, hogy a közgondolkodásnak s a tudományos gondolkodásnak egyaránt föl kellene tárnia egy meghatározott összefüggést, a hatalom sajátosságait olyan részletkutatások alapján bontva ki, amik hangsúlyozzák a demokratikus és a diktatórikus hatalomgyakorlás óriási különbségét, ennek hatását, s a szocializációra vonatkozó szerepét. Generációként a mi életkorunkban lévők ezt különösen fel tudnák dolgozni, hiszen végigéltük a diktatórikus hatalomgyakorlást, megéltük a demokratikus hatalomgyakorlást, s így általunk földolgozva sokkal átfogóbb és pontosabb következtetésekre lehetne jutni, mint azon nyugati gondolkodók által, akik csakis demokráciában éltek, és a demokráciával szemben nem feltétlenül látják a diktatúrák azon következményeit, amelyek a közéletre vagy a mindennapi életre hatnak. Most is ez foglalkoztat gondként, hogy miként lehetne a demokrácia elméletét ilyen irányban továbbvinni.

Ebből a szempontból nagyon érdekes a bibói életmű feldolgozása, ami nagy divattá lett a mostani fordulat előtt, úgy 1988-89 táján. Érdekességként elmondanám, hogy annak idején meghívtuk a tanszékre Bibó Istvánt.

- Mikor?

- 1975-ben, amiért éppen nem kaptam dicséretet a hivatalosság részéről, és persze Szabó Imre sem dicsért meg ezért, mert –mint mondta– a tanszékre azért mégsem kellett volna meghívni. A meghívás egyébként azt jelentette, hogy fiatal kollégáink előtt tartott Bibó István előadást, kifejtve főbb koncepcióját a magyar történelmi fejlődést, a kiegyezést, valamint a demokrácia lelki vonatkozásait illetően. Nos, ekkor figyeltem föl én is a demokrácia lelki vonatkozásaira, és változatlanul fontosnak tartanám ma éppen a bibói demokrácia-kutatás ilyen irányú továbbfejlesztését. Sajnos, a bibói életműkutatás demokráciára vonatkozó iránya elakadt, hiszen ma már egyáltalán nem divat Bibóval foglalkozni. Éppen az egyik ismert Bibó-hívőt kérdezve, hogy miért nem foglalkoznak vele tovább, válaszolta, hogy ennek ugyan volt jelentősége az 1989–1990-es fordulatnál, ámde mára elveszítette aktualitását. Szerintem viszont éppen nem vesztette el aktualitását.

- Nem nevesíthetnéd-e, hogy miért?

- Nem, mert nem érdekes annyira, ti. jelentéktelenné lett, miután politikai szereplővé vált, tehát a demokrácia kutatása szempontjából immár irreleváns. Dehát azért mindannyian ismerünk jó néhány olyan figurát, akik annak idején ugyancsak hangsúlyozták Bibó jelentőségét, ma pedig már csupán jelszóként visszhangozzák bizonyos tételeit, – például mondását, miszerint a demokrácia azt jelenti, hogy nem félni, –, de azokat a kérdéseket, amelyek éppen a tömegérzelem vagy a társadalomlélektan egyéb összefüggései szempontjából nagyon jelentősek, nem kutatja jóformán senki. Na, már most ezt én magam aligha kutathatom, mert nincsen erre jogosító társadalomlélektani felkészültségem, de mégis csak hangsúlyoznunk kellene, hogy a demokrácia alapkérdése mégis csak a humanizmus, nem pedig a többségi elv; avagy hogy mennyire fontos a demokratikus iskolázottság, avagy az érzelmi összefüggések föltárása, amikre én csak utalhatok, amikor a demokrácia kritériumait, követelményeit vagy előfeltételeit fölvezetem. Nos, ezek közt hangsúlyozom, hogy a demokráciának társadalomlélektani előfeltételei is vannak, de ennek pontosabb, részletesebb kibontása tudományos kutatási témaként akár külön diszciplináris terület lehetne.

- Eddigi beszélgetésünk nagyban-egészében úgy alakult, hogy önmagadból önmagadra visszatekintve valamiféle pályáiv-képet adtál, érdeklődésed két fő irányában. Ugyanennek a történésnek a másik oldalaként ugyanakkor az a sajnálatos helyzet, hogy néhány generációs társaddal mára Ti váltatok idősebb, *senior* státusú kollégákká, miközben sokan mások, mindenesetre egykori mestereid és kollégáid számottevő része is, nincs már az élők sorában. Tehát több szempontból érdekes lenne, ha folytatnád azt az emlékezési sort, amit elkezdettél két névvel, Sztodolnik Lacival és Földesi Tamással. Némiképpen róluk és az utánuk jövőkről szólnán, akikkel akár akadémiai intézeti, akár egyetemi tanszéki keretben, akár egyszerűen szakmai munka okán kapcsolatba kerültél, miképpen jellemeznél kortársakat? Nyilván nem magánéleteket, hanem egész egyszerűen azt, hogy a korabeli szellemiségben mások miként élték át azokat az időket, és netalán egy kicsit beszámolóid körébe vonhatnál olvasmányélményeket is, például azt, hogy egyáltalán mi jutott a kezedbe az 1950-es években?

- Az olvasmányélményeket illetően az az egyszerű helyzet, hogy én a szovjet irodalmat tanulmányoztam a kandidátusi disszertációmhoz. Persze megnéztem a magyar irodalmat is, ahol a hagyományos tételek ismétlődtek mindenütt: közjog, magánjog, meg valamiféle kiegészítésként gazdasági jog; tehát komolyabb irodalmi élményeim itt nincsenek. A későbbiekben is a marxizmus nyomvonalán haladva jutottam el az állam és a jog viszonylagos önállóságáig, elidegenülésük lehetősége felismeréséig, és utána nagyrészt Bibó segített abban, hogy eljussak a hatalom lelkületi következményeiig, ahhoz az irodalomhoz, amihez utóbb tényleg hozzájutottam. Ezek elsősorban cikkek voltak. Német tanulmányutamon talákoztam leginkább olyan alkotmányjogászokkal, akiknek a megszokott dogmatizmustól eltérő nézetük volt.

- Nos, akkor közelítsünk úgy, hogy volt mindenekelőtt Szabó. Tudvalévő, hogy Szabó Imre enyhén szólva kevésbé becsülte elődeit. De elődeinek a könyvtári hagyatékát már igen, hiszen érintetlenül maradt itt az egykori könyvtár a tanszéken, aminthogy néki köszönhetően úgyszólván egyedülként, mármint a két háború közti kormányzati apparátus könyvtári hagyatéka szisztematikus elpusztítása egyedüli kivételeként – ez történt az Igazságügyi Minisztérium könyvtárával is. Tűnődöm tehát: egyfelől beszélgettetek-e Szabó elődeiről, tehát a megelőző időszakokról, másfelől pedig akár esténként, – hiszen itt munkálkodtatok a tanszéken, – mennyire volt számotokra érdekes ez a bizonyos tanszéki könyvtár, amiből mégis csak egy másik világ tárulkozott elő?

- Az volt a baj, hogy Moór Gyulának volt egy elve: a tanszéken nem tartja saját könyveit. Természetesen Moór Gyula alapműveit én megismertem, legfőképpen akkor, amikor a kar történetét kellett feldolgozni, és rám jutott a feladat, hogy az elméleti tárgyak oktatását tekintsem át. Nos, így jutottam el tényleg Moór Gyulához, Szabó Imrén keresztül. Azért általa, mert Szabó Imre dolgozta fel *A burzsoá jobboldal Magyarországon* című könyvében Moór Gyulát. Ennek kapcsán egyszer kellett nekem egy előadásokat tartani, és igen érdekes élményem volt, amikor az egyik előadási témául a polgári szociális jogi mozgalom ismertetését tűzték ki, és akkor kellett meglátnom, hogy a századforduló után mennyire másképpen alakult mindez, mint ahogyan Szabó Imre megírta azt a könyvében; és különösen föltűnt nekem a szociális mozgalom és Ágoston Péter.

Ágoston Pétert én abból a szempontból értékeltem, hogy szociáldemokrata volt és szociális jogi megközelítést alkalmazott, sok olyan következtetéssel, ami egyezett az én nézőpontommal, ámde nem egyezett a vulgármaterializmussal. Akkor pedig, amikor mindezt Szabó Imrének megemlítettem, ti. hogy azért igen pozitív megfogalmazások találhatók Ágoston Péternél, akkor azt válaszolta, hogy ugyan már, ez jobboldali szociáldemokrata volt, – tehát olyan irányban befolyásolt Szabó, hogy nem is érdemes foglalkoznom vele. Amikor utóbb néhányszor mégis fölvetődött ez az irányzat és az akkori egész időszak, – nemcsak Ágoston, de mások is, –, akkor azt mondta: nahát, a maga Ágoston Péterje így meg úgy; tehát olyasmit éreztetett, mintha magával az érdeklődéssel már teljesen azonosulnék Ágoston Péterrel.

Később, a szovjet irodalom tanulmányozása során láttam, hogy az 1920-as éveknek milyen érdekes törekvései voltak még oroszországi viszonyok között is, mert ugye a szociális jogi mozgalmat tekintették olyannak, mint amit szocialista jogként tovább lehetne/kellene érvényesíteni. Folyóiratokat tanulmányoztam, és ezekben bizony még ebben az időben szabad levegő érződött, s nem az a későbbi, fojtogató sztálini dogmatizmus. Mikor eljutottunk visszafelé az 1920-as évek szovjet-orosz irodalmának tanulmányozásához, akkor kellett rádöbbenem, hogy a Visinszkij-féle szemlélet miképpen tört előre és mennyire modern materialista magyarázatokat és főképpen egy központosított állam-felfogást állított elő.

- Szabad-e egyenesen megkérdezni, hogy az a népi kollégista indíttatás, amiben szocializálódtál és amiben itt az egyetemen mint egyetlen légkörben eszmélődtél (nem szólottál róla idáig, de feltehetően a munkásosztály ifjúsági szerveződésével, tehát nyilván a kommunista politikai mozgalmakkal is felépült a kapcsolatod), szóval, hogy mindezt egy belakható dolognak érezted-e, és egészen addig, amíg ilyen vagy olyan hatásokra az érdeklődésed ki nem tágult, alapvetően megelégedtél-e lényegében az ilyen és hasonló olvasmányokkal, ha úgy tetszik, a marxizmussal? Tehát valóban ez volt az, amit mint olyat belakandó világnak érezték?

- Természetesen annak idején, 18–19 éves fiatalemberként, aki azzal indul, hogy a népi írók mozgalmában keresi helyét, majd a parasztpárton keresztül a kollégiumban lassan eljut a marxizmushoz és mindenekelőtt annak vulgármaterialista változatához, teljességgel ez volt az a világkép, ami bennem szocializálódott. Tehát nem kritikusan fogadtam én ezeket.

- A belakhatást úgy érte, hogy nem volt igazi hiányérzeted, azaz, másként fogalmazva, itt voltak az egykori tanszéki könyvek, a múlt hagyatéka, ámde mégis lehet, hogy hagyta mindezeket érintetlenül porosodni, mert akkor és ott nem voltak számodra érdekesek?

- Nem, arra még nem is gondoltam, hogy ezek kritizálhatók lennének. Éppen ezeken a szociáldemokrata, tehát egyebek közt Ágoston-féle útkereséseken keresztül jutottam el annak

fölismeréséhez, hogy itt énnekem most már egy teljesen dogmatikus marxizmus tételeivel van dolgom. Éppen Marxnál lehetett találni olyan utalásokat, amik nem bizonyosodtak be a tételek akkori kibontásánál, de én nem léptem még ki ebből a körből.

- És ha szabad megkérdezni, mai szemmeddel miképpen látnád, hogyan tudnád lefesteni az akkori Szabó Imrét?

- Nagy különbség van a kettő, a régi és az akkori mai között. Sztodolnik Lacitól nagyon sokat tanultam, ő nyitottabb volt.

- Polgárgyerek volt vajon?

- Igen, értelmiségi fiú volt, akinek az édesapja régi kommunista, de azóta a Legfelsőbb Bíróság elnökhelyettese, akinek a környezete azért más volt, noha nagyon határozott kommunista vonalat képviselt, és a fia már nyitottabbnak bizonyult ilyen szempontból, és több bíráló megjegyzésén keresztül jutottam el annak fölismerésig, hogy végső soron tagadnunk kell a Szabó Imre által vallott tételleket. Sztodolnik Laci államelmélettel foglalkozott és nagyon jól érzékelt a jogállamiság magyarázatával kapcsolatos fordulatokat a polgári jogi gondolkodásban, úgy hogy ezt majdnem kidolgozta disszertációként is. Sajnos végül öngyilkos lett. Ezek után én kiadtam ezeket a megtalált írásait itt, hogy legalább a tanszék számára hozzáférhető legyen, kollégáimnak eljuttatva mindazt, amit még ő fogalmazott meg végleges írásként. Nagyon sok használható irodalmi földolgozás volt benne, ezeket összesítettem és korrigáltam egyetemi kari vonatkozásban.

- Őt végül is mi vitte e tette? Magam borongós, zárkózott emberként ismertem meg, amikor még, – talán utolsó ottani éveimben, talán még demonstrátorkodásom alatt, lejárt a pécsi tanszékre.

- Bizonyára bonyolult, talán több tényező is szerepet játszott, ahogyan az az öngyilkosságoknál lenni szokott. Nagyon sok ilyen tényező lehet: szakmai sikertelenség, szerelmi sikertelenség, betegséggel kapcsolatos rossz kezelés, hát többféle ilyesmi összegződhetett. Talán azt is mondhatom, hogy ha akkor itthon lettem volna és nem külföldön, esetleg nem is következik ez be, és sikerül őt átsegíteni a mélypontra. De hát ez persze pusztán föltételezés.

Továbbfolytatva, s Földesi Tamásról szólva, ő rövidesen átment marxizmus-oktatónak, így nem maradt már a jogelmélet területén. Ismert, hogy később rátért az igazságelmélet elemzésére, mint ahogy mostanában is próbál néhány jogelméleti problematikát kifejteni. Mindenesetre ő megmaradt annál a nézőpontnál, amely a jogot politikai eszköznek tekinti. Ezt a bírálatomat vele kapcsolatban is kifejtettem, de ő erre nem reagált; egyszerűen más vonalon haladt.

Idekerült a tanszékre Kulcsár Kálmán, valamikor 1956 után, merthogy nem írta alá azt, amit pedig katonai ügyészként alá kellett volna írnia. Egy ideig nagyon azonos síkon haladtunk, éppen a szociológiai orientációra tekintettel; amikor pedig ő ráállt a szociológia művelésére, akkor neki lett köszönhető, hogy Magyarországon teret nyert mind a szociológia, mind a jogszociológia egyetemi oktatása. Azt is el kell mondanom, hogy pár évig a Művelődési Minisztériumban szintén munkálkodva és ott a jogi oktatás reformján ügyködve volt bizonyos szerepem abban, hogy a szociológia oktatása végül ide került, és ennek következménye lett az is, hogy a marxista filozófiáé viszont valamelyest visszaszorult. Megújult az állam- és jogelmélet, bevezettük a kriminológiát és a szervezéstant, tehát próbáltam azokat az elveket érvényesíteni, amiket még 1956-ban fogalmaztunk meg. Ezt azért

mondhatom, mert szerveztünk itt a karon a Petőfi-körhöz hasonló Hajnóczy-kört,⁸ és a jogi oktatás reformját illetően hallgatói megfogalmazásokat is rögzítettünk, ahol is éppen ilyesmik kerültek előtérbe.

- Ez mely években lehetett?
- 1955–56. Akkor fogalmazódtak meg...
- És maga a minisztériumi tevékenység?
- Az pedig 1962–63-ban.
- És akkor sikerült is keresztülvinni?
- Igen. Tehát ezek fogalmazódtak meg a közös viták során,– fiatal oktatók, hallgatók közös vitáin,–, és sikerült ezeket ilyen módon bevezetni, úgy hogy arra használtam ezt a pozíciót, hogy bizonyos 1956-os követelések érvényesüljenek magában a jogi oktatásban.
- Amikor ide került Kulcsár, akkor nagyjából teljességgel ezen eszmeiségben osztozó fiatalember lehetett ő is?
- Persze, hát azért nem vállalta ő a...
- De úgy értem, hogy valóban sokáig számára is egyfajta otthonos, tehát belakható közeget képezett ez a szovjet rendszer, mert ugye voltak néki nagyon korai írásai az indiai alkotmányról, az amerikai katonai törvényességről és hasonlókról, szóval ezek nem jelentettek nála valamiféle jellegzetes elvágódást?
- Nem. Ő ebbe a légkörbe belekerült, és mi nagyon jól együtt voltunk ezekben a szakmai vitákban. Persze, érződött kissé az ő elkülönülése, mert amikor volt ez a kari tanácsi vita a jogelmélet oktatási rendszere kapcsán, akkor mi Peschka Vilivel nagyon radikálisan igényeltük az újabb fogalmi megközelítéseket, Kulcsár viszont eloldalgott. Ez 1956 tavaszán volt, amikor ő még aspiráns volt. Azt mondták akkoriban, hogy a fiatalok és az öregek ellentéte ez, Eckhart és Világhy támogatásával, és a fiatalok közül Kulcsár átállt az öregek közé. Csak érdekességként említem mindezt, nem volt ennek bármiféle jelentősége akkor sem. Nos, később Kulcsár Kálmán a nyugati szociológia megismerése birtokában írta további munkáit, és tényleg nagyon jelentős szerepet játszott a magyarországi tudományosságban ez a szociológiai kutakodás.
- Imént említetted Peschkát; szólnál-e róla is?
- Nos, Peschka szintén aspiráns volt itt a tanszéken, és nagyon jó összhangban voltunk a marxizmus vonalán. Ő nagyon erőteljesen bedolgozta magát a lukácsi filozófiába, azt próbálta a jogelméletben is érvényesíteni, végül is nem jutott el olyan következtetésre
- 1956 előtt?

⁸ Vö. az előbbi jegyzetben foglalt feldolgozásokon túl: Borsodi Csaba: Az ELTE Bölcsészettudományi Karának története. 2011. <http://www.btk.elte.hu/kartortenet> (2016. február 15.), valamint http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:tanulmanyok/1956/kenedi_komaromi (2016. február 15.), mely utóbbi szerint 1956. október 17-én alakult.

- Nem. Nagyon határozottan az akkori marxizmus vonalán haladtunk mindketten. Ez a közösség később bomlott fel, amikor már néki is más jellegű kutatási érdeklődése volt, meg nekem is.

- Akkor, durva megközelítéssel, talán 1958–59-től kezdve?

- Igen. Ekkortól kezdte el ő követni ezt a lukácsi vonalat a marxista irányon belül, én pedig keresgéltem. Mert akkor még nem volt nekem támpontom, hogy szövetségeseim lehetek volna: nagy rádöbbenést okozott nekem ez az egész új megközelítés, a Bibóval való találkozás, de tőle függetlenül is.

- Még egy pillanatra térjünk vissza erre az időszakra. Ti voltatok itt a „pestiek”, a fővárosiak. A vidéki egyetemekről ki volt az, akivel valóban volt kapcsolatotok, vagy legalább is komoly személyiség, aki a ti szemetekben is súlyt jelentett?

- Azt hiszem, hogy számunkra nem volt senki. Sem Halász Pál,⁹ sem Antalffy György.¹⁰ Határozottan nem. Közülük talán még Halász Pálban volt valami újabb törekvés, de Antalffy nagyon határozottan politika vonulatú államelméletet művelt, küzdelmem volt véle egyébként éppen emiatt, hiszen én voltam a tankönyv szerkesztője, ő pedig hozta ezeket a politikai jellegű államelméleti témákat a társadalmi szervezetekkel, a proletárdiktatúra rendszerének hajtószíjaival, a munkásörsséggel és egyebekkel kapcsolatosan. Szerettem volna ezeket a témákat kihagyni, de nem lehetett kollégám munkáját úgy megrövidíteni, hogy ezek egyáltalán ne szerepeljenek.

- Volt néhány egykor illegális s ekkorra már nagynevű elvtárs, akik időközben kandidátusok lettek, főként tanácsköztársasági meg hasonló témakörökből. Nos, volt ezekkel valami kapcsolatotok?

- Nem, nem volt igazi kapcsolat. Feri Sándor¹¹ járt egyszer a tanszéken, és valamikor volt egy más jellegű vita is. Jog és erkölcs kapcsolatával foglalkozott Feri Sándor, de hát ő is politikai megközelítést alkalmazott. Igazából fel sem dolgozta a jogelméleti irodalmat, hanem a szocialista erkölcsre vonatkoztatva voltak kinyilatkoztatásai, de hát ez megfoghatatlannak bizonyult. Foglalkozott még a jogügylet kérdéseivel, de igazából ismét nem a szakmában elmélyülve.

- Egy nevet hadd hozzak még elő, Soltész Kláráét. Ő itt volt-e a tanszéken, vagy másutt volt?

⁹ Halász Pál (1914–1963) pécsi könyvtárigazgató, majd jogászprofesszor; vö. <http://nevpont.hu/view/9616> (2016. február 15.) és <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC05727/05860.htm> (2016. február 15.).

¹⁰ Antalffy György (1920–1993) szociáldemokrata, majd kommunista politikus, országgyűlési képviselő, szegedi jogászprofesszor, több cikluson át dékán, ill. rektor; vö. http://www.tortelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3333&catid=42%3Aa&Itemid=67&lang=hu (2016. február 15.), ill. Révész Béla: A szocialista állam és professzora. Széjgyezetek Antalffy György portréjához. In: Jogelméleti Szemle, 2003/4. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/revesz16.html> (2016. február 15.) és Varga Csaba: Azok az ötvenes évek... Jogelmélet és jogtörténet Szegeden és Budapesten. Nagyné Szegvári Katalin emlékezése' In: Jogelméleti Szemle, 2012/1. szám <http://jesz.ajk.elte.hu/varga49azok.pdf> (2016. február 15.).

¹¹ Feri Sándor (1895–1986) hadifogolyból a Szmolnij őrségébe kerülten Lenin hazai kapcsolata, immár a szocialista Magyarországon pedig kiállításért többszörösen kegyvesztett vezető jogász; vö. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC03975/04410.htm> (2016. február 15.); műve A jog és az erkölcs egyes kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 231 o.

- Persze, Katonáné Soltész Márta.¹² Ő itt volt a tanszéken, és végtelenül vonalas volt.

- Hogyan került ide? Nyilván még hajadonként és...

- Nem, asszonyként persze.

- Már a nagy elvtárs feleségeként?

- Igen, az 1950-es évek elején került ide.

- Idősebb volt nálad?

- Igen. Nem sokkal, de már végzett jogász volt, amikor idekerült. Idekerült, viták voltak vele, de ő a vonalat vitte. Kezdeményezett vitát például arról, hogy Szabó Imrével lehet vitatkozni, szóval egy tipikus bolsevik stílus volt rá jellemző. De nem sokáig volt itt, mert rövidesen elkerült a Tanácsakadémiára tanszékvezetőnek. A Művelődési Minisztériumban volt eleinte előadó, saját karunk referense, és onnan került ide a tanszékre. De igazából nem volt aktív a jogelméletben. Összehozott egy disszertációt, kandidátusi címet is szerzett, meg is jelentette a könyvet, de jelentékeny hatása igazán nem volt. Sőt, mi nagyon elleneztek éppen fölkészületlensége miatt, úgy hogy bonyodalom is volt amiatt, hogy nem akarták elfogadni kandidátusi disszertációját.

- És a bizottsági vita?

- A bizottságban volt ellenszavazat, és a nagybizottságban, a Tudományos Minősítési Bizottságnál is volt vita, így hát végül visszaadták. Érdekes élmény volt látnom, hogy időközben a férje éppen előszobázott más helyeken, – személyesen is érezkelhettem például éppen a Művelődési Minisztériumban, hogy miképpen fogadják, – hogy támogattassa felesége kandidátusi disszertációját. Nos, Katonánéval kapcsolatban, szakmailag nézve, ez a mentalitás, ez a bolsevik tempó, amikor egy igazi úriasszony átveszi ezt a stílust, hogy: „Elvtársak!” — és akkor még nem is említettem, hogy nyilatkozatai voltak Rákosi születésnapjával, Sztálin halálával meg egyebekkel kapcsolatosan, érezkelhetően nagy visszatetszést keltve. Ebből viszont arra következtek, hogy 1953-ban is itt volt még, talán még 1955-ben is.

- Utalásodból kitűnően eszerint ő egy polgárlány lehetett?

- Persze.

- Tehát kemény átállással. És a férje?

- Azt már nem tudom. Ő egy becsületes kommunista volt.

- Vagy pedig durván kemény...

¹² Katona(Zoltán)né Soltész Márta (1920–2008) tanácsakadémiai tanszékvezető, c. egyetemi tanár, bíró; műve Személyiség és jog. Fejezetek a jogelmélet köréből. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1972. 452 o.; vö. <http://nevpont.hu/view/11044> (2016. február 15.).

- Nem hiszem, hogy keménynek kellene mondanom. Inkább vonalas, aki karrierje érdekében belépett a pártba, talán tanácsi elnökhelyettes lett, aztán valamivel később került fel a minisztertanácsba, ahol úgyszintén tanácsi vonalon dolgozott, s azután a Legfőbb Ügyész helyettese lett.

- Jogász volt egyáltalán?

- Igen, persze, jogász volt, de a szakmában semmiféle tekintélye, neve nem volt. Még emberileg is jelentéktelennek tűnt. Márta asszony viszont nagyon ambiciózusnak bizonyult. Mint törekvő teremtsnek, végül is sikerült a kandidátusi fokozatot megszereznie. Ennek köszönhetően szerzett érdemet később, amikor az itteni alkotmányjogi tanszéken szervezte az emberi jogi munkaközösséget. Mi nem tudtuk befogadni, amit eléggé nehezményezett is, nevezetesen azt, hogy a tanszéki közösség nem fogadta be.

Ha még további nevekre kellene emlékezni, még Szotáczy Mihály¹³ említeném, akit 1956-os pozitív szereplése után le is tartóztattak, s ezért a későbbiekben már nagyon vigyázott arra, nehogy valami a marxizmustól idegen tételt fejtessen ki. Ugyancsak említhetem Papp Ignácot.¹⁴ Munkáskáderekből lett szegedi egyetemi párttitkár jogelméletet, aki ezen a politikai vonalon haladt igazából, szakmailag gyakorlatilag nem adva semmit.

Megemlíthetném persze Szegedről még Szabó Józsefet,¹⁵ akinek a munkáit persze ismertem, de nem kerültem vele kapcsolatba. Úgy kezelték akkoriban, mint alkotmányjogászt, nem is annyira, mint jogelméletet.

Véletlenül került kezembe egy könyvesboltban egy kiadvány olyan címmel, amely sejtette, hogy mögötte jogelméleti munka van. Én akkor figyeltem föl rá, ámde akkor olyannyira, hogy írtam is egy recenziót róla.¹⁶ Sajnálom, hogy nem kerültünk vele olyan kapcsolatba, mint Bibó Istvánnal. Úgy emlékszem, volt valami törekvésünk arra, hogy egy konferencia alkalmával kapcsolatba lépjünk vele, de ő már nem volt olyan hangulatban, hogy találkozzon velünk. Talán Te is tudsz erről?

- Persze, igen, sajnos. Merthogy éppen Szegeden voltunk, a Magyar Jogász Szövetség általam titkárkodott Állam- és Jogelméleti Szekciójának soros ülésén, és éppen én volt az, aki javasoltam, hogy tegyünk látogatást nála. De szerencsétlenül alakult, mert mire ez realizálódhatott volna, a társaság már bőven koccintgatni kezdett, és éppen Papp Náci volt az íróasztalánál, aki egyáltalán telefonálhatott néki, s feltehetően a hivatásától is megfosztott, siralmas körülmények közt a pusztá létért harcoló, aligha boldog idős professzor megérezte az imígyen kínált alkalom méltatlanságát. Én egyébként fordításokat akkoriban tudtam biztosítani néki, s ennek kapcsán már régóta leveleztem vele, ezért lehetett az én ötletem meglátogatása szegedi munkaértekezletünkön.

Nos, volna-e még említésre érdemes név akár a külföldi magyarok, akár a valóban külföldiek közt, akivel számottevő kapcsolatod volt? Például közös kolozsvári barátunkkal.

- Jó, hogy ezt kérdezed...

¹³ Szotáczy Mihály pécsi jogászprofesszor; vö. Visegrády Antal: In memoriam Szotáczy Mihály (1928–1998). In: Jogtudományi Közlöny, 1999/4. szám, 191. o.

¹⁴ Papp Ignác (1931–2001) szegedi jogászprofesszor; vö. <http://promenad.hu/cikk/szegedi-jogaszokra-emlekeztek-110170> (2016. február 15.).

¹⁵ Szabó József (1909–1922) szegedi egyetemi tanár; vö. Varga, Csaba (hrsg.): Die Schule von Szeged. Rechtsphilosophische Aufsätze von István Bibó, József Szabó und Tibor Vas. Philosophiae Iuris: Excerpta Historica Philosophiae Hungaricae, Szent István Társulat, Budapest, 2006. 246 o., 81-89. o. & <http://mek.oszk.hu/14700/14747/> (2016. február 15.).

¹⁶ Lásd Samu Mihály: Megmenteni egy jogelméleti és nemzetközi jogbölcseleti életművet a feledéstől. In Magyar Közigazgatás, 1994/6-7. szám, 428-433. o.

- És persze Szegő katalinnal,¹⁷ szintén Kolozsvárról, milyen volt a kapcsolatod?

• Az utóbbival én nem kerültem össze. Ámde Demeter Jánossal¹⁸ úgy ismerkedtem meg, hogy ő, mint a kolozsvári egyetem rektorhelyettese tanulmányút örvén átjutott hozzánk, és akkor engem rendeltek ki melléje kísérőként. Így ismerkedtem meg vele személyesen, hiszen már korábban is láttam kisebbségi tanulmányát, mikor közép-európai kisebbségi problémákról írt egy kisebb füzetet.¹⁹ Később megismertem tananyagát, ami magyar nyelvű állam- és jogelmélet volt,²⁰ hát, mondhatom, erősen a szovjet irodalomra támaszkodott: néhány önálló megfogalmazással élt csupán, amiket én aztán megpróbáltam kigyűjteni és kandidátusi disszertációmnál föl is használni. Sőt, kandidátusi disszertációm védésére még az ő ajánlására hívtam meg kolozsvári jogelméleteseket, így Cseterki Jánost,²¹ aki a magyar politikai életben szerepelt Cseterki²² unokatestvére volt, valamint Bobos Gyurit,²³ aki bár románként, még annak idején magyar iskolában kezdett el tanulni. Érdekes módon az utóbbival Moszkvában találkoztam először; ott volt aspiráns, bár soha sem írt jelentősebb dolgot. Ellenben Cseterki sokat írt, de olyan politikai jogelméletszerűséget, ugyanakkor Antalffyhoz hasonlóan közvetlenül politikai szerepet is játszott, így egy darabig igazságügyi miniszter volt. Cseterki egyébként, ez a kolozsvári Cseterki...

- Csupán a tisztázás végett: ő volt a Ioan?

• Igen, románosan Ioan Ceterchi, aki nagybányai származású, magyar indítású, hiszen édesapja magyar volt, gyermekkorában tudott is magyarul, sőt még magyar ministránsi múltjáról is megemlékezett, felmondva például nekem azokat a válaszformulákat, amiket annak idején megtanult. Igazából mindez csak arra volt jó, hogy a magyar–román kapcsolatokat ápoljuk. Nagyon forszíroztuk például Demeter Jánosnál, hogy legyen ott egy olyan fiatalember, aki velünk kapcsolatban lehet, és tudása révén a magyar teoretikus irodalmat közvetítheti. De nem tudták ezt biztosítani, legalábbis a jogelméletben nem. Nos, Ceterchi nagyon igyekezett a kapcsolatot a fordulat után is ápolni. Nemzetközi konferenciákon találkoztunk vele, de szereplése nem olyan témákban mutatkozott meg, amik újszerű megközelítést igényeltek volna, mert főképpen a román politikai vonalat képviselte, mint például: szuverenitás; viszont ez nem éppen az államelméleti dogmatika fejlesztését szolgálta, hanem azt a politikai szándékot, hogy Románia önállóságát szuverenitáselméletben

¹⁷ Szegő Katalin (1933–2005) filozófus, a Babeş-Bolyai Egyetem tanára; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szegő_Katalin (2016. február 15.).

¹⁸ Demeter János (1908–1988) magyar jogvédő, kommunista jogászprofesszor, nemzetgyűlési képviselő; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_János_\(jogász\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_János_(jogász)) (2016. február 15.).

¹⁹ Egyik az alábbiak közül lehetett Demeter János tollából: A nemzetiségi kérdés a Dunavölgyében és a Szovjetunióban. Magyar Népi Szövetség, Kolozsvár, 1945. 55 o. vagy Nemzetiségi nyelv a közigazgatásban. Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem Jog- és közgazdaságtudományi értekezések 5. Minerva, Kolozsvár, 1946. 32 o.

²⁰ Demeter János: Állam- és jogelmélet. Jegyzet. Oktatásügyi sokszorosító, Kolozsvár, 1958, 317 o., amit ezután már Ioan Demeter: Introducere în studiul dreptului. Editura Ştiinţifică, Bucureşti, 1962. 286 o. követett.

²¹ Ioan Ceterchi (1926–1992) jogászprofesszor, kommunista politikus, nagykövet; vö. https://ro.wikipedia.org/wiki/Ioan_Ceterchi és <http://legeaz.net/personalitati-juridice/ioan-ceterchi> (2016. február 15.). Valóban, igen számos kiadású állam- és jogelméleti tankönyvön túl kizárólag olyasféle címekkel publikált, mint például »A Román Kommunista Párt, a szocialista törvényesség motorja«.

²² Cseterki Lajos (1921–1983) szakszervezeti vezető, a Központi Bizottság tagja, az Elnöki Tanács titkára; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Cseterki_Lajos (2016. február 15.).

²³ Gheorghe Bobos (1932–2014) kolozsvári jogászprofesszor; vö. <http://www.juridice.ro/336619/in-memoriama-gheorghe-bobos.html> (2016. február 15.) és <http://ziarulfaclia.ro/in-honorem-profesor-universitar-doctor-gheorghe-bobos-prestigiul-durabil-al-modelului-in-stiinta-dreptului/> (2016. február 15.).

fejezzék ki. Számos magyarországi konferencián szerepelt egyébként, de vagy csak ezzel a szuverenitás-témával, vagy a demokrácia témájában, vagy politológiával kapcsolatosan. Mert kezdett a politika iránt is érdeklődni s a ceaușescui kötöttségeknek megfelelő vonalat képviselni.

Demeterre visszatérve, ő a kisebbségi témában szerzett érdemeket. Ottani fordulatuk után vagy folyamatában már érzékelhető volt részéről is a magyarországi támogatás igénylése. Halála is itt, nálunk következett be, 1988-ban. A kisebbségi kérdést ő a politikai életben képviselte, a magyarság védelme jegyében az oktatási rendszer reformjáért küzdött, azért, hogy a magyarok számára is biztosítva legyen oktatási lehetőség. Politikusoknak is fölvetette ott, hogy a magyarok csak segédmunkásnak mehetnek el, mert nincs számukra képzési lehetőség. Tehát ezt érzekelte és egyidejűleg érzékeltette is. Az ő fölfogása végül is nem a hivatalos doktrínát visszhangozta vissza, hanem próbálta a kisebbségi kérdést a marxizmus talaján megoldani. Megjegyzem, a marxizmusnak vannak olyan utalásai, amelyek a kisebbség normális képviseletét is lehetővé tennék, ámde köztudott, hogy politikai összefüggések ezt teljesen nacionalista vonalra vitték Romániában.

- Ugye megerősítheted, hogy ő a famíliában már egy feltétlen magyar hazafi mártír²⁴ testvére volt?

- Igen. Demeter Jánosra ismét visszatérve, az erdélyi értelmiséget befolyásolta, hogy a marxizmus jegyében találhattak kapaszkodókat a kisebbségi téma forszírozására, a kisebbségi jogok védelmére. Az volt hát a naiv hitük, hogy politikai szerepet vállalva a baloldalon talán jobban tudják védeni az erdélyi magyarság érdekeit. Egyébként éppen Demeter Jánostól hallottam, hogy még a magyar autonóm tartomány sem lehet igazi megoldás. Merthogy sokan úgy kezelték, mintha önmagában megoldhatná a magyarság problémáját. Ámde Demeter is tudta, mi is tudtuk, hogy a Romániában élő magyarságnak csak egyharmadát jelenti a Székelyföld, hiszen szóránymagyarság fellelhető egész Erdélyben és Moldvában egyaránt. Ő hívta föl a figyelmemet arra is, hogy Moldvában milyen jelentős magyar oktatás volt, amit valamikor 1945 után román politikusok azért hoztak létre, hogy kifelé elfogadhatóvá tegyék magukat, megoldva úgymond ezzel a nemzetiségi kérdést még Moldvában, a csángó magyarság vonatkozásában is. Ezt aztán rövidesen el is törölték, mint ahogyan a Magyar Autonóm Tartományt is megszüntették és a magyarság számára további korlátokat beépítettek. Nos, ez a Demeter inkább politikus volt. Ez sokaknak talán nem tetszik, de szívem szerint most is inkább azt mondom, hogy inkább politikus, semmint tudós professzor volt, még ha professzori pozícióját használta is föl arra, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozzon.

- Apám korabeli volt, s miután Lukács-kutatásomkor őt kerestem meg, hogy segítsen a Somló Bódognál történt doktorálás disszertációját felkutatni, meg is látogattam Kolozsvárott. És megerősíthetem, hogy megkapóan egyszerű körülmények közt lakott Kolozsvárott, ami engem semmiképpen sem egy kutató elme honára emlékeztetett. Az az előszeretettel, ahogyan korban hozzá illő kedves felesége a saját horgolásait mutatta plüssfoteleken és asztalkákon

²⁴ Demeter Béla (1910–1952) szociográfus publicista, magyarság-szervező, a magyar béke-előkészítés Erdély-szakértője. Noha magyar állampolgár volt, itthonról 1951-ben kiadták Romániának azért, hogy a Márton Áron elleni koncepciók perben koronatanúként felhasználhassák, ahol halálra kínozták; vö. https://hu.wikipedia.org/wiki/Demeter_Béla, http://www.magyarorokseg.hu/fajlok/DemeterBela_laudacio.pdf (2016. február 15.) és <http://itthon.transindex.ro/?cikk=20845>, ill. Haas György: Egy elfeledett demokrata: Demeter Béla. In Magyar Szemle, 2012/11-12. szám http://www.magyaraszemle.hu/cikk/20120228_egy_elfelejtett_demokrata_demeter_bela (2016. február 15.).

egyaránt, szeretetreméltó kispolgárokat sejtetett, nagyon kevés könyvvel otthon. El tudom hát képzelni, hogy ha Erdélyben másként alakul a sors, esetleg hivatásos politikus lesz.

- Vagy professzor, hiszen érdeklődése mégiscsak volt, engem például állandóan azzal gyötört, hogy ezt meg azt a könyvet szerezzem be.

- Ezek mind kisebbségi ügyekről szóltak?

- Igen, persze, nagy súllyal próbálta ezt földolgozni, és bármi jelent meg Magyarországon, kérte, hogy juttassuk el hozzá.

- Végezetül hadd kérdezzem még meg: nemzetközi tekintetben volt-e esetleg némi olyan ismeretséged, amire úgy emlékszel, hogy nagyon komolyan hatott rád?

- Még valami hazai dolgot beszélnék el előbb. Mint már mondtam, felismertük, hogy a jogi oktatásban lélektani, különösen társadalomlélektani oktatás is szükséges lenne. Első időkben én be is tettem ezt a programba, beiktatva a nem kötelező speciális kollégiumok közé, de végül is nem lett belőle semmi, mert nem foglalkozott vele senki. Később mindazonáltal lehetőségem nyílt arra, hogy beiktassuk a tanszéki munkába, és ezért közös népi kollégista múltunkra tekintettel fölhívtam Pataki Ferencet,²⁵ hogy ajánljon már valakit. Hát ő volt a specialista, őt meg is hívtam, de nem tudta vállalni. Ekkor ajánlotta maga helyett Hankiss Ágnes.²⁶ Így került ide utóbbi, miután kaptunk egy ötéves kutatási lehetőséget. Speciális kollégiumot tartott, majd bízattam, hogy jegyzetet is készítsen, ami el is készült.²⁷ Amikor az öt év letelt, kértem, hogy ha történetesen lennének jó kapcsolatai, úgy intézze el, hogy maradjon továbbra is. De nem tudta elintézni, így el is került a tanszékről.

- Ez megbízás volt, vagy főállászerű?

- Kutatói főállás, öt év meghatározott időtartamra. Kutatásra szóló státus volt, ami közben ő megpályázott egy ösztöndíjat is, amit azonban nem nyert el.

- Nos, akkor hát: kapcsolataid a nagyvilágból?

- Úgy kerültem Amerikába vendégprofesszornak, hogy megismerkedtem Shuman professzorral,²⁸ aki korábban idelátogatott azzal a céllal, hogy megismerje Közép-Európában a jogelméleti oktatókat. Megismerkedett így az NDK-s Hermann Klennerrel,²⁹ a lengyel Jerzy Wróblewskivel,³⁰ és végül hozzám irányították, s így velem is megismerkedett. Elintézte, hogy egy konferenciára kijussak, mert nekem nem volt a minisztérium részéről ehhez elégséges támogatásom; és megszervezte azt is, hogy szocialista jogelméleti oktatás

²⁵Pataki Ferenc (1928–2015) szociálpszichológus professzor, akadémikus intézetigazgató; vö. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Pataki_Ferenc_\(szociálpszichológus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Pataki_Ferenc_(szociálpszichológus)) (2016. február 15.).

²⁶Hankiss Ágnes (1950–) pszichológus, író; honlapja (https://hu.wikipedia.org/wiki/Hankiss_Ágnes -2016. február 15.) szerint „1974–1985 között az ELTE Jogtudományi Karán volt megbízott előadó a társadalomlélektan területén.”

²⁷Feltehetően Hankiss Ágnes: Társadalomlélektani alapismeretek. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985. 156 o. művéről van szó.

²⁸Samuel [Irvín] Shuman (1925–) a Wayne State University professzora.

²⁹Hermann Klenner (1926–) marxista jogfilozófus, a berlini Humboldt-Egyetem tiszteletbeli professzora; vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Hermann_Klenner (2016. február 15.).

³⁰Jerzy Wróblewski (1926–1990) jogászprofesszor, a lódzi egyetem dékánja/rektora; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Wróblewski (2016. február 15.).

legyen néhány egyetemen, ezzel a három kiválasztott professzorral. Így hát eljutottunk három egyetemre. Shuman azt tanácsolta, hogy először lengyel, aztán kelet-német, és végül magyar előadás legyen. Ezzel biztosította pozíciómat, azzal a többlettel, hogy én majd szintetizálom mindezt. Tényleg meg kellett próbálni valamiféle szintetizálást, hiszen Wróblewskit mindnyájan megismerhettük nagyon határozott formalizmusáról és pozitivistá jogelméleti stílusáról, Klenner pedig egy dogmatikus NDK-jogelméletet képviselt. Ehhez képest én a viszonylagos önállóságot, s ebben a jog és erkölcs viszonyát felvető kérdéseimmel bizony szintetizálást adtam.

Azt mondták, hogy jól sikerült a kurzus, s ezért a későbbiekben is tervezték, hogy meghívják bennünket, de a jelek szerint nem tudtak szponzort szerezni; így hát később már nem folytathattuk. Shumannal viszont a kapcsolatom elmélyült. Később összeakadtam egy találkozás erejéig Fullerral,³¹ akivel kellemes konzultációt folytattam. Egyébként Shuman neve is jól csengő volt, mert jelentős munkát publikált a jogpozitivismusról,³² később viszont kikerült a jogelméletből, mert elment üzletembernek; azzal bizonyára többet keresett. Ám még így is találkoztam vele utóbb, mikor ellátogatott Magyarországra; de összefutottam vele még Görögországban is.

Említhetem még a német Weinbergert,³³ aki különös módon nagy jogtudományi gondolkodónak számított Ausztriában. Ez talán azzal is összefügg, hogy Ausztriában nincs igazán jelentős jogfilozófia, amióta Hans Kelsen kiment Amerikába. Nem utolsósorban jó kapcsolatba kerültem még a német Werner Krawietz professzorral,³⁴ akit javasoltam is egyetemünkön a díszdoktori címre, amit szociológiai jogelméletével és az aktuális témákhoz való kötődésével bőven kiérdemelt. Inkább szintetizáló módon nagyon termékeny és pozitív kifejtéseket ismertem meg tőle.

- Vajon Fullernél sikerült olyan kegyelmi állapotba kerülnötök, hogy valami nagyszerűt és egyszerűt kihozzál belőle?

- Nem, ez inkább kis konzultáció volt. Nagyon csodálkozott rajta, hogy Magyarországon egyáltalán ismerjük a nevét. Meséltem neki, hogy ismertetések is jelentek meg róla s ezt igencsak baráti gesztusként fogadta.

- Kellemes befejezés, merthogy mint tudod Fuller könyvére és megragadó kifejtésére magyarul és angolul én reagáltam annak idején.³⁵

Nos, kedves Tanár Úr, nagyon szépen köszönöm a kimerítő beszélgetést.

³¹ Lon L. Fuller (1902–1978) harvardi jogfilozófus; vö. https://en.wikipedia.org/wiki/Lon_L._Fuller (2016. február 15.).

³² Shuman, Samuel I.: *Legal Positivism. Its Scope and Limitations*. Wayne State University Press, Detroit, 1963. 265 o.

³³ Ota Weinberger (1919–2009) prágai jogfilozófus, 1968-as emigrálását követően grazi professzor; vö. https://de.wikipedia.org/wiki/Ota_Weinberger ill. <http://www.ota-weinberger.com/> (2016. február 15.).

³⁴ Werner Krawietz (1933–) münsteri jogfilozófus professzor, a *Rechtstheorie: Zeitschrift für Logik, Methodenlehre, Kybernetik und Soziologie des Rechts*. Duncker & Humblot, Berlin, 1970– alapító szerkesztője, az ELTE díszdoktora (1997).

³⁵ Vö. Varga Csaba: Lon L. Fuller *The Morality of Law* (New Haven & London: Yale University Press 1964) viii + 202 [Storrs Lectures on Jurisprudence 1963]. In *Állam- és Jogtudomány*, 1970/2. szám, 407-408. o. {reprint in Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből. Jogfilozófiák, ELTE "Összehasonlító jogi kultúrák" projektum*, Budapest, 1994, xix + 503 o. & <http://mek.oszk.hu/14500/14525/> (2016. február 15.), 66-67. o.} ill. *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1970/3-4. szám, 449-450. o.

Fenyvesi Csaba¹

A TUSZEHURE mint jogtanári ars poetica

A címben szereplő, első hallásra talán „indiánosnak” (spanyolosnak) tűnő kifejezés valójában egy mozaikszó, amely – meglátásom szerint – a négy kulcsszót rejt magában, és amely vezérfonalul szolgálhat egy jogtanár tevékenységében, szellemi felfogásában, kisugárzásában, és amely számomra ars poetica-ként is megfogalmazható.²

Jelentése szerint tehát a

TU=TUDÁS

SZE=SZERETET

HU=HUMOR

RE=REND

kvartettje alkotja felfogásom szerint a jogtanári alapköveket.

Ad I. Tudás

A tanított anyag, a jogi matéria, az emberi sorsokat jobbítani igyekvő jogtudomány (a társadalmat alkotó emberi közösség, valamint az egyén) mélyreható ismerete és szellemének, üzeneteinek megértése nélkül nem beszélhetünk tanári eredményességről, ez szinte evidensnek, „conditio sine qua non”-nak, elmaradhatatlan feltételnek és prioritásnak tűnik. Kevésbé evidens, hogy a tudásnak vannak más aspektusai, amelyeket szintén követelményként fogalmazhatunk meg. Nevezetesen ismerni kell a helyes-útmutató-érdekelkeltő tanítási módszereket, továbbá a diákokat és nem utolsósorban saját magunkat.

- a) Egyetemi jogtanárként nem haszontalan, ha az aktuális, naprakész³ elméleti (szakkönyvi-folyóirati) forrásokon kívül személyes szakmai kapcsolatokat, hazai és külföldi konferencia, vendégtanári élményeket⁴ és gyakorlati tudnivalókat is (netán praxist is folytatva) magába szippant az igényes oktató és törekszik örök kíváncsiságával, gyermeki rácsodálkozási képességével⁵ a valódi tudást, vagyis az összefüggések keresését, a szabad, önálló gondolkodást, a bölcselkedést is megtanítani.⁶ (Így válhat maga is bölccsé, vagy legalább bölcsébbé az idők folyamán.)

¹ Dr. univ. ec. Fenyvesi Csaba PhD, dr. habil. egyetemi docens, PTE ÁJK Büntető és Polgári Eljárásjogi Tanszék

² Könnyen lehet, hogy más tantárgyak (más tudományágak) tanárai is ugyanezeket fogalmazhatják meg. (Nem „jogspecifikus” a téma – elismerem.)

³ Divatos ma az élethosszig tartó tanulás kifejezés, magam erre a következő gondolatot közvetítem: „Az élet olyan, mint a biciklizés. Csak úgy tarthatod meg az egyensúlyt, ha mozgásban maradsz.” Albert Einstein a kisebbik fiának, Eduardnak írt levelében fogalmazott így 1930. február 5-én. Walter Isaacson: Einstein. Alexandra, Pécs, 2009. 7. o.

⁴ A II. világháborút megelőzően a külföldön járt jogtanárok rendszeresen publikálták élményeiket, tapasztalataikat. A mára elfeledett jó szokás felelevenítése szellemében született a szerző tollából egy négyszáz oldalas, három földrész, negyven helyszínt érintő kötet. Lásd Fenyvesi Csaba: A világ különleges országai, szigetei. Kódex Kiadó, Pécs, 2015.

⁵ A játékos ember, a „homo ludens” kutatója, Grastyán Endre megfogalmazta „A játék neurobiológiája” című 1982-es akadémiai székfoglalójában: „Az alapkutató meghatározóan játéktevékenység, ahol az egyik nagy feszítő- és hajtóerő az ismeretlenség.”

⁶ Vallom magam is, hogy „Az iskolai oktatás sikerét soha nem azon mérhetjük le, hogy hány adatot képes belevetni a diákok fejébe, hanem azon, hogy mennyire képes megtanítani őket a gondolkodásra.” Walter

- b) A 21. századi hatékony oktatási módszertan nem élhet már meg az elődök tapasztalatára épülő hagyományos eszközökből,⁷ az interaktivitás szinte napi követelménnyé vált. A digitális forradalom e körben is megtette a hatását; „taktikai elemként” gyakorta szükség van a power pontos, prezis bemutatókra,⁸ a képi-hangi-demonstratív megjelenítésre,⁹ a gyakorlati élményközeliségre, a közvetlen megtapasztalásra, érzékelésre, megfigyelésre.¹⁰ (Például nyomozási cselekményes, tárgyalásos, büntetés-végrehajtási intézeti, bírósági-ügyészeti, ügyvédi kamarai látogatásokkal, élő perbeszédekkel és szimulált tárgyalásokkal.)
- c) A diákok megismerése, az egyéniesítés, a személyre szabott oktatás-tanítás-igehirdetés még a több száz fős évfolyamok esetében is követelmény, ha máshol nem, akkor a szemináriumok, tudományos diákkörök, szakkollégiumok, (évfolyam-szak-PhD) dolgozatokra felkészítés keretében. Ne feledjük az aranyigazságot: a tanár van a diákért és nem fordítva! Ebbe még annak is bele kell férnie – mivel az egyetemi oktatás része/célja is egyben –, hogy tanítsa meg kérdezni,¹¹ illetve tanulni a diákot. Ez egy életre szóló tanítás, hiszen az egyetemi tanulmányok csak belépők a jogelmélet-jogalkotás-jogalkalmazás örök tanulást igénylő mezőire. (Szoktam volt mondani a katedráról: itt nem joghallgatók ülnek, hanem jogbeszélők! Szíveskedjenek megszólalni, kérdéseket megfogalmazni, érvelni, vitázni, hiszen a „jogász kenyere a szó”, a „jogászé a legszebb színészi pálya”.)
- d) Gnothi se auton, azaz ismerd meg önmagad – hirdette a Delphoi jósa felirat. A tudásközvetítőnek tisztában kell lennie magával; elsősorban magát kell ismernie, kellő mértéktartással, oldallépéssel, önkritikával kell vizsgálat, görcső alá vetnie

Isaacson: Einstein. Alexandra, Pécs, 2009. 320. o., illetve „Az egyetemnek nem az a célja, hogy a kötelező tanítási idő alatt hallgatóinak fejébe 100 vagy 200 kilónyi könyv tartalmát átréselje, azután ismét szabadlábra helyezvén őket.” Idézet Szentgyörgyi Albert 1930 novemberében az Országos Testnevelési Tanács kongresszusán elmondott felszólalásából.

⁷ A jogtanári előadások retorikai lehetőségeiről, a bőséges tárházról lásd Tremmel Flórián: Igazságügyi retorika. (Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2014.) című kötetét.

⁸ Mértékkel tegyük ezt, hiszen Freund Tamás szerint: „A modern kori kommunikáció igen hatékonyra tette az információ átadását, de ha ez nélkülöz mindenféle személyes kontaktust az emberek között, nem tapasztalhatják meg egymás hanghordozását, mimikáját, illatát, az menthetetlenül lelki elsivárosodáshoz vezet.” Molnár Csaba interjúja, Magyar Nemzet, 2014. március 8. 23. o.

⁹ Vallom, hogy lehet egy szövegnek bármilyen láttató ereje, nem veheti át a kép helyét. (Különösen nem a főleg természettudományra épülő, kifejezetten gyakorlatias alkalmazott tudományág, a kriminalisztika esetében.) A kép – hatásossága mellett – ugyanakkor önmagában nem tud mit kezdeni a lét egyik fontos dimenziójával, az idővel. A vizuális megjelenítéshez szükséges tehát az oksági-következményi magyarázat is. A kettő – a hang/beszéd és a kép – együtt erősebben közvetíti a meggyőző erőt.

¹⁰ Nem feledve Romhányi György megfogalmazását: „Az élő szó – megfelelő didaktikai formában és tartalommal – az egyetemi oktatás leghatékonyabb fegyvere. ... A stimulatív jellegű oktatás (kellő tartalom mellett) amely az oktató tartós személyes ráhatásai folytán sugárik az oktatottra, annál inkább dolgozik a jövőnek, minél inkább fel tudja kelteni az érdeklődést, megkedveltetni a tudomány-szakot és indukálni a felelősségérzetet az oktatottban saját állandó továbbképzése iránt. Az informatio és stimulatatio dinamikus egysége képezi az oktatás-tanulás dinamikus egységének alapp princípiumát. Az oktatónak ki kell lépnie a tudományos elvontság neutralizálásából és szenvedélyes kiállással kell meghódítani a hallgatóságot távlati stimuláció megvalósítására.... Az előadónak meg kell hódítania az oktatás során kifejtett személyes ráhatások révén” Romhányi György: A tantermi előadásról. Orvosi Hetilap, 1979/19. 1119-1120. o.

¹¹ Szókratész óta ismert a vezetéses „kérdéskifejtéses” módszer, melynek lényege szerint a tanár vezeti a hallgatót a (jól megfogalmazott) részkérdések (hipotézisek) feltevésében, megválaszolásában, ilyenformán a diák jut el az önálló gondolkodás folyamatában a végső, bizonyítékokkal alátámasztott eredményhez.

személyét,¹² hogy pontosan tudja közvetíteni az a) pontban már megjelölt tudáshalmazt. Ismernie kell korlátait, stratégiai és taktikai erősségeit, gyengeségeit. Az universitasra épülő tudástranzplantáció csak becsületes, tisztességes, hiteles, eredetiségre, együttműködésre, „csapatmunkára” törekvő,¹³ szervilizmustól mentes, egyenes derekú és gerincű, magát ismerő és nem túl-, de alul sem értékelő tanártól érkezhethet át megbízhatóan a befogadóhoz. Az egyetemistáknak hosszú távon tökéletes antennáik, membránjaik vannak a valós-hiteles felismerésére, az értékek, a nemes anyag, a tiszta csengésű hang kiválasztására.¹⁴

Ad II. Szeretet

a) *Vannak nagy, mondhatni óriási tudású, lelkiismeretes egyetemi oktatók, talán még számtalan kutatást, monográfiát, tankönyvet is jegyeznek, mégsem sikerül belopniuk magukat a diákok szívébe.* Szándékosan kerültem a szót, hogy a tanítványaikéba, mert általában, ha nincs a tudás mögött/mellett érző, empatikus készséggel bíró szív, akkor igazán követő tanítvány sem bukkan fel hosszú távon. Itt emelem ki azon gondolatomat, hogy szerintem nem az a *TANÍTVÁNY*, akit tanítottunk, hanem, aki tanult is tőlünk. Átadás csak úgy lehetséges, ha azt szívből adjuk, ha valóban vonzódunk, affinitásunk, lelkesedésünk, motivációnk¹⁵ van a tantárgyunkhoz. Látjuk annak szépségeit, értékeit és közvetíteni is tudjuk kellő tisztelettel, barátsággal, kedvességgel, szeretettel, és szuggesztivitással. Mintha saját gyermekünk lenne, úgy dédelgetjük, „simogatjuk”, dicsérik is saját tantárgyunkat. És ez így van rendjén, kell az egészséges elfogultság, elnézés és bátorítás a gyengeségei kapcsán is; alkalmanként a szenvedélyt is megengedhetjük.

b) Szeretni célszerű az oktatás, tudásátadás helyét is. A legkisebbtől a legmagasabb egységig: a tanszéktől a karon és egyetemen át a városig. Erősebb a hit, ha van az intézménynek, a városnak szellemi, építészeti tradíciója, méltó történelme. Ha az ódon falakból (netán) sokszáz év (jog)tudása, tapasztalása árad, ha van kire és mire emlékezni.

¹² Neumann Jánost 1933-as megérkezésekor megkérdezték a Princeton egyetemen, hogy mire lenne szüksége a tanításhoz, gondolkodáshoz, miközben megmutatták a tervezett irodáját. „Egy asztal, egy szék, papír és ceruza. Ja és egy hatalmas szemétkosár, amibe az összes hibámat beleszórhatom.” Denis Brian: Einstein. A Life. Hoboken, N. J., Wiley, 1996. 251.

¹³ A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum 2015 októberi kiállításán Selye János professzorról azt emelték ki többek között, hogy mindig az eredetiséget hangsúlyozta. Arra biztatott mindenkit (kollégát, tanítványt), hogy ne másokat utánozzon, hanem új ötletek mentén kutasson, hiszen a tudományban, művészetben mindig az újdonságok a legvonzóbbak, miközben a régi dolgok feledésbe merülnek.

¹⁴ „A felsőfokú oktatás igazi formájában azonosítható az alkotó tevékenységgel: az alkotóéval, aki az anyagát mindig újra és újra formálja, fejleszti, áttekinthetőbbé teszi; az anyagának tudományos és gyakorlati összefüggéseit gyakran egyéni alkotó értelmezésben fejti ki; folyton javítva a presentatio módját és kialakítja a Szókratész óta jelentősnek ismert személyes ráható kapcsolatot tanítványaival.” Romhányi György: A tantermi előadásról. Orvosi Hetilap, 1979/19. 1123. o.

¹⁵ Freund Tamás szerint: „Minél motiváltabb, minél érzelemgazdagabb tehát valaki – ami például abban nyilvánul meg, hogy szereti a zenét, egyéb művészeti ágakat – annál könnyebben tesz szert új ismeretekre. Az érzelmeink, motivációink alkotta belső világunk, mondhatni ráüti a maga pecsétjét az elraktározni kívánt információsomagokra. Úgy is elképzelhetjük ezt a folyamatot, mintha belső világunk habarcsával vonnánk be az információtéglákat. Minél vastagabb ez a habarcs, annál könnyebben egymáshoz ragadnak a téglák, annál nagyobb, stabilabb építményt lehet emelni belőlük. Nagyon fontos ezért, hogy hagyjunk időt belső világunknak, hogy elvégezze a feladatát, ugyanakkor gazdagítsuk és alakítsuk egyedivé ezt a belső világot. Ezt szolgálja a zene, a költészet, a képzőművészet és minden más, az érzelmekre ható impresszió, például az emberek közötti érintkezés is.” Molnár Csaba interjúja, Magyar Nemzet, 2014. március 8. 23. o.

Felemelő érzés a tanárnak, ha „otthon érzi magát”,¹⁶ ha – sporthasonlással élve – mindig hazai pályán játszhat akár az épületen, akár a városán belül. Büszkeséggel, erővel, méltósággal töltheti el a hely, a helység szelleme és ezt közvetítheti és közvetíteni is kell az újaknak, a most jötteknek. Tanár kollégáknak, ifjú kolléga-jelölteknek, a jurátusoknak is.

c) A példászerű jogtanárnak szeretnie kell a tantárgyán, témáján kívül a hallgatót is. Az IQ mellé fel kell sorakoznia az EQ-nak is, csak azon tanárookra emlékeznek jó szívvel a jogot végzettek, akikből áradt a másokért való élés, a másit is szeretni tudás, az intellektuális partnerkapcsolati igény, a tiszta egyszerűség,¹⁷ a barátságosság, a türelem,¹⁸ a megértés, a nem elvtelen közvetlenség, a jóindulat, az egészséges magabiztosság és a kételkedés bátorsága egyaránt. Aki engedte, hogy a, sokszor lappangó tehetségű¹⁹ „csiszolatlan gyémántok”, Bachman Zoltán Kossuth-díjas építész professzor szavaival élve a „csillagszeműek” megőrizték és fejleszték (sokszor kritikus, kezdeményező, alkalmanként lázadó) egyéniségüket, belső méltóságukat, hogy önálló, szuverén, kreatív, nyitott, folyton érdeklődő, szárnyaló képzelőerejű, újdonságokat felfedező, ötletekkel bíró, intuitivitást sem mellőző, eredeti gondolkodókká, saját következtetéseiket bátran levonó, intellektuálisan teljesen szabad, „csiszolt drágakövé” váljanak.²⁰

d) Végül a tantárgy, az alma mater (a város), a téma és a diák után még egy fontos alanya kell, hogy legyen a tanári szeretetnek. Ez pedig maga a tanár. Aki nem szereti önmagát, az másokat sem tud igazán. Mértékkel kell érezni persze. Túlzásba esni nem szabad. A narcisztikus, önmaga ajnározásával, elhalmozó önszeretével és öntekintélyével²¹ elfoglalt (még ezt hirdető is) tanár példakép nem lehet, inkább taszító (az egyébként is általában szerényen) meghúzó, visszafogott, ám realista diák szemében.

Ad III. Humor

a) Láthatunk, hallhatunk a katedrákon nagy tudású, szeretni képes tanárokat, ám mégis hiányérzete van sokszor a hallgatóságnak. A jóindulatú előadások (alkalmanként inkább monologizálások) szárazak, unalmasak, nedv nélküliek. Utóbbi szót nem véletlenül használtam. Ugyanis a humor latin eredetű kifejezés és nedvet jelent. Ez színesíti az előadást, és magát az előadót is. Bölcs megfigyelésből fakad, hogy akinek van humora mindent tud, akinek meg nincs, az mindenre képes. Többen óvakodnak a

¹⁶ Oravecz Imre Kossuth-díjas író nemrégiben azt mondta egy interjúban, hogy azért költözött el a fővárosból vidékre, mert úgy érezte, hogy amint kilép a pesti lakása ajtaján „már nincs otthon”.

¹⁷ Szentgyörgyi Albertnek tulajdonítják a találó mondás alapját: *Ha egy tanár nem tudja elmondani a tantárgya lényegét egy 8 éves gyermeknek érthetően, akkor kontár a szakmájában. (Newton megfogalmazásában: „A természet kedveli az egyszerűséget”.)*

¹⁸ „Száz kilométeres sebesség mellett senkinek nem látni az arcát. Egybefolyanak a részletek.” Végh Alpár Sándor: *Legyél vándor! Magánkiadás, Budapest, 1994.*

¹⁹ Spíró György szerint: „Született tehetség csak a matematikában és a zenében létezik.” (HVG, 2014. január 11. 30.o.) Egyetértve a gondolttal hozzáteszem, hogy a jogtudományban (csakúgy mint az irodalomban, képzőművészetben) nagyon keményen meg kell küzdeni azért, hogy az esetlegesen lappangó „tehetséget” (ha egyáltalán beszélhetünk ilyen készségről a jogtudomány körében) kihozza, kipréselje magából az ember.

²⁰ Buzsáki György USA-ban élő, Agy-díjas kutató szerint: „Durva becslések szerint a tudományos felfedezések 50%-a a tudósoknak mindössze 5-10%-ához kötődik. Ez figyelemre méltó adat: nagyon kevés ember nagyon sokat produkál. Viszont ahhoz, hogy 100% tudáshalmaz legyen, sok más ember munkájára is szükség van: be kell hozni a maradék 50% felfedezést, mely nem az említett 5-10% különleges csoport terméke.” Az agy jobb, mint a komputer. Harka Éva interjúja. Univ. 2014. nov. 3. 12-13. o.

²¹ Einstein-i bölcs mondás: „A tekintély iránti tisztelet az igazság legnagyobb ellensége.” Walter Isaacson: *Einstein. Alexandra, Pécs, 2009. 90. o.*

humortalan (nem derűs, nem vidám, kellően szomorkás) emberektől, így a tanárok esetében is nagy hátrány, ha „sótlanságot” érzékel a diák, ha nincs „cum grano salis” vagyis csipetnyi sóval fűszerezve a mondanivaló, a személyiség.

- b) *A humornak ezernyi változata van,²² így elvi élel csak az adható irányfényként, hogy az nem fordulhat gúnyba, diákon való élcelődéssé, még rosszabb esetben megalázóvá, durvává, obszcénné. Csak akkor erkölcsös, ha nem más (diák, tanártárs) kárára történik.*

Ad IV. Rend

- a) Az egyik szabadon választott órám jöttem rá, hogy nem elég az első hármas, a TUSZEHU. Ugyanis a hátsó sorokban három diáklány folyamatosan csevegett egymással, nevetgéltek az egyébként (a többség szerint) tartalmas, szeretetteljes, humorral fűszerezett tanórán. Megmutatkozott a nagy igazság, hogy *REND* nélkül nincs igazán mérhető teljesítmény, kreativitás, érdemi munkavégzés, eredmény produkálás. (Ahogy a népi mondás üzeni: „Rend a lelke mindennek.”)
- b) *Rendnek kell lenni elsősorban a tanár fejében.* Magas erkölcsű elvhűségen és tudásalapon van esély csak hiteles, hosszú távú, igényes tudásátadásra.²³ A tanári tisztességes gondolatokat csak rendezett, kiegyensúlyozott agy/elme/személyiség/ego továbbíthatja. Ami elhangzik, a szó csak rendszerben folyhat ki, annak helyénvalónak, odatartozónak és odaillőnek, kellően nemesnek és tisztának is kell lennie. Ez még a ruházatra, megjelenésre, metakommunikációra, testbeszédre,²⁴ a használt tárgyakra is értendő. Mindezek csak alapos odafigyelés, felkészülés, *RENDSZERES* (egokorlátozó) fejlesztés, edzés és tervezés után jöhetnek elő.
- c) *Rendre van szükség a diákok körében is.* Csak fegyelmezett tanórai és tanórán kívüli magatartással lehet érdemi eredményeket elérni a jogelmélet, joggyakorlat körében is. Tapasztalatom szerint az Országos Tudományos Diákköri Konferenciákat nyerő diákokat meg lehet nézni. Rendszeretük, szorgalmuk, határidőkre való figyelmük, lelkiismeretük, belső és külső rendjük (a tudás- és témaszereteten túlmenően) viszi őket előre és érnek el kimagasló eredményt-eredményeket.
- d) *A REND nem keverendő össze bármiféle parancsuralmi rendszerrel, diktátumok által kikényszerített álrenddel. Belülről (belső harmóniából) kell fakadnia, ám mindenképpen külső megjelenésének is kell lennie.* A rendtelenségben ugyanis mások is könnyen azzá válnak, az „edzések” lazasága teljesítmény hiányhoz, rendtelenséghez vezet. Szoktam mondani: „az erős edzések, könnyed meccsek” híve vagyok, és nem fordítva. Utóbbiak lehetnek kellemesek ideig-óráig, de hosszú távon nem járnak

²² Lásd erről részletesen a szerző tollából származó kötetekben: A jog humora. Kódex Kiadó, Pécs, 2003. illetve: A jog humora és rejtélyei. Kódex Kiadó, Pécs, 2010.

²³ Hankiss Elemér megfogalmazásában: „Újra és újra a semmiből kell kezdeni, és évek hosszú munkájával lehet csak eljutni egy bizonyos szintre. De megvan ennek a csapongásnak az öröme is, a felfedezés remek élmény.” Pion István: Hankiss Elemér halálára. Magyar Nemzet 2015. január 12. 10. o.

²⁴ A kutatások szerint a hallgatóságra tett hatás 55%-át a testbeszéd (testtartás, gesztusok, szemkontaktus), 38%-át a hangszín és csak 7%-át képviseli az előadás tartalma.” Joseph O’Connor-John Seymour: NLP – Segítség egymás és önmagunk megértéséhez – Pszichológiai gyakorlatok. Bioenergetic Kiadó Kft, Budapest, 2013. 56. o.; illetve Kondákor Ferenc: Beszéd, élőbeszéd, perbeszéd, vádbeszéd. In: Vókó György (szerk.): Tiszteletkötet dr. Kovács Tamás 75. születésnapjára. Országos Kriminológiai Intézet, Budapest, 2015. 200. o.

haszonnal, nem szolgálják sem a tanár, sem a diák, végeredményben a jogászság, a jogászi hivatásrend érdekeit.

V. Záró gondolatként

Nem véletlenül utaltam az utolsó sorban a hivatásrendre és nem a foglalkozásra, szakmára, pályára. Ugyanis az emberi közösségekben, a civilizált társadalmakban a papi és orvosi hivatás mellett a szintén fokozott felelősségű jogászé is a magas státuszú és presztizsű rendekbe tartozik. „Ennek végső soron az a gyökere, hogy a professziók tagjai, a papok, az orvosok, a jogászok sok szempontból „élet és halál urai”,²⁵ de legalábbis tudásuk következtében a kontroll gyakorlóit a laikusok fölött.”²⁶ Ez adja a jogtanár – fokozott – felelősségét is.²⁷

²⁵Ami a másik tantárgyam, a büntetőeljárás súlyát illeti, Király Tibor örökbecsű szavait idézem: „A büntetőeljárás olyan hatalom, amely embereket törölhet ki az élők sorából, megfoszthatja őket szabadságuktól, vagyonuktól, becsületüktől. A büntetőeljárás útján békeidőben is háborút lehet folytatni. A büntetőeljárás az emberi szenvedélyek ütköző tere. A büntetőeljárásban a bírák rosszindulata, tévedése vagy tudatlansága tragikus következményekkel járhat. Ez a magyarázat annak, hogy a büntetőeljárás lefolytatását jogi normák közé szorítják, nem bízzák a mikénti lefolyást kinek-kinek a kénye-kedvére. Igyekeznek olyan szabályokat felállítani, melyek háttérbe szorítják az egyéni elfogultságot, a szenvedélyt, a rosszindulatot, a bosszút és kizárják a tévedést.” Király Tibor: A védelem és a védő a büntető ügyekben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962. 121. o.

²⁶Fónai Mihály-Barta Attila-Gyüre Annamária Csilla-Pénzes Ferenc: A joghallgatók reputációja és professzióképének néhány eleme. Pro Futuro, 2014/2. 12. o.

²⁷A legenda szerint amikor akadémikus lett Kodály Zoltán, megkérdezték a tanítványai hogyan szólítsák ezek után. Akadémikusnak, professzornak? A mindig szerény Kodály Zoltán azt felelte: „Tanár úrnak, mint eddig.” Ennél többet mi sem kívánhatunk magunknak.

Laudatio in honorem Gábor Hamza⁵²⁹

Tisztelt Dékánhelyettes Úr!
Tisztelt Professzor Úr, kedves Gábor!
Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Tisztelettel és szeretettel köszöntöm kedves Mindnyájukat, akik eljöttek mai ünnepségünkre, Hamza Gábor professzor úr, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja tiszteletére „jubileumi szümpozícionként” meghirdetett ünnepségünkre. Azt könnyebben meg tudom magyarázni, hogy mennyiben beszélhetünk most szümpozícionról, minthogy a mostani programot követően büféasztalhoz fogjuk invitálni Önöket, ahol, ha lakomára nem is, de fehér asztal melletti beszélgetésre lesz alkalom. Hogy milyen értelemben beszélhetünk jubileumról, az már nehezebb kérdés. Hamza professzor úr 2014. február 22-én töltötte be 65. életévét. Ennyiben a köszöntéssel bő másfél évet késtünk. Ám szerencsére az Ünnepelet jeles eseményekben bővelkedő életpályájára visszatekintve más évfordulókat éppen idén ünnepelehetünk meg. 30 évvel ezelőtt, 1985-ben lett Hamza Gábor a Római Jogi Tanszék vezetője. És 5 év híján fél évszázada — s ez már tényleg majdnem jubileum, a szó eredeti jelentésében — hogy első tudományos publikációja, *Az elbirtoklás fejlődése a római császárkorban* című munkája nyomtatásban megjelent, 1970-ben. Ezt a tanulmányt annak idején Diósdí György ismertette egy olasz római jogi folyóiratban, és Diósdí ismertetése alapján Max Kaser hamburgi professzor meghívta a *Das römische Privatrecht* II. kötetének 593. oldalán 1975-ben, ennek is immár 40 esztendeje.

Nota bene, a szóban forgó ifjúkori opusz éppen az időmúlás egyik aspektusával, az elbirtoklás császárkori fejlődésével foglalkozott. 20 éves korában írt, pályadíjjal kitüntetett, és hamarosan a tanszéki kiadványsorozat első füzeteként nyomtatásban is napvilágot látott munkájában Hamza Gábor a forrásokat új nézőpontból elemezve megállapította, hogy a római jogi tankönyvekből jól ismert, a provinciákban kialakult *longi temporis praescriptio* mellett a Kr. u. II. században Itáliában is kialakult egy újszerű elbirtoklási forma, amelyet *longi temporis possessión*nak neveztek, és amelyhez megfelelő jogcím, *iustus titulus* avagy *iusta causa*, ahogy ezt Hamza Gábor a vonatkozó forrasszövegeket gondosan értékelve megállapította, nem volt szükséges.

Ebben a meglepően érett munkában a latin nyelvű római jogi forrasszövegek értő elemzése a német, az olasz, az angol és a francia nyelvű romanista szakirodalom értékelő és kritikai figyelembevételével történt. Egy 20 éves fiatalembertől ez már önmagában véve is rendkívüli teljesítmény, ráadásul új kutatási eredmény is született. Úgy vélem, ez is egy rekord, hiszen Carl Friedrich von Savigny sem 21, hanem 24 éves korában publikálta első jelentős művét, a *Das Recht des Besitzes* című könyvet 1803-ban. És milyen sok további kutatási eredmény született az azóta eltelt 45 év során! És milyen sok eltérő területen! Hamza Gábor 30 éves korában megvédte kandidátusi disszertációját, amelyet az ügyleti képviselő összehasonlító dogmatörténetéről írt, és amelyben többek között a jogi papirologiában való jártasságáról is bizonyosságot tett. 34 éves korában

⁵²⁸ Földi András Tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE ÁJK, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék, andras.foldi@ajk.elte.hu

⁵²⁹ A *Studia in honorem Gábor Hamza* c. kötet átadási ünnepségén az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tanácsstermében 2017. december 17-én elhangzott előadás szerkesztett és bővített változata.

szerezte meg az akadémiai doktori fokozatot a jogösszehasonlítás és az ókori jogrendszerek összefüggéseit sokoldalúan és eredeti módon elemző monográfiájával, amely magyarul két kiadásban, s emellett angolul is megjelent. Ezt követően lefordította Cicero *De re publica*-ját, és az ezzel összefüggésben végzett kutatásai révén Cicero-szakértővé is vált.

Nekem utólag úgy tűnik, hogy 1991 nyarán, amikor mindketten a torinói egyetemen folytattunk néhány héten át kutatómunkát, tehát közel 25 évvel határozta el egy olyan könyv megírását, amely a római jog, illetve ahogy talán helyesebb mondani, a római jogi tradíció továbbélését és hatástörténetét rendszeresen, országonként bemutatja. A torinói jogi könyvtár azért volt inspiráló, mert ott számos ország és terület, pl. a La Manche csatorna térségében elhelyezkedő Csatorna-szigetek vagy éppen a Lesothói Királyság jogfejlődését részletesen bemutató, általunk korábban sose látott monográfiákra bukkantunk. Ezt követően mintegy 10 éves intenzív kutatómunka következett több kontinens legjobb jogi szakkönyvtáraiban, és ennek eredményeképpen 2002-ben megjelent Hamza Gábor első nagy összefoglaló munkája a római jogi tradíció továbbéléséről. Ezen az *opus magnum*-on azóta is fáradhatatlanul dolgozik. Munkakedvét sem a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagsága (2004), sem rendes tagsága (2010) nem csökkentette, így a több német nyelvű és a francia nyelvű kiadást követően 2013-ban Spanyolországban immár olaszul is megjelent a magánjog globális történetét a római jogi tradíció továbbélése mentén feldolgozó művének legújabb változata.

A gazdag életművet 2009-ben éppen ebben a teremben volt alkalmam méltatni, egy Hamza professzor úr 60. születésnapjának tiszteletére megrendezett országos római jogi konferencia zárszavában, és szintén a 60. születésnapja tiszteletére jelent meg a válogatott tanulmányait tartalmazó kötetek közül az első. Gigantikus publikációs és citációs indexeinek, a számtalan nevezetes külföldi szereplés adatainak ismertetése, az állami és a tudományos-szakmai kitüntetések felsorolása, amelyek a *sub auspiciis promotio*-tól a Magyar Érdemrend középkeresztjéig terjednek, tehát az efféle szokásos *laudatio* helyett — amelyre az idő se lenne elegendő — most inkább néhány személyes emléket idézek fel az elmúlt 40 évből, amelyek fényében egy kicsit világosabbá válhat, hogyan jöhetett létre az a minden csodálatot megérdemlő teljesítmény, amelyet Hamza Gábor impozáns életműve immár hosszú évek, hovatovább évtizedek óta jelent.

Hamza Gábort 40 évvel ezelőtt ismertem meg, amikor a jogi kar oktatói delegációjának tagjaként 1975 őszén meglátogatta a kalocsai laktanyában sorkatonai szolgálatot teljesítő, ún. előfelvételt nyert joghallgatókat, köztük engem is. Felfigyeltünk arra, hogy a laktanyába ellátogató egyetemi oktatók közül ő volt a legelegánsabban öltözve, és ő beszélt a legválasztékosabban. Előadása a laktanya földhözragadt világából egy fantasztikusan magas szellemi szférába emelt bennünket, és élményszerűen megérezhettük, hogy mit jelent majd egyetemre járni.

Az egyetemre kerülve elsőévesként nem találkozhattam vele, mert az 1976/77-es tanévet DAAD-ösztöndíjjal a müncheni *Leopold Wenger-Institut*ban töltötte. Így 1977 szeptemberében találkoztam vele rendszeren első ízben. Ma is emlékszem erre az első beszélgetésre, amelyet szobájában folytattunk, ő, mint egyetemi adjunktus, én, pedig mint újdonsült tanszéki demonstrátor. Igen sok, őszinte érdeklődésről tanúskodó kérdést tett fel, szellemességével és műveltségével pedig valósággal elkápráztatott. Műveltségi fölényét azért nem éreztem nyomasztónak, mert jólesett a szerény személyem iránti kedves érdeklődés, emellett közvetlen, kedves modorával (rögtön felajánlotta a tegeződést), és lépten-nyomon megcsillanó humorával, változatos anekdotáival nagyon jól feloldotta kezdeti szorongásomat. Előre örültem annak, hogy olyan oktató mellett dolgozhatom, akitől nagyon sokat tudok majd tanulni. Hihetetlen, hogy 28 éves létére már annyit tudott, mint kb. három tanszékvezető egyetemi tanár együttvéve (ezt a

szellemes hasonlatot is tőle tanultam, ugyanis egyszer egy beszélgetés során Bessenyő Andrászt e sokatmondó szavakkal jellemezte).

Egy későbbi beszélgetés során kérdésemre elmesélte, hogy tudta a sok idegen nyelvet megtanulni. Már általános iskolai tanulmányait megelőzően elsajátította a német nyelv elemeit. Alsó tagozatos korában latinul és franciául tanult. Felső tagozatos korában kezdte meg az orosz nyelv, a gimnáziumban pedig az angol és az ógörög nyelv elsajátítását, és folytatta latin nyelvi tanulmányait. Az egyetemen tanult meg olaszul, majd az egyetem elvégzését követően spanyolul, később portugálul. Egyedül azt rótták fel neki az idegen nyelvtudás tekintetében a kandidátusi és akadémiai doktori védésén, hogy az ókori keleti nyelveket nem sajátította el.

1978 nyarán a Jogi Továbbképző Intézet nemzetközi konferenciát rendezett a KGST jogintézményeiről. A konferencia szervezésében Hamza Gábor nyelvtudása révén is fontos szerepet vállalt. Engem is bevont a munkába, a vendégek mellé beosztott orosz kísérő tolmácsként, akkor ugyanis még jól tudtam oroszul. A konferencián kiderült, hogy Hamza Gábornál az ott megjelent összes személy közül csak a híres tolmács, Lomb Kató járatos több nyelvben, ám portugálul még Lomb Kató sem tudott, Hamza Gábor viszont igen. A konferenciát előkészítő egyik munkamegbeszélésen Gábort nagyon bosszantotta az egyik résztvevő (nem egyetemi ember volt) fontoskodása, ezért egy adott pillanatban komoly arccal megkérdezte X elvtáristól: „Ugye az elnökség tagjai is fognak kapni vizet?” Alig tudtam megállni, hogy el ne nevessem magam.

Később is értek ilyen élmények. Fiatal oktatóként vizsgatapasztalatok szerzése céljából néhány vizsgájára beültem megfigyelőként. Egy hallgató *dolus malus* helyett „dólusz mólusz”-t mondott. Ezt is nehéz volt nevetés nélkül kibírni. Gábor észrevette, hogy a nevetés elfojtásával küszködtem, és szigorúan rászólt a hallgatóra: „Nagyon kérem a Kolléga Urat, hogy ne veszélyeztesse a vizsga komolyságát.” Ma is elámulok ennek a prompt reakciónak az eleganciáján, amelyben a *galantuomo*, a tökéletes *gentleman* nyilvánult meg, hogy úgy mondjam, szokásszerűen.

Igen, mindig urat mondott akkoriban is, és nem elvtársat, pedig a 80-as években még az elvtársazás járta. Egyszer úgy mutatott be engem, hogy „Itt van a kiváló kolléga úr, a Földi demonstrátor úr”. Ez nekem akkor, II. éves hallgatóként nagyon sokat jelentett.

Egyéb tekintetben is feszegette az akkori puha diktatúra határait. Első munkáimat átnézve bátorított arra, hogy nyugodtan töröljem a marxizmus klasszikusaira hivatkozó lábjegyzeteket. Meghívta a tanszékre megbízott előadóként Visky Károlyt, Erdő Pétert és Oberlander Baruch rabbit, akik enyhén szólva nem voltak az akkor fennálló rendszer kegyeltjei. A 80-as években sokat tett azért, hogy kiépüljenek és fejlődjenek a tanszék, sőt a jogi kar nyugati kapcsolatai. Spanyol, német, olasz, osztrák, holland és belga professzorok adták át egymásnak a kilincset a római jogi tanszéken, spanyol, német, olasz, angol és francia nyelvű előadásait minden egyes alkalommal Hamza Gábor konzekutív tolmácsolása tette érthetővé a hallgatók számára.

Első külföldi előadásaimat, jó néhány külföldi tanulmányutamat, majd a külföldi folyóiratokba és *Festschriften*be való bebocsáttatást — néhány kollégámhoz hasonlóan — én is Hamza Gábornak köszönhetem. De hogy első körben, 1997-ben Széchenyi Professzori Ösztöndíjat kaphattam, abban is fontos része volt azáltal, hogy a pályázati felhívásra felhívta a figyelmemet, holott én a szokásos mozdulatommal már majdnem kidobtam a papírkosárba. Megjegyzem, hogy hallottam olyan professzorokról, akik ezt az információt inkább eltitkolni igyekeztek kollégáik elől, minthogy maguk is pályáztak... Maga Gábor is pályázott, és hála Istennek (illetve hála Gábor önzetlen kollegialitásának), mindketten megkaptuk az ösztöndíjat.

Az elmúlt évtizedekben én is, de mások is több könyvespolcot megtöltő külföldi szakkönyvet kaptunk tőle, ami nem kevés cipekedéssel is járt számára.

Amikor az 1980-as és a 90-es években számos alkalommal Rómában időztünk, Gábor többször elvitt engem Triznya Mátyás és Szőnyi Zsuzsa nevezetes „kocsmájába”, valójában irodalmi szalonjába. Az ottani elit társaságban is kiemelkedett szellemessége és műveltsége révén. Emlékszem, hogy egyszer valaki nem boldogult egy borosüveg kinyitásával, mire Gábor vállalkozott a feladatra. A már erősen megsérült dugó kihúzása komoly koncentrációt és ügyességet igényelt, de sikerült. Az asztaltársak lelkendeztek, Gábor pedig szerényen mosolyogva megjegyezte, örül annak, hogy a társadalom hasznos tagjának érezheti magát.

Szintén a Triznya-kocsmában fordult elő, hogy egy nagyhangú történész megterhelő, véget nem érő locsogásától többeknek fájni kezdett a fejük, és segítséget kérve Gáborra pillantottak. Gábor egy másik beszélgetést megszakítva odafordult, és figyelt. A szónok a napóleoni háborúk koráról beszélt. Gábor kisvártatva közbeszólt: „Elnézést, abban az időben mintha már nem II. hanem III. Frigyes Vilmos uralkodott volna.” A történész szava elakadt, arca elvörösödött, majd zavartan elnézést kért, és aznap este már nem is nagyon szólalt meg. Mindenki hálás volt ezért a hatékony intervencióért.

Ezt a kis történetet azért tartom figyelemreméltónak, mert erre a szituációra nem lehetett felkészülni. És Gábor nem véletlenül tudta az évszámot. Ezt a megsemmisítő reflexiót rendszeres és alapos, sok történészt is megszügyenítő műveltsége tette lehetővé. Egyszer régen megkérdeztem tőle, hogyan nem felejtett el oroszul, miközben annyi más nyelvet megtanult, és az oroszul nyilván nem nagyon használja. Nekem elég volt megtanulnom olaszul ahhoz, hogy az oroszul jórészt elfelejtsem, pedig valaha tényleg elég jól tudtam oroszul is. Azt felelte, hogy esti lektürként gyakran olvas pl. Csehov-novellákat eredetiben. Hát igen... Valóban rengeteget olvas, szinte mindent és szinte minden nyelven. És amit olvas, abból nagyon sokat és igen alaposan meg is jegyez. Hogyan lehetséges ez? Egyik titka alighanem a páratlan tudásszomj, az „insaziabile curiosità intellettuale”, ahogy egyszer az egyik olasz kolléga jellemezte igen találóan Hamza professzor urat. Nem kevésbé csodálatos, hogy tudásszomja az évtizedek múlásával sem enyhül, mert nem hajlandó megöregedni, teljesen távol áll tőle a kutató, a tudós fausti önfeladása.

És legyen szabad elmesélni még egy kedves történetet, amelyből kiderül, hogy Gábor nemcsak hallatlanul művelt tudós, hanem sportember is. A 90-es évek elején, amikor a MALÉV az olasz légitársasággal, az Alitaliával került szorosabb kapcsolatba, Gábor olaszul jól tudó jogászként tagja lett a MALÉV felügyelőbizottságának. Abban az időben a *Légiközlekedés* című vállalati újságban interjú jelent meg vele, amelyben hobbijairól is kérdezték. Elmondta, hogy gimnazistaként repülőgép-modellezéssel foglalkozott és röplabdázott. Amikor megmutatta az újságcikket, elképedtem, hogy lehet akár viccből is ekkorát tódítani. Ezen a gyanúsításon kicsit megsértődött, és másnap behozta gimnazista korában kiállított arcképes igazolványát, amely szerint a Spartacus sportegyesületben röplabdázott.

És most az Ünnepelet után néhány szót az ünnepi kötetről, amelyet átadni készülünk.

A kötet latin nyelvű címe (*Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam*) arra utal, hogy Hamza professzor úr 2002 óta megjelenő hatalmas összefoglaló műveivel egy új szakirodalmi műfajt teremtett meg, amely az összehasonlító jogtudomány, a magánjogtörténet és a földrajztudomány módszereit ötvözi. E komplex módszer koherenciáját a római jogi tradíció hatástörténetére való koncentráció biztosítja.

A kötetben 21 hazai és 6 külföldi szerző tanulmányai jelentek meg. Az összesen 27 szerző 8 hazai és 6 külföldi egyetemet reprezentál. A tanulmányok közül 10 magyar nyelven, 8 németül, 7 angolul, 1 olaszul és 1 tanulmány, Siklósi Iváné, franciául jelent meg.

Kötelességemnek érzem, hogy bejelentsem: a külföldi szerzők kimentésüket kérték a mai ünnepségen való megjelenés alól, és üdvözlötüket küldik, név szerint: Hans Ankum professzor Amszterdamból, Alessandro Corbino professzor Cataniából, Wojciech Dajczak professzor Poznańból, Philip Thomas professzor Pretoriából, Andreas Wacke professzor Kölnből és Laurens Winkel professzor Rotterdamból.

A tanulmányok címét talán nem olvasnám fel, de fontosnak tartom, hogy egészen vázlatosan képet adjak a tanulmányok tematikus megoszlásáról. A római közjog köréből Nadja El Beheiri és Kelemen Miklós, a római személyi jog köréből Erdődy János, a római dologi jog köréből Jusztinger János, a római kötelmi jog köréből Benke József, Bessenyő András, Deli Gergely, Jakab Éva, Pókecz Kovács Attila, Pozsonyi Norbert, Siklósi Iván, Újvári Emese és Andreas Wacke írt tanulmányt. Az új Polgári Törvénykönyvről Boóc Ádám, Csehi Zoltán és Földi András, a magánjogtörténet, illetve az összehasonlító polgári jog köréből Harmathy Attila, Sándor István, Philip Thomas és Vékás Lajos, a tudománytörténetről Hans Ankum, Burián László, Wojciech Dajczak, Szabó Béla és Laurens Winkel írt tanulmányt, végül a jogfilozófia körébe sorolható Alessandro Corbino és Sajó András tanulmánya.

A hazai és a külföldi szerzőknek egyaránt nagyon köszönjük az értékes tanulmányok megküldését. Azért, hogy a kötet megjelenhetett, ez alkalommal is hálás köszönetünket fejezzük ki Varga István dékánhelyettes úrnak, az ELTE Eötvös Kiadó munkatársainak, valamint dr. Borsos-Szabó Ágnes kolléganőnek. Végül, de nem utolsósorban köszönetet mondunk a jelenlevőknek, hogy ebben a „mitagadás”, nem könnyen beütemezhető időpontban személyes jelenlétükkel megtisztelték ünnepségünket.

Most pedig nagy tisztelettel átnyújtom Hamza Gábor professzor úrnak a kötet egy példányát, mindnyájunk őszinte elismerésének és tiszteletének kifejezése jeléül, és kívánok Professzor Úrnak, ha a sikereket lehet még fokozni, további sok sikert és örömet a tudomány művelésében, szakmánk, a kar, az egyetem és hazánk javára.